ISSN 1563-0323, eISSN 2618-0782

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№1 (185)

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

ISSN 1563-0323, eISSN 2618-0782

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №1 (185) наурыз

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Куәлік № 16497-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Кенжеқанова Қ.К., PhD *(Қазақстан)*

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Джолдасбекова Б.У., ф.ғ.д., профессор (ғылыми редактор) *(Қазақстан)*
Досанова А.М., PhD (ғылыми редактордың орынбасары) *(Қазақстан)*
Адилбаева У.Б., ф.ғ.к., доцент *(Қазақстан)*
Алимтаева Л. Т., ф.ғ.к., доцент м.а. *(Қазақстан)*
Баянбаева Ж.А., ф.ғ.к., доцент м.а. *(Қазақстан)*
Аймагамбетова М.М., PhD, доцент м.а. *(Қазақстан)*
Мадиева Г.Б., ф.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Темірболат А.Б., ф.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Саткенова Ж.Б., ф.ғ.к., доцент *(Қазақстан)*
Таттимбетова Қ.Ө., PhD, доцент м.а. *(Қазақстан)*
Донна Орвин (Donna Orwin), доктор, профессор, Торонто университеті *(Канада)*
Евдокимова С.Б., PhD, доцент, Браун университеті *(АҚШ)*
Жаң Жин Жин (Jean Zhin Zhin), доктор, профессор, Пекин ұлттық орталық университеті *(Қытай)*
Барабаш В.В., ф.ғ.д., профессор, Ресей халықтар достығы университеті *(Ресей)*
Морхье Пост (Margje Post), PhD, доцент, Берген университеті *(Норвегия)*
Насие Йылдыз (Nasiye Yildiz), доктор, профессор, Анкара Хаджы Байрам Университеті *(Түркия)*
Риверс Уильям П. (Rivers William P.), доктор, профессор, Ұлттық кеңес және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту *(АҚШ)*
Кайс Амер Кадим (Kais Amer Kadhim), доктор, қауымд. профессор, Сохар университеті *(Оман Сұлтанаты)*

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ
Тонкер А. *(Қазақстан)*

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас мамандықтардың өзекті мәселелерін жариялауға арналған.

Жоба менеджері
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 701 724 2911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

ИБ № 15368

Пішімі 60x84/8. Көлемі 21,0 б. т. Тапсырыс № 15006 .
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2022

1-бөлім

ТІЛ БІЛІМІ

Section 1

LINGUISTICS

Раздел 1

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ҒТАМР 16.01.33 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph1

Г.Ш. Акимбекова[1], Б.Е. Кеңес[2*]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
*e-mail: gulziraakimbekova@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МЕТАФОРАЛАУ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН КОМПЬЮТЕР ТЕРМИНДЕРІ

Терминология ұғымдарға нақты атау беру үшін түрлі әдіс-тәсілдерді қолданады. Мақалада термин жасауда, семантикалық тәсілге жататын метафоралау әдісіне жан-жақты сипаттама беріледі. Мақаланың негізгі мақсаты – ғылым тіліндегі метафоралау әдісінің ерекшелігін көрсетіп және қазақ тіліндегі метафоралану әдісі арқылы жасалған компьютер терминдерін когнитивті аспектіде қарастырып, талдау жасау. Метафора тек тілдік бірлік емес, сонымен бірге ойлау элементі ретінде когнитивтік лингвистика, психолингвистика, лингвомәдениеттану аспектілерінде қарастырылатындығы айтылады. Сонымен қатар мақалада метафораға қатысты қазақ және шетел ғалымдарының ой-пікірлері сипатталады. Метафоралаудың терминжасамдағы негізгі түрлері ретінде формасына, функциясына, орнына қарай ауыстырулары көрсетіледі. Мақалада тілімізге орта ғасырда араб-парсы тілінен еңген, қазақ тіліне фонологиялық тұрғыдан бейімделіп сіңісіп кеткен кірме сөздермен тілімізге фонологиялық тұрғыдан бейімделмеген кірме терминдер де метафоралану әдісі арқылы жаңа ұғымды иеленіп терминдік жүйе құрайтындығына көз жеткіземіз. Сонымен қатар термин қалыптастыруда метафоралану әдісі арқылы, ұлттық танымға сәйкес жасалған қазақ тілінің төл-сөздерінде кездестіреміз.

Қорытындылай келгенде, терминологияда метафора номинативтік қызмет атқарып, яғни жаңадан туындаған ұғымды таңбалауға қатысады. Сонымен қатар жаңа ұғымның қалыптасуына тікелей әсер ететін маңызды фактор болып есептеледі.

Түйін сөздер: метафора, метафоралау, терминология, термин, компьютер терминологиясы, кірме терминдер.

G.Sh. Akimbekova[1], B.E. Kenges[2*]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan
*e-mail: gulziraakimbekova@gmail.com

Computer terms created by the method of metaphorization in the kazakh language

Terminology uses various methods to give concepts a specific name. The article provides a comprehensive description of the method of metaphorization, which refers to the semantic approach when creating a term. The main purpose of the article is to show the specifics of the method of metaphorization in the language of science and analyze computer terms developed by the method of metaphorization in the Kazakh language in a cognitive aspect. It is noted that metaphor is considered not only as a linguistic unit, but also as an element of thinking in the aspects of cognitive linguistics, psycholinguistics, and linguoculturology. The article also describes the opinions of Kazakh and foreign scientists about the metaphor. The main types of metaphors in the terminology are substitutions based on Form, Function, and place. In the article, we will see that our language in the Middle Ages, with phonologically adapted loan words from the Arabic-Persian language, and phonologically adapted loan terms that are not phonologically adapted to our language, also acquire a new concept and form a system of terms by means of metaphorization. In addition, in the development of the term, we find in the original words of the Kazakh language the method of metaphorization, in accordance with national cognition .

In terminology, metaphor performs a nominative function and participates in the marking of a newly emerging concept. It is also an important factor that directly affects the formation of a new concept.

Key words: metaphor, metaphor, terminology, term, computer terminology, embedded terms.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Г.Ш. Акимбекова[1], Б.Е. Кеңес[2]*
[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан
*e-mail: gulziraakimbekova@gmail.com

Компьютерные термины, созданные методом метафоризации в казахском языке

Терминология использует различные методы и приемы для придания понятиям точного названия. В статье дается развернутая характеристика метода метафоризации, относящегося к семантическому подходу при создании термина. Основная цель статьи – проанализировать компьютерные термины, созданные методом метафоризации в казахском языке в когнитивном аспекте, показав специфику метода метафоризации в языке науки. Отмечается, что метафора рассматривается не только как языковая единица, но и как элемент мышления в аспектах когнитивной лингвистики, психолингвистики, лингвокультурологии. В статье также характеризуются концепции казахских и зарубежных ученых о метафоре. В качестве основных видов метафоризации в терминах обозначаются переносы в зависимости от формы, функции, места. В статье мы убедимся, что фонологически адаптированные к казахскому языку заимствованные слова, вошедшие в наш язык в средние века из арабо-персидского языка, и фонологически неадаптированные к нашему языку заимствованные термины, посредством метода метафоризации приобретают новое понятие и образуют терминологическую систему. Также мы встречаем отдельные слова казахского языка, созданные методом метафоризации в соответствии с национальным познанием.

В терминологии метафора выполняет номинативную функцию, то есть участвует в маркировке новообразованного понятия. А также является важным фактором, непосредственно влияющим на формирование нового понятия.

Ключевые слова: метафора, метафоризация, терминология, термин, компьютерная терминология, заимствованные термины.

Кіріспе

Терминдер – ұғымдардың лингвистикалық көрінісі. Белгінің еріксіздігіне жол берілетін жалпы тілден айырмашылығы, арнайы тілдер алдынала белгіленген ережелерге немесе жалпы принциптерге сәйкес белгілеудің және ұғымдардың атауларының жүйеленген принциптеріне ұмтылады. Жалпы тіл полисемияны, метафораны және сын есімдердің анықтамасын толық қолданса, терминологияда салыстырмалы түрде сирек кездеседі (Sager, 1990:57).

Алайда, тіл – қоғаммен, оның ой-санасы, қоғамдағы таным-біліммен бірге өзгеріп, бірге дамып келе жатқан, бірінен бірі ажырамас құбылыс. Тілдің лексикалық құрамының үнемі жаңа сөздермен қоғамдық диалектілермен өзгеріп, толығып, дамып отыруы заңдылық. Қазіргі заманда қазақ халқының саяси, әлеуметтік мәдени өміріне, ғылым-біліміне көптеген жаңа технологиялар мен жаңалықтар енді. Жаңа бағыттағы ғылыми зерттеу жұмыстарында метафораның түрлеріне, өзіндік жасалу жолдарына және олардың қолдану ерекшеліктеріне қатысты соны пікірлер пайда болды (Есеналиева, 2021: 198).

Мақалада қазақ тіліндегі метафоралану әдісі арқылы жасалған компьютер терминдеріне талдау жасап, ғылым тіліндегі метафоралану әдісінің жасалу ерекшелігін қарастыру арқылы когнитивті аспектіде де маңыздылығы ескеріледі.

Метафора тек тілдік бірлік емес, сонымен бірге ойлау элементі ретінде когнитивтік лингвистика, психолингвистика, лингвомәдениеттану аспектілерінде зерттеліп жүр. Мұнда метафора адамның жеке және мәдени-тілдік тәжірибесімен, эмотивті және мәдени коннотациясы бар тілдің лексикалық және фразеологиялық тіл бірліктерімен, таныммен, санамен байланыста кешенді талданады (Жапарова, 2020: 19).

Бүгінгі таңда ғалымдар метафоралау керек болғандықтан пайда болмайтындығын, онсыз мүмкін емес екендігін көрсетеді (Горохова, 2014: 210).

Ғылыми танымдағы метафоралану үдерісіне орай мынадай көзқарас кездеседі: метафора – ғылыми ойлаудың негізін қалайтын базистік тетік, ғылыми қызметтің негізгі қағидасы. Ғылым саласы тұтас алғанда да, сондай-ақ жекелеген салалары да табиғаты жағынан виртуалды салалар тәрізді метафоралық тұрғыдан модельденеді. «Метафора – тұжырымдау мен танудың бір үлгісі. Ол – жаңа ұғымдарды жасай отырып, жаңа ұғымның қалыптасуына тікелей әсер ететін маңызды фактор...» (Әлісжан, 2017:134).

Орыс зерттеушісі Н.А. Мишанкина «Метафора в терминологических системах: функции и модели» атты мақаласында Ғылыми дискурстағы белсенді метафоралау ғылыми білімнің ерекшелігіне және бірнеше себептерге байланысты анықталатындығын айтады. Жаңа ғылыми білімді ұсыну және түсіну, оны дүниетанымның тұтас жүйесіне бейімдеу үшін ұқсастыққа негізделген эпистемологиялық механизмдер арқылы метафоралар белсенді түрде назар аудартады. Ұқсастық (аналогия) механизмінің тиімділігі оның интуитивті және ұтымды үйлесімі, адамның өмір бойы алған тәжірибесінің барлық түрлеріне сүйену сияқты қасиеттерімен байланысты болатындығын көрсетеді (Мишанкина, 2012: 33).

Осылайша, қоршаған әлемнің тұжырымдау және категориялық процесіне белсенді қатысатын метафора (қарапайым да, ғылыми да) когнитивті лингвистикада жаңа түсінік алады. Сонымен бірге, лингвистер метафоралау әр түрлі білім салаларының тұжырымдамалық өзара әрекеттесуіне қатысып, термин қалыптастырудың негізгі танымдық механизмдерінің бірі ретінде есептеліп, интеграция процесінде жаңа саланың ерекшелігін және фондық білімін ескере отырып өңдеу жасайтындығын айтады. Нәтижесінде алдыңғы және жаңа білімнің белгілерін жинақтайтын тұжырымдамалық метафора қалыптасады (Молнар, 2012: 40).

Материалдар мен әдістер

Мақалада ғылым тіліндегі метафоралау әдісінің ерекшеліктері сипатталады. Метафоралау тәсілі арқылы жасалған IT саласындағы қазақ тілі терминдеріне талдау жасалынады. IT саласының терминологиясын қалыптастыруда ұлттық танымның орнын айқындау үшін когнитивті аспектіде де қарастырылады. Сөздік қордағы сөз мағынасының метафорлануы арқылы терминнің жасалуы терминжасамның басты тәсілдерінің бірі – семантикалық немесе лексика-семантикалық тәсілге жататындығын ескере отырып (Сыбанбаева, 2002: 128), метафоралық ауысудың түрлеріне тоқталайық.

Метафоралы терминжасамдағы ауыстырудың негізгі түрлері – бұл атауларды формасына, функциясына, орнына және т.б. сипаттарына қарай ауыстыру. Көптеген метафора-терминдерде бұл аталмыш сипаттар бір-бірімен тығыз байланысып, оларды бөліп-ажырату қиындықтар туғызады. Бір сипат бойынша ауыстыру сирек кездесетін құбылыс. Көптеген жағдайларда сипаттардың ортақ болуымен қатар ауыстырудың қосымша себептері, негіздері болады. Жалпы әдеби тілде, сонымен қатар метафоралы терминжасамда ассоциация бойынша немесе эмоциялық қабылдау арқылы ауыстыру кеңінен таралған (Мұратбаева, 2000: 51).

А. Ахмед орыс компьютерлік терминологиясындағы метафоралық ауысудың алты түрін атап өтті:

а) функцияның ұқсастығына негізделген метафоралау, мысалы: сүзгі – фильтр, жолсерік – проводник, редактор – редактор және т. б.;

б) орналасқан жерінің ұқсастығы бойынша метафоралық көшіру: тақырыбы – заголовок, адрес – адрес;

в) пішіннің ұқсастығы бойынша метафоралық тасымалдау: жолшық – дорожка, желі – сеть, терезе – окно;

г) іс-әрекет тәсілінің ұқсастығы бойынша метафоралық түрлендіру: вирус;

д) тағайындаудың ұқсастығы бойынша метафоралау: пәрмен – команда, жад – память, сұрау – запрос;

е) эмоциялық әсерлердің ұқсастығы бойынша метафоралау: жұқтыру – заражать, емдеу – лечение (Мустафаева, 2011: 89).

Әдебиетке шолу

Алғаш рет қазақ тіл білімінде метафора мәселесі Р. Барлыбаевтың «Қазақ тілінде сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы» атты кандидаттық диссертациясында (1963) және Б. Хасановтың «Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы» (1966) атты кандидаттық диссертациясында сөз етіледі (Сыбанбаева, 2002: 29).

А. Сыбанбаеваның «Қазақ тіліндегі концептуалдық метафораның қызметі» (1999) атты кандидаттық диссертациясында метафораның танымдық, ұлттық ерекшеліктері, метафораның түрлері, оның ішінде концептуалдық метафора мен оның әртүрлі ғылым тілінде қолданылу аясы сөз етіледі (Жапарова, 2020: 22).

И.С. Мұратбаеваның «Қазіргі қазақ және орыс тілдеріндегі метафораланған терминдердің семантикасы» атты диссертациясында метафора ұғымының ғылым тілі мен ғылым саласындағы орны көрсетіліп, терминденудің метафоралану процесіне қатысы айқындалып, терминология жүйесіндегі метафораланудың номинативтік функциясы қарастырылып және

оның коннотациялық табиғаты ашылады. Алғаш рет қазақ және орыс тілдеріндегі метафора тәсілі арқылы жасалған терминдер мен бейтерминделген номинативтік бірліктер салғастырмалы-типологиялық тұрғыдан талданып, жан-жақты бір жүйеде қамтылып көрсетіледі (Мұратбаева, 2000: 4).

Ғалым С.Әлісжанның «Ғылыми дискурстағы когнитивтік модельдер (метафоралану)» атты мақаласында ғылыми дискурстағы метафоралану негізінде пайда болатын когнитивтік модельдердің жай-күйі сөз болып, негізінен гуманитарлық ғылым деректері бойынша олардың тілдік көрінісі талданады және түсіндіріледі (Әлісжан, 2017:134). Сонымен қатар қазақ тілінде жазылған ғылыми зерттеу жұмыстарда қолданылған метафораларға талдау жасайды.

Зерттеуші А.Ж. Жапарова метафора құбылысын сан түрлі ғылым саласының, тіл білімі, әдебиеттану, психология, логика, философия қарастыратындығын, әр сала мамандары метафора атты құбылыс түрін өздігінше пайымдап, түсіндіруге талпынатындығын айтады. Бірақ ресейлік ғалым, философ В.А. Канкенің сөзімен айтсақ, «философиялық талдаусыз, кез келген нақты ғылыми талдау өзінің жоғарғы шегіне жете алмайды». Сондықтан зерттеу жұмысында метафораны қарастыруда, алдымен, философия ілімінің, оның ішінде философ ғалымдардың берген пікіріне көбірек жүгінетіндігін көрсетеді (.Жапарова, 2020: 11).

Ал біз мақалада зерттеу объектісі ретінде IT терминологиясын қарастыру арқылы, ғылым тілін қалыптастыруда да метафоралану әдісінің маңыздылығын анықтауды көздейміз.

Нәтижелер мен талқылау

Терминология жүйесінде метафора тәсілінің қолдануы жалпы ғылым саласында метафораны қолданумен тікелей байланысты. Терминдер – арнайы ұғымның белгісі, ғылымда туындаған таңба. Метафоралы туындаған ғылыми ұғым метафора тәсілі арқылы терминнің жасалуына да тікелей қатысты, соның салдары. Мұндай ұғым терминнің семантикалық құрылысының түпкі қабаттарында орын алып, уақыт өте сөніп кетеді. Себебі термин терминологиялық жүйенің мүшесі және соның заңдылықтарына бағынады. Метафора терминжасамның ең бастапқы кезеңінде қатысады да, терминнің жүйеде орнығуымен ол байланыс үзіледі. Терминологияда метафора, ең алдымен, номинативтік қызмет атқарады, яғни жаңадан туындаған ұғымды таңбалауға қатысады. Ғылым саласында сонымен бірге метафораның когнитивтік қызметі де жоғары (Мұратбаева, 2000:121).

Ғалым А. Сыбанбаеваның ғылым тіліндегі метафоралауға қатысты пікірі: «Ғалымдар да ақын-жазушылар сияқты тілде жаңа метафоралар жасайды. Таным процесі негізінде жаңа болжаммен бірге тілде метафоралар пайда болады. Ғылым тілінде метафора бейнелілігінен толық, не жартылай ажырап, деректі, дерексіз ұғымдарға атау береді. Ғылым тілінде қолданылатын метафораны жаңа ұғымды танытып, оны тілдік белгіге айналдыру қызметіне байланысты *концептуалдық метафора* деп атадық» -деп көретеді. Сонымен қатар ғалымның пікірінше ғылым тіліндегі метафораның ерекшелігі, бұл басқа атаудың болмағандығынан атайтын объектінің алғашқы атауы ретінде қолданылуы екендігін айтады. Сондай-ақ ғылым тіліндегі метафораның метафоралық қасиеті жойылатындығын, бұл термин қызметін атқаратын метафоралардан байқалатындығын ескертеді. Метафораның әр түрінде бейнелілік түрлі деңгейде байқалып, терминдік мәндегі концептуалдық метафораларда бейнелілік мүлдем болмайтындығын айтады (Сыбанбаева, 2002: 98).

Жад термині. Қазақ тіліндегі *автономды жад, адрестік жад, уақытша жад, көмекші жад, екінші ретті жад* терминдері компьютер терминологиясында қолданылады. Он бес томдық қазақ тілінің әдеби сөздігінде *жад* сөзі иран тілінен енген деп көрсетіліп, мынадай анықтама беріледі: адам баласына тән ой, ес, қапер. Екінші мағынасы информатика саласында ЭЕМ-нің кодтық түрдегі ақпаратты жазуға, сақтауға және қолданушыға беруге арналған бөлігі. ЭЕМ жадында сақталатын ақпарат мөлшері оның құрамына кіретін барлық іске сақтау құрылғыларының жиынтық сыйымдылығымен анықталады. Қысқаша айтқанда, ақпаратты тұрақты немесе уақытша сақтайтын орын. (Қазақ әдеби тілінің сөздігі V томы, 2011: 523)

Жад термині алғашқы да психология саласына қатысты қолданылса, кейін жаңа ғылым саласы пайда болғанда, жаңа ұғымды иелену үшін, қызметтік ұқсастығына байланысты *жад сөзі* метафораланып, компьютер саласына қатысты жаңа ұғымды игеріп, салааралық омоним-терминдер қатарына да жатып тұр.

Мұндай салааралық омонимдердің туындауына ғылыми ұғымдардың ұқсастықтары негіз болады (Құрманбайұлы, 2009: 91).

Тышқан термині. Қазақ тілінде *мышка ~ тышқан ~ тінтуір* терминдері тілдік қолданыста жарыспалы түрде қолданылады. Алдымен ағылшын тіліндегі жалпы қолданыстағы атау сыртқы формасының ұқсастығына байланысты метафоралану әдісу арқылы жаңа ұғымды игеріп, *mouse термині* қалыптасады.

Зерттеуші Г.О. Заурбекованың пікірінше: «Компьютер саласындағы «мышь – mouse» атауы калька жолымен «тышқан болып жүр. Біздің ойымызша бұл атау – сөзбе-сөз аударманың сәтсіз шыққан жері. Себебі, батыс және орыс елінде тышқан жәндік ретінде оң (жағымды) бейне ретінде кездесе береді. Атақты «Микки Маус» шығармасы осы айтқанымызға дәлел болып табылады. Орыстың балалар әдебиетінен де осындай жайды аңғаруға болады. Ал қазақ халқының болмысында тышқан сүйкімді жәндік емес, керісінше, аса жиіркеніштi мақұлықтардың қатарына жатады. Қазақ оны қолымен ұстамақ түгіл, таяқтың ұшымен түртуге жиіркенеді. Мысық қосып, көзін жоюдың ғана жолын іздейді» – деп айтады. Сонымен қатар «мышь – mouse» атауының қазақ болмысына тән еместігін айта келе, өзінің тарапынынан «жүгірткі» немесе «жүгіртпек» атауларын ұсынады. (Заурбекова, 2009: 19) Алайда, termincom.kz – да *тінтуір термині* бекітілген.

Адрес сөзі. Французша – Adresse. Зат. 1. Мекенжай. Осы адреспен кешке сағат жеті-сегізде кел. 2. Пошта арқылы жіберілген хат, жолдама-сәлемдеме сияқты нәрселердің сыртындағы алушының мекенжайы мен аты-жөнін көрсеткен жазу. 3. Ауыспалы мағынада. Жеке басы, өзі, аты, нәмі. Менің адресіме қошемет сөздердің небір қанаттылары айтылып жатыр (Қазақ әдеби тілінің сөздігі I томы, 2011: 92). Компьютер терминологиясында *блок адресі, енгізу адресі, үзілім векторының адресі, сыртқы бет адресі, қайтару адресі, кіру адресі* сөз тіркестері терминдік жүйе құрайды.

Адрес термині зерттеуші А.Ахмадтың жіктеуі бойынша орналасқан жерінің ұқсастығына байланысты метафораланып компьютер терминологиясындағы кірме термин қатарына жатады (Мустафаева, 2011: 89).

Адрестік өрнек (адресное выражение) термині. Қарапайым алгебраның ережелеріне сәйкес жасалатын амалдар. Өрнектерде адрестік дәлелдер, алгебралық амалдар белгілері және жақшалар қолданылады (https://www.ngpedia.ru/id632105p1.html). Құрамындағы *«өрнек»* сөзінің жалпы әдеби қолданыстағы мағыналары: 1. Әртүрлі үлгімен істелген оюлы бедер, көркемдік түр, әшекей. Өрнекте нақыштау, бұдырлау, бунақтау тәрізді түрліше тәсілдер қолданылады. 2. Ауыс. Нақыш, әшекей, сән. Көп жерлерде айтылып жүргендей емес, Қадишаның аузынан шыққан ән жаңа бір өрнек, кесте тапқандай, әннің әр сөзін мағынасына қарай терең, ойлы сезіммен айтады. 3. ауыс. Үлгі, өнеге, тәлім. Бала туса, күзетер шілдехана, Олар да өлең айтар шулап жаңа. Бұрыңғы жақсылардан өрнек қалған, Биде тақпақ, мақал бар байқап қара (Абай, Тол.жин.) (Қазақ әдеби тілінің сөздігі XII томы, 2011: 204) «Өрнек» сөзі түр ұқсастығына байланысты ұлттық танымға сәйкес метафораланып, компьютер саласына қатысты терминдік жүйеде қолданылып тұр.

1958-жылы О.А. Жәутіковтің «Математикалық анализ курсы» атты оқулығында математика атауларының қазақы баламалары ұсынылды. Математиканың осы саласындағы қазақ тілінде жазылған алғашқы еңбек болғандықтан, математикалық атаулардың жаңа баламаларын дүниеге әкеледі. *Үздіксіздік, жинақтылық, шексіздік, шектеусіз, тізбек, шама, жиын, туынды, түрлендіру, өрнек, жіктеу, үзіліс*, т.с.с. қазақы сөздер математикалық атау ретінде біржола қалыптасты (Біләл, 2008: 11).

Дарақ термині. Дарақ (пар. *дарахт*) – ағаш. Қазақ фольклорлық жырларында «жемісі көп, мәуелі ағаш» ұғымында қолданылып, «миуалы дарақ», «саялы дарақ» тәрізді тіркестер арқылы берілген. «Тау – дарақсыз, жау – жарақсыз болмас» мақалындағы «дарақ» сөзі осымен байланысты. «Дарақ» сөзінің түркі тілдеріндегі баламасы «терек» сөзі (Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі, 2019:140). *Дарақ сөзі* парсы тілінен еңген кірме сөз болып қана қоймай, пішін ұқсастығына сәйкес метафораланып, IT саласына қатысты жаңа ұғымды иеленіп, *талдау дарағы, шығарым дарағы, тәуелділік дарағы, есеп дарағы, тосқауылдар дарағы, іздеу дарағы, шешімдер дарағы* секілді терминдік жүйені құрайды.

Шекара термині. Шекара бойынша туралау, графиктың шекарасы терминдік жүйені құрайды., *Шекара* сөзінің қазақ әдеби тілінің сөздігінде 3 түрлі мағынасы келтіріледі: 1. Аумақтық жағынан бір-бірімен шектесіп жатқан жер; 2. Шек, меже. 3. Инф. (boundary) Қандай да бір шаманың өзгертілу шегі (Қазақ әдеби тілінің сөздігі XV томы, 2011: 323). Информатика саласындағы *шекара* терминінің ұғымын беру

үшін, жалпы әдеби тілдегі шекара сөзінің іс-әрекет ұқсастығына сәйкес метафораланып қолданысқа түсіп тұр.

Терезе термині. Терезе – [пар. дериче] – үйге жарық түсіріп тұру үшін қабырғадан салынған жақтауы бар әйнек (Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі, 2019:494). Терезе термині *диалогтік терезе, терезенің шекарасы, терезелерді басқару, қолданба терезесі, тізім терезесі, кестелер терезесі секілді терминдік жүйе құрайды.* Жалпы қолданыстағы *терезе сөзі* қызметтік ұқсастық бойынша метафораланып, компьютер терминологиясына жататын термин-сөз болып тұр. Сонымен қатар *терезе* сөзі қазақ тіліне парсы тілінен еңген кірме сөз болып табылады.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, IT саласындағы терминдердің метафоралану әдісі арқылы жасалуы – өнімді тәсілдердің бірі. Ғылым тілінде метафораланудың басты ерекшелігі – ұғымға нақты атау беру де белгілі бір ұқсастыққа сүйене отырып жасалуы. Сандық зерттеулерге сүйенетін болсақ, 2014 жылғы терминологиялық сөздіктер топтамасының сапалық көрсеткіші бойынша Информатика және есептеуіш техника саласының 57,11% кірме терминдерді құрайды (Құлманов, 2021: 56). Сол себепті де қазақ тіліндегі IT саласының терминдерінің қатарында, тілімізге орта ғасырда араб-парсы тілінен еңген, фонологиялық тұрғыдан сіңісіп кеткен кірме сөздермен тілімізге фонологиялық тұрғыдан бейімделмеген кірме терминдер де метафоралану әдісі арқылы жаңа ұғымды иеленіп терминдік жүйе құрайды. Сонымен қатар термин қалыптастыруда метафоралану әдісі арқылы, ұлттық танымға сәйкес жасалған қазақ тілінің төл-сөздері де бар.

Әдебиеттер

Молнар А.А. (2012) Особенности формирования терминосистемы информационных технологий (на материале французского языка). – Москва. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. –стр 40.

Мустафаева А.А. (2011) Современная арабская терминология: формирование и проблемы перевода (на материале терминологии информатики). Диссертация на соискание ученой степени доктора философии, – Алматы.

Жапарова А.Ж. (2020) Абай поэзиясындағыы метафора және оның орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалары: салыстырмалы талдау. – Алматы. Философия докторы (Phd) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. -19 б.

Сыбанбаева А.С. (2002) Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. –Алматы. -98 б.

Заурбекова Г.О. (2009) Компьютер технологиясы атауларының қазақ тіліндегі фонетика-лексикалық игерілімі. – Алматы, диссертация авторефераты. -19 б.

Есаналиева Ж. (2021) Лингвистиканың өзекті мәселелері. –Алматы. -198 б.

Juan C. Sager. (1990) A Practical course in terminology processing. John Benjamins Publishing Company Amsterdam/Philadelphia. 57 p.

Мұратбаева И.С. (2000) Қазіргі қазақ және орыс тілдеріндегі метафораланған терминдердің семантикасы. – Алматы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация.

Мишанкина Н.А. (2012) «Метафора в терминологических системах: функции и модели». Вестник Томского государственного университета. Филология №4 (20), стр 33 .

Горохова Н.В. (2014) Метафоризация как процесс семантического развития терминов в дискурсе специалиста трубопроводного транспорта // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина, № 2. Филология. – С. 202–209 .

Әлісжан С. (2015) Ғылыми дискурстағы когнитивтік модельдер (метафоралану). Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы №3, -134 б.

Құлманов С. (2021) Қазақ тілі терминологиялық қорының әлеуеті (сандық және сапалық көрсеткіштерді талдау). № 3(136). Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. -56 б.

Түркі тілдерінің терминжасамы. (2018) (Қазақ, әзірбайжан, өзбек, татар, қырғыз, түрік терминжасамы бойынша). – Астана: «Ғылым» баспасы.

Біләл Ш. (2008) Ұлттық ғылым тілін қалыптастыру (2-басылым). Монография. – Алматы, -11 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі I томы. (2011), Алматы, -92 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі XII томы. (2011), Алматы. -204 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі XV томы. (2011), Алматы, -323 б.

Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. (2019), Нұр-Сұлтан, -140б.

References

A.A.Molnar. (2012) Osobenosti formirovania terminosistemy informasionnyh tehnologi (na materiale fransuzskogo iazyka). – Moskva. Disertasia na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskih nauk. 40 p. [Features of the formation of the terminological system of information technologies (on the material of the French language)] (in Russian)

A.A.Mustafaeva. (2011) Sovremennaia arabskaia terminologia: formirovanie i problemy perevoda (na materiale terminologii informatiki). Disertasia na soiskanie uchenoi stepeni doktora filosofii, – Almaty. [Modern Arabic terminology: formation and problems of translation (based on the terminology of informatics)] (In Russian)

A.J.Japarova. (2020) Abai poeziasyndağyy metafora jäne onyñ orys, ağylşyn tılderındegı audarmalary: salystyrmaly taldau. – Almaty. Filosofia doktory (Phd) därejesın alu üşın daiyndalğan disertasia. -19 b. [Metaphor in Abay's poetry and its translations into Russian and English: a comparative analysis] (In Kazakh)

A.S.Sybanbaeva. (2002) Metaforanyñ tıldık bolmysy jäne konseptualdy metaforalar. –Almaty. 98 p. [Linguistic nature of metaphor and conceptual metaphors] (In Kazakh)

G.O.Zaurbekova. (2009) Kömpüter tehnologiasy ataularynyñ qazaq tılındegı fonetika-leksikalyq igerılımı. – Almaty, disertasia avtoreferaty. -19 b. [Phonetic and lexical mastery of computer technology names in the Kazakh language] (In Kazakh)

J.Esanalieva. (2021) Lingvistikanyñ özektı mäseleleri. –Almaty. -198 b. [Topical issues of linguistics] (In Kazakh)

Juan C.Sager. (1990) A Practical course in terminology processing. John Benjamins Publishing Company Amsterdam/Philadelphia. 57 p. (In English)

İ.S.Mūratbaeva. (2000) Qazırgı qazaq jäne orys tılderındegı metaforalanğan terminderdıñ

semantikasy. – Almaty. Filologia ğylymdarynyñ kandidaty ğylymi därejesın alu üşın daiyndalğan disertasia. [Semantics of metaphorical terms in modern Kazakh and Russian languages] (In Kazakh)

N.A.Mişankina. (2012) «Metafora v terminologicheskih sistemah: funksii i modeli». Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologia №4 (20), 33 p. [Metaphor in terminological systems: functions and models] (in Russian)

N.V.Gorohova. (2014) Metaforizasia kak proses semanticheskogo razvitia terminov v diskurse spesialista truboprovodnogo transporta // Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.S. Puşkina, № 2. Filologia. – S. 202–209 . [Metaphorization as a process of semantic development of terms in the discourse of a specialist in pipeline transport] (in Russian)

S.Älısjan. (2015) Ğylymi diskurstağy kognitivtık modelder (metaforalanu). Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy №3, -134 b. [Cognitive models in scientific discourse (metaphor)] (In Kazakh)

S. Qūlmanov. (2021) Qazaq tılı terminologialyq qorynyñ äleuetı (sandyq jäne sapalyq körsetkışterdı taldau). № 3(136). L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ūlttyq universitetınıñ Habarşysy. Filologia seriasy. -56 b. [Potential of the Kazakh language terminology fund (analysis of quantitative and qualitative indicators)] (In Kazakh)

Türkı tılderınıñ terminjasamy. (2018) (Qazaq, äzırbaijan, özbek, tatar, qyrğyz, türık terminjasamy boiynşa). – Astana: «Ğylym» baspasy. [Terminology of Turkic languages] (In Kazakh)

Ş. Bıläl. (2008) Ūlttyq ğylym tılın qalyptastyru (2-basylym). Monografia. – Almaty, -11 b.

[Formation of the national language of science (2nd edition)] (In Kazakh)

Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı I tomy. (2011), Almaty, -92 b. [Dictionary of the Kazakh literary language] (In Kazakh)

Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı XII tomy. (2011), Almaty. -204 b. [Dictionary of the Kazakh literary language] (In Kazakh)

Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı XV tomy. (2011), Almaty, -323 b. [Dictionary of the Kazakh literary language] (In Kazakh)

Qazaq tılınıñ kırme sözder sözdıgı. (2019), Nūr-Sūltan, -140b. [Dictionary of loan words of the Kazakh language] (In Kazakh)

МРНТИ 16.31.51 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph2

А.Ж. Акшолакова[1], Т.А. Меркибаев[2*], Л.А. Бугенова[3]

[1]Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы
[2] Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[3] Международная образовательная корпорация
«Казахско-Американский университет», Казахстан, г. Алматы
*e-mail: tmerkibaev@bk.ru

КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛОВ В РУССКОМ, КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ НА ОСНОВЕ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

В статье рассматривается бинарная категория времени глаголов в русском, английском, казахском языках с точки зрения формирования грамматической компетенции, раскрывается значение и употребление терминов «компетентность» и «компетенция», дается определение термина «компетенция». В силу переустановки целей методики на результативное практическое овладение способами речевого поведения в определённых ситуациях. Поэтому в последние десятилетия научная педагогическая мысль направлена на попытки классифицировать систему компетенций/компетентностей и их дескрипторов. Грамматика как один из важных аспектов языка, с помощью которого обеспечивается формирование умений устного и письменного общения, во все времена находилась в центре научных споров, дискуссий о её месте, роли и значении при обучении языка. В настоящее время грамматика является частью содержания программ обучения языкам, поэтому её роль следует рассматривать именно в аспекте учебной деятельности. В качестве примера модели Э.А. Штульмана на примере контрольных срезов по определению уровня сформированности грамматической компетенции при обучению русскому языку. Особенно важно место грамматики в освоении языкового материала для английского языка, отличающегося строгим порядком построения речевого высказывания. В ходе исследования была проведена экспериментальная работа в шести группах (три экспериментальные и три контрольные) по формированию грамматической компетенции на основе категории времени глаголов, по результатам которого были разработаны критерии измерения уровня сформированности грамматической компетенции при обучении разным языкам. Коэффициент педагогической эффективности эксперимента составил 1.4.

Ключевые слова: время, категория, компетенция, методика, знание, обучение, навык, умение, ситуации, коммуникативные задачи.

A.Zh. Aksholakova[1], T. Merkibaev[2*], L.A. Bugenova[3]

[1]Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[3]International Educational Corporation «Kazakh-American University», Kazakhstan, Almaty
*e-mail: tmerkibaev@bk.ru

The category of verb tense in the Russian, Kazakh and English languages based on the formation of grammatical competence

The article examines the binary category of verb tense in the Russian, English, Kazakh languages from the point of view of the formation of grammatical competence, reveals the meaning and use of the terms “competence” and “competency”, defines the term “competence”. By virtue of resetting the objectives of the methodology to effective practical mastery of the ways of speech behavior in certain situations. Therefore, in recent decades, scientific pedagogical thought has been focused on attempts to classify the system of competencies and their descriptors. Grammar, as one of the important aspects of language, through which the formation of oral and written communication skills is ensured, has always been at the center of scientific disputes, discussions about its place, role and significance in language teaching. Currently, grammar is part of the content of language teaching programs, so its role should be considered precisely in the aspect of educational activity. As an example of E.A. Shtulman’s model, using the example of control sections to determine the level of formation of grammatical competence in teaching the Russian language. Especially important is the place of grammar in the development of language material for the English language, characterized by a strict order of construction of speech utterance. In

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

the course of the study, experimental work was carried out in six groups (three experimental and three control) on the formation of grammatical competence based on the category of verb tense, according to the results of which criteria for measuring the level of formation of grammatical competence in teaching different languages were developed. The coefficient of pedagogical efficiency of the experiment was 1.4.

Key words: time, category, competence, methodology, knowledge, training, skill, skill, situations, communicative tasks.

Ә.Ж. Ақшолақова[1], Т.А. Меркибаев[2*], Л.А. Бугенова[3]

[1]Мысыр ислам мәдениеті университеті Нұр-Мүбарак, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[3]Халықаралық білім беру корпорациясы
«Қазақ-Американдық университет», Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: tmerkibaev@bk.ru

Орыс, қазақ және ағылшын тілдеріндегі етістіктер уақытының санаты негізінде грамматикалық құзіреттілікті қалыптастыру

Мақалада грамматикалық құзіреттілікті қалыптастыру тұрғысынан орыс, ағылшын, қазақ тілдеріндегі етістіктер уақытының екілік категориясы қарастырылады, "құзырет" және "құзыреттілік" терминдерінің мағынасы мен қолданылуы ашылады, "құзыреттілік"терминінің анықтамасы беріледі. Белгілі бір жағдайларда сөйлеу мінез-құлқының әдістерін тиімді практикалық игеру әдістемесінің мақсаттарын қайта анықтауға байланысты. Сондықтан, соңғы онжылдықтарда ғылыми педагогикалық ой құзырет/құзыреттілік жүйесін және олардың дескрипторларын жіктеуге бағытталған. Грамматика ауызша және жазбаша қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруды қамтамасыз ететін тілдің маңызды аспектілерінің бірі ретінде барлық уақытта ғылыми пікірталастардың, оның тілді оқытудағы орны, рөлі мен маңызы туралы пікірталастардың орталығында болды. Қазіргі уақытта грамматика тілдерді оқыту бағдарламаларының мазмұнының бөлігі болып табылады, сондықтан оның рөлін оқу іс-әрекеті аспектісінде дәл қарастыру керек. Үлгі ретінде орыс тілін оқытуда грамматикалық құзіреттіліктің қалыптасу деңгейін анықтауға арналған бақылау бөлімдері мысалында Э.А.Штульман моделінің мысалы ретінде. Ағылшын тілі үшін тілдік материалды игерудегі грамматиканың орны ерекше маңызды, ол сөйлеу сөзін құрудың қатаң тәртібімен сипатталады. Зерттеу барысында етістіктердің уақыт категориясы негізінде грамматикалық құзіреттілікті қалыптастыру бойынша алты топта (үш эксперименттік және үш бақылау) эксперименттік жұмыс жүргізілді, оның нәтижелері бойынша әртүрлі тілдерді оқыту кезінде грамматикалық құзіреттіліктің қалыптасу деңгейін өлшеу критерийлері жасалды. Эксперименттің педагогикалық тиімділігінің коэффициенті 1.4 болды.

Түйін сөздер: уақыт, санат, құзыреттілік, әдістеме, Білім, Оқыту, дағды, дағды, жағдаяттар, коммуникативтік міндеттер.

Введение

Компетенции обучающегося включает способы речевого мышления и речевой деятельности, совокупность способностей (когнитивных, креативных, исследовательских) и адекватной адаптации в профессиональном сообществе, самообразования как смысла и способа жизнедеятельности. В связи с этим, «на первый план выходит не объем усвоенных знаний или алгоритмы их воспроизведения по образцам, а ключевые компетенции, творческий подход к решению учебных и жизненных проблем, умения самостоятельно приобретать знания и применять их в ситуациях, близких к будущей профессиональной деятельности» (Звонников В.И., 2009:17).

Ориентирование на функциональную грамотность содержания образования включает совокупность компонентов, которые решают одну последовательную цель – формирование конкретных компетенций. Элемент системы компетентностей дифференциация определенных результатов вытекает из распределения, т.е. ранжирования продукта процесса.

Сформировать указанную систему компетентности требует совокупности соответствующих методов, опирающихся на практическом закреплении знаний. В данной работе представлена попытка формирования грамматической компетенции, как составляющей коммуникативной компетенции при изучении русского, казахского и английского языков.

Современная парадигма методики обучения иноязычному общению основывается на принципах личностно-ориентированного обучения (Барышников Н.В., 2003). Концептуальное пере-

осмысление теоретических и практических составляющих методики привело к пересмотру также и всего инструментария, используемого в процессе взаимной трансляции в обучении.

Ключевым моментом смены ориентиров методики стала переустановка целей на результативное практическое овладение способами поведения в определённых ситуациях.

Обзор литературы

Формирование концепции компетентностного подхода ставит перед нами проблему терминологического употребления слов «компетентность» и «компетенция», и необходимости единого определения их содержания, а также четкого разделения этих понятий. Так О.В. Усачева, анализируя понятие «компетентность» отраженное в работах В.М. Штепеля, В.М. Безруковой, В.А. Демина, Ю.Г. Татура, Р.П. Мильтруда и некоторых словарях, приходит к мнению, что «Компетентность – это совокупность компетенций, наличие знаний и опыта необходимых для осуществления продуктивной профессиональной деятельности» (Усачева О.В., 2007: 16). Таким образом, под компетентностью понимается совокупность знаний, умений и навыков, а также определённых личностных качеств, которые реализуются в процессе решения определённых практических задач. Компетенция же – комплекс этих знаний, умений и навыков.

Рабочим для методик последних десятилетий стал термин Н.Хомского «компетенция», обозначающий характерную для человека особенность в выполнении различных видов деятельности на основе приобретенных знаний, умений и навыков (Разуваева Т.А., 2010: 267). Затем в ходе научной полемики термин стал расширяться, дополняться различным содержанием. Так, авторское терминологическое сочетание «лингвистическая компетенция» был заменен на другой – «коммуникативная компетенция», впервые был внедрен этнологом Д. Хаймсом (цит. по Н.И. Гезу, 2008: 180) – под которой стали подразумевать способность общаться, используя средства языка, то есть решать коммуникативные задачи путем выбора определённой речевой стратегии в конкретной ситуации.

Конец XX века ознаменован вхождением в оборот нового термина – «ключевые компетентности» (Маршуба О.А., 2014: 27), которые стали рассматриваться в контексте социального заказа общества к выпускнику образовательного учреждения различных ступеней. Отмечается, что детально данное понятие в современной российской и зарубежной педагогической науке осуществила Е.А. Садовская (Маршуба О.А., 2014: 27). С 60-х годов прошлого века в описании кадровых потребностей различных производств появляется словосочетание «профессиональные компетентности» (Панфилова О.И., 2016: 3), которое служит для описания качества рабочей силы, выходящей за пределы определенных профессиональных умений и навыков, связывающейся со способностью работника развиваться, соответствовать профессиональной ситуации в контексте профессиональных требований, совершенствоваться вместе с развитием технологий. Хотя существуют многочисленные исследования в данном русле оно «…не стало общепринятым и однозначно определенным» (Трофименко М.П., 2010: 12).

В 90-е годы в требованиях, которые предъявляет рынок труда к работникам, появились такие качества, которые прямо не связываются с тем или иным производством, но позволяют человеку успешно решать задачи в разнообразных, динамично изменяющихся ситуациях. Это и были так называемые «ключевые компетентности», понимаемые как универсальные готовности выполнять те или иные действия в случае необходимости (Федяев Д.М., 2011: 6). На сегодняшний день эти требования касаются этих универсальных способностей, а не охвата знаний, которые могут устареть по мере ускорения научно-технического прогресса и цифровизацией, изменением требований к работнику на рынке труда. Цель обучения в современном образовании состоит в формировании знания, поведенческих моделей, ценностей, которые могут обеспечить ему конкурентоспособность в сегодняшних условиях жизни, которая во многом зависит от способности овладения новыми технологиями, к адаптации, ориентации в информационном пространстве. Таким образом, идея компетентностного подхода родилась в ответ на глобальный запрос рынка труда.

Образование в Казахстане также движется в русле формирования ключевых компетентностей граждан средствами образования, что впервые было заложено в Государственных стандартах образования, которые отсылают к основным готовностям, провозглашенным странами Западной Европы в 1997 году, через год – в Балтии, позже в Северной Америке, Австралии и Новой Зеландии (Кунанбаева С.С., 2005: 167). Специфичные подходы с учетом регионального компонента сходятся в общем понимании ком-

петентностей как освоенных способов деятельности. Новаторский подход к осознанию образовательного результата означает использование технологий, которые в совокупности образуют новое пространство знаний, умений, навыков, приводящих к функциональному результату, оцениваемому с новых позиций.

Вышесказанное приводит к выводу, что определённый набор ключевых компетентностей становится основанием для запроса работодателей к системе образования, и он может варьироваться в зависимости от конкретной экономической и социальной ситуации в конкретной стране или определённом регионе. Отметим наиболее близкие моменты, на основе которых формируются необходимые качества, требуемые от выпускников:

– способность разрешать проблемы, т.е. готовность анализировать нестандартные ситуации, ставить цели и соотносить их с возможностями, планировать результат своей деятельности и разрабатывать алгоритм его достижения, оценивать результаты своей деятельности, что позволяет принять самостоятельное решение в той или иной ситуации и обеспечить своими действиями его воплощение в жизнь;

- под технологической компетентностью понимается готовность понимать алгоритмы, технологические цепи, к их соблюдению, к освоению и пониманию, а также соблюдению технологий деятельности в условиях жизнедеятельности;

- информационная компетенция осознается как готовность использовать информационные ресурсы, критически отбирать информацию, конструировать соответствующие выводы с тем, чтобы запланировать, решить и осуществить свою деятельность;

- социальная компетенция предполагает наличие способности коррелировать свои устремления и интересы окружающих;

- коммуникативная компетенция означает способность извлекать информацию в диалогическом общении, излагать свою позицию в моно- и диалогическом форматах на основе толерантности как принятия другой точки зрения в целях решения поставленных задач;

- компетенция в области самообразования вытекает из технологической компетенции, и понимается как способность к выявлению находить пробелы в собственном образовании, корректировать с учетом поставленных задач, в итоге, которая позволяет изменить профессиональную траекторию в случае необходимости, способность самостоятельно использовать знания для решения поставленных задач;

- Кэмбриджский экзаменационный синдикат выдвигает на верхний уровень иерархии компетенций/компетентностей «личностную» компетенцию, в которую входят все остальные (Мильруд Р.П., 2007: 102), тогда как в российской педагогике вариантом такой компетенции является компетенция самоменеджмент. Самоменеджмент, в данном случае, овладение субъектом деятельностью, и первым признаком овладения этим навыком является факт управления этой деятельностью, и полного осознания себя в ней, т.е. самоуправление своими навыками.

Под компетенцией в образовании понимается: готовность субъекта направить ресурсы внешнего/внутреннего содержания для решения поставленных задач. Подготовка к решению задач здесь означает постановку цели и ее выполнении в каждой новой создавшейся ситуации.

Грамматическая компетенция входит в состав коммуникативной и потому логично продолжает систему готовностей, формируемых в образовательном процессе. Грамматика как один из важных аспектов языка, с помощью которого обеспечивается формирование умений устного и письменного общения, во все времена находилась в центре научных споров, дискуссий о её месте, роли и значении при обучении языка. В настоящее время грамматика является частью содержания программ обучения языкам, поэтому её роль следует рассматривать именно в аспекте учебной деятельности. Особенно важно место грамматики в освоении языкового материала для английского языка, отличающегося строгим порядком построения речевого высказывания.

Для определения грамматической компетенции необходимо дифференцировать понятия «компетентность» и «компетенция». Компетентность – это результат образования, выражаемый в освоении субъектами образовательного процесса конкретным набором (меню) способов деятельности по отношению к какому-либо предмету воздействия. Важность этого образовательного результата состоит в том, что, овладевая каким-либо способом деятельности, обучающийся присваивает навык (когда говорят о «способе деятельности» вместо «способности совершать действия», то говорится о том, что присваивается, прежде всего, цель, – ситуация, которая позволяет осознать процесс самоменеджмента, синтез разнообразных результатов образования (ЗУН, ценностных ориентиров и т.п.), так как

можно скопировать действия, но не деятельность, последнее только присваивается; таким образом идет формирование набора ресурсов, образующий компетенции (Щукин А.Н., 2012: 126). Компетентность в таком аспекте понимается как ценный образовательный результат, приставляющий набор способов деятельности, востребованных социальной действительностью, соответствующий конкретной ситуации, что, собственно, и требуется от претендента на рабочее место. При этом предполагается, что однажды сформированный пакет умений, знаний и навыков имеет потенциал постоянного обновления и корректируется в соответствии с актуальной ситуацией.

Долгая полемика в сфере сопоставления знаний умений навыков и других результатов обучения и компетенций/компетентностей как принципиально иного выхода процесса обучения позволяет сделать следующие выводы (Зиновьева, Т.И., 2016: 9). Знание определяется как присвоенная информация, умение – как способность выполнять теоретическое или практическое действие, навык – как автоматизированное умение, компетенции – алгоритмы реализации знаний, умений, навыков. Таким образом, ключевым словом здесь становится алгоритмизация всего, что и достигается в образовательном процессе.

По сравнению с результатами в рамках изолированных знаний, умений и навыков компетенции носят интегративный характер и проявляются в определенных ситуациях, носят потенциальный характер; решают комплексные задачи, тогда как ЗУН как элементы компетенции направлены на решение одной конкретной задачи. Компетенция не носит автоматизированный характер; и самое главное – в отличие от умения – переносима (связана с целым классом предметов), совершенствуется не по пути автоматизации и превращения в навык, а по пути интеграции с другими компетентностями: интегрирует с другими видами компетенции, а также выступает как ресурс.

Субъектность. Данное свойство выступает как деятельность, а не информация. Для компетенций характерна нестрогая классификация. То же можно сказать и о структуре, то есть о составляющих элементах, дескрипторах. Это обусловлено тем, что деятельность, как правило, включает сумму нескольких умений, которые не всегда возможно вычленить. При этом внешний запрос к системе образования не будет подчинен структуре любой классификации: он будет описывать не результат образования человека (компетенция), а результат его деятельности. Тем не менее, классификация здесь необходима, причем выделены должны быть дескрипторы не на теоретических основах, а на дидактических, поскольку без этого затруднено планирование, мониторинг и оценка результатов достижений обучающихся. Поэтому в последние десятилетия научная педагогическая мысль направлена на попытки классифицировать систему компетенций/компетентностей и их дескрипторов.

Материалы и методы

Материалом для конструирования заданий, направленных на формирование грамматической компетенции, стали лексические темы в рамках преподавания русского языка в казахоязычной аудитории, казахского языка в русскоязычной аудитории, английского языка в казахоязычной аудитории двух уровней – B1 и B2. Соответственно в модели выделяется три блока заданий: русский язык, английский язык, казахский язык.

В методической системе мы выделили четыре уровня заданий:

I. Восприятие и репродукция.

II. Подстановка

III. Трансформация

IV. Стратегическая коммуникация (Антонова Е.С., 2013: 264).

Данные четыре уровня делятся на три типа модельных заданий: репродуктивного типа, имитационного типа, продуктивного типа. Становится ясно, что I уровень относится к репродуктивному типу, II и III – имитационного, IV – продуктивного типа.

Кроме данной дифференциации упражнения делятся также в зависимости от заключенной в них основы категории времени глагола.

Предлагаем следующие задания на закрепление грамматического навыка в этой области бинарности глаголов движения:

Соотношение упражнений для развития устной, письменной речи, аудирования, чтения и ряд других вопросов.

Результаты и обсуждения

Методическая система в контексте бинарных глагольных оппозиций основывается на следующем. Каждый из языков имеет свои особенности глагольных парадигм. Тем не менее можно

отметить общие концептуальные для методики преподавания языков моменты. Так, во всех трех – русском, казахском и английском языках – глагол позиционируется как основная часть речи, обозначающая действие. Тем не менее для определения бинарности и формирования компетенций в рамках данного свойства глаголов имеет в каждом из языков свои особенности. Именно на них были ориентированы задания методики формирования грамматической компетенции в каждом из языков. Кроме тех четырех типов заданий, которые были описаны выше, задания классифицируются в зависимости от конкретной выполняемой обучаемыми задачи в рамках глагольных оппозиций, реализуемых в речи.

В русском языке мы выделили следующие типы заданий:

1. Заполнение таблицы соответствующими глагольными формами, сконструированными из данного инфинитива.

2. Выбор семантически подходящего вида в оппозиционной глагольной паре.

3. Выбор нужного глагола в оппозиционной паре «совершенный вид – несовершенный вид».

4. Конструирование предложений с данными оппозиционными парами.

5. Отбор из готового текста глаголов, находящихся в семантической оппозиции.

6. Нахождение в русском языке паремий с бинарными глагольными оппозициями.

7. Конструирование предложений в рамках оппозиции результативные/процессуальные глаголы.

Разработка модели формирования грамматической компетенции на основе бинарности глаголов в казахском языке была подведена к практическому применению следующих типов заданий:

1. Конструирование предложений с употреблением определенной временной формы глагола.

2. Чтение с акцентуацией временных форм глагола.

3. Заполнение пропусков соответствующими временными формами глаголов.

4. Образование временных глагольных форм на основе инфинитива.

5. Перевод с русского на казахский язык и определение глагольных оппозиций в получившемся тексте.

6. Перевод глаголов из одной временной формы в другую.

7. Конструирование парных предложений с разными глагольными формами.

8. Конструирование ответов на вопросы с разными временными формами одного и того же глагола.

9. Подбор антонимов к глаголам.

10. Составление конструкций в оппозиции «единственное число» – «множественное число» глаголов.

11. Составление текстов с глаголами в оппозиции «единственное число» – «множественное число».

12. Подбор вопросов к готовым ответам.

13. Замена глагола оппозиционным антонимичным.

14. Определение глагольных оппозиций в казахских паремиях.

15. Распределение данных предложений в группы в зависимости от временных форм глаголов в них (предложения с одним глаголом).

16. Составление текстов с трансформацией временных форм данных глаголов.

17. Выбор соответствующей глагольной формы из двух предложенных.

При разработке модели формирования грамматической компетенции на основе бинарности глагольных форм в английском языке мы ориентировались на особенности функционирования глаголов в речи и на их оппозиционную бинарность. Данный методический момент обусловлен достаточно сложной системой 16 времен активного залога, которые необходимо вывести из теоретического осознания обучающимся через уровень распознавания в активную речевую форму (Федотова Н.Л., 2013: 92). При составлении методики овладения компетенцией в области временных форм английского языка нами обращается внимание на следующие моменты, которые и составляют основание классификации заданий:

1. Чтение с акцентуацией употребления временных форм глагола.

2. Согласование времени глагола в конкретном предложении.

3. Определение отношение высказывания к контексту момента речи реального говорящего или к контексту прошлого.

4. Установление одновременности или последовательности действия, выраженного глаголом.

5. Заполнение пропусков в диалоге соответственно характеру действия, выражаемого глаголом.

6. Самостоятельное конструирование связного текста на основе прослушанного/увиденного,

акцентируя момент одновременности действия глагольной формы сказуемого в одном из времен.

7. Перевод паремий с глагольными оппозициями.

8. Нахождение глагольных оппозиций в текстах (Красикова Е., 2011: 10).

Как видим, специфика бинарных оппозиций в трех языках обусловливает характер разрабатываемых заданий.

Содержание и структура теста разрабатывалась с опорой на принципы Э.А. Штульмана, которые обосновывают следующее:

1. Каждый тест соотносится с рабочей гипотезой, целью и задачами эксперимента.

2. Ясность и четкость теста.

3. Измеряемые параметры должны быть четкими и оцениваемыми.

4. Методика проведения среза должны соответствовать характеру эксперимента.

5. Материал теста должен быть посильным.

6. Длительность теста должна соответствовать целям, задачам эксперимента и возможностям испытуемых.

7. Постепенный характер усложнения заданий.

8. Предварительное определение количественных и качественных критериев оценивания (Штульман Э.А., 1971: 37).

Эксперимент

При проведении экспериментальной работы с целью формирования грамматической компетенции на основе бинарности глагольных форм при формировании ключевых компетенций при изучении русского языка в казахоязычной аудитории, казахского языка в русскоязычной аудитории, английского языка в казахоязычной аудитории мы ориентировались на особенности функционирования глаголов в речи и на их оппозиционную бинарность.

Приводим в качестве примера модели контрольных срезов на определение уровня сформированности грамматической компетенции при обучению русскому языку, которые представлены в таблице 1, тогда как результаты эксперимента при обучении русскому языку представлены в таблице 2.

Таблица 1 – Грамматические компетенции при обучении русскому языку

Язык обучения	Модуль	Типы контрольных заданий	Критерии оценивания
Русский язык	Знание	Различение временных глагольных форм, типов спряжений	20 – различает временные глагольные формы. 25-29 – допускает ошибки при изложении теоретических положений по временн глагола и спряжению; 15-24- имеет частично освоенное знание в области глагольных временных форм и спряжению глагола. 1-14 – имеет небольшой объем знаний по грамматическим формам глагола. 0 - Указанные знания отсутствуют.
	Умение	Адекватное изменение глаголов по временам, спряжение, замена глагольных форм, нахождение оппозиционных глагольных пар	40-35 – различает временные формы глагола и/или определяет спряжение глагола, безошибочно выбирает соответствующее окончание в глагольной форме, находит бинарыне оппозиции в предложенном контексте или находит вне контекста. 25-34 – различает временные формы глагола и определяет спряжение, но допускает ошибки; подбирает окончания в глагольных формах, правильно/частично правильно выбирает соответстсующую глагольную форму. 15-24- допускает большое количество ошибок в отборе глагольных форм, неправильно опредляет окончание глаголов. 0-14 – затрудняется в выборе правильной глагольной формы, не может объяснить свой, чаще всего, интуитивный, выбор. -0 – умения отсутствуют
	При-менение	Решение коммуника-тивных задач через использование грамматических форм	40 – 35 – успешно решает задачи устной и/или письменной коммуникации, выбирая нужную глагольную форму, определяет бинарную оппозицию, самостоятельно конструирует бинарные конструкции. 25-35 – допускает небольшой процент ошибок в отборе глагольных конструкций при решении коммуникативных задач, связанных с выбором компонентов бинарной оппозиции. 15-24 – затрудняется в решении коммуникативных задач устного/письменного характера вследствие неправильного отбра глагольных форм и неумения их дифференциации. 1-14 – бессистемное употребление глагольных форм без осознания их грамматической роли в высказывании, затруднения в решении коммуникативных задач устного/письменного характера. 0 – неумение решать коммуниктаивные задачи устного/письменного характера, сопряженные с отбором глагольных форм.

Таблица 2 – Результаты эксперимента в группах по обучению русскому языку (контрольные группы)

		Входной срез	Выходной срез	Прирост
1	С1	65	92	16
2	С2	60	88	28
3	С3	70	85	15
4	С4	45	60	15
5	С5	69	92	23
6	С6	82	90	8
7	С7	70	95	25
8	С8	68	90	22
9	С9	90	97	7
10	С10	80	93	13
11	С11	75	93	18
12	С12	78	95	17
13	С13	60	89	29
14	С14	70	89	19

Данные, изложенные в таблице «Результаты эксперимента в группах по обучению русскому языку», представлены в форме диаграммы ниже в диаграмме 1.

Результаты экспериментальной работы по определению результатов компетенции знания категории времени в русском языке в экспериментальной группе представлены в таблице 3.

Данные, изложенные в таблице «Результаты срезов в экспериментальной группе», представлены в форме диаграммы ниже в диаграмме 2.

В ходе исследования, мы сравнили результаты экспериментальных групп с результатами контрольных групп, выводы были отражены в таблице 4.

При формировании вышеуказанных данных в виде диаграммы №3 можно наглядно увидеть разницу уровне приобретенных компетенций.

Как показывают данные выше результаты эсперимeнтальной деятельности уровень сформированности грамматической компетенции можно выразить в виде таблицы 5.

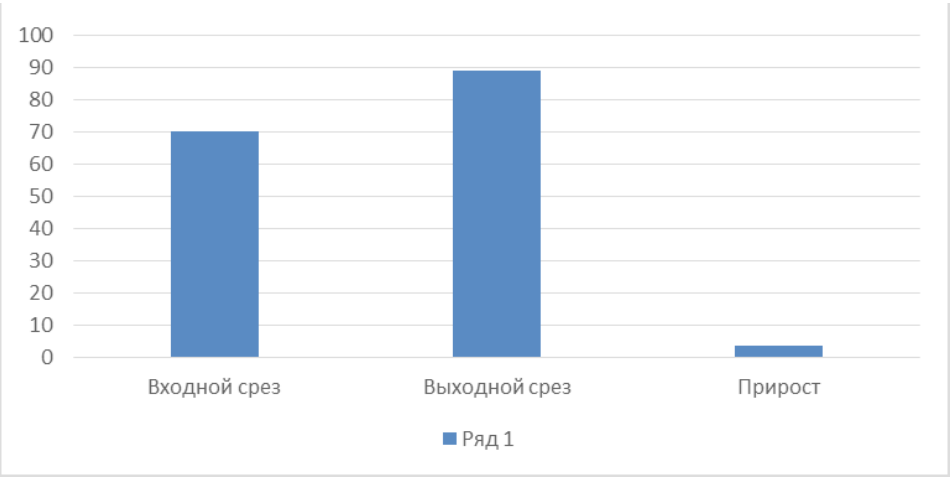

Диаграмма 1 – Результаты эксперимента в группах по обучению русскому языку (контрольные группы)

Таблица 3 – Результаты эксперимента в группах по обучению русскому языку (экспериментальные группы)

		Входной срез	Выходной срез	Прирост
1	С1	50	75	25
2	С2	65	83	18
3	С3	70	85	15
4	С4	45	60	15
5	С5	69	81	12
6	С6	82	90	8
7	С7	74	88	14
8	С8	68	89	21
9	С9	90	96	6
10	С10	85	87	2
11	С11	77	93	16
12	С12	87	97	10
13	С13	76	86	10
14	С14	72	85	12
15	С15	72	85	13

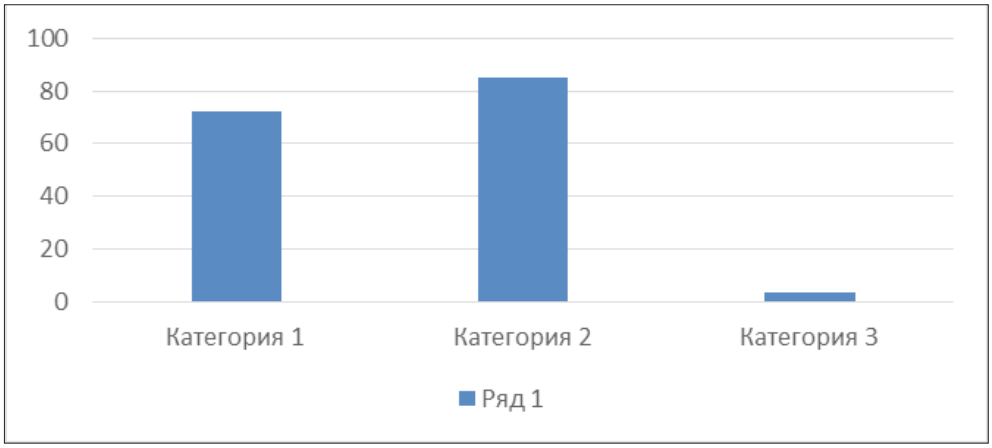

Диаграмма 2 – Результаты эксперимента в группах
по обучению русскому языку (экспериментальные группы)

Таблица 4 – Сранительная характеристика результатов эксперимента

№	Срезы			
	ЭГ	КГ	ЭГ	КГ
	70.1	89	89	85.3

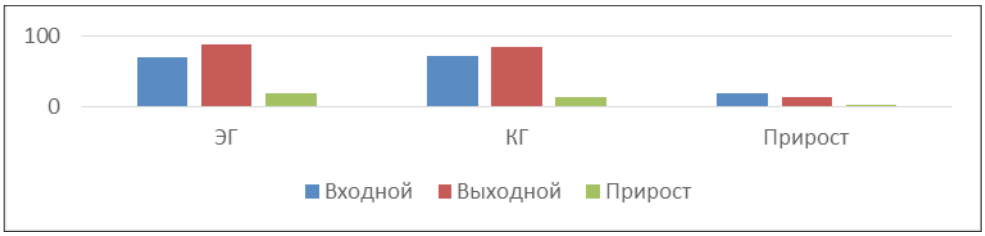

Диграмма 3 – Сранительная характеристика результатов эксперимента

Таблица 5 – Уровень сформированности грамматической компетенции

Набранные баллы	Процент правильных ответов	Уровень сформированности ГК
24 – 30	80 – 100	высокий
18 – 23	60 – 79	средний
менее 18	менее 60	низкий

Выводы

В ходе изучения категории времени глаголов с позиции формирования грамматической компетенции, осуществлено разграничение понятий «компетентность» и «компетенция». Так «компетентность» – совокупность знаний, умений и навыков, при решении определённых практических задач, тогда как «компетенция» – это комплекс этих знаний, умений и навыков. Отмечается переориентация требований к набору компетенций, предъявляемых работодателями к образовательной системе, и представляется классификация систему компетенций/компетентностей и их дескрипторов.

Грамматическая компетенция важный аспект языка, с помощью которого обеспечивается формирование умений устного и письменного общения. Применив модель Э.А. Штульмана, была проведена экспериментальная работа по формированию грамматической компетенции на основе категории времени глаголов, на примере контрольных срезов по определению уровня сформированности грамматической компетенции при обучению русскому языку, а также в освоении языкового материала при изучении английского языка, отличающегося строгим порядком построения речевого высказывания.

Эксперимент проводился в шести группах, три из которых являлись экспериментальными, другие – контрольными. Были разработаны критерии измерения уровня сформированности грамматической компетенции при обучении разным языкам. Коэффициент педагогической эффективности эксперимента составил 1,4.

Литература

Звонников В.И., Челышкова М.Б. Контроль качества обучения при аттестации: Компетентностный подход. – М.: Логос, 2009. – 272 с.

Барышников Н.В. Методика обучения второму иностранному языку в школе / Н. В. Барышников. – М.: Просвещение, 2003. – 157 с.

Усачева О.В. Роль и место компетентности в структуре модели подготовки специалиста // Вестник Тамбовского университета имени Г.Р. Державина. Серия: гуманитарные науки. №6-50, Тамбов, 2007. – С. 7-16

Разуваева Т.А. Компетентностный подход к образованию: краткий теоретический анализ//Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. 2010. Т. 16. № 1. С. 266-269

Гез Н.И., Фролова Г.М. История зарубежной методики преподавания иностранных языков. – М.: Академия, 2008. – 256 с.

Маршуба О.А. Ключевые компетенции как составляющие профессиональной компетенции // Концепт. -Спецвыпуск №08, 2014. – С. 26-30

Панфилова О.И. Понятие «профессиональная компетентность» и различные подходы к изучению феномена данного понятия / О.И. Панфилова // Инновационные педагогические технологии: материалы V Международной научной конференции (г. Казань, октябрь 2016). – Казань: Бук, 2016. – С. 3-6.

Федяев Д.М., Федяева Л.В. Проблема универсального в профессиональном образовании: монография. – 2-е изд., стер. – Москва: Флинта, 2011. – 135 с.

Трофименко М.П. Профессиональная компетентность и ее место в подготовке будущих педагогов // Среднее профессиональное образование. – 2010. – № 8. – С. 11-14.

Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теория. – Алматы. 2005, – 262с.

Мильруд, Р.П. Методика преподавания английского языка. English Teaching Methodology / Р.П. Мильруд. – М.: Дрофа, 2007. – 256 с.

Щукин, А. Н. Теория обучения иностранным языкам (лингводидактические основы) / А.Н. Щукин. – М.: ВК, 2012. – 336 с.

Зиновьева, Т.И. Методика обучения русскому языку. Практикум. Учебное пособие для СПО / Т.И. Зиновьева, О.Е. Курлыгина, Л.С. Трегубова. – Москва: Наука, 2016. – 309 с.

Антонова, Е. С. Методика преподавания русского языка (начальные классы). Учебник / Е.С. Антонова, С.В. Боброва. – М.: Среднее профессиональное образование, 2013. – 464 с.

Федотова, Н. Л. Методика преподавания русского языка как иностранного (+ DVD-ROM) / Н.Л. Федотова. – М.: Златоуст, 2013. – 192 с.

Красикова Е. Кейс-метод в профессиональном образовании / Екатерина Красикова. – М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2011. – 108 с.

Штульман Э.А. Основы эксперимента в методике обучения иностранным языкам. – Воронеж, 1971. – 144 с.

Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования – Алматы, ТОО Дом печати «Эдельвейс», 2010. – 344 с.

Harmer J. How to teach English. London, Longman, 2012 –386 p.

G.V. Rogova. Methods of Teaching English Prosveshcheniye, 1995, 312 p.

Gerald Kelly. How to teach Pronunciation. Pearson Education Limited, 2009 – 164p.

How to Teach Pronunciation to ESL Learners | eHow.com http://www.ehow.com/how_4549513_teach-pronunciation-esl learners.html#ixzz1WFZqTFrF

Harmer J. The Practice of English Language Teaching. London, Longman, 2011 – 386 p.

How to teach Grammar. Gerald Kelly. Pearson Education Limited, 2009 – 164p.

Jim Scrivener. Learning Teaching. Macmillan Publishers Limited, 2010 – 325 p.

Virginia French Allen. Techniques in teaching vocabulary. Oxford University Press, 2005 – 136 p.

Penny Ur. Teaching Listening Comprehension. Cambridge University Press. 2004 – 173 p.

Edward Fry. How to Teach Reading. Shell Educational Publishing. 2014, 160 p.

Jessica Williams. Teaching writing in second and foreign language classrooms. Boston. McGraw-Hill, 2007– 199 p.

References

Antonova E.S. (2013). Metodika prepodavaniya russkogo yazyka (nachal'nye klassy) [Methods of teaching Russian (elementary classes)]. Uchebnik / E.S. Antonova, S.V. Bobrova. – Moscow: Srednee professional'noe obrazovanie. – 464 p. (in Russian)

Baryshnikov N.V. (2003). Metodika obucheniya vtoromu inostrannomu yazyku v shkole [Methods of teaching a second foreign language at school] / N. V. Baryshnikov. – Moscow: Prosveshchenie,. – 157 p. (in Russian)

Gez N.I., Frolova G.M. (2008) Istoriya zarubezhnoj metodiki prepodavaniya inostrannyh yazykov [History of foreign methods of teaching foreign languages]. – Moscow: Akademiya. – 256 p. (in Russian)

Zvonnikov V.I., CHelyshkova M.B. (2009). Kontrol' kachestva obucheniya pri attestacii: Kompetentnostnyj podhod. [Quality control of training during certification: A competence-based approach]. Moscow: Logos,. – 272 p. (in Russian)

Zinov'eva, T.I. (2016). Metodika obucheniya russkomu yazyku. Praktikum. Uchebnoe posobie dlya SPO [Methods of teaching the Russian language]. / T.I. Zinov'eva, O.E. Kurlygina, L.S. Tregubova. – Moskva: Nauka. – 309 p. (in Russian)

Krasikova E. (2011). Kejs-metod v professional'nom obrazovanii [Case method in professional education]/ Ekaterina Krasikova. – M.: LAP Lambert Academic Publishing. – 108 p. (in Russian)

Kunanbaeva S.S. (2005). Sovremennoe inoyazychnoe obrazovanie: metodologiya i teoriya [Modern foreign language education: methodology and theory]. – Almaty. – 262 p. (in Russian)

Marshuba O.A. (2014). Klyuchevye kompetencii kak sostavlyayushchie professional'noj kompetencii [Key competencies as components of professional competence]// Koncept. -Specvypusk №08,. –pp. 26-30 (in Russian)

Mil'rud, R.P. (2007). Metodika prepodavaniya anglijskogo yazyka [English Teaching Methodology] / R.P. Mil'rud. – Moscow: Drofa. – 256 p. (in Russian)

Panfilova O.I. (2016). Ponyatie «professional'naya kompetentnost'» i razlichnye podhody k izucheniyu fenomena dannogo ponyatiya [The concept of "professional competence" and various approaches to the study of the phenomenon of this concept]. / O.I. Panfilova // Innovacionnye pedagogicheskie tekhnologii: materialy V Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii (g. Kazan', oktyabr' 2016). – Kazan': Buk. – pp. 3-6. (in Russian)

Razuvaeva T.A. (2010). Kompetentnostnyj podhod k obrazovaniyu: kratkij teoreticheskij analiz[Competence-based approach to education: a brief theoretical analysis]. //Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.A. Nekrasova. T. 16. № 1. – pp. 266-269 (in Russian)

Trofimenko M.P. (2010). Professional'naya kompetentnost' i ee mesto v podgotovke budushchih pedagogov [Professional competence and its place in the training of future teachers]. // Srednee professional'noe obrazovanie. – № 8. – pp. 11-14. (in Russian)

Usacheva O.V. (2007). Rol' i mesto kompetentnosti v strukture modeli podgotovki specialista [The role and place of competence in the structure of the specialist training model].// Vestnik Tambovskogo univeriteta imeni G.R. Derzhavina. Seriya: gumanitarnye nauki. №6-50, Tambov. – pp. 7-16. (in Russian)

Fedotova, N. L. (2013). Metodika prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo (+ DVD-ROM) [Methods of teaching Russian as a foreign language]/ N.L. Fedotova. – Moscow: Zlatoust. – 192 p. (in Russian)

Fedyaev D.M., Fedyaeva L.V. (2011). Problema universal'nogo v professional'nom obrazovanii: monografiya [The problem of the universal in vocational education]. – 2-e izd., ster. – Moscow: Flinta. – 135 p. (in Russian)

SHtul'man E.A. (1971). Osnovy eksperimenta v metodike obucheniya inostrannym yazykam [Fundamentals of the experiment in the methodology of teaching foreign languages]. – Voronezh, 1971. – 144 p. (in Russian)

Shchukin, A.N. (2012). Teoriya obucheniya inostrannym yazykam (lingvodidakticheskie osnovy) [Theory of teaching foreign languages (linguodidactic foundations)]/ A.N. Shchukin. – Moscow: VK. – 336 p. (in Russian)

Kunanbayeva C.C. Theory and practice of modern foreign language education – Almaty, Press House "Edelweiss" LLP, 2010. – 344 p.

Harmer J. How to teach English. London, Longman, 2012 –386 p.

G.V. Rogova. Methods of Teaching English Prosveshcheniye, 1995, 312 p.

Gerald Kelly. How to teach Pronunciation. Pearson Education Limited, 2009 – 164p.

How to Teach Pronunciation to ESL Learners | eHow.com http://www.ehow.com/how_4549513_teach-pronunciation-esl learners.html#ixzz1WFZqTFrF

Harmer J. The Practice of English Language Teaching. London, Longman, 2011 – 386 p.

How to teach Grammar. Gerald Kelly. Pearson Education Limited, 2009 – 164p.

Jim Scrivener. Learning Teaching. Macmillan Publishers Limited, 2010 – 325 p.

Virginia French Allen. Techniques in teaching vocabulary. Oxford University Press, 2005 – 136 p.

Penny Ur. Teaching Listening Comprehension. Cambridge University Press. 2004 – 173 p.

Edward Fry. How to Teach Reading. Shell Educational Publishing. 2014, 160 p.

Jessica Williams. Teaching writing in second and foreign language classrooms. Boston. McGraw-Hill, 2007– 199 p.

ҒТАМР 16.21.27 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph3

Р.К. Ақшолақова[1*], Ж.Ж. Күзембекова[2]

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: raigula57@gmail.com

ЭКОЖҮЙЕДЕГІ ТІЛ: ЭКОЛИНГВИСТИКА

Мақалада экологиялық ұстанымдар мен тілді және адамды байланыстыра зерттеудің қазіргі жай-күйі туралы айтылады, бағыттың теориялық негізі сипатталады. Экология бағытының өзекті мәселелерінің ғылыми айналымға тұрақтап, өзге бағыттарға ене бастауы – адамзаттың осы мәселелерді жердегі болашақ өмірдің алғышарты ретінде қарастыруы деп түсінеміз. Сондықтан тіл мен оның ортасы, әлемнің тілдік алуантүрлілігін сақтау мәселелері күн тәртібінен түсер емес. Жұмыста осы саладағы терминдер қолданысындағы алуантүрлілік талданып, әрқайсысы туралы іргелі зерттеулерден пікірлер келтіріледі. Тіл мен оның ортасының, тіл мен оның иесінің арасындағы байланыстарды зерттеудің, оны жүйелі әрекеттер кешені ретінде қарастырудың тілдің өміршеңдігіне әсері зерттеледі. Тіл жеке өмір сүре алмайды, десек те оған ортасының әсері қаншалықты деген сұрақ бұрыннан бар. Бірақ эколингвистика саласы ғылыми айналымда салыстырмалы түрде жаңа. Жалпы, тіл мен оның қоршаған ортасын зерттеу әртүрлі бағытта жүргізілуі мүмкін. Эколингвистикалық ойлар Э. Сепирдің этностың өмір сүру дағдысы мен ерекшелігі міндетті түрде тілде сақталады деген тұжырымының жалғасы ретінде дамыды. Тек осы байланысқа қатысты ыңғайлардың әртүрлі екенін байқадық. Сондықтан мақалада эколингвистиканың қалыптасу жолы мен әдіснамалық базасы, эколингвистика мен тіл экологиясының, лингвоэкологияның айырмашылығы талданады.

Түйін сөздер: тіл, экожүйе, тіл экологиясы, лингвоэкология, эколингвистика.

R.K. Aksholakova[1*], Zh.Zh. Kuzembekova[2]

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: raigula57@gmail.com

Language in the ecosystem: ecolinguistics

The article discusses the problem of studying the relationship between language, human and environmental principles, describes the theoretical basis of the direction. Particular interest in environmental topical problems and the implementation of these studies in other branches of science, the fact that humanity considers these issues as a necessary condition for future life on Earth. Therefore, the themes of the language and its environment, the preservation of linguistic diversity do not lose their relevance. In this work, the authors analyze the variety of terms in this area, provide fundamental research on each of them. The influence of the analysis of the language and its environment, the connection between the language and the native speaker as a complex of systemic actions on the vitality of the language is investigated. The language is immersed in the environment and the question of the influence of the environment on the language has long been of interest to scientists. Eco-linguistic doctrines developed as a continuation of E. Sapir's thought that all life experience and the peculiarity of an ethnos are stored in its language. But it should be borne in mind that ecolinguistics as a direction of science appeared relatively recently and there are various approaches to the study of language and its environment. Therefore, the article examines its path of formation as a branch of linguistics and methodological base, analyzes the differences between the terms ecolinguistics, ecology of language, linguoecology.

Key words: language, ecosystem, language ecology, linguoecology, ecolinguistics.

Р.К. Акшолакова[1*], Ж.Ж. Кузембекова[2]

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: raigula57@gmail.com

Язык в экосистеме: эколингвистика

В статье рассматривается проблема исследования связи между языком, человеком и экологическими принципами, описывается теоретическая основа направления. Особый интерес к экологическим актуальным проблемам и внедрение этих исследований другим отраслям науки, факт, что человечество рассматривает эти вопросы как необходимое условие для будущей жизни на Земле. Поэтому темы языка и его среды, сохранения языкового разнообразия не

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

теряют актуальность. В работе авторы анализируют разнообразия терминов в этом направлений, приводят фундаментальные исследования по каждому из них. Исследуется влияние анализа языка и его среды, связи между языком и носителем как комплекса системных действий на витальность языка. Язык погружен в среду и вопрос влияния среды на язык давно интересует ученых. Эколингвистические учения развивались как продолжение мысли Э. Сепира о том, что весь жизненный опыт и особенность этноса хранится в его языке. Но надо учесть, что эколингвистика как направление науки появилась сравнительно недавно и существуют разнообразные подходы исследования языка и его среды. Поэтому в статье рассматривается ее путь становления как отрасли лингвистики и методологическая база, анализируется отличия терминов эколингвистика, экология языка, лингвоэкология.

Ключевые слова: язык, экосистема, экология языка, лингвоэкология, эколингвистика.

Кіріспе

Жер бетіндегі заттар мен құбылыстар, ағзалар мен қоршаған орта, тірі ағзалардың класстары мен топтары белгілі байланыста, бір-біріне әсер ету формасында өмір сүреді. Ерекшеленгенімен, жеке өмір сүретін тірі ағза да, өзге категория да жоқ. Сол секілді тіл де иесімен, оның менталдық категорияларымен, танымдық жүйелерімен, сол иесінің өмір сүретін ортасымен, оның климаттық, географиялық, биоалуантүрлілік ерекшелігімен байланыста дамиды, өзгереді. Адамның дүниелік шындығы тілі арқылы қалыптасып, өмір сүреді, тіл оның өмір сүру ортасы ғана емес, бөлінбес бөлшегі. Тіл дене динамикасына еніп, әлеуметтік өзара әрекеттестіктегі бізді тірі ағза деп сипаттауға мүмкіндік беретін бағдарлық (когнитивтік) әрекет ретінде анықталады (Di Paolo E.A., Cuffari E.C., De Jaegher H., 2018). Сондықтан экожүйенің бөлшегі болып табылатын тіл мен адамның, қоршаған ортаның бірлігі, қарым-қатынасы, соның салдарынан тілдің өзгеру факторлары, жаңару, толығу немесе көнеру, жұтандану жолдары ғылыми айналымда қызығушылық туындатып келеді. Тірі ағзалар мен оларды қоршаған ортаның жиынтығын қамтитын күрделі, динамикалық жүйе ретінде анықталатын экожүйеге (britannica.com) енетін тіл мен оның иесінің қарым-қатынасы (қоршаған ортасы) XXI ғасырда «сәнге» айналған экологиялық ойлау жүйесін туындатты. Жаңа экологиялық ойлау – адамның экологиялық таза ортасын қалпына келтірген жағдайда ғана қауіпсіз өмір сүру және даму мүмкіндігі пайда болатындығы туралы жалпыға ортақ түсінік (Яценко Н.Е., 1999). Адам қоршаған орта мен табиғаттың иесі емес, экологиялық ортаның қатысушысы, мүшесі ретінде қарастырыла бастады. Экологиялық білімнің аксиологиялық маңызы мен құндылығы қоршаған ортаның үйлесімде дамуына ғана емес, адамзаттың өмір сүруіне жағдай жасайтынын қоршаған ортаны қорғаумен айналысатын ұйымдар, қорлар айтып келеді. Өйткені адамзат экологиялық-әлеуметтік дағдарысқа тап болды. Адами капиталдың көбеюі, жаһандық жылыну, экологиялық климаттың нашарлануы, жаппай тұтынушылық нарықтың артуы салдарынан планетаның ахуалының өзгеруі зерттеулердің жаңа ыңғайларын қажет етті. Экологиялық мәселелердің қоғамдық өмірдің барлық саласына еніп, ғылыми «төңкеріс» жасауы, «жасыл» экология ұрандары әлемдік сипат алды, қоғамның даму үрдісіне айналды. Мәселені реттеуде технологиялық құралдардың қауқарсыз екені, дүниені тану ұстанымдары мен әлеуметтік-қоғамдық құндылықтар мен дүниетанымды өзгерту қажеттілігі, экологиялық модернизациялау идеясын жүзеге асыру үшін экотұлға тәрбиелеу керектігі айқындалды. Ғылым салалары эко фактормен толықты, дизайнда эко стиль қалыптасты, архитектура эко материалдарға жүгінді және т.б. Сол себепті экологиялық негіздің лингвистикаға келуі заңдылық. Осы орайда, мақалада тіл мен ортасының байланысын зерттеумен айналысатын ғылым саласының бүгінгі жай-күйі мен өткенін, терминологиялық жүйесін реттеуді және әдіснамалық негізін анықтауды, зерттеу жүргізу ыңғайларын топтастыруды мақсат етіп алдық. Экология түсінігінің лингвистикаға ену бағыттарын талдадық. Бұл өзекті тақырып. Өйткені эколингвистикалық зерттеулер тілдік саясатты дұрыс бағытта жүргізуге, тілдік жоспарлауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Тілдік алуантүрлілік пен мемлекеттік тілдің позициясын бекіту жағдайында Қазақстан үшін дұрыс тілдік саясат ерекше маңызға ие, ол – ұлттық, мемлекеттік саясаттың ауқымды, күрделі әрі мағыналы бөлігі.

Зерттеудің материалы мен әдістері

Зерттеу теориялық міндеттерді алдына қойғандықтан, жұмыста ғылыми еңбектерге шолу жасап, ғылыми бағыттың негізін салған, даму жолын анықтайтын, қазіргі жай-күйін көрсететін ойлар мен тұжырымдарды келтірдік. Ғылыми кеңістіктегі ауқымды материалдың ішінен, біздің ойымызша, маңыздыларын іріктеп, топтастырдық. Талдау, салғастыру әдістерін қолдандық.

Тіл ұзақ уақыт аралығында құрылымдық ыңғайда зерттеліп келді. Бірақ тілдік формалар мен элементтерді, құрылымдарды адамның психикалық жағдайынан, менталдық ерекшеліктерінен, ағзасының жұмыс жасау формаларынан тыс қарастыруға болмайды. Құрылымдық лингвистика аясында тіл жеке элементтерге жіктеліп, сол бірліктер бір-біріне қарсы қойылса, синхрония мен диахрониялық сипатқа, тіл мен сөйлеуге назар аударылса, эколингвистикада бірліктердің байланысы қарастырылып, олар бір-біріне қарсы қойылмайды, қарым-қатынасқа түседі. Құрылымдық ыңғай аясында тілдің белгілі бірлігінің маңызы оның жүйедегі орнымен анықталады. Жүйе статикалық сипатта, әр бірліктің өзгерісі жүйенің өзгерісіне әкеледі. Ал эколингвистика аясында тіл ашық, тірі, динамикалық құрылым. Аталмыш бағыт аясында бірліктердің жағдайы мен өзгеру ерекшелігі, өзара қарым-қатынасы емес, олардың өзгеруіне әкелетін үдерістер мен олардың өзара әрекеттестігі қарастырылады. Ал тіл экологиясы аясында белгілі аймақта орналасқан немесе жеке адамның, қоғамның санасындағы бәсекелестіктегі тілдердің өмір сүруі, қолданыс аясының тарылуы немесе кеңеюі зерттеледі. Эколингвистика тілді функционалды тұрғыдан зерттеген кезде «ақпарат алмасу құралы» ретінде ғана қарастырмайды, қоғамның бірлігін сақтау құралы ретіндегі тілдің рөліне, жеке жағдайлардағы қызметіне тоқталады. Қоғамда және қоғамдық топтардың бір тіл аясында тату өмір сүруіне жағдай жасайды. Дегенмен, эколингвистиканың зерттеу шегарасының анықталмағаны мен әрізділігі зерттеу пәні мен нысанын өзге пәндермен тоғыстырды. Сол себепті ғылыми бағыттың өзіндік әдіснамасы қалыптаспады, мақсат-міндеттері аясында өзге ғылыми бағыттардың әдіс-тәсілдерін пайдалана береді. Ол экологиямен және лингвистикамен тоғысатын пәндердің әдістер болуы мүмкін. Эколингвистиканың пәнаралық сипаты соны қажет етеді. Адамның күрделі құрамдас бөліктерден (сөйлеудің мақсат-міндеттері, интенция және стратегиялары, сөйлеудің алғышарты мен сыртқы факторлары, коммуникативтік орта, қатысушылармен байланысты фондық білім) тұратын сөйлеу әрекеті эколингвистикалық жұмыстарда қарастырылды, осылайша, дискурс зерттеу нысанына айналды. Тіл мен дискурс функционалды ыңғайда қарастырылды. Бұл эколингвистикаға зерттеу әдістерін прагматикалық лингвистикадан, когнитивтік лингвистикадан, әлеуметтік лингвистикадан алуға мүмкіндік берді. Әдістері мен нысандары бір болғанына қарамастан, эколингвистикалық зерттеулер жаһандық сипатымен, практикалық әрекеттерді қажет ететін нәтижелерімен ерекшеленеді.

Эколингвистикалық бағыттағы теориялық еңбектерге шолу жасау барысында эколингвистика, тіл экологиясы, лингвоэкология, экологиялық лингвистика, экологиялық ыңғай секілді жарыспалы терминдерден құралған өрістің бар екенін аңғардық, сәйкесінше, лингвоэкологиялық ойлар мен идеялар жеке теориялық бағыт ретінде қалыптаспады. Осы туралы Е. Хауген бағыттың атауының ерекше маңыздылығы жоқ, дегенмен, менің пікірімше, «тіл экологиясы» термині ауқымдырақ және оның аясында лингвистер, көп жағдайда, тілдер мен олардың иелері арасындағы байланыстарды, қатынастарды түсіну мақсатында әлеуметтанушылармен жұмыс жасай алады (Haugen E., 1971, p. 21).

В. Фон Гумбольдтің тіл мен әлемнің өзара байланысына қатысты ілімінен бастау алған эколингвистикалық зерттеулердің қатарында американдық лингвист және антрополог Э. Сепирдің идеялары мен тұжырымдары тұрғанын айтуға болады. 1912 ж. Э. Сепирдің «Тіл және орта» («Language and environment») мақаласы жарық көріп, ғалым сөзден, фонетикалық жүйеден, құрылымнан тыс тілді түсіндіріп, табиғат пен тіл арасындағы өзара байланысты негіздеді. Тек қоршаған орта мен тілдің байланысы әлеуметтік сипатқа ие, яғни тіл иесі арқылы жүзеге асатынын айтады. Мысалы, қандай да бір этностың қоршаған ортасында белгілі жануар өмір сүретін болса, ол жануардың атауы сол халықтың тіліне өздігінен енбейді, ол үшін тіл иесінің сол жануарға қызығушылығы байқалып, білуі тиіс. Жалпы, белгілі тілдің сөздігін қарап-ақ сол тілдің иесінің өмір сүру дағдысы, қоршаған ортасы, климаты, жауын-

шашын көлемі туралы білуге болады деген ойды айтады (Sapir E., 1912). Ғылыми бағыттың пайда болуын А. Филл метафорамен байланыстырады. 1970 жылы Эйнар Хауген тіл мен қоршаған ортасы арасындағы байланыс туралы әңгімелеу барысында оны жануарлар мен өсімдіктердің белгілі түрлері мен қоршаған ортасының байланысымен салыстырды. 1990 жылы Майкл Халлидей тіл мен кластар, топтар арасындағы байланысты атап өтті. Осы екі баяндама эколингвистиканы туындатып, оның екі бағытын қалыптастырды. Алғашқысына сай, экология метафоралық түсінікке ие болып, «қоршаған ортадағы тіл» ретінде, ал екіншісі бойынша «экология биологиялық ұғым ретінде» қабылданып, экологиялық мәселелерді шешу барысындағы тілдің рөлі қарастырылады, лингвистикалық зерттеулер сол мәселелерді шешу жолдарын ұсынады (Fill A., 1998). Төрт онжылдық бойы эколингвистер лингвистер де туристер секілді өз аймақтарының экологиялық ерекшелігін ескермеген жағдайда дұрыс қызмет ала алмайтынын айтып келеді (Steffensen S., Alwin F., 2014). Эколингвистика тіл мен лингвистиканың экологиялық кризиске жұмылдырылуын қарастыратын сыни қолданбалды лингвистиканың саласы, бір уақытта объективті әрі тәуелді бола алады (Bang J. Chr., Døør J., 1993). Көп жағдайда табиғаттың емес, мәдениеттің бөлігі ретінде қарастырылатын тіл екі саланы байланыстырушы құрал. Ол өзінде көптеген табиғи ерекшеліктерді сақтап, бүгінге және болашаққа жеткізе алады. Сол себепті әртүрлі жаратылыстану ғылымдарының әдістерімен зерттелуі тиіс. Мысалы, акустикалық өлшеу, физиологиялық өзара байланыс және оның нейробиологиялық негізі. Кей қатынастар барысында қалыпты мәдени жетістіктерді көрсетеді, оны мәдениет пен гуманитарлық ғылымдардың дәстүрлі әдістерімен қарастыру қажет. Мысалы, оның тарихи өлшемі, интерпретация үшін ашықтығы, эстетикалық және поэтикалық әлеуеті (Finke, 2008: 75). Тілдің табиғатындағы осындай күрделі, кереғар ұғымдар эколингвистика секілді гибридті бағыттардың қалыптасуындағы белгілі қиындықтарға әкелді.

Әдебиеттерге шолу

Сонымен, эколингвистикалық ойлар өткен ғасырларда айтылғанымен, бағыттың қалыптасу кезеңін XX ғасырдың 90 жылдарына жатқызамыз. Тіптен, бағыттың қалыптасу негізін көне философиялық ойлардан, Конфуцийдің сөз бен атауға қатысты ілімінен іздеуге болады. Бразилиялық ғалым Х.Х. до Коуто эколингвистиканың пән ретінде толық қалыптасқанын айтады (H.H. do Couto, 2014). Қалыптасқан бағыт болса, атау бірізділігінің болмауын қалай түсіндіруге болады? Бірақ жарыспалылық сипат ағылшын, испан тілді лингвистикада емес, орыс тілді ғалымдарда басым екенін байқадық. Ресей тіл біліміндегі танымал эколингвистердің бірі А.П. Сковородников берген анықтамасында лингвоэкология немесе эколингвистика деп көрсетіп екеуін синоним ретінде сипаттайды. Анықтамасына жүгінсек, лингволингвистика немесе эколингвистика – зерттеу пәні тіл мен тілдік (сөйлеу) ортасының күйін, тіл мен сөйлеу мәдениетінің дамуына әсер ететін (жағымды және жағымсыз) факторларды зерттеу болып табылатын тіл білімінің саласы (бағыты). Ғалым лингвоэкологиядағы негізгі ұғым ретінде тілдік ортаны алады да оны тілге қатысты екі түрлі түсіндіреді: бір жағынан, тілдік жүйе мен қоғамдық-сөйлеу практикасының тіл дамуының белгілі тарихи кезіндегі күйі, ол қоғам мүшелерінің тілдік санасының (тілдік қалауының да) қалыптасуына әсер етеді. Екіншіден, тілдің жағдайына, даму бағыты мен қызмет ету сипатына әсер ететін экономикалық, саяси, идеологиялық, мәдени, әлеуметтік-психологиялық, этнопсихологиялық экстралингвистикалық факторлар мен шарттардың жиынтығы. А.П. Скворродниковтің пікіріне сай, лингвоэкология өз тұжырымдары мен нәтижелері арқылы мемлекеттік тілдік саясаттың негізіне айналуы тиіс (Сковородников А.П., 2014). Эколингвистканы тіл білімінің жеке саласы ретінде бөліп көрсету дұрыс емес, өйткені оның зерттеу пәні – тілдің спецификалық ерекшелігі емес, көп жағдайда классикалық лингвистикадан тыс жататын мәселелерді реттеу үшін тілдік үдерістерді жүйелі зерттеуге бағытталған әртүрлі лингвистикалық пәндердің әдістерінің жиынтығы (Иванова Е.В, 2012: 260).

Эколингвистикадағы өзара байланысты, бірақ бір-бірінен ерекшеленетін үш теориялық бағытты бөліп көрсетуге болады: үш бағыттың алғашқысы – «хаугендік дәстүр» тілді адамның ақыл-ойы, қоғам және қоршаған ортаның әрекеттестігіне негізделген кең экологияның бір бөлігі ретінде қарастырады. Осы дәстүрдің жалғасы ретінде тілге қатысты «экологияның» төрт типін бөліп көрсетейік. Біріншіден, көптілді

тұлғаның миындағы немесе көптілді қоғамдағы символдық жүйелерді қамтитын символдық экологиядағы тіл; екіншіден, биологиялық және физикалық ортада қолданыс құралы ретінде тілді қолданатын табиғи экологиядағы тіл; үшіншіден, сөйлеушіні және сөйлеу қауымдастығын қалыптастыратын әлеуметтік мәдени экологияда, әлеуметтік мәдени мәнмәтіндерде өмір сүретін тіл; төртіншіден, биологиялық ағзалар арасындағы өзара байланысқа құрылатын когнитивтік экологиядағы тіл.

«Хаугендік дәстүр» секілді биолингвистикалық дәстүр де әлемдегі көптілдік жүйені экологиялық жүйе ретінде, ал тілдердің өлуін әлемдегі биоалуантүрліліктің азаюы ретінде қарастырып, «тіл және экология» терминдерін практикалық тұрғыдан түсіндіреді. Д. Нетл және С. Ромэйн «биолингвистикалық алуантүрлілік» терминін қолданысқа енгізіп, мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде ағылшын тілі қолданылатын жаһандану туындатқан гегемонистік әлемде аз ұлттардың тілдерін сақтап қалу маңыздылығы туралы айтады. «Биолингвистикалық дәстүр» эколингвистиканың ең маңызды бағыты әрі тілдік алуантүрлілік экологиялық метафорасы тілдік жоспарлау және антропологиялық лингвистика салаларындағы ғалымдар тарапынан жиі қолданылды. Дегенмен, аталмыш бағыттың көп сынға ұшырағанын да айта кету керек.

Үшінші «халлидейлік дәстүр» тілді пайдалану мен экологиялық деградация арасындағы байланысты түсінуге негізделген. М. Халлидейдің пікіріне сай, адами тілдің антропоцентрлік табиғаты адамның экологиялық ұстанымдарға қайшы әрекеттеріне жауапты. Осы бағыттағы ғалымдар өз еңбектерін эколингвистика мен сыни дискурстың тоғысында жүргізуге бейім. Қазіргі медиа-ландшафтта тұтынушылық және материалдық өсімді ұсынатын дискурс басымдыққа ие, осы тұрғыдан келгенде эколингвистика экологиялық сауаттылықты арттыруға құнды теориялық және әдіснамалық үлес қоса алады (LeVasseur T., 2014).

Көріп отырғанымыздай, эколингвистикалық бағыт аясында қарастырылатын мәселелер лингвистиканың өзге бағыттарының зерттеу нысандарымен сәйкес келеді, сол себепті эколингвистиканы жеке ғылыми бағыт емес, лингвистикалық зерттеулердің біріктіретін ыңғай ретінде қарастырған дұрыс.

Канадалық ғалым Сибо Чен эколингвистикалық зерттеулерге контент-анализ жүргізу мақсатында Linguistics and Language Behavior Abstracts (LLBA), Communication & MassMedia Complete (CMMC) и Social Sciences Citation Index (SSCI) базаларына енетін индекстелетін журналдарда 1991-2015 жылдар аралығында жарық көрген 76 мақалаға талдау жүргізген. Ғалым осы жылдар аралығында эколингвистикалық зерттеулердің диверсификацияға ұшырағанын және үстем тақырып ретінде «тілдік саясат пен жоспарлау» теориясының алынғанын айтады. Дегенмен, эколингвистика теориясын дискурс талдау, тілдерді оқыту мен меңгерту салаларында пайдалану сипатын аңғаруға болады. Батыс елдеріндегі туризм саласындағы метафораларға этнографиялық талдау жүргізу, екінші тілді меңгеруге қатысты экологиялық көзқарасты талдау және меңгерілетін тілдің әртүрлі әлеуметтік-мәдени мәнмәтіндегі символдық құзіреті туралы зерттеулердің саны артты. Мақалаларды ғалым тақырып шегінде төмендегідей жіктейді. Тілді оқыту мен меңгерту – 6, теориялық және тарихи талдау – 15, тілдік саясат және жоспарлау – 34, тілдік қатынас (байланыс) – 10, дискурс талдау – 11. Ғалымның зерттеулердің әдістері бойынша алған нәтижелері бізді қызықтырды: 76 мақаланың жартысы (38) әдебиеттерге шолу және теориялық синтезге құрылған, этнографиялық деректерді талдау әдісін 17, саясатты талдауды 13, сапалық дискурс-талдауды 6 және сандық сауалнама мен тәжірибе әдісін 2 ғалым пайдаланған. Аталмыш нәтиже эколингвистиканың жеке сала ретінде толық қалыптаспағанын дәлелдейді. Өйткені осы салаға қызығушылық танытып жүрген ғалымдардың көбі әдеби және теориялық шолу жасау арқылы, бағыттың теориялық негізін қалаумен, әдіснамалық түпқазығын анықтаумен айналысып жүр.

Енді терминдердің жарыспалық сипатына қатысты ойымызға оралайық. В.П. Коровушкиннің пікіріне сай, дереккөзі ретінде лингвистикалық фактілерді – тілдік таңбаларды алатын лингвистика саласын эколингвистика, ал тілдік таңбалардың қызметіне әсер ететін экологиялық фактілерге негізделетін экология саласын лингвоэкология терминімен атаған жөн. Сонымен қатар ғалым ғылымның қазіргі даму сатысында өзара синоним бола алмайтын екі терминді біріктіретін атаудың жоқ екенін және оны табудың қиын екенін айтады (Коровушкин В.П., 2011). Бірақ қиын болу себебіне тоқталмайды. В.П. Коровушкиннің осы ойын негізге алып, А.А. Громорушкина қиын болу

себебін эколингвистиканың әртүрлі салалары өкілдерінің ғылыми диалогтегі қиындықтарымен, екі терминнің де эколингвистиканың кешенді сипатын аша алмайтынымен, тек бір тарауын ерекшелеп көрсетуімен түсіндіреді [Громорушкина А.А., 2018]. Ал А.П. Сковордников екеуіне ортақ терминнің болуы мүмкін емес дейді. Өйткені біреуі экология, екіншісі лингвистика аясында дамиды, сәйкесінше синоним ретінде қарастырылмайды, лингвоэкология пәнаралық гуманитарлық ғылым, оның зерттеу пәні – күрделі семиотикалық жүйе болып табылатын, тілге және оның иелерінің тілдік санасына жағымсыз немесе жағымды әсер ететін әлеуметтік, тарихи, саяси және өзге экстралингвистикалық факторларға тәуелді тілдің жағдайын, тілдің ортасын жағымсыз әсерлерден қорғау, оны жетілдіру мен байыту жолдары мен тәсілдерін экологиялық тұрғыдан қарастыру, ал эколингвистика экологиялық ғылым тілінің мәселерін лингвистикалық тұрғыда қарастырады (Сковородников А.П., 2019). Соңғы пікірге қосыламыз, егер екеуі әртүрлі ғылым саласына тиесілі болса, оларға ортақ атау мен бағыттың болмауы заңды әрі оған қажеттілік те жоқ. Дегенмен, А.П. Сковордниковтің екі терминді синоним ретінде де қарастырғанын жоғарыда айттық.

А. Филлдің еңбегінде экология мен лингвистика ғылымдарының тоғысындағы барлық зерттеулерге қатысты эколингвистика термині қолданылады. Ғалымның пікіріне сай, эколингвистика тілді теориялық, эмпирикалық және әдіснамалық зерттеу мақсаттарын қамтып, келесі міндеттерді шешеді: 1) тілге қатысты қарама-қарсылық мәні жоқ теорияларды іздеу; 2) тілдік жүйелерді және мәтіндерді зерттеу; 3) экологиялық проблематикаға қатысты тілдік әмбебаптарды зерделеу; 4) сол әмбебаптарды анықтау мақсатында жеке тілдерді (салғастырмалы) зерттеу; 5) балалар мен ересекшерді экологиялық ойлау жүйесіне бейімдеудегі, яғни «экосауаттылықты» арттырудағы тілдің рөлін анықтау (Fill A., 1998).

Нәтижелері мен талқылануы

Эколингвистика бағытының дамуымен оның пәндік аясын анықтау мәселесі де ғалымдарды қызықтырды. Осы орайда, оны философиялық ойлардан іздеу дағдысы байқалады. Өйткені «философия эколингвистиканың зерттеу аясына тілді және оның сөйлеу формасын жетілдіруді, тілдік шығармашылықты зерделеу мен көпшілікке таратуды қосуды қажет етеді» және эколингвистиканың пәндік аясына «әлемнің ұлттық тілдік бейнесі мен ұлттық тілдік сана» енеді (Курашкина Н.А., 2016).

Эколингвистика пәндер тоғысында туындағанын атауынан-ақ көруге болады. Сондықтан эколингвистиканың өзге пәндермен байланысы туралы сөз қозғау қазіргі ғылымның даму бағытына сай артық деп ойлаймыз. Өйткені ғылым гибридті бағыттар мен салалар туындатып, сол бағытта дамып жатыр. Дегенмен эколингвистиканың пәнаралық байланысын зерттеулерде сөз еткен ғалымдар жетерлік. Осы орайда В.П. Коровушкиннің бағыттар жіктемесін келтіру жеткілікті. Оның пікірі бойынша, лингвоэкология мемлекет пен қоғамның әлеуметтік-тілдік жағдайына сай және лингвоэкологиялық матрицаға енетін ғылыми бағыттардың мүмкіндіктеріне сай қалыптасады. Лингвоэкологиялық матрицаға енетін «донорлық» ғылымды төмендегідей топтастыруға болады:

- Лингвистикалық емес ғылым: экология (биоэкология, әлеуметтік экология, мәдениет экологиясы), антропология, этнология, мәдениеттану, мәдени антропология, әлеуметтану, этнопсихология, тарих (халықтық және мемлекеттік), саяси.
- Лингвистикалық компоненті бар пәнаралық ғылым: лингвоантропология/антрополингвистика, этнолингвистика, әлеуметтік лингвистика (тілдік саясат пен тілдік жоспарлау енеді), құқықтық лингвистика, лингвокриминология, психолингвистика, әлеуметтік психолингвистика, лингвокогнитология, лингвоелтану, лингвомәдениеттану, сөйлеу мәдениеті теориясы, әлеуметтік лектология, әлеуметтік лексикография.
- Лингвистика ғылым: тіл тарихы, тілдік қатынастар мен тілдік жылжу мәселелерін зерттейтін пәндер, билингвология; семантика; стилистика; лексикология; лексикография; жаргонология; арготоло-гия; коллоквиалистика, кәсіби және ұжымдық субтілдер мен жеке қолданыстар, субмәдениеттердің жүйесіне енетін стандартты емес лексиканы, фразеология мен паремиологияны, тіл деңгейлеріндегі тілдік нормадан ауытқуды зерттейтін пәндер (Коровушкин В.П., 2011).

А. Филл тілдік экология саласында орындалған жұмыстарды екі бағытта жіктейді. Біріншіден, қоршаған орта дискурсын сыни талдау арқылы экологиялық мәселелерді зерт-

теуге бағытталған жұмыстар. Ғалымдар саяси, жарнамалық немесе экологиялық мазмұндағы мәтіндерді талдайды, экологиялық дискурсты талдау арқылы табиғатты жою мақсатын жасыруды көздейтін манипуляторлық технологияларды немесе метафораларды анықтайды. Екіншіден, тілдегі экологиялық және экологиялық емес белгілерді анықтауға бағытталған тілдік жүйені сыни талдау. Осы деңгейде тілді сынаудың басында М. Халлидей тұр. Мысалы, ғалымның пікіріне сай, ағылшын тілі секілді орта еуропалық стандарттағы тілдердің грамматикасы өсу (growthism), сексуалды жіктеу (sexism), әлеуметтік немесе топтық жіктеу (classism) идеологиясын қамтиды және табиғи ресурстардың шектеусіздігі мен адамның ерекше жағдайы (speciesism) тілдік жүйенің құрылымында бар. Ғалым әскери дискурсты бейбіт дискурсқа, қарызға алу (беру) дискурсын жинау дискурсымен алмастыру секілді грамматикадан жоғары қабатпен жұмыс жасау қажеттілігін айтады грамматиканың ішкі қабатына еніп кеткен өсу және әлеуметтік топтау идеологияларын жою оңай емес, екі үдеріс қатар жүргізілуі керек деп есептейді.

Н.А. Курашкинаның пікірінше, эколингвистика антропоцентризмнен қашып, «адам – табиғат» қатынасында үйлесім табу мақсатымен экоантропоцентристік дүниетанымға ұмтылып жүрген интегралды ғылыми парадигма (Курашкина Н.А., 2016). Жалпы, эколингвистикалық бағытты лингвистикадағы жаңа ғылыми парадигма ретінде анықтау шетелдік ғалымдардың еңбектерінде жиі кездеседі. Адамға бағытталған зерттеулер біртіндеп адам мен оның ортасы арасындағы байланыс негізіне ауысып жатыр. Ғылыми парадигманың ауысуы ғылыми зерттеулер аясын кеңейтеді. Бірақ, расымен, эко ұғымы жаңа ғылыми парадигманы алып келді ме? Бұл өзге мақаланың тақырыбы деп ойлаймыз.

Эколингвистикадағы әртүрлі идеялар мен бағыттарды жүйелей келе оның зерттеу бағыттарын төмендегідей жіктеуге боламыз:

1) тіл мен оның ортасының арақатынасы, тіл иелерінің өмір сүру дағдылары мен ерекшеліктерінің тілдегі көрінісі;

2) әлемнің тілдің алуантүрлілігін сақтау шараларының кешені, оларды қолдану жолдары;

3) тіл құрылымындағы экологиялық принциптерге сай немесе қайшы қолданыстарды іздеу;

4) экологиялық мәселелердің тілге, тілдің функцияларының экологиялық мәселелерді шешуге әсері, экологиялық ахуалды жақсартуда тілдік элементтерді, дискурсты пайдалану;

5) адамзаттың экосауаттылығын арттыру.

Жалпы, эколингвистиканың зерттеу аясы нақты анықталмағанына қарамастан, осы бағыттағы зерттеулердің қажеттілігін келесі пікірмен дәлелдеуге болады «Бүтін ыңғайдың болғаны орынды, бірақ болмаған жағдайда бізге түсініксіз, бірақ қарастырылатын мәселелердің санын арттыра беру қажет» (Mühlhäusler, P., 2019).

Қорытынды

Тіл мен экология жігіндегі зерттеулер а) әлемнің тілдік алуантүрлілігін сақтап, тіл экологиясын табиғи қалпында кейінгі қалдыру және ә) қоршаған ортаның қиындықтары мен болашағын зерделеп, жер тұрғындарына жеткізудегі тілдің орны, б) әдеби тіл нормасын сақтау, нормаға сай келмейтін қолданыстар мен нұсқалардың тілде көрініс беруі және оның әсері тұрғысынан жүргізіледі. Адам бар жерде тіл бар, ал адамның қазіргі өмір сүру дағдысы мен әдеті (әдебі) экологиялық қиындықтардың көп екендігін көрсетіп отыр. Сол себепті адам – тіл – экология үштағаны жаңа зерттеулермен, бағыттармен толығып, ғылыми айналымда ұзақ сақталады. Эколингвистикалық зерттеулердің тұжырымдары мен нәтижелері ұлттық саясаттың бір бөлігі саналатын тілдік саясатты жүргізіп, тілдік жоспарлауды жүзеге асыру кезінде пайдалы. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының мақсаты «қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі толыққанды қызметін қамтамасыз ете отырып, латын графикалы әліпби негізінде қазақ тілін жаңғыртуға, тіл мәдениетін одан әрі арттыруға және тілдік капиталды дамытуға бағытталған үйлесімді тіл саясатын жүргізу» (Бағдарлама, 2019) деп анықталған. Мемлекеттік тіл қоғамның барлық саласына еніп, қолданыс аясын кеңейту үшін дайындалған аталмыш бағдарлама ел көлеміндегі тілдік қатынастарды реттеудің бір механизмі. Көпұлтты мемлекет ретінде көптілді қоғам екеніміз белгілі. Мемлекеттік тілдің қолданысын арттыра отырып, елдегі барлық тілдің өмір сүруіне жағдай жасау – тілдік балансты сақтау. Ол тіл экологиясының негізгі міндеті. Республика көлеміндегі туристік жерлердің жұмысын дұрыс ұйымдастырып, келушілердің қызығушылықтарын арттыру үшін тілдің әсер ету

функциясын пайдалана отырып, дұрыс этнотуризм дискурсын құру эколингвистика аясындағы зерттеулерді қажет етеді. Жалпы, технологиялық эволюция кезіндегі цифрландыруға қазақ тілінің бейімділігін арттырып, виртуалды қолданыстағы үлесін пайымдау, ғаламтор тілінің әдеби тіл нормаларынан айырмашылығы мен ерекшелігін анықтау эколингвистикалық зерттеулер аясында жүргізіледі. ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Қазақтың тілі – қазақтың жаны! Халқымыздың тарихы да, тағдыры да – тілінде. Мәдениеті мен әдебиеті де, ділі мен діні де – тілінде» (Қ.К. Тоқаевтың «Егемен Қазақстан» газетіне берген сұхбаты, 2019) деген ойы тіл мен ортасының байланысын толық ашып бере алады. Мақаланы ұранмен аяқтау орынсыз болса да Президенттің аталмыш ойын тіл мәселесін ұлттың өмір сүру формасына айналдыру қажеттілігін жеткізу мақсатында келтіріп отырмыз.

Әдебиеттер

Bang J. Chr., Døør J. (1993) Eco-Linguistics: A Framework. – Jørgen Chr (jcbang.dk)

https://www.britannica.com/science/ecosystem

Громорушкина А.А. Спорные вопросы в эколингвистике // Вестник московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки. – 2018. – №14. – С. 32-142

Иванова Е.В. Экологическое сознание и эколингвистика // Вестник ЧГПУ. – 2012. – № 7. – С. 252-262

Коровушкин В. П. Основные атрибуты лингвоэкологии как автономной междисциплинарной отрасли языкознания // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2011. – № 1. – С. 60-64.

Курашкина Н.А. Истоки и пути развития эколингвистики // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 15. – С. 246-250. – URL: http://e-koncept.ru/2016/86950.htm.

Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045

ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Егемен Қазақстан» газетіне берген сұхбаты https://egemen.kz/article/186791-qtoqaev-qazaqtynh-tili-%E2%80%93-qazaqtynh-dgany!

Di Paolo E.A., Cuffari E.C., De Jaegher H. (2018) Linguistic bodies: The continuity between life and language. Cambridge: The MIT Press.

Do Couto H.H. (2014) Ecological approaches in linguistics: a historical overview. Language Sciences. – № 41. – P. 122-128

LeVasseur T. (2015) Defining“Ecolinguistics?”: Challenging emic issues in anevolving environmental discipline, J. Environ. Stud. Sci. 5 (1) (2015) 21e28, http://dx.doi.org/10.1007/s13412-014-0198-4

Mühlhäusler, P. (2019) Quo vadis Ecolinguistics. In: Steffensen, S.V. (ed.). The Aalpiri papers: two critical reflections on contemporary ecolinguistics. SDU, Odense. – P. 6-24.

Sapir E. (1912) Language and Environment. American Anthropologist New Series, Vol. 14, No. 2. – P. 226-242

Сковородников А.П. Лингвоэкология, или эколингвистика // Эффективное речевое общение (базовые компетенции) Словарь-справочник. Электронное издание. Сибирский федеральный университет. Под редакцией А.П. Сковородникова. Красноярск, 2014 –852 стр.

Сковородников А.П. О некоторых нерешенных вопросах теории лингвоэкологии // Политическая лингвистика. – 2019. – №5 (77). – С. 12-25.

Steffensen S., Alwin F. (2014) Ecolinguistics: the state of the art and future horizons. Ecolinguistics: the Ecology of Language and the Ecology of Science. – https://www.sciencedirect.com/journal/language-sciences/vol/41/part/PA

Fill A. (1998) Ecolinguistics: State of the Art. The Ecolinguistics Reader: Language, Ecology and Environment. – 296 p.

Finke, P. (2008). The memory of language. New research in the beginnings of cultural evolution. In: Döring, M., Penz, H., Trampe, W. (Eds.), Language, Signs and Nature. Ecolinguistic Dimensions of Environmental Discourse. Stauffenburg, Tübingen. – P. 73-88.

Haugen, E. (1971). The Ecology of language. The Linguistic Reporter

Chen S. (2016) Language and ecology: A content analysis of ecolinguistics as an emerging research field // Ampersand. – Vol. 3. – P. 108-116

Яценко Н.Е. Толковый словарь обществоведческих терминов. – СПб.: Лань, 1999. – 528 стр.

References

Bang J. Chr., Døør J. (1993) Eco-Linguistics: A Framework. – Jørgen Chr (jcbang.dk)

https://www.britannica.com/science/ecosystem

Chen S. (2016) Language and ecology: A content analysis of ecolinguistics as an emerging research field // Ampersand. – Vol. 3. – P. 108-116

Di Paolo E.A., Cuffari E.C., De Jaegher H. (2018) Linguistic bodies: The continuity between life and language. Cambridge: The MIT Press.

Do Couto H.H. (2014) Ecological approaches in linguistics: a historical overview. Language Sciences. – № 41. – P. 122-128

Fill A. (1998) Ecolinguistics: State of the Art. The Ecolinguistics Reader: Language, Ecology and Environment. – 296 p.

Gromoruşkina A.A. (2018) Spornye voprosy v ekolingvistike [Controversial issues in ecolinguistics]. Vestnik moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Gumanitarnye nauki. – №14. – S. 32-142 (In Russian)

İasenko N.E. (1999) Tolkovyi slovär obşestvovedcheskih terminov [Explanatory Dictionary of Social Science terms]. – SPb.: Län. – 528 str. (In Russian)

İvanova E.V. (2012) Ekologicheskoe soznanie i ekolingvistika [Environmental awareness and ecolinguistics]. Vestnik CHGPU. – № 7. – S. 252-262 (In Russian)

Korovuşkin V.P. (2011) Osnovnye atributy lingvoekologii kak avtonomnoi mejdisiplinarnoi otrasli iazykoznania [The main attributes of linguoecology as an autonomous interdisciplinary branch of linguistics]. Vestnik Cherepoveskogo gosudarstvennogo universiteta. – № 1. – S. 60-64 (In Russian)

Kuraşkina N.A. (2016) İstoki i puti razvitia ekolingvistiki [The origins and ways of ecolinguistics development]. Nauchno-metodicheski elektronnyi jurnal «Konsept». – 2016. – T. 15. – S. 246-250. – URL: http://e-koncept.ru/2016/86950.htm. (In Russian)

LeVasseur T. (2015) Defining“Ecolinguistics?”: Challenging emic issues in anevolving environmental discipline, J. Environ. Stud. Sci. 5 (1) 21e28, http://dx.doi.org/10.1007/s13412-014-0198-4

Mühlhäusler, P. (2019) Quo vadis Ecolinguistics. In: Steffensen, S.V. (ed.). The Aalpiri papers: two critical reflections on contemporary ecolinguistics. SDU, Odense. – P. 6-24.

Qazaqstan Respublikasyndağy tıl saiasatyn ıske asyrudyñ 2020 – 2025 jyldarğa arnalğan memlekettık bağdarlamasy [State program for the implementation of language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025] https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045 (In Kazakh)

QR Prezidentı Q.K. Toqaevtyñ «Egemen Qazaqstan» gazetıne bergen sūhbaty [Interview of the president of the Republic of Kazakhstan K.K. Tokayev to the newspaper «Egemen Kazakhstan»] https://egemen.kz/article/186791-qtoqaev-qazaqtynh-tili-%E2%80%93-qazaqtynh-dgany! (In Kazakh)

Sapir E. (1912) Language and Environment. American Anthropologist New Series, Vol. 14, No. 2. – P. 226-242

Skovorodnikov A.P. (2014) Lingvoekologia, ili ekolingvistika [Linguoecology, or ecolinguistics]. Efektivnoe rechevoe obşenie (bazovye kompetensii) Slovär-spravochnik. Elektronnoe izdanie. Sibirski federälnyi universitet. Pod redaksiei A.P. Skovorodnikova. Krasnoiarsk. – 852 str. (In Russian)

Skovorodnikov A.P. `(2019) O nekotoryh nereşennyh voprosah teorii lingvoekologii [On some unresolved issues of the theory of linguoecology]. Politicheskaia lingvistika. – №5 (77). – S. 12-25 (In Russian)

Steffensen S., Alwin F. (2014) Ecolinguistics: the state of the art and future horizons. Ecolinguistics: the Ecology of Language and the Ecology of Science. – https://www.sciencedirect.com/journal/language-sciences/vol/41/part/PA

ҒТАМР 16.21.51 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph4

Г.Қ. Әбішева*, Г.К. Абзулдинова

Павлодар педагогикалық университет, Казақстан, Павлодар қ.
*e-mail: abisheva_gulnara1982@mail.ru

МӘШҺҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТОПОНИМИКАЛЫҚ КЕҢІСТІК

Топонимикалық бірліктер тілдің басқа құралдарымен қатар поэтикалық шығармадағы шындықты көркем ұғыну элементтері болып табылады. Мәшһүр Жүсіп шығармаларының көркем топонимикалық бірліктерді зерттеу поэтикалық ескерткіштердің көркем-философиялық құндылықтарын анықтау үшін үлкен маңызға ие.

Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларындағы топонимдердің танымдық сипаты, олардың географиялық және әкімшілік атаулардың орналасқан жерін анықтаумен қатар, белгілі бір тарихи кезеңдегі діни орындардың әлеуметтік-саяси және экономикалық-мәдени, діни-философиялық жағдайын көрсетудегі рөлін дәйектеу мақсат етіледі.

Осы тұрғыда Б.Тілеубердінің теориялық еңбегіне, әдеби-теориялық еңбектерге және Мәшһүр Жүсіптің көркем шығармаларына сараптама жасалады.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларының поэтикалық ономастикасы, оның ішінде топонимикалық бірліктердің жұмсалымдық ерекшеліктері әлі зерттелген жоқ.

Поэтонимикалық аяны құрайтын жер-су атаулары Мәшһүр Жүсіп шығармаларында авторлық материалдың негізгі поэтикалық сипатының қалыптасуына да әсер ететіні зерделенеді. Топонимдердің қолданысы автордың көркемдік және әлеуметтік дүниетанымын байқататыны анықталады. Бұл тұрғыда топонимдер поэтикалық мәтінді композициялық тұрғыдан көркемдеуде өте маңызды рөл атқаратыны дәйектеледі. Сонымен қатар табиғи-географиялық объектілерге сәйкес көркем шығармадағы топонимдер жіктеледі; поэтикалық топонимияның географиялық кеңістігі анықталады; діни сипаттағы шығармаларындағы топонимикалық атаулардың қолданыстық ерекшеліктері анықталады. Көркем мәтінде нақты топонимдер әдеби ономастика компоненттеріне айналатыны және шығармаға ерекше өң беретіні, өзіндік үлкен мағыналық сипаты болатыны айтылады. Географиялық нысандарының атаулары діни пайымдары, қажылыққа бару туралы Мәшһүр Жүсіптің ойларына шолу жасауға үлкен үлес қосады.

Түйін сөздер: ономастика, жалқы есім, топонимдер, полионимдер, антропоним, көркем мәтін, ойконимдер, діни антропоним.

G.K. Abisheva*, G.K. Abzuldinova

Pavlodar Pedagogical University, Kazakhstan, Pavlodar
*e-mail: abisheva_gulnara1982@mail.ru

Toponymic space in the works of Mashkhur Zhusup

Toponymic units, along with other means of language, are elements of artistic understanding of reality in a poetic work. The study of artistic toponymic units of Mashkhur Zhusup's works is of great importance for identifying the artistic and philosophical values of poetic monuments.

The article examines the cognitive nature of toponyms in the works of Mashkhur Zhusup Kopeev, along with the definition of their geographical and administrative names, in order to argue their role in reflecting the socio-political, economic, cultural, religious and philosophical position of religious places in a certain historical period.

In this context, the examination of the theoretical work of B. Tleuberdi, literary and theoretical works and artistic works of Mashhur Zhusup is carried out.

The poetic onomastics of Mashhur Zhusup's works, including the peculiarities of the use of toponymic units, has not yet been studied.

It is studied that the names of the earth and water that make up the poetonymic sphere also influence the formation of the main poetic character of the author's material in the works of Mashhur Zhusup. It is established that the use of toponyms traces the artistic and social worldview of the author. In this context, it is argued that toponyms play a very important role in the compositional design of a poetic text. Toponyms in a work of fiction are also classified according to natural and geographical objects; the geographical space of poetic toponymy is determined; the operational features of toponymic names in works of a religious nature are determined. The literary text notes that specific toponyms become com-

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

ponents of literary onomastics and give the work a special background, have their own great semantic character. The names of geographical objects make a great contribution to the overview of religious ideas, thoughts of Mashhur Zhusup about pilgrimage.

Key words: onomastics, personal names, toponyms, polyonyms, anthroponyms, literary texts, oikonyms, religious anthroponyms.

Г.К. Абишева*, Г.К. Абзулдинова

Павлодарский педагогический университет, Казахстан, г. Павлодар

*e-mail: abisheva_gulnara1982@mail.ru

Топонимическое пространство в творчестве Машхур Жусупа

Топонимические единицы наряду с другими средствами языка являются элементами художественного осмысления действительности в поэтическом произведении. Изучение художественных топонимических единиц произведений Машхур Жусупа имеет большое значение для выявления художественно-философских ценностей поэтических памятников.

В статье рассматривается познавательный характер топонимов в произведениях Машхур Жусупа Копеева, наряду с определением их географических и административных названий, с целью аргументации их роли в отражении социально-политического и экономико-культурного, религиозно-философского положения религиозных мест в определенный исторический период.

В этом контексте проводится экспертиза теоретического труда Б. Тлеуберди, литературно-теоретических трудов и художественных произведений Машхур Жусупа.

Поэтическая ономастика произведений Машхур Жусупа, в том числе особенности употребления топонимических единиц, до сих пор не изучена.

Изучается, что названия земли и воды, составляющие поэтонимическую сферу, влияют и на формирование основного поэтического характера авторского материала в произведениях Машхур Жусупа. Установлено, что употребление топонимов прослеживает художественное и социальное мировоззрение автора. В этом контексте утверждается, что топонимы играют очень важную роль в композиционном оформлении поэтического текста. Также классифицируются топонимы в художественном произведении по природно-географическим объектам; определяется географическое пространство поэтической топонимии; определяются эксплуатационные особенности топонимических названий в произведениях религиозного характера. В художественном тексте отмечается, что конкретные топонимы становятся компонентами литературной ономастики и придают произведению особый фон, имеют свой большой смысловой характер. Названия географических объектов вносят большой вклад в обзор религиозных представлений, мыслей Машхур Жусупа о паломничестве.

Ключевые слова: ономастика, личные имена, топонимы, полионимы, антропонимы, художественные тексты, ойконимы, религиозные антропонимы.

Кіріспе

Көркем шығармадағы топонимдік лексиканың қолданысының әртүрлі сипаты болады. Поэтонимдер авторлық ойларды көркемдік тұрғыдан беруде өз құрамына антропонимдік бірліктермен қатар топонимдерді қоса алады, яғни көркемдік тұрғыдан топонимдер де үлкен рөл атқарады.

Антропонимдік бірліктердің тәсілдері әр алуан. Көркем шығармада нақты рөл атқара отырып, топопоэтонимдер ойконимдер, орронимдер, гидронимдер және т.б. түрінде ұсынылады. Топонимикалық бірліктің көмегімен құрылған материалдың кеңістіктік тұрғыдан оқшауланыу көрсетіледі, ол өз кезегінде прецеденттік баламалары бар ассоциативтік есімдерге арналған негіз бола алады.

Поэтонимикалық аяны құрайтын аталмыш нысандар Мәшһүр Жүсіп шығармаларында да бар және авторлық материалдың негізгі поэтикалық сипатының қалыптасуына да әсер етеді. Мәшһүр Жүсіп шығармаларында топонимикалық атауларды қолдану барысында түрлі тәсілдердің көмегімен жүзеге асқанын байқауымызға болады.

Сондай-ақ көркем шығарманың идеялық сипатын ашу үшін жұмсалып тұрған географиялық объектілердің бейнелі қолданысы Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы топонимдік атаулардың тағы бір ерекшелігі болып табылады.

Бейнелілік, көркемдік аясында, әрине, белгілі бір тарихи кезең мен автордың шығармашылық жоспарлары көрініс табады. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы топонимдердің тікелей аймақтық сипаттамасымен қатар, осы тіл

бірліктерінің лексикалық параметрлері де анықталды. Ақын туындыларындағы араб-парсы географиялық атауларының қолданылу аясы автор қолданған лингвистикалық интерпретация жолдарын іздеуге түрткі болады.

Біздің зерттеуіміз үшін поэтикалық ойконимдер, полионимдер мен комонимдер, поэтикалық орронимдер сияқты белгіленген географиялық нысандар типіндегі топонимдер ерекше қызығушылық тудырады. Сонымен бірге біз тағы бір ақындық категорияны – гидронимдерді назардан тыс қалдыра алмадық. Оларда да автордың шығармашылық идеяларының сипатын да байқай аламыз.

Материал және әдістер

Мақалада талдауға түсіп отырған материалдың ерекшелігі және қойылған міндеттерді орындау қажеттілігіне байланысты интерпретациялық түсініктеме, қорыту, салыстырмалы және стилистикалық талдау әдістері қолданылды. Аталмыш әдістер Мәшhүр Жүсіп шығармаларындағы топонимикалық кеңістіктің халықтың діни-философиялық тұжырымдарымен байланыстылығын ашу үшін, Мәшhүр Жүсіп шығармаларындағы топонимдердің мифологиялық, діни және тарихи сипаттағы кең көлемді мәліметтерді бейнелеу барысында қажетті лингвистикалық стилистикалық әлеуетке ие бола алатынын және поэтикалық топонимдердің Мәшhүр Жүсіп шығармашылығындағы қолданысы және олардың философиялық-діни сипаттарын анықтау үшін қолданылды.

Бейнелілік, көркемдік аясында, әрине, белгілі бір тарихи кезең мен автордың шығармашылық жоспарлары көрініс табады. Мәшhүр Жүсіп шығармаларындағы топонимдердің тікелей аймақтық сипаттамасымен қатар, осы тіл бірліктерінің лексикалық параметрлері де анықталды. Ақын туындыларындағы араб-парсы географиялық атауларының қолданылу аясы автор қолданған лингвистикалық интерпретация жолдарын іздеуге түрткі болады.

Әдебиетке шолу

Біздің зерттеуіміз үшін поэтикалық ойконимдер, полионимдер мен комонимдер, поэтикалық орронимдер сияқты белгіленген географиялық нысандар типіндегі топонимдер ерекше қызығушылық тудырады. Бірінші топқа топонимдер объектілерінің физикалық-географиялық орналасуына сәйкес ойконимдер – қала (полионимдер), ауылдар (комонимдер) атаулары анықталды.

Мәшhүр Жүсіптің шығармаларында Шам, Медине, Бағдат, Мекке, Мысыр, Йемен, Хорасан, Бұрса, Рум, Қағба сияқты топонимдер қолданылған. Солардың әрқайсысына тоқталып, танымдық тұрғыдан мән-маңызын сипаттау – біздің мақаламыздың мақсатын айқындайды.

Ономаст ғалым Б. Тілеубердиев тіліміздегі топонимдердің лексикалық құрамы этномәдени ақпараттардан құралатынын, оның бойында өткен дәуір мен кезеңдердің ізі сақталатынын, жалпы тілдің өзі мәдени қор, сақтау қоймасы іспетті екенін зерттеулерінде қарастырды (Абдрахманов, 31 б.).

Эксперимент бөлімі

Құрылымдық, семантикалық және функционалдық аспектілерде поэтикалық топонимияның этномәдени және лингвистикалық кеңістігін анықтау жүзеге асырылды. Бұл тұрғыда ассоциативті эксперименттер әдісі қолданылды, топонимдердің танымдық ерекшеліктері анықталды. Топонимдердің семантикасы, олардың астарындағы ұғымдардың түсінігі анықталды.

Ассоциативті эксперименттер ассоциативті тезаурус құруға мүмкіндік береді. Өйткені ана тіліндегі тілдік сананың ассоциативті-вербалды желісін модельдеу арқылы Мәшhүр Жүсіптің көркем шығармаларындағы топонимдердің тарихи-мәдени мәнісі және поэтикалық топонимияның географиялық кеңістігі анықталды.

Мәшhүр Жүсіп шығармаларындағы жалқы есімдердің ішінде географиялық нысандардың атаулары үлкен рөл атқарады. Географиялық нысандарының атаулары діни пайымдары, қажылыққа бару туралы Мәшhүр Жүсіптің ойларына шолу жасауға үлкен үлес қосады.

Мәшhүр Жүсіп шығармаларындағы топонимия географиялық және әкімшілік атаулардың орналасқан жерін анықтаумен қатар, белгілі бір тарихи кезеңдегі діни орындардың әлеуметтік – саяси және экономикалық-мәдени, діни-философиялық жағдайын көрсете алатыны аталмыш ассоциативті эксперимент арқылы жүзеге асырылды.

Нәтиже және талқылау

Көркем шығармадағы топонимдерді үш топқа жіктеуімізге болады:

1) бірінші топқа автордың шығармашылық қиялынан туған ойдан шығарылған топонимдер жатады. Көбінесе мұндай топонимдерді жасау тілде бұрыннан бар формаларға сәйкес жүреді;

2) екінші топ нақты топонимдерден тұрады. Бұл жағдайда автор өзі ойдан шығармаған, шын мәнінде бар топонимикалық бірліктерді пайдаланады;

3) үшінші топтың топонимдері аралық орынды алады. Автор, әдетте, нақты топонимдерді өзгертілген түрде қолданады.

Қазіргі кезеңде көркем-әдеби шығарма тіліндегі топонимдік лексиканың қолданысы мәселелері зерттелген ғылыми еңбектер баршылық, бірақ оларда топонимдердің қолдану заңдылықтарының мәнісі туралы толыққанды талдау, түсінік берілмеген.

Біздің ойымызша, көркем мәтіндерде қолданылатын топонимдерді тереңірек зерттеу үшін автордың әдісі мен стилінің ерекшеліктерін, сондай-ақ оның өмірбаяндық фактілерін ескеру қажет.

Осы тұрғыда біз Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы топонимдік лексиканы зерделеу барысында қаламгер шығармалары оның ниеттерінің атрибутивтік көрінісі ретінде берілген маңызды тарихи-географиялық материалды қамтитынын және топопоэтонимдер ойконимдер, орронимдер, гидронимдер және т.б. түрлерінде берілетініне көз жеткіздік.

Шын мәнінде бар (тіпті сәл өзгертілген түрде) топонимдерді көркем әдеби мәтінде қолдану, әдетте, автордың өмірбаянындағы белгілі бір фактілермен байланысты. Бұл топонимдерді зерттеу автор өмірбаяны мен әдеби шығарманың құрылу тарихына жүгінуге көмектеседі.

Бірінші топқа топонимдер объектілерінің физикалық-географиялық орналасуына сәйкес ойконимдердің атаулары – қалалардың атаулары (полионимдер), ауылдар (комонимдер) атаулары жатады.

Мәшһүр шығармаларынан ойконимдердің саны айтарлықтай екенін байқадық және олар тарихи контексте осы ескерткіштердің діни-мистикалық семантикалық бірлестіктерін анықтайды. Мәшһүр Жүсіптің шығармаларын оқи отырып, оларда қолданылған топонимдік лексика арқылы ақынның өімрлік жүріп өткен жолдарын байқай аламыз. Мәшһүр Жүсіптің 5 жасынан бастап-ақ хат танығанын, оның Хамеретдин хазіреттің медресесінде дәріс алғанын, бір ғана дін сабағын емес, араб, парсы, шағатай тіліндегі кітаптарды да қатты қадағалап оқытатынын, кітаптың тек қарасын танытып қоймай, ішкі мазмұн, мән-мағынасына дейін тәптіштеп түсіндіргенін, арабтың, парсының тілін үйреткенін ақынның өмірбаяндық деректерінен білеміз. Шығыстың классикалық әдебиетімен де жақсы таныс болған. Ақынның өзінің оқыптоқығандарын кейіннен шығармаларына да арқау етіп отырған. Әрине, осы шығармаларында топонимдерді қамтуы да заңдылық.

Ақын Орта Азия қалаларына да сапар шеккен. Осы сапарының құнды нәтижесі – сол өңірлердегі тарихи әңгіме, аңыз, шежіре сөздерінің жазылып алынуы және дерек ретінде өзінің көркем туындыларында қолдана білуі. Мәшһүр Жүсіптің шығармаларында авторлық идеяларының шоғырлануына ықпал ететін ойконимдердің бірі – *Шам* топонимі.

Шам – астанасы Дамаск болып табылатын Сириядағы мемлекеттің ежелгі атауы. Ол Осман империясы ыдыраған дейін 1922 жылға шекті қолданылған. Шам шаһары десе, қазақы санаға алдымен әл-Фараби мен Бейбарс әз Захир бабаларымыз түседі. Шам топонимі Мәшһүр шығармаларында Мекке, Мәдинә, Бағдад және Бахра, Мысыр топонимдерімен қатар қолданылады.

Бозбаланы ай кесіп жалдап жатыр,
Жүк жөнелтіп Бағдад, Бахра, *Шамға* (Ayto, 96 б.).
Стамбул, патша болсаң, Құдыс, *Шамға*,
Бұхар мен хәкім болсаң, һүндістанға.
Ағылшын, Қытай, Жапон (Иапон), Румды алып,
Дін түзеп, әмір етсең бұл жаһанға (Echevarria, 11 б.).

«Ер Ғұшман қазы әулетінен сұлтан Фатих сұлтан атлығы халифа Фатих қылып, Стамбулды алып, Айя-Софияда бес уақыт намаз оқытқан сол ер екен. Онан бұрын халифалық та әр шаһарға, әр тұқымға көшіп жүріпті: *Шамда,* Бағдатта, Мысырда, ең аяғы Бұрсада» (Echevarria, 86 б.).

Саны жоқ такыр пұлдың жиған тамға,
Жейтін уыз табылмақ тегін нанға.
Бозбаланы ай кесіп жалдап жатыр.
Жүк жөнелтіп күнбе күн Мысыр, *Шамға*
(Qreshat, 139 б.), –

деп Пайғамбарымыздың алғашқы керуені туралы жырлайды.

Сондай-ақ қаламгердің діни тақырыптағы шщығармаларынан Мекке топонимін көптеп кездестіреміз.

Мекке – Сауд Арабиясындағы қала, мұсылмандардың қажылық орны. Мұхаммед 570 жылы Меккеде дүниеге келді және өзінің пайғамбарлығын осы жерден бастады. Ол арабтардың ежелгі мәдени орталығы болып саналады. Ислам діні бойынша, Адам ата мен Хауа, Шис, Ибрахим, Исмаил пайғамбар осында өмір сүрген. Онда Кааба, әл-Харам мешіті бар. Пайғамбар (сас) туған қаласы Меккеге ерекше көңіл бөлген. Мәдинаға көшкенде, алғашқы туған жерін есіне алады.

Мәшhүр Жүсіп:

«Сонда жердің ашылған аузы қай жер?» –
Десеңдер, осы күнгі тұрған *Мекке*!
Мұнымды бекер деген кітап қарар.
Халқыма білгенімді айтсам жарар.
Көк пен Жердің аузы сол болғандықтан,
Құдайға жылаушылар сонда барар (Qreshat, 4 б.), –

деп Мекке қаласының құдіретін айтып өтеді.

Мәшhүр Жүсіптің «Ізбас қажы» атты шығармасында Мекке туралы көбірек айтылған. Сонымен қатар Мұхаммед пайғамбарға арналған діни дастандарында, имандылық туралы поэзиялық туындыларында қасиетті жер туралы молынан беріледі.

Нұры көкке тіреліп тұрғаннан соң,
Тамаша етіп *Меккеге* бұлар келді (Ayto, 28 б.).
Ақ бұлттан басында қол шатыры,
Мәдина мен *Меккенің* көркі келді (Ayto, 119 б.).
Жанымыздың жайы үшін *Мекке* бардық,
Деп шығып ек: «Құдайға біз құрбандық».
(Сүлейменова и др., 324 б.)

Сонымен қатар, Мәшhүр Жүсіп Мекке-Мединаға келген алғашқы қажылар туралы деректі әңгімелер, өлеңдер, дастандар жазып, қазақ қажылығы туралы ауқымды ақпарат қалдырды. «Ізбас қажы» дастанында ақын қажылықтың мәнісін ашып көрсеткен. Қажылықтан аман-есен оралған Ізбас қажыға амандаса барғанда естіген әңгімелерін Мәшhүр Жүсіп өлең сөзбен әңгіме етіп жазған. Осы сапарда басынан қанша қиындықтар өткерсе де, Қағбаны жеті рет айналып өткенін өлеңмен өреді. Оны Мәшhүр Жүсіп былайша келтіреді:

Сонан соң *Мекке* келіп жеті айналдық,
Тәпсі алып, Құран алып, ыңғайландық.
Жабудан ақша беріп, кестіріп ап,
Қайтуға енді ел- жұртқа ыңғайландық
(Echevarria, 239 б.).

Меккеден кейінгі жиі айтылатын топоним – *Медине.* Медине – Сауд Арабиясының батыс бөлігінде орналасқан қала. Исламның пайда болуынан жүздеген жыл бұрын қала Ясриб деп аталды. Меккеден кейінгі екінші қасиетті қала болып саналады. Мұхаммед пайғамбардың қонысымен бұл қала Ислам мемлекетінің астанасы, мұсылмандардың орталығы болды. Пайғамбарымыз (с.ғ.с) өмірінің соңғы жылдарын осында өткізген. Осында жерленген.

Мәшhүр Жүсіп жазбаларында:

«..Сол кезде Мекке халқын 12 жыл бойы жалпы саны 40-тан аспайтын дос та, жар таппай, 53 жыл ақыры 613 жылы hижрета Милада болатын Макрадағы Мединаға көшті» (Smith, 254 б.), – дей отырып, Мұхаммедке қырық жасында пайғамбарлық беріліп, Ислам дінін қабылдаған ең бірінші адам -Хадиша екенін атап өтеді.

Сонымен қатар:

«Мекке, Мекерма, Медина мунира күні Ферғана келіп, хазіретті хандар Габдрахман бап, Габдрахим бап, габдижалил бап хандар Габдрахим бап сияқты кәпірлермен алмастырды. Бұл адамдар әулетінен шыққан Қарахан хан болған» (Smith, 85 б.).

«Жанқұтты ұлы-Сатбек, Сәділбай, Боқай. Бұл Секербай заманында аузында ілулі тұрған, көзі қазақ жақсылықтары бар Жанқұтты Мұса еді. Өзі қажы барып, *Медине* мүнәреде жаннат-ал-бақияда қалып, басына қойдырған тасында: «Қазақ-Арғын-Жанқұтты-Ботантай ұғлы. Мекке мен Мединені көрмеген кісі анадан тумадым десе де болар!»- деп жаздырған»-делінеді (Smith, 98 б.). Осылайша қажылықтың игілігі туралы айтып өтеді.

Мәшhүр Жүсіп шығармаларында тағы бір жиі кездесетін қала аттарының бірі – *Бағдат.* Бағдад-Ирактың астанасы, Бағдад халифатының әкімшілік орталығы. Бағдатты Халифа Мансур 762 жылы Мадинат ас Салам (бейбіт қала) деген атпен салған және Аббасид халифатының астанасы болған. Бұл топонимнің шығу тегі *Боги дод* сөзінен шыққан (халықтың кедей топтарына садақа берген бақ деген мағынаны білдіреді), өйткені аптасына бір рет Наушеруан патша осы бақта адамдарға садақа ұйымдастырып, олардың өмірлік мәселелерін тыңдаған екен (Сүлейменова и др., с.21).

Мәшһүр Жүсіп өзінің «Хаятбақшы» дастанында:

Пай тақыты патшаның *Бағдат* екен,
Наушеруан ғаділ екен патшасы оның (аның)
(Ayto, 85 б.) –

деп, кейіпкерінің шығыс халықтары аңызында жиі кездесетін Бағдат шаһарының патшасы екенін айтады. Бағдат шаһараның патшасы Наушеруан ақынның өлеңдерінде әділдік пен мейірімділіктің символы ретінде көрсетіледі және оның бейнесі арқылы Мәшһүр Жүсіптің шығыстық аңыздарды жақсы білгендігін аңғартады.

Хорасан – лексикографиялық анықтамалықтарда батыс мағынасын беретін Ирандағы аймақтың атауы. Ол Парсы мен Ирактың шығысында орналасқан.

С. Назарзоданың монографиясында Хорасан түріктермен көршілес тұратын және ислам дінін уағыздайтын әдемі және дана халқымен танымал өлке ретінде айтылады (Мадиева: 2004)

Мәшһүр шығармаларында:

Уа, дариға, не істемекпін ғаріптікке,
Содан да мен кезбе болып қалдым, міне.
Шам, *Хорасан*, Ғират жаққа бет түзедім,
Ғаріп жайдың мағынасын білдім, міне, (Ayto, 102 б.) –

деген жолдар бар. Сонымен қатар Мәшһүр Жүсіптің «Жақсы Ғабдолла хан» деген әңгімесінде Хорасан туралы айтылып өтеді. Осы еңбекте Хорасан топонимімен бірге Тос шахары, Самарқанд, Ғирақ, Йемен деген атаулар беріледі.

Мұндағы Йемен – семантикалық мәні «бата алған» деген мағынаны беретін Араб түбегінің Оңтүстік бөлігіндегі елдің атауы (Сүлейменова и др., с. 60). Зерттелген ескерткіштерде Йемен «мақсатқа жетудің соңғы нүктесі» деп белгіленген»:

Бала күнде мен өзім бір түс көрдім,
Көргеннен-ақ сол түсті көңіл бердім.
Күллі *Йемен* жұртынан жан жақтырмай,
Сол түсімнің жоруын шын деп білдім.

Йемен туралы «Құдайды қолдан жасаушылар әлегі» деген әңгімесінде де бар. Онда: «Баяғы заманда Хыбыш деген жұрт болыпты, *Йемен уалаяты* делінеді. Ныжаш деген сұлтаны болыпты. Оның қол астында Абыраһа деген патшасы болыпты» (Ayto, 112 б.) деп басталып, сол патшаның аң аулап жүріп көп жүргіншілерге кез болғаны, олардың зиарат етуге Меккеге кетіп бара жатқаны, Абдрыханың оларды тоқтатпақшы болғаны, бірақ жолаушылардың оны тыңдамай кетіп қалғаны, оны қызғаныш көріп, Абдыраханың өз қаласында шіркеу тұрғызғаны айтылады.

Мысыр – Африканың солтүстік-шығыс бөлігіндегі Ніл өзені бойында құрылған ертедегі мемлекет (8). XII-XIII ғасырларда Мысырды барып билеген қазақтан шыққан Мақсұн деген атпен белгілі Аралхан деген хан болған. Мақсұнның әкесі Тәңірберді, одан кейін Мухаммед ибн Тоғын, Бейбарыс деген кісілер XII- XIII ғасырларда Үргеніш, Сырдария бойынан Мысырға әскерлікке барып, ол жерде «мәмлүк қыпшақтары» деп аталады. Ол туралы Мәшһүр Жүсіптің еңбектерінен біле аламыз. Мәшһүр Жүсіптің айтуынша: «Ер Тұғрұл Мысыр өлкесіне қол басы болып барып, халқының жауын жаулады (XI г.). Елханның балалары көндігер құбан жұрты мәмлүк қыпшақтары бұрынғының сөзі бойынша халифаның қол астына қарап, «көндігердің ауыр қолы» деп аталған. Мәшһүрдің бұл сөзі тарихта талай жерде кездеседі.

Сонымен қатар Мәшһүр Жүсіптің «Шонтыбай қажы» деген шығармасында да Мысыр топонимі бар:

Жолдас боп Бимендемен барған бірге,
Шариф жай барып жатқан абзал жерге.
Шам шариф, *Мысыр*, Бейрут патшалары
Таңданған: «Неткен жан!» — деп Бименде ерге.
Сықылды керуен дүние болып көшкен,
Шамшырақ жүз жыл жанған бір күнде өшкен!
Ішінде өзге жанның формы бөлек,
Көрініп коп ішінде көзге түскен.
Мұнда да басшы болған қалың елге,
Бақыты асқан өз тұсында күннен-күнге
(Echevarria, 246 б.), –

дейді. Шығарманың аты айтып тұрғандай, туындының ерекшелігі – ол қажылыққа барушылардың көркем шежіресі іспетті.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларында кейбір топонимдер бірнеше рет қайталанып айтылады, олардың кейбірінің өзіне тән трихи ерекшеліктері бүгінгі күні өзгерген. Солардың бірі – Ғират топонимі. Мәшһүр Жүсіпте және басқа да шығыстық аңыздарда Ғират деп қолданылады, жалпы қолданыста ол топоним – Герат. Гератта әйгілі Әлішер Науаи туған, сол жерде өмірінің соңғы күндерін өткізген. Сол кездері Герат Хорасанның астанасы (қазіргі

Өзбекстан мен Иранның аумағы) – Мауераннахр провинциясының аумағына қарасты болған, Әмір Темір құрған мемлекет болды.

Мәшһүр Жүсіпте: «Сұлтан Фатих гушман қазы әулетінің сұлтаны атлас Халифа Фатих жасады, Стамбулды алып, Айя Софияда бес намаз оқыды. Бұрын халифат әр шаһарарға, әр тұқымға: шамада, Бағдадта, Египетте, ең соңында өтті» (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, 72 б.), – деген жолдар бар. Осы жерде назар аудартатыны – Бұрса топонимі.

Бұрса – Анадолының солтүстік-батысындағы ірі қала, Ыстамбұл, Анкара және Ізмірден кейін төртінші ең үлкен қала және Бұрса облысының орталығы, Улудаг тауының етегінде (2500 м) Мармара теңізінің жағалауында орналасқан. Бұрса өзінің мешіттерімен, Осман империясының алғашқы кезеңдеріндегі ескерткіштерімен, көптеген саябақтарымен және әсем тау бөктерімен әйгілі. XIV ғасырдағы Улу-Джами мешіті (үлкен мешіт) Селжук стиліндегі 20 күмбездер мен аркалармен назар аудартады. Б. з. д. 184 жылы фин патшасы Прусий негізін қалаған және оның есімімен Прусия деп аталған. Тілдік ерекшелікке байланысты Бурса аталып кеткен (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, 418 с.).

Мәшһүр Жүсіпте:

Стамбул, патша болсаң, Құдыс, Шамға,
Бұхар мен хәкім болсаң, һүндістанға.
Ағылшын, Қытай, Жапон (Иапон), *Румды* алып,
Дін түзеп, әмір етсең бұл жаһанға (Echevarria, 12 б.).

«*Рум* ғалымларын мілзім қылған дәлелі – бұрынғы сахабалар айтты, табғынлар айтты: «Олар өзімен замандас еді. Іззет табғыннан бұл мытаһырынларының айтуы дұрыс емес!»- деп (Echevarria, 135 б.).

«Екінші Болгар ғалымларының «Хайла шарығы»- деп шығарған сөзін мансұққа шығарған: «Бұлардың көзі жоғалмай, жұрт түзелмейді»- деп. Осы айтылған екі жұртқа соғыс ашқызған- Әмір Темір көреген. Илдірім Баязиттің тұсында Рум уалаятын жаман харап қылған» (Echevarria, 204 б.).

Сонымен қатар «Бұл қазақ қай уақытта «үш жүз» атанған? (екінші нұсқа)» әңгімесінде:

Қырық сан Қырым,
Отыз сан *Рум*,
Он сан Оймауыт...
Ноғайлының елі бір алаша тайдан бүлініпті, –

деген жолдар бар (Echevarria, 135 б.). Осындағы Рум – Римнің, содан кейін Шығыс Рим (Византия) империясының мұсылман Шығыс елдеріндегі атауы. XI ғасырға дейін Византия құрамына кірді. XI ғасырдың аяғында Кіші Азияны селжұқтар жаулап алғаннан кейін, шығыс авторлары «Рум» атауын тек Кіші Азияға жатқызды. Демек, Кония Сұлтанатының тағы бір атауы – Рум сұлтанаты. Мысалы, Физулидің «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасында Рум-Сирияның жанындағы Түркі жері (Шам), деп берілген. Рум топонимі Мәшһүр Жүсіптің тарихи әңгімелерінде және аңыз сарынындағы шығармаларында жиі қолданылған.

Қалалардың атаулары поэтикалық топонимияның маңызды құрамдас бөлігін алады, қандай да бір қала туралы айтылған мәліметтер қандай да бір тарихи және діни оқиғалар туралы оқшауланған ақпарат береді. Кейде зерттелетін ескерткіштердің топонимикалық лексикасының лингвистикалық ерекшеліктерін қарастырған кезде географиялық атаулардың көмегімен белгілі бір кезеңдегі өмірдің әлеуметтік-мәдени және экономикалық реңктерінің көрінуінің маңыздылығы анықталатынын байқауға болады. Яғни, поэтикалық антропонимика топонимикамен тығыз байланысты, өйткені біреуі көркем бейнені қалпына келтіруде екіншісінің маңыздылығын анықтайды.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларында географиялық дереккөздердің тікелей атауларымен қатар аппелятивтер және діни сипаттағы жалқы есімдерден пайда болған елді мекендердің атаулары, діни атаулар ерекше орын алады. Ойконимдердің бұл тобы аталмыш атаулардың өзіне тән белгілері бар нақты діни оқиғалар болып өткен діни сипаттамасын көрсетеді. Оның жарқын мысалы ретінде *Қағбаны* алуымызға болады.

Мәшһүр Жүсіпте:

Шайхы ер екен Самдағы бір әулие
Бір сағатта мың жылдық жолға жүрер.
Таң намазын- пентін үйінде оқып,
Парызын *Қағбада* тамам қылар (Echevarria, 243 б.).

««Қағбаны» Ибраһим-Смағұл пайғамбар құрған. Және ол, келіп бос үйге, не қаласа, онда сол орындалады деген. Ұлы жоққа ұл береді, қызы жоққа қыз береді. Жарлы байып, ауру жазылады!» деген (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, 56 б.).

«Бұл Шыңғыс хан ақылды, данышпан, терең ойлы адам болды. Қанша жұртты қырып,

қиратып алып жүргенде, ешкімнің дініне қарсылығы болмаған. Бұхарай-Шәріфке барып, дін жайын сұраған:

- Құдайдың бірлігіне, барлығына, күштілігіне өзім әбден сенулімін! – деген. Намаз, ораза, зекетке қарсылық айтпаған. Жалғыз-ақ: «*Қағба* тасы» – деген сөзге: – Өзі осындай айдай әлемді жаратқан Құдай болады да, бір-ақ үйден табылады деген сөз ғақылға сыймайды! – деген» (Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, 25 б.).

Осы мысалдардағы Қағба, бәрімізге белгілі – Меккедегі үлкен алаңның атауы, мұсылмандардың қажылық орны, намаз кезінде мұсылмандар бет-әлпетін Қағбаға бағыттайды.

Кааба – араб тілінен аударғанда «құрметті, ұлы, ұлы жер» дегенді білдіреді. «Текше», мағынасы бар. Бұл ретте «Байтүл Харам», яғни «ең көне, ең алғашқы» және «қасиетті үй» деген мағынаны береді. «Қағбаның тек исламмен және арабтармен ғана байланысы бар және ол Мұхаммед пайғамбар (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) өмір сүрген тұста пайда болды деп сену қате. Құранның «Әли Имран» сүресінің 96-аятында: *«Негізінен адам баласы үшін Меккеде алғаш құрылған үй (Қағба) бүкіл әлемге мұбарак және тура жол»,* – деп баяндалады. Бұл аят Меккенің барша адамзат үшін ерекше мекен екенін нұсқайды.

Осы қасиетті Қағбаның ғылыми тұрғыдан қалай зерттелгенін таразыласақ. Мысырлық маман, Каир университетінің география профессоры Хусейн Камалуддин су үстіндегі жанартау жарысы нәтижесінде алғашқы құрлық Қағба орналасқан жерде пайда болғанын ғылыми тұрғыдан анықтады. Ол құрлықтың сол жерден тарай бастағанын, бұған дейін барлық құрлықты су басып тұрғанын атап өтеді. Сонымен қатар, ұзақ есептеулер мен модельдеу негізінде Мекке, нақтырақ айтқанда Қағба орналасқан жер, бүкіл жердің орталығы екенін дәлелдеді. Егер қолыңызға дүниежүзінің картасын алып, ортасынан бүктеп, бір-біріне қосып көрсеңіз, бұған анық көз жеткізесіз» (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, 410 б.).

Ақынның тілдік тұлғасын оның ономастикасын зерделемей зерттеу мүмкін емес, өйткені бұл дүниетанымның, ішкі әлемнің, ақынның өзінің шығармашылық идеяларын жүзеге асыруда қолданған аялық білімінің көрінісі және салыстырмалы жеке авторлық кеңістікті құрайтын мағыналардың ерекше жүйесі, іс жүзінде осы автор әлемінің бейнесін көрсетеді. Мәшһүр Жүсіптің шығармаларында діни сипаттағы ойконимдерден басқа да ойконимдер кездеседі. Олардан да біз ақынның жүріп өткен жолының, шығармашылығының, өмірлік тәжірибесінің ізін байқай аламыз.

Біз үшін кім жыласын, кім езілсін,
Суға аққан толқынында шөп-шар салам?!
Кереку алыс жер ғой жер түбіндей,
Баяннан жөнелтерлік болмады адам
(Echevarria, 228 б.).

Осы жерде назар аударғалы отырғанымыз – Кереку ойконимі. Кереку – Павлодар қаласының бұрынғы атауы. Бұл атау жергілікті халық арасында 19-20-шы ғасырларда тарихи түрде бекітілген. Халық бұл атауды 18-ші ғасырда қазіргі Павлодар маңайындағы тұзды көлдерден тұз өндірген орыс көпесі Н. Коряковпен байланыстырады. Бірақ лингвистер мұнымен келіспейді, себебі, «Коряков» сөзінің «Кереку» болып өзгеруі қазақ тілі заңдылықтарына сәйкес емес. Басқа болжам бойынша қазіргі қаланың орнында Бәсентиін руының Апай тармағының ауылы болған. Олар Ертіс өзенінің жайылма ағашынан киіз үйдің керегесін жасаумен айналысқан. Осыған байланысты Кереку атауы «кереге» сөзінен шыққан делінеді.

Ерінсең Омбы, Семей баруыңа,
Сол бөксең ауыр батпан шойын-дағы.
Құр қалсаң қарап тұрып мархабаттан
Азабың арылмайды бойыңдағы (Echevarria, 63 б.).

«Сарыарқа деген кім» деген еңбегінде ол қазақ жерін жоғалтып, патшаның отарлық талап-арызына түскенін жазады. Алдымен әңгіме қазақтың байтақ жері, рулық қоныстар туралы, содан соң 500-600 жылдардағы қазақ тарихы туралы болып отыр. Сарыарқа-ноғай дәуірінен келе жатқан қазақтардың мекендейтін орны.

«Қозы-Көрпеш-Баян Сұлу» поэмасымен байланысты. Бұл жер – Қытайдың, Жоңғар қалмақтарының Орта Азия хандығына басып кіруінен 24-ші рет қорғалған, бұл жер үшін қазақ халқы, оның көптеген батырлары, көптеген батырлары қан төккен болар еді.

Омбы ойконимі. Омбы – Ресей қаласы, орналасқан жері Ертіс және Ом өзендерінің бойы. Ғылым, мәдениет, спорт, өнеркәсіптің ірі орталығы. Қала Сібірдегі халық саны бойынша екінші орында (Новосибирскіден кейін). 1918-1920 жылдардағы Ресей мемлекетінің астанасы. 1934 жылдан Омбы облысының орталығы.

Омбы қаласының тарихы Қазан төңкерісіне дейін Қазақстанмен тығыз байланысты болды. Омбыда көптеген танымал қазақ ағартушылары оқып, білім алды. 1813 жылы қазақ жастарын Батыс Сібір генерал-губернаторлығының қазақ жерлерін басқару мекемелеріне дайындау мақсатында Омбыда Сібір әскери орыс-қазақ желілік училищесі ашылды. Осы училищені Ш. Уәлиханов, М.Шорманов бітірген. Осы әскери оқу орнының негізінде 1845 жылы Омбы кадет корпусы ашылды. 20 ғасырдың басында Омбының оқу орындарында көптеген танымал қазақ қайраткерлері (А. Бөкейханов, С. Сейфуллин, Н. Нұрмақов, С. Сәдуақасов және т.б.) білім алған.

Мәшһүр Жүсіп те Омбыға, Семейге барып білім ал деп, тәрбиеленіп өсу үшін, биік әлемдік деңгейге көтеріліп, рухани-мәдени, ғылыми жолға түсу үшін білім алу керек дегенді айтады.

Семей ойконимі. Семей өңірі қазақ тарихындағы қасиетті өлкенің бірі. Семей Алаш Орда автономиялық үкіметінің астанасы, қаланың сол жағалауы 10 жыл бойы Алаш қаласы болғаны белгілі. Мәселен, 1917 жылғы 13 желтоқсанда Орынборда II жалпықазақ Құрылтай жиналысында Алашорда қаласын Алашорда ұлттық-аумақтық автономиясының астанасы етіп белгілеу туралы шешім қабылданды, оның басшылығы 1918 жылғы наурызда Алаш қаласына қоныс аударды.

Бұл күн Семей қаласының ресми түрде Астанаға айналғанын көрсетеді. Семейде қазақ халқының ұлттық саяси элитасы біріктіріліп, Алаш Орда үкіметін Орталық Азия өңіріндегі ең ықпалды, басты саяси күшке айналдырды. Сондықтан Семей дегенде Алаш арыстары ойға келеді. Бұл Алаш идеясының алтын бесігі, асыл өзегі болған Семей қаласының ХХ ғасырдың басында саяси ықпалы, экономикалық белсенділігі, өмір сүру сапасы өте жоғары болғандығымен байланысты. Сондықтан Мәшһүр Жүсіптің «Ерінсең Омбы, Семей баруыңа, Сол бөксең ауыр батпан шойын-дағы. Құр қалсаң қарап тұрып мархабаттанАзабың арылмайды бойыңдағы», -деуі жайдан-жай емес, ол білім іздеген адам осы қалаларға барады дегенді айтқысы келеді. Сонымен қатар өзі осы Алаш зиялыларымен қарым-қатынаста, байланыста болғандығынан хабардар етеді.

«Сарыарқаның кімдікі екендігі» атты еңбегінде қазақтың жер-суынан айрылып, патшаның отаршылық талауына түскенін жазады. Алдымен қазақтың кең жер, ата-қонысы жайында, бұдан арғы 500–600 жылғы қазақ тарихынан әңгіме қозғайды. Сарыарқа – қазақтың Ноғайлы заманынан бері қарай мекендеп, туып-өсіп келе жатқан жері. Арқадағы жер аттарының аталу тарихын «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» жырымен байланыстырады.

Сұраған мұсылман бар бізден бұрын,
Қазан, Қырым, Орал мен Орынборым.
Соңынан сол мұсылман сен де шұбал,
Көркейтіп, дін исламның көркейт нұрын
(Echevarria, 68).

ХХ ғасырдың басында Қазан, Уфа, Орынбор қалалары жәдидшілдіктің орталығы ретінде түркі-мұсылман халықтарын біріктіргені тарихтан белгілі. Осы қалалардағы «Мухаммадия», «Хусаиния», «Ғалия» жәдидтік медреселері қазақ жастарын зайырлы біліммен қаруландырып, олардың болашақ ұлт зиялылары ретінде қалыптасуына әсер етті. Жәдидтік мектеп-медреселер патшалық билік тарапынан түркі-мұсылман халықтарын діни және ұлттық ерекшелігі бойынша біріктіретін және орыс мемлекеттілігіне қарсы құрал ретінде қарастырылған болатын. Мәшһүр Жүсіптің жоғарыдағы өлең шумағында қазақ жастарын осы қалаларға барып, білім алуға шақырғаны айтылады.

Қорытынды

Қорытындылайтын болсақ, Мәшһүр Жүсіптің діни аңыздары мен шығармаларында біршама ойконимикалық бірліктер қолданылғанын, оларды зерттеу барысында біз осы топонимикалық бірліктерді қолдану автордың идеялық пікірлерінің семантикалық бірлестіктері ретінде қызмет еткенін және көркем образдардың тікелей лексикалық мағыналарының анықтамалары ассоциативті деңгейде жасалғанын анықтадық. Әрбір топоним белгілі бір семантикалық жүктемені көтеретінін анықтадық. Сонымен қатар шығармалары барысында кездескен басқа да ойконимдерді саралау арқылы біз Мәшһүр Жүсіптің жүріп өткен жолдарынан, өміріндегі тәжірибесінен хабардар бола аламыз.

Әдебиеттер

Абдрахманов А.А. Историко-этимологическое исследование топонимов Казахстана. Автореферат дис... доктора фил. наук. – Алма-Ата, (1991). – С.58

Ayto J. Twentieth Century Words. – Oxford University Press, Oxford, 1999

Echevarria M. (2008) / 20 Best Foreign Loanwords in English // https://www.altalang.com/beyond, November 17.

Qreshat J. Y. (2019) / The history of loan words in English and its impact on the English Lexicon // ISSN 23945125, Journal of Critical Reviews . – Vol. 6, №1. – P. 9.

Smith J. (2009) / Old English: A Linguistic Introduction // Cambridge University Press. – ISSN 9780511812330 https://doi.org/10.1017/CBO9780511812330 – P. 199.

Сүлейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. 2008. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Астана: Арман-ПВ. – 392 б

Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: «Қазақ университеті», 2004.

Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. I том. – Алматы, 2006

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (2008) Шығармалары. 12 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, – 363 б.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (2007) Шығармалары. 11 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ – 418 б.

Мәшһүр-Жүсіп Көпеев (2005) Таңдамалы өлеңдері. – Павлодар: ЭКО – 1 т. – 425 б.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (2005) Шығармалары. 5 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ – 410 б.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы (2006) Шығармалары. 8 том. – Павлодар:«ЭКО» ҒӨФ – 470 б.

The New American Webster Handy College Dictionary. – Albert and Loy Morehead, New York, 1981.

Назарзода С. (2004) Лингвистические особенности изучения классических письменных памятников (на примере «Аджоиб-ул-махлукот и гароиб-ул -мавджудот» Асадии Туси) / С. Назарзода. – Душанбе – 332 с.

Расторгуева В.С. (2003) Этимологический словарь иранских языков: в 2 т. /В.С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М. – 327 с.

Суперанская А.В. 1984. Что такое топонимика.–Москва: Наука. – С.52

Тілеубердиев Б.М. (2006) Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері: Фил. ғыл. докт. диссертац. – Алматы – 130 б.

References

Abdrahmanov A.A. (1991) İstoriko-etimologicheskoe issledovanie toponimov Kazahstana. Avtoreferat dis... doctora fil.nauk (Historical and etymological study of toponyms of Kazakhstan. Abstract of the dis... Dr. Phil) (in Russian)

Ayto J. (1999) Twentieth Century Words. Oxford University Press, Oxford, 1999. (in English).

Echevarria M. (2008) / 20 Best Foreign Loanwords in English // https://www.altalang.com/beyond, November 17.

Janūzaq T. (2006) Qazaq onomastikasy. Kazahskaia onomastika [Kazakh onomastics] (In Kazakh, in Russian)

Madieva G.B. (2004) İmä sobstvennoe v kontekste poznania [Proper name in the context of cognition] (in Russian)

Mashkhur Zhusup Kopeyevich. Works. 12 vol. Pavlodar: Scientific and Production Foundation "ECO", 2008. 363 p. (In Kazakh).

Mashkhur Zhusup Kopeyevich. Works. 11 vol. Pavlodar: "ECO" Scientific Research Foundation, 2007. 418 p. (In Kazakh).

Mashkhur-Zhusip Kopeev. Favorite poems. Pavlodar: ECO, 2005. 1 vol. 425 p. (In Kazakh).

Mashkhur Zhusup Kopeyevich. Works. 5 vols. Pavlodar: Scientific and Production Foundation "ECO", 2005. – 410 p. (In Kazakh).

Nazarzoda S. Linguistic features of the study of classical written monuments (on the example of "Ajoib-ul-mahlukot and garoib-ul-mawjudot" Asadii Tusi) S. Nazarzoda. Dushanbe, 2004. 332 p.

Qreshat J. Y. (2019) / The history of loan words in English and its impact on the English Lexicon // ISSN 23945125, Journal of Critical Reviews . – Vol. 6, №1. – P. 9.

Rastorgueva VS Etymological dictionary of Iranian languages: in 2 vols. В.С. Расторгуева, Д. И. Edelman. M., 2003. 327 (in Russian).

Smith J. (2009) / Old English: A Linguistic Introduction // Cambridge University Press. – ISSN 9780511812330 https://doi.org/10.1017/CBO9780511812330 – P. 199.

Süleimenova E.D., Şaimerdenova N.J., Smağūlova J.S., Aqanova D.H. (2008) Äleumettık lingvistika terminderınıñ sözdıgı [Dictionary of sociolinguistic terms] (In Kazakh)

Superanskaia A.V.(1984) Chto takoe toponimika [what is toponymy] (In Russian)

The New American Webster Handy College Dictionary (1981). Albert and Loy Morehead, New York, 1981. (in English)

Tleuberdiev B.M. Linguo-conceptual bases of Kazakh onomastics. Phil. science Dr. dissertation. Almaty, 2006. 130 p. (In Kazakh).

ҒТАМР 16.01.09 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph5

Ғ.Қ. Әнес

Саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі,
"Арыс" қоры (баспасы), Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: anes_gk@mail.ru

XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ТІЛДІК ТҰЛҒАЛАР: ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДҰЛЫ – ТҮРКІТАНУШЫ

Мақалада Алаш арысы, дәрігер проф. Халел Досмұхамедұлының (1883 – 1939) ғылыми-зерттеушілікпен айналысқан «Ташкент кезеңі» жан-жақты сөз болады. Оның қазақ ғылымын ұйымдастырудағы жанқиярлық еңбегі, баспагер-редакторлығы, ең бастысы, түркітанушы ретінде тіл біліміне қатысты сүбелі зерттеулері талданады. Қазақ ғылымында аз жылда өшпес із қалдырған проф. Х.Досмұхамедұлы – феномен құбылыс, сондықтан оның мұрасын игеру – замана талабы.

Қазақстанда 1929 жылдан 1989 жылдың басына дейін 60 жыл бойы ресми советтік-коммунистік жүйе тек жалғыз Халел Досмұхамедұлы емес, барша «алашшыл» аталған жүздеген қазақ оқығандарының аты-жөнін ататпады: олардың бірде-бір еңбегі (мақалалары, кітаптары) баспа бетін көрмеді; цензура сүзгісінен тіптен оларды қаралаған материалдар да өтпеді; халық жадында олар туралы қандай да бір түсініктің болмауы қатаң қадағаланды; шын мәнінде олардың аты-жөні, қоғамдық қызметі және жеке шығармашылықтары ел тарихындағы «ақ таңдаққа» айналды.

XX ғасыр басындағы алашшыл қазақ оқығандарының тағдыры қызығушылық туғызған мақала авторына ең алдымен архивтердің («спецхран» атанған) құпия қорларында ғана сақталған жазба материалдармен танысу үшін араб хәріпті жазу үлгісін (қадимше және жәдитше) өз бетінше меңгеруге тура келді. Өміріміздің соңғы отыз жылы осы ауыр шығармашылық жолға жұмсалды деп айтуға болады: ағартушыларымыз Ахмет Байтұрсынұлы мен Халел Досмұхамедұлының мүмкіндігінше барша ғылыми және публицистикалық мұрасын іздеп тауып, оны қазіргі кирил жазуына түсіріп, том-том кітап етіп шығаруға тура келді. Шындығында, бұл жариялыққа бет бұрған жаңа Қазақстанның қоғамдық сұранысын өтеу, ыждағаттылықты талап ететін жан-жақты текстологиялық ауқымды жұмыс-тұғын.

XX ғасыр басындағы баспа бетін көрген араб хәріпті кітаптар мен мақалалардың толық базасы жасалып, А.Байтұрсынұлы мен Х.Досмұхамедұлының көптомдық еңбектері біздің құрастыруымызбен мол таралыммен жарық көріп, туған халқымен қауышқаннан кейін енді олардың өмірі мен тағдыры, қоғамдық-саяси көзқарасы мен күрес жолы, ең бастысы шығармашылығы туралы салихалы зерттеулер жазуға жол ашылды. Сіздердің назарларыңызға ұсынып отырған мақала осындай мақсаттағы алғашқы зерттеудің бірі.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, түркітану, тіл тарихы, үндестік, сингармонизм.

G.K. Anes

Museum of Victims of Political Repressions,
Foundation (publishing house) "Arys", Kazakhstan, Almaty
e-mail: anes_gk@mail.ru

Linguistic persons of the early 20th century: Khalel Dosmukhameduly – turcologist

The article conducts a comprehensive study of the "Tashkent period" by doctor, professor Khalel Dosmukhameduly (1883 – 1939). His selfless work in the organization of Kazakh science, as a publisher-editor, and most importantly, his significant research in the field of linguistics as a Turkologist is analyzed. H.Dosmukhameduly, who left an indelible mark on Kazakhstani science for several years, is a phenomenon, therefore the development of his heritage is a requirement of modernity.

For 60 years in Kazakhstan from 1929 to the beginning of 1989, the official Soviet-communist system did not allow to name not only Khalel Dosmukhameduly, but also hundreds of so-called "Alash" Kazakh experts: none of their works (articles, books) were published; even the materials that studied them did not pass the censorship filter; the absence of any understanding of them in the memory of the people was strictly observed; in fact, their names, social activities and personal creations have become a "blank spot" in the history of the country.

Investigating the fate of the Alash Kazakh readers at the beginning of the 20th century, and in order to familiarize themselves with the written materials stored only in the secret funds of the archives (the

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

so-called "special depository"), they first had to master the Arabic script (kadym and zhadit). We can say that the last thirty years of our life have passed on this difficult creative path: we had to find as much of the scientific and journalistic heritage of our scientists Akhmet Baitursynuly and Halel Dosmukhameduly as possible, translate their works into modern Cyrillic and publish them in volumes. In fact, this is a complex text work that requires diligence to meet the social needs of the new Kazakhstan.

After collecting a complete database of books and articles by A. Baitursynuly and H. Dosmukhameduly, written and published in Arabic script at the beginning of the 20th century, multi-volume works about their lives and destinies, socio-political views and ways of struggle were published in large numbers and distributed among the people. Our goal was to write and present the results of a study of his work. The article presented is one of the first studies with this purpose.

Key words: linguistic personality, Turkology, history of language, harmony, vowel harmony.

Г.К. Анес

Музей жертв политических репрессий,
фонд (издательство) «Арыс», Казахстан, г. Алматы
e-mail: anes_gk@mail.ru

Языковые личности начала XX века:
Халел Досмухамедулы – тюрколог

В статье проводится комплексное исследование «Ташкентского периода» врача, профессора Халела Досмухамедулы (1883 – 1939). Анализируется его самоотверженный труд в организации казахской науки, как издателя-редактора, а главное, его значительные исследования в области языкознания как тюрколога. Х.Досмухамедулы за несколько лет оставивший неизгладимый след в казахстанской науке – феномен, поэтому развитие его наследия – требование современности.

За 60 лет в Казахстане с 1929 по 1989 годы официальная советско-коммунистическая система не позволяла называть имя не только Халела Досмухамедулы, но и сотни так называемых «алашских» казахских интеллигентов: ни одно их произведение (статьи, книги) не были опубликованы; даже материалы, изучавшие их, не прошли фильтр цензуры; строго соблюдалось отсутствие какого-либо понимания их в памяти народа; по сути, их имена, общественная деятельность и личные творения стали «белым пятном» в истории страны.

Исследуя судьбу алашских казахских деятелей в начале XX века, и в целях ознакомления с письменными материалами, хранящимися только в секретных фондах архивов (так называемый «спецхран»), сначала пришлось освоить арабскую письменность (кадым и жадит). Можно сказать, что на этом непростом творческом пути прошли последние тридцать лет нашей жизни: предстояло найти как можно больше научного и публицистического наследия наших выдающихся ученых Ахмета Байтурсынулы и Халеля Досмухамедулы, перевести их труды на современную кириллицу и издать томами. По сути, это комплексная текстологическая работа, требующая усердия для удовлетворения общественных потребностей нового Казахстана.

После сбора полной базы книг и статей А.Байтурсынулы и Х.Досмухамедулы, написанных и изданных на арабской вязи в начале XX века, многотомные труды про их жизни и судьбы, общественно-политические взгляды и пути борьбы были изданы большим тиражом и распространены среди народа. Нашей целью было написать и ознакомить результатами исследование его творчества. Представленная вам статья является одним из первых исследований с этой целью.

Ключевые слова: языковая личность, тюркология, история языка, гармония, сингармонизм.

Кіріспе

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақ Даласында «қазақ оқығандары» атты жаңа әлеуметтік топ пайда болды, оларды жалпы бір ұғым-түсінікпен «ағартушылар» деп атасақ орынды. Олар бұйығып жатқан қазақ қоғамын «Маса» болып шағып, «Оян, қазақ» деп оятты, газет-журналдар шығарды, ел арасында үгіт-насихатқа суарылған елшілдік ұранды әдебиеттер таратты. Бұл патшалық езгіден құтылуға үндеген ұлт-азаттық қозғалыстың бастамасы еді, кейіннен қоғамдық-саяси күрес ұлғая келе 1917 жылы «Алаш» саяси партиясының құрылуына алып келді. Осы күреске толы кезең туралы кейіннен Мұхтар Әуезов: «Қазақ жұртының өткен күндеріне көз салғанда, оқыған азаматтарының артынан ерген күндері аз да болса мағыналырақ, тәуір күндерінің бірі деп саналады», – деп тебірене жазды (Әуезов, 1923). Қазақ Даласының әр қиырындағы ұлттың болашағына алаңдаған, орта және жоғары білімді азаматтар бір кісідей, бір мақсат жолында бас біріктірді. Олар: кәсіби

саясаткерлер Әлихан Бөкейхан мен Жаһанша Досмұхамедұлы, ақын-жазушылар Шәкәрім, Міржақып, Ғ.Қараш, С.Торайғырұлы, Ресейдің түрлі оқу орындарын бітіріп елге оралған педагог, дәрігер, заңгер, экономист, теміржолшы, сауда-саттық мамандары, т.б. болатын. Ұлы мақсат жолында ұйысқан ағартушылардың қайқайсысы да өз саласында тыңға түрен салған «пионер», көшбасшы-лидер болатын. Өкініштісі сол – алғашқы оқыған Алаш зиялылары түгелдей сталиндік «Үлкен террор» кезінде қыршынынан қиылып, оққа ұшты.

Біздің бүгініміз бен болашағымыз үшін жанын пида еткен барша Алаш Арысы ардақты тұлғалар. Десек те XX ғасырдың 20-30-жылдарында оқу-ағарту саласы мен қазақ ғылымының тарихында аты алтын әріппен жазылатын қос алып тұлғаны бөліп атағымыз келеді. Олардың бірі – ұлтымыздың ұлы ұстазы, рухани көсем, ақын, тілші-ғалым, біз биыл ЮНЕСКО аясында 150 жылдық мерейтойын атап өткелі отырған Ахмет Байтұрсынұлы (1872/73 – 1937) болса, екіншісі – оқымысты дәрігер, энциклопедист-ғалым, қазақ жаратылыстану ғылымының негізін салушы Халел Досмұхамедұлы (1983 – 1939).

Ағартушы Халел Досмұхамедұлы Ресей империясының астанасы Санкт-Петербургтағы Императорлық Әскери-медициналық академияны алтын медальмен үздік бітірді. Бар-жоғы 55-56 жыл өмір сүріп, өксікті ғұмыры коммунист жендеттерінің қанды қолынан қиылған Х.Досмұхамедұлының ғылыми-шығармашылық һәм қоғамдық-педагогикалық қызметі 1921-1928 жылдар аралығындағы негізінен Ташкенттегі, азғана уақыт Алматы қалаларындағы тұрған кезеңіне тұстас келді. Заманынан озып туған өресі биік ғалым-педагогтің әлі толық жиналып бітпеген зерттеулерінің арасында тіл біліміне қатысты еңбектері ерекше орын алады. Оның осы саладағы мол мұрасын сөз еткен мақала 2021-2023 жж. орындалатын «Жазба мұра және мәтінталдау: XX ғ. басы публицистикасындағы орфограмма, сөзжасам мен көркем мәтін лингвопоэтикасы» (AP09260734) атты ғылыми жоба бойынша жарияланып отыр.

Әдебиетке шолу

Мақаланы жазу барысында XX ғ. басындағы көркем әдебиет туындылары мен оқулықтар, публицистикалық мұралар қарастырылды. Мақала Халел Досмұхамедұлының лингвистика саласындағы еңбектеріне негізделгендіктен, оның сол кезде қаламынан туған «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» кітапшасы, «Диуани луғат ат-түрк» зерттеуі, жаратылыстану ғылымдарынан «Табиғаттану», «Адамның тән тірлігі», «Шәкірттер саулығын сақтау», «Жануарлар» оқулықтарындағы терминологиялық ізденістері талданды.

Материал және әдістер

Мақаланы жазу барысында Халел Досмұхамедұлының әр түрлі жылдары шыққан төл еңбектеріне баса назар аударылып, терең зерттелді. Біздің тарапымыздан халелтанушы ретінде ондаған жылдарға созылған ғалымның еңбектерін жинақтау, әсіресе архивтердің («спецхран» атанған) құпия қорларында ғана сақталған жазба материалдарын тауып, жариялау жұмыстары жүргізілді. Барлық жиналған материалдарды топтау, талдау, сараптама жүргізу әдістері қолданылып, текстологиялық тұрғыдан араб графикасында жазылған мәтіндері қазіргі кирилл жазуына түсірілді.

Нәтиже және талқылау

Қазақ жерін түрлі алапат сынақтар алаңына айналдырған (отырықшылыққа көшіру, Ашаршылық, атом полигоны, космодром, тың игеру науқаны, т.с.с.) советтік-коммунистік жүйе халықтың рухани-мәдени өміріне де орны толмас зардабын тигізді. 1917 жылға дейін халықтың сауаттылығы бар-жоғы екі-ақ пайыз болды деген қауесет таратылды, халық шығармашылығы мен басты-басты өнер иелерінің туындыларына (мәселен, «зар заман» ақындары, «халық жауларының» еңбектері, азаттық, бостандық аңсаған сарындар, т.б.) қатаң тыйым салынды. Мыңдаған жылдық халықтың өмір сүру тарихи тәжірибесі күресінге лақтырылып, «бәрі бізден басталады» деген авантюристік жалған түсінік қалыптастырылды.

А.Байтұрсынұлы мен Х.Досмұхамедұлының тыңнан ашылған телегей-теңіз шығармашылығын зерттеу барысында, әсіресе профессор Х.Досмұхамедұлының «Табиғаттану», «Адамның тән тірлігі» («Анатомия») және үш томдық «Жануарлар» («Зоология») оқулықтарын қайта жариялау арқылы біз өткен ғасыр басындағы қазақ жұртының дүниетанымы мен білім аясының кеңдігіне, әлемдік деңгейдегі прогресті зиялы қауымының қол жеткізген жетістіктеріне, сол кездегі Қазақстанның жеке-дара тәуелсіз ел бо-

лып өмір сүру мүмкіндігінің мол болғандығына көз жеткіземіз. Бұл мәселелердің бүгінгі таңда да өзектігін ешкім жоққа шығара алмайды.

Осы тұста Алаштың көсемдерінің бірі, Алашқа айрықша еңбегін сіңірген теміржолшы-инженер Мұхамеджан Тынышбайұлының атын да атап кеткен орынды. Өйткені оның тағдыры біз сөз еткелі отырған Халел Досмұхамедұлымен егіздің сыңарындай ұқсас. Ол да астана Петерборда, Императорлық Жол қатынастары институтында оқыды. Өз мамандығына сай білікті де даңқты (Түрксібті салған) теміржолшы ғана болып қойған жоқ, қазақ тарихы мен шежіресі туралы классикалық зерттеулерін жазған оқымысты. Осы орайда біз сол кездегі астаналық жоғары білім берудің шыңдалған әмбебаптық дәстүрін атап өткіміз келеді. Дәрісші атақты ғалым-ұстаздар талапты жастарды жеке-дара баулып, қанаттандырып отырған. Оларды жастайынан ғылымға бейімдеп, тек өздері таңдаған мамандықты ғана игеріп қоймай, заманауи ғылымның биік шыңына шыққан ғұламалардың дәрісін тыңдап, алдын көруіне мүмкіндік жасаған. Міне, осылайша Нобель сыйлығының иегері, әлемге мәшһүр академик И.П.Павловтың шәкірті Халел зерделі студент Мұхамеджанмен бірге В.В.Бартольд, В.В.Радлов, Бодуэн де Куртенье сынды әлемге аты жайылған ғалымдармен таныс-біліс болып, ақыл-кеңесін тыңдап, олардың қырағы көздеріне шалынған. Ресей империясы астанасында оқыған жылдары ресейлік және әлемдік ғылымдағы жаңашыл техникалық табыстармен танысты, адамзат пен қоғам дамуының тың теориялары мен тұжырымдарын меңгерді. Жиі-жиі болып тұратын ашық лекцияларға қатысты, диспут-айтыстарда әлі оқулыққа енбеген ілім-қағидаттарды талдады, олардың авторларымен пікір таластырды.

Реті келгенде энциклопедист Халелдің тіл үйренуге икемді, туа бітті полиглот екенін де айта кеткен орынды. Ол Академияға түсерде латын тілінен емтихан болатынын білмеген еді. Академия басшылығынан бір ай мезет сұраған Оралдан келген қазақтың қара домалақ баласы репетитор жалдап, тез арада өлі латын тілін меңгеріп, сынақтан сүрінбей өтті. Петерборда оқыған жылдары жеті жұрттың тілін меңгеруге күш сала отырып, ол туған тілін сүйді, ана тілін қадірледі. Ол әр ұлттың төл тілі оның жаны деп бағалады, тілін жоғалтқан елдің елдігі де жоғалатынын жан дүниесімен сезінді. Өкінішке қарай, қазақ сияқты мәдениетке ұмтылған көшпелі халықтың әдеби тілі қалыптасқан кезде ең алдымен ана тілі өзгеріске түсетінін болжап, дабыл қақты («Аламан» жинағы, 1991: 49). Оның: «Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – сүйініш. Ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – күйініш. Ана тілін білмей тұрып, жат тілді еліктей беру зор қате. Бұл – оқығандардың һәм оқушылардың есінен шықпау керек», – деген (Досмұхамедұлы, 1924: 3) бұдан бір ғасыр бұрын айтқан ескертпесі бүгінгі таңда да өзекті мәселе.

Орал қаласының реальді училищесінде оқып жүрген кезінде ол орыс тілін жетік меңгеріп шықты. Үнемі ізденіс үстінде болған зерек шәкірт анатомия мен биология ғылымдарының негізгі тілі болған неміс тілін де игеріп алды. Бірнеше тілді жетік меңгерген филология ғылымдарының кандидаты Қарашаш Халелқызы әкесінің үй ішінде, дастарқан басында балаларына неміс тілін үйретіп, сөйлеуге дағдыландыратындығын жиі еске алатын. Ол проф. Ю.Вагнердің танымдық кітаптарын түпнұсқадан қазақ тіліне аударды. Ал үш томдық «Жануарлар» кітабын жазу барысында көбінесе орыс профессоры Алуев пен немістің атақты ғалымы Бремнің кітаптарына арқа сүйенгенін өзі де жазып қалдырды (Досмұхамедұлы, 1928: 265).

Жаралылыстану ғылымы терминологиясының негізі болған латын тілі туралы айтқан ғалымның пікірлері қазіргі заманда да өзекті десе болады. Оның пікірінше, заманында Еуропа ғылымы алда болған және Еуропаның ғылымда қолданылатын тілі латын тілі болған. Сол кездің өзінде Халекең латын тілін барлық елге ортақ ғылым тілі деп есептеген. Осы орайда ол ғылыми атаулар, яғни терминдерді латынша айтса, француз да, неміс те, жапон да, ағылшын да түсінгендігін атап көрсетті. Осы кезекте ғалым ғылымға ұмтылып, білім іздеп, өркениетті елдердің қатарына ену үшін латын сөздерінен қашуға болмайтындығын баса айтып, өзекті мәселелердің бірін көтерген (Досмұхамедұлы, 1928: 264). Оның қазақ жазуын латын қаріпті үлгіге көшіру хақындағы өзіндік жобасы да бар.

Сондай-ақ білімпаздың көне түркі мен ортаазиялық шағатай тілі, араб және парсы тілдері жүйесімен таныстығына, одан бір адамдай хабардар болғандығына оның бізге жетіп отырған мол мұрасы куә.

1920 жылдың соңына таман Х.Досмұхамедұлы Түркістан Автономиялы Республикасының орталығы Ташкент қаласына келеді. Онда большевиктік Ресейдің құғын-сүргінінен бассау-

ғалаған сол заманның біраз «алашшыл» қазақ оқығандары жиылған болатын. 1920 жылдың 21 тамызында Түркреспубликасының Халық ағарту комиссариаты жанынан И.Тоқтыбаевтың төрағалығымен Білім комиссиясы құрылады. Комиссияның мақсаты туыстас түркі халықтарының оқу-ағарту, мәдени және ғылыми мұқтаждарын өтеу болатын. Халел Досмұхамедұлы осы комиссияның мүшесі, ал1921-1923 жылдар аралығында төрағасы болады. Білім комиссиясының органы есепті «Сана» журналын шығарып, өзі редактор болды. Барша Алаш зиялыларының басын қосып «Талап» атты әдеби-мәдени бірлестік ұйымдастырады. Ал 1923 жылдың қыркүйек айында Түркреспубликасы Халық ағарту комиссариаты жанында құрылған Мемлекеттік Ғылыми кеңестің төрағалығына тағайындалды. 1923 жылы сәуірде Жетісу облысын кешенді зерттеуге бағытталған ғылыми экспедицияға қатысады. Экспедиция ТуркЦИК пен ТуркСовнаркомның арнайы тапсырмасы бойынша ұйымдастырылады. Келесі жылдың қаңтар айында Ресей Ғылым академиясы жанындағы Орталық Өлкетану бюросының мүше-корреспонденті болып сайланады, Бюро ұйымдастырған сессияларға үнемі шақырылады. Орынборда Қазақ білімпаздарының (яғни ғалымдарының) сиезі 1924 жылы маусым айында ұйымдастырылады, Х.Досмұхамедұлы Түркістандағы ғылым саласын ұйымдастырушы ретінде жиынға арнайы шақырылады. 1924-25 жылдары Қазақ ғылым-баспа комиссиясы төрағасының орынбасары қызметін атқарады. Осы жылдары қазақ мектептері үшін алғашқы оқулықтарды жазу және басып тарату ісін жолға қояды және Түркістан Республикасындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарының ұйымдастырылуына басшылық жасайды.

Ғалым алдымен жаппай ашыла бастаған мектептерді оқулықтармен қамтамасыз ету ісін қолға алады. Ағартушы А.Байтұрсынұлының қазақ тіл білімі мен әдебиеттануына қатысты жазған кітаптарын Ташкентте қайталап бастырады. М.Дулатовтың есеп құралы мен әдебиет хрестоматиясын, И.Тоқтыбаевтың жалпы географиясын, Дисаленовтің физика мен арифметиканың II бөлімін, Табынбаевтың педагогика мен психологиясын, С.Қожановтың есеп құралының I бөлімін, Ғалымжановтың математика бойынша есептер жинағын, Жәленовтің математиканың II бөлімін, Оспановтың қазақ тілінің сөздігін, М.Жұмабаевтың қазақ әдебиетінің теориясын тездетіп жазуларына ықпал етіп, өзі редактор ретінде бел шеше баспа бетін көруіне атсалысады.

Жоғары дәрежелі ғылыми еңбектің дүниеге келуі ең алдымен сапалы оқулықтың жазылуына тікелей байланысты деп білген ғұлама жоспарлы түрде әр саланы, қоғамдық және жаратылыстану ғылымдарын дамытуға күш салды. Елдегі экономикалық ахуалдың ауырлығына қарамастан этнограф Ә.Диваевтың ел арасынан 35 жыл жинаған ауыз әдебиеті үлгілерін қаржы тауып мемлекет қармағына алады, Сырдария мен Жетісу облыстарына кешенді этнографиялық экспедициялар ұйымдастырады. Қазақ тілінің алғашқы (түсіндірме) сөздігін түзу ісіне бастамашы болады («Для всяких научных работ необходим прежде всего словарь слов, употреб. в живом киргиз. языке, а также хорошие рус.-киргиз. и кирг.-рус. словари...» (Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві).

Сан қырлы талант иесі, ағартушы Х.Досмухамедұлы осы жылдары «Сана» (қазақ тілінде), «Наука и просвещение» (орыс тілінде), «Білім ошағы» (өзбек тілінде) –журналдарын ұйымдастырып, өзі шығарушы редакторы болды. 1923 жылы Мағжан ақынды арнайы хат жазып («Біздің болашақ Пушкин» деп), Мәскеудегі Әдебиет институтының директоры Д.Я.Брюсовқа жолығуына жолдама береді.

Халел Досмұхамедұлының түрлі салаларда жазған еңбектерінде қазақша терминдерді қалыптастырып, өте орынды қолданғанын байқай аламыз. Сол терминдердің кейбіреуін қазіргі жетілген қазақ ғылымының кәдесіне жаратуға да болады. Жалпы терминдердің қайта қолданылуы мен көпмағыналылығы хақында E. Leivada мен E. Murphy былай деген: «Шынында да, біз талқылағанымыздай, полисемия тілде жиі кездесетін табиғи құбылыс, әдеттегідей, бұндай көпмағыналылық лингвистиканың негізгі терминдерінде де болады» (Leivada мен Murphy, 2021). Алайда көпшіліктің пікірінше, теориялық немесе қолданбалы, императивті немесе пәнаралық болсын кез келген зерттеу саласында анықтық пен дәйектілік қажет екендігінде күмән жоқ (Di Sciullo, 2020). Бұндай тенденция термин саласына да байланысты.

Сонымен қатар «Х.Досмұхамедұлы – түркітанушы» деген тақырып аясында бұған дейін қазақ халқын заманында орыс тілінде «киргиз», «казак-киргиз» деп бұрмалап айтты деген инерциямен Халекең жиі қолданатын «қазақ-қырғыз» атауына арнайы көңіл бөлінбей келгендігін көрсете кеткіміз келеді. Түркістан

Республикасының ұлттық құрамын ескере отырып және Қасым Тыныстанов, Ишанбай Арабаев сынды қырғыз ағартушыларының сол кезде Алаш қайраткерлерімен қоян-қолтық жұмыс істегендерін есте ұстасақ, Ташкентте 1920-шы жылдардың басында қызмет атқарған қазақ зиялыларының барша туыстас түркі халқының бірлігін ту көтеріп, қамын жегені (мәселен, Мағжанның жырлаған «Тұтас Түркістан» тақырыбын еске алыңыз) болашақта үңги зерттейтін мәселелердің бірі деп білеміз. Х.Досмұхамедов, С.Қожанов, Т.Рысқұлов, Н.Төреқұлов сынды қайраткерлеріміздің барша түркі жұртын бірдей көріп, бір шаңырақ астына жинастыру саласындағы күрескерлік еңбектері, орталықтың сол жылдары тездетіп ұлттық шекаралық межелеу саясатын жүзеге асыруы, әліпби ауыстыру науқанының қолға алынуы, бір сөзбен айтқанда, қайтадан патша заманынан келе жатқан «Бөлшекте де, билей бер» саясатының алға шығуы – күрмеулі, күрделі тақырып. Біз осы орайда түркі тілдестер туыстығына тікелей қатысты, бүгінгі күні де өзекті бір шағын құжаттың мәтінін толық келтіре кеткенді жөн көріп отырмыз (Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві):

В Государственный Ученый Совет

Рассмотрев европейский (латинский) алфавит, введенный в Азербайджане, Кир. Научная Комиссия нашла: 1) введение латинского алфавита и замену им арабского алфавита в принципе считать желательном, но немедленное введение, в особенности администр(ативном) порядке, вредным для дела культуры и целесообразным по политическим соображениям; 2) алфавит, принятой в Азербайджане не совсем соответствует киргизскому языку, а потому требует переработки для применения к киргизскому (казакскому) языку. Киргизская (казакская) Научная Комиссия считает необходимым выработать алфавит применительно к звукам киргизского (казакского) языка. Когда исковой будет готов, о нем будет дана статья в журнале «Наука и Просвещение».

Киргизский (казахский) алфавит в настоящее время нужно считать установленным и более или менее соответствующим киргизским (казакским) звукам языка. Дальнейший этап усовершенствования киргизского (казакского) алфавита по мнению Комиссии должен состоят следующем:1) дальнейшее усовершенствование изменения арабских букв; 2) в замене 3-4 значков арабских одним начальном значком. Пробы эти в настоящее время делаются в Казани. Нам нужно это начинание поддержать.

Председатель Киргизский (Казакской)
Научной Комиссии Х.Досмухамедов.
7 февраля 1923 г.

Өзі дәріс оқыған шәкірттеріне аса мұқтаж болғандықтан әмбебап ғалым қолына қалам алып, «Табиғаттану» оқулығын жазып шығады (Досмұхамедұлы, 1922). Бұл еңбекті өзінің негізгі төл мамандығынан алыстау тақырып деп санасақ, «Адамның тән тірлігі» (Досмұхамедұлы, 1927), «Денсаулық сақтау мен гигиена» (Досмұхамедұлы, 1923) және үш бөлімнен тұратын «Жануарлар» оқулығы (Досмұхамедұлы, 1928, 1922, 1926) сынды сүбелі еңбектері медицина-биология ілімі аясынан туындайтын шығармалар. Біздіңше, бұл дәрістік еңбектерді ол кезде Орталық Азияда жаңадан мемлекет құрып жатқан туыстас қырғыз, өзбек, түрікмен тілдес ұстаздар қауымының баршасы оқулық ретінде үлгі санап, тұтынды деуге толық құқымыз бар. Өйткені бұл кезде Түркістандағы түркі ұлттары арасында оқулықтар жазу ісін ең алдымен қолға алған қазақ оқығандары болатын. Сол алғашқы оқулықтарды жазған авторлардың бірі ретінде Х.Досмұхамедұлы ана тілінде алғашқы оқулықтар жазудың қиындығы туралы былай дейді: «Қазақ тілінде бұған дейін Ахметтің «Тіл – құралынан» басқа ешбір ғылым жайында жазылған кітап болмады. Алдымызда үлгі болмаған соң, ғылым кітабын жазу өте қиын болды...». Одан әрі ағартушы терминология мәселесіне арнайы көңіл бөледі: «Ғылым атауларына лайықты ат қою алғашқы уақытта тым мұқтаж, бүтін ілгері болашаққа жол салатын нәрсе; сондықтан алғашқы жазылған кітаптарда ... ғылым атауларына лайықты атақ тағу жағын қарастыру керегірек дейміз» (Досмұхамедұлы, 1928).

Х.Досмұхамедұлының биология мен зоология, медицина мен жаратылыстану саласындағы алғашқы оқулықтарының жазылу тарихы мен тілі, осы салалар бойынша оның қазақ терминологиясына қосқан үлесі әлі күнге арнайы зерттеу объектісі болған емес. Оған бір жағынан біздің де «кінәміз» бар. Өйткені кезінде Халекеңнің мұрасын жинастырып, оны араб хәрпінен қазіргі жазу үлгісіне көшірген жылдары біз аталған оқулықтардың алғашқы 10-15 бетін ғана қайталап жариялауға үлгерген болатынбыз (Досмұхамедұлы, 1998). Кезінде уақыт жетімсіздігі мен кітап көлемін белгілеген баспа талабына құлақ асқанымыздың үстіне, ол оқулықтар заманауилық тұрғыдан ескірген, ғылыми құндылығын жоғалта бастаған шығар деген ой-пікірде болғанымыз да жасырын емес. Әйтседе соңғы жылдары қазақ ғылыми терминологиясына ерекше сұраныс туған кезеңде

ғалымның биология-зоология және медицинаға қатысты еңбектерін тұтастай оқып көргісі келушілер, оның төл терминдік жүйесіне қызығушылар көбейді. Бірақ, өкінішке қарай, күні кешеге дейін оның кезінде араб хәрпімен басылған мұрасы қазіргі жазу үлгісіне толықтай көшірумен ешкім айналыспады. Сол себепті де біз барлық шұғыл шаруамызды жиып қойып, ғылымдағы вакуум-бос кеңістікті толтыру мақсатында амалсыздан Х.Досмұхамедұлының көптомдығын құрастыру ісін қолға алдық. Енді сол саланың маман-ғалымдарына XX ғасыр басындағы алғашқы ғылыми терминология тәжірибелерімен ыждағатты түрде танысуға мүмкіндік туды.

Оның үстіне ағартушы Х.Досмұхамедұлы – білгір түркітанушы, тілші-ғалым. Сондықтан да ол термин жүйесін түзген кезде белгілі бір жаратылыстану саласының маманы ғана емес, мойнына түркітанушы ретінде ерекше жауапкершілік жүктеген, тіл қамы мен қамытын қоса сүйреген лингвист те болған еді деп бағалаған орынды.

Х.Досмұхамедұлы – түркітанушы дегенде біз алдымен оның «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» атты кітапшасы (Досмұхамедұлы, 1926) мен «Диуани лұғат ат-түрк» мақаласын (Досмұхамедұлы, 1923) ауызға аламыз. Оның сыртында әлі қолымызға түспеген мұралары мен «Түркі тілдері туралы» сынды авторлығы толық анықталмаған мақала (Досмұхамедұлы, 1998) [«Библиографиялық көрсеткіш» бөлімін қараңыз] және әліпби ауыстыру мен термин (пән) атауларын қалыптастыру хақындағы талас-тартыстарда айтылған пікірлерін де (Досмұхамедұлы, 1998) назардан тыс қалдыруға болмайды.

Мамандығы дәрігер бола тұрып оның қазақ (түркі) тілінің құрылымы мен жүйесін, фонетикасы мен граммматикасын терең меңгергеніне көз жеткіземіз. Ол: «қазақ-қырғыз тілі – түрік тілінің бір тарауы» дей отырып, жалпы түрік тілінің жалғамалы тіл екендігін, жалғамалы тілдегі сөздердің түбірі өзгермейтінін, сөз аяғына жалғанған қосымшалар арқылы ғана өзгеретінін тап басып айтады. «Сондықтан қазақ-қырғыз сөздері де түбірін өзгертпей, аяғына қосылған жалғаумен өзгереді», – дейді. Одан әрі лингвист маманша қазақтың түбір сөзі жуан дыбысты болса қосымша да жуан, жіңішке дыбыс болса жіңішке болып келетініне тоқталады. Олардың осылайша «ұйқасып айтылуын білім тілінде «сингармонизм» дейді. Сингармонизм деген сөз, қазақша айтқанда, үндестік, ұйқастық деген мағынада», – деп түйін түйеді (Досмұхамедұлы, 1924).

Сингармонизм – түрік тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті. Сондықтан түрік тілдерінің көбі (Ыстамбұл түріктері, Қазан ноғайы, сарт-өзбек, тағы талайлар) түрік емес халықтардың сөзін көп алғандықтан осы айрықша қасиетінен айырылып қалып отырғанын дөп басып айтады. Ал қазақ тілі болса: «Осы күндерде қазақ-қырғыз секілді шет жұрттармен жарытып араласпай, нағыз түріктікті сақтаған елдердің тілдерінде ғана сингармонизм заңы өзгерместен қалып отыр», – деп қорытынды жасайды (Досмұхамедұлы, 1924). Тілімізге ертеректе араб-парсыдан, орыс тілінен енген кірме сөздердің (яғни, «жат сөздер») үндестік заңына бағынғандығына нақты тілдік мысалдар келтіре отырып, өкінішке қарай: «Елдің тілін бұзатын – көршілес елдердің мәдениетін үлгіге алған мәдениетті елдердің әсері. Елдің тілі бұзылуына ең алдымен оқығандары себеп болады. Бұлар жат әсерлерге бағынғыш келіп, ана тілін өзгеруге жол басшы болады», – деген оқшау ой тастайды (Досмұхамедұлы, 1924).

Ғалым: «Сингармонизм заңы – жаңғыз қазақ тілінің емес, түрік тілінің заңы; тек түрік тілінің емес, орал-алтай тобына кіретін тілдердің заңы», – деп өзінің кезінде жер жаһанға мәлім болған «Орал-Алтай тіл бірлестігі теориясымен» де таныс болғандығын аңғартады. Одан әрі тілдер туыстығы туралы: «Орал-алтай тобы мынадай тілдерге бөлінеді: 1) фин тілі, мадиар-оңғар, фин (суами), есті, мордба, тағы талайлар; 2) самойет (қасуами); 3) түрік; 4) маңғұл (қалмақ, бурлат); 5) тоңғыз», – деп саралай келіп, «Түріктің бұрынғы тарихы қытай, араб, парсы тілдерінде жазылған. Бұлар түрік-маңғұл сөздерін орасан өзгертіп жіберген», – деп тарих тақырыбына да өз қорытындысын айта кетеді.

Кітапшаның соңында ғалым әрбір жастың ана тілінде сауат ашып, ұлттық білім алуының маңыздылығына ерекше назар аударады. Бұл тілдің мәдениетпен байланысы және ұлттық сана мен болмыстың қалыптасуындағы ерекше рөл атқаратындығын тағы бір дәлелдейді. A.V. Baydak: «Тіл тек адамға тән құбылыс ретінде мәдениеттен бөлек зерттеліне алмайды. Мұның көптеген аспектілері белгілі бір мәдени және дүниетанымдық контексте ғана түсінікті болады» (Baydak, 2015). I. Dolphen мақаласында саны аз ұлттардың ана тілін меңгермеуі тілдің өміршеңдігіне қауіп туғызатынын атаса (Dolphen, 2014), Халел Досмұхамедұлы былай дейді: «Жасында ұлт мектебінде дұрыстап

оқыған адам ана тілінің заңын ұмытпайды... Әксент туады, бөтенше сөйлеуге, бөтен елдің адамынан айырылмастай болып сөйлеу бұларға өте қиын болады» (Досмұхамедұлы, 1923). Оның орыс мектептеріне кіргендердің есіл-дерті орыс тілін жақсы білу, орысша жақсы сөйлеу болатын еді. Орыс мектептерінің мақсаты – жас өспірімге орыс тілін жақсы білдіріп, орыс тілін ана тіліндей қылып жіберу дегендей ой-пікірі ғасырларды аттап өтіп, бүгінгі ұрпақтың да айырылмас дертіне айналып отыр Бұдан шығар қорытынды: ана тілін меңгерген бала ұлттық мәдениетті де жете меңгереді. Мысалы, әлеуметтік рөлдер иерархиялық түрде нақты анықталған және бұл әдеттегі қазақ отбасында көрінеді, онда адамдар жасына сәйкес сараланады. Жастар өзінен үлкен және қарияларды ерекше сыйлайды, мойынсұнады, айтқанына құлақ асады (Yaylacі and Islam, 2013). Бұндай әлеуметтік мәселелерді де ана тілінде білім алу арқылы шешуге болатынын көре аламыз.

Ғалымның «Диуани лұғат ат-түрк» мақаласы да дәл бүгін ғана жазылғандай заманауи өзектілігімен, тарихи танымдылығымен, мәдени-рухани мұраға деген жанашырлығымен ерекшеленеді. Бірінші дүниежүзілік соғыстың кесірінен Түркияда А.Рифат әпенді бастырған үш томдық М.Қашқари сөздігіне кезінде қол жеткізе алмай, енді ғана қолына тигеніне риза болады: «Түрік азаматтарының білімге, түрік ұлтының тілі мен әдебиетіне мынадай назар салғандықтарына қуанышымыз қойнымызға сыймай отыр» (Досмұхамедұлы, 1923). Түркияда бұған дейін жарық көрген еңбектермен салыстыра отырып, редакторлық жұмыстың сапалы атқарылғанына назар аударады. Кітап барынша түпнұсқаға сай келеді, қатесі де аз, бастырушылар көне мұраны сапалы түрде оқырман қолына тигізуге тырысқан деп оң бағасын береді.

Осы сын-рецензия есепті көрінетін, ал шындығында толымды зерттеу еңбегінде Х.Досмұхамедұлы түркі тілінің тарихын сөз ете отырып, өзін диапазоны кең тарихшы ғалым ретінде көрсетеді. Шағын шолуында біз оның Йусуф Хас Хажиб жазған «Құдатқу білікпен» де жан-жақты таныстығын аңғарамыз. Сонымен бірге ол арабша «Түрк-мағол-парсы тәржіманы» (Хоутсма һәм Мелиоранский нәшрі), Абу Хайан әл-Гарнатидің «Китаб әл-идракы», Мысырдан табылған «Гүлстан» тәржімесі, «Құман һежесі – Кодекс Куманикус» сияқты түркологияның әлемдік жауһарларының тек атын емес, сын-сипаттарын да ерекшелеп атап, бүгінгі жоғарғы білімді филологтардың өзін таңғалдырады.

Осы мақаласында: «Ислам дүниесінде иктисадий ғылымдарды Сырдария жағасынан барған бір түрік ғалымы (Фараби) бастап жазған болса, Махмұт Қашқаридың да таза бір диуани (светский) ғалым, дүнияуи жағрафия һәм тіл ғалымы болып, кітабын мынадай бір жолға қойды», – деп (мүмкін қазақ баспасөзінде тұңғыш рет!) әл-Фараби есімін ауызға алады (Досмұхамедұлы, 1923). Бұл 1923 жылы Ташкентте жарық көрген мақала 70 жыл бойы кеңестік заманның саяси цензурасымен тыйым салынғандықтан біз ғұлама ғалым Халел Досмұхамедұлының сол кездің өзінде «1889-ыншы жылы Орхон жағаларында Ядринцев тапқан, Томсен, Радлов һәм басқа ғалымдар тарапынан нәшр етілген» көне түркі мұраларымен таныстығына да таң қалмасқа шарамыз жоқ. Сонымен бірге ол Махмуд Қашғари еңбегі мен ол құрастырған сөздігінің тарихи-мәдени рөлін көне замандардағы Күлтегін, Білге хан-баһадурлардың ерлік еңбектерімен салыстыруы айрықша мақтанышқа бөлейді. Ол: «Ескі түрік, Орхон «бітіктастары» қандай аһамиаты болса, Махмуд Қашғари кітабының да аһамиаты сондай», – деп бағалайды. Осылайша қай заманда да төл мұра мен мұратанудың мәңгілік мәселе екендігіне көз жеткіземіз.

Қорытынды

Біз профессор Халел Досмұхамедұлының тілші, тіл тарихшысы ғана емес, сонымен бірге шежірелі тарихшы, болжампаз саясаткер, ой-шыл философ, жалпы әмбебап қоғамтанушы ғалым болғандығын ғана атап өтіп, сөзімізді түйіндемекпіз. Ал аталған ғылым салалары бойынша жіктеп-жіліктеп тарқату, біртуар ғалымның феномен қырларын аша түсу болашақтың еншісі болмақ.

Мақала 2021-2023 жж. орындалатын ғылыми жоба бойынша жарияланып отыр. Жоба тақырыбының атауы: Жазба мұра және мәтінталдау: XX ғ. басы публицистикасындағы орфограмма, сөзжасам мен көркем мәтін лингвопоэтикасы (AP09260734).

Әдебиеттер

Әуезов М. Ахаңның елу жылдық тойы. – «Ақ жол» газеті, 1923, 4 февраль.
«Аламан» жинағы. – Алматы, 1991.
Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тіліндегі сингормонизм заңы. – Ташкент, 1924.
Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. Избранное. – Алматы: «Ана тілі», 1998.
Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, Р-34 қор, 1-тізбе, 1188-іс; 2119-іс және 1593-іс.
Досмұхамедұлы Х. Табиғаттану. I бөлім. – Ташкент, 1922. – 112 бет (суреттер беттелмеген, оның саны 96).
Досмұхамедұлы Х. Адамның тән тірлігі. – Қызылорда, 1927. – 303 бет.
Досмұхамедұлы Х. Шәкірттер саулығын сақтау. – Ташкент, 1923. – 20 бет;
Досмұхамедұлы Х. Оқушының саулығын сақтау. – Ташкент, 1925. – 23 бет; Қызылорда-Мәскеу, 1928. – 229 бет.
Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. I бөлім. Сүйектілер хақында. –Ташкент, 1922. – 200 бет; Қызылорда-Мәскеу, 1928. – 229 бет.
Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. II бөлім. Ташкент, 1922. – 130 бет; – Қызылорда, 1926. – 111 бет; Қызылорда, 1928. – 112 бет.
Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. III бөлім. – Ташкент, 1926. – 256 бет; 2-басылуы. Қызылорда, 1927. – 176 бет.
Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. III бөлім. – Ташкент, 1926. IV бет.
Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы. – Ташкент, 1924. – 53 бет. Бұл еңбек алғашында «Шолпан» журналында 1923 жылы, оның 1, 2-3 және 6-8 сандарында жарияланды.
Досмұхамедұлы Х. Диуани луғат ат-түрк. – «Шолпан» журналы, 1923, №6-8, 19-29-бб.
Leivada E., Murphy E. Mind the (terminological) gap: 10 misused, ambiguous, or polysemous terms in linguistics. Ampersand 8 (2021).file:///C:/Users/1/Downloads/1-s2.0-S2215039021000011-main.pdf
Anna Maria Di Sciullo. On Core Concepts and Terminology. Inference. Vol.5. N3. (2020). https://inference-review.com/letter/on-core-concepts-and-terminology
Baydak A.V., Scharioth C. and Il'yashenko I.A. Interaction of Language and Culture in the Process of International Education. Procedia – Social and Behavioral Sciences 215 (2015) https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1877042815059224?token=C41D92B410C0BD7387E168E524BED5C47D04EF09EC7E535B0AA91F886AC3751A9E9976CE688A9E342433996ACC6E8869&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220120161334
Dolphen I. Learning language and culture through indigenous knowledge: A case study of teaching minority language (Mon) in a majority language (Thai) school setting. Procedia – Social and Behavioral Science 134 (2014). https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1877042814031462?token=1E98542FA5463E921E3E6385E488D499B4063643F762190299D849F9C13CE69CD52E99A3DA11935F3100628DA70D589C&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220120162748
Yaylaci Y., Islam A. Teaching across cultures: Consideration for International Language Teachers in Kazakhstan. Procedia – Social and Behavioral Science 103 (2013). https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1877042813038573?token=DE97B2687AF72602FCEA07AE2ACB36C74FD7C10F738DCF5EE9C6ED97613B0967DD929706B0606AB162DDFE8EAA96EA79&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220120171305

References

Alamanzhinaghy ["Alaman" collection]. (1991) Almaty. 1991. (in Kazakh)
Anna Maria Di Sciullo (2020). On Core Concepts and Terminology. Inference. Vol.5. N3. (2020). https://inference-review.com/letter/on-core-concepts-and-terminology (in English)
Auezov M. (1923)Akhangningeluzhyldyqtoyi [Akhan's fiftieth wedding]. "Ak Zhol" newspaper. February 4. 1923. (in Kazakh)
Baydak A.V., Scharioth C. and Il'yashenko I.A. (2015) Interaction of Language and Culture in the Process of International Education. Procedia – Social and Behavioral Sciences 215 (2015) https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1877042815059224?token=C41D92B410C0BD7387E168E524BED5C47D04EF09EC7E535B0AA91F886AC3751A9E9976CE688A9E342433996ACC6E8869&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220120161334(in English)
Dolphen I. (2014) Learning language and culture through indigenous knowledge: A case study of teaching minority language (Mon) in a majority language (Thai) school setting. Procedia – Social and Behavioral Science 134 (2014). https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1877042814031462?token=1E98542FA5463E921E3E6385E488D499B4063643F762190299D849F9C13CE69CD52E99A3DA11935F3100628DA70D589C&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220120162748(in English)
Dosmukhamedovich Kh. (1928) Zhanuarlar [Animals]. Part I. About bones. Tashkent, 1922. 200 pages; Kyzylorda-Moscow, 1928. – 229 pages. (in Kazakh)
Dosmukhameduly Kh. (1922)Tabigattanu [Natural sciences]. Part I. – Tashkent, 1922. 112 pages (pictures are not paged, the number is 96). (in Kazakh)
Dosmukhameduly Kh. (1923) Diwani lughat at-turk. "Sholpan" magazine, 1923, №6-8, pp. 19-29. (in Kazakh)
Dosmukhameduly Kh. (1923) Shakirttersaulygynsaktau [Keeping studentskealthy]. Tashkent, 1923. 20 pages; (in Kazakh)
Dosmukhameduly Kh. (1924) Kazakh-Kyrgyz tilindegisingarmonizmzangy[The law of synhormonism in the Kazakh-Kyrgyz language]. – Tashkent, 1924. (in Kazakh)
Dosmukhameduly Kh. (1924)Kazakh-Kyrgyz tilindegisingarmonizmzangy[The law of synhormonism in the Kazakh-Kyrgyz language]. Tashkent, 1924. 53 pages. This work was originally published in the magazine "Sholpan", in its issues №№1, 2-3, 6-8. (in Kazakh)

Dosmukhameduly Kh. (1926) Zhanuarlar [Animals]. Part II. Tashkent, 1922. 130 pages; Kyzylorda, 1926. – 111 pages; Kyzylorda, 1928. – 112 pages. (in Kazakh)

Dosmukhameduly Kh. (1926)Zhanuarlar [Animals]. Section III. Tashkent, 1926. Page IV. (in Kazakh)

Dosmukhameduly Kh. (1927) Zhanuarlar [Animals]. Section III. Tashkent, 1926. 256 pages; 2nd edition. Kyzylorda, 1927. – 176 pages. (in Kazakh)

Dosmukhameduly Kh. (1927) Adamnyng tan tirligi [Human body nature]. – Kyzylorda, 1927. 303 pages. (in Kazakh)

Dosmukhameduly Kh. (1928) Okushynyngsaulygynsaktau[Keeping pupil's health]. Tashkent, 1925. 23 pages; Kyzylorda-Moscow, 1928. – 229 pages. (in Kazakh)

Dosmukhameduly Kh. (1998) Tandamaly. Izbrannoe[Favorites]. Almaty: "Mother tongue". 1998. (in Kazakh, in Russian)

Leivada E., Murphy E. (2021) Mind the (terminological) gap: 10 misused, ambiguous, or polysemous terms in linguistics. Ampersand 8 (2021).file:///C:/Users/1/Downloads/1-s2.0-S2215039021000011-main.pdf (in English)

OzbekistanRespublikasyOrtalykmemlekettikarkhivi [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan], fund R-34, list 1, case 1188; Case 2119; Case 1593.

Yaylaci Y., Islam A. (2013) Teaching across cultures: Consideration for International Language Teachers in Kazakhstan. Procedia – Social and Behavioral Science 103 (2013). https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S1877042813038573?token=DE97B2687AF72602FCEA07AE2ACB36C74FD7C10F738DCF5EE9C6ED97613B0967DD929706B0606AB162DDFE8EAA96EA79&originRegion=eu-west-1&originCreation=20220120171305 (in English)

FTAMP 16.21.39 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph6

Г.А. Бегимова[1*], Б.Р. Құлжанова[2], А.Ж. Назарова[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: gukjik_76@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ӨСІМДІК АТАУЛАРЫНЫҢ УӘЖДЕМЕСІ

Қазіргі кезде түркі халықтарының тілін, әдебиетін, дінін, дүниетанымын, ортақ құндылықтарын, рухани мирастарын, дүниетанымын зерттеу, зерделеу ісі белең ала бастады. Шыққан тегі бір, сан ғасырлық тарихы бойынша бірдей оқиғаларды бастан өткерген түркі халықтарының түп-төркінін тану, сайып келгенде, осы ұлысқа жататын әр халықтың өзінің өткенін, болмысын тану екендігі сөзсіз. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ және түркі тілдерінің өзара ұқсас және ерекше қасиеттерін айқындау, оны ғылымның арналы саласына айналдыру –құптарлық іс. Мақала қазақ және түрік тілдерінің сөз байлығындағы құнарлы да ауқымды саланың бірі – өсімдік атауларын екі тілдегі материалдарды, тілдік деректерді салғастыру арқылы олармен жақынырақ танысудың, тақырыптық мазмұны мен теориялық негізін меңгерудің бірден-бір ғылыми-практикалық құралы болып саналады. Қазақ және түрік халқының өсімдіктерге қатысты дүниетанымын этнолингвистикалық қырынан таныту осы мақсаттың нәтижесінде жарыққа шықты. Мақаламызда қос халық тіліндегі өсімдік атауларының шығуына негіз болған уәждемелер, олардың басқа құбылыстарға ұқсастырыла қойылған атаулары салыстырылып, ортақ тұстары мен айырмашылықтары, мәдени өсімдіктерге қатысты лексемалардағы ұлттық таным сипатталып, айқындалды. Өсімдік атауларының тілдік табиғаты этнолингвистикалық тұрғыда зерттеп-зерделенді. Өсімдіктердің жіктелімі бойынша атаулар табиғатына назар салынды. Қазақ және түрік тілдеріндегі өсімдік атаулары семантикалық тұрғыдан топтастырылды. Тіл біліміндегі өсімдік атауларының зерттелуіне, этнолингвистикалық зерттеулерге шолу жасалынды. Қазақ және түрік тілдеріндегі фитонимдердің ортақ ұстарына талдау жасалып, олар этнолингвистикалық аспектіде қарастырылды. Түркі халықтарының мифологиясын зерделеп, өсімдікке қатысты түсініктерін көрсету, мақал-мәтелдері мен нақыл сөздерін салғастыру да зерттеудің негізгі мақсатына кіреді.

Түйін сөздер: этнолингвистика, ұлттық таным, өсімдік атаулары, уәждеме.

G.A. Begimova[1*], B.R. Kulzhanova[2], A.Zh. Nazarova[2]

[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: gukjik_76@mail.ru

Motivation of plant names in Kazakh and Turkish languages

At present, the study of the language, literature, religion, worldview, common values, spiritual heritage, worldview of the Turkic peoples is gaining momentum. Undoubtedly, the recognition of the origins of the Turkic peoples, who have the same origins and centuries of history, is, in the end, the recognition of the past and nature of each nation belonging to this ethnic group. From this point of view, it is desirable to identify the similarities and differences between the Kazakh and Turkic languages, to turn it into a branch of science. The article is one of the most fruitful and extensive areas of vocabulary of the Kazakh and Turkish languages - the only scientific and practical tool for closer acquaintance with plant names by comparing bilingual materials, linguistic data, mastering the thematic content and theoretical basis. The ethnolinguistic aspect of the Kazakh and Turkish peoples' views on plants came to light as a result of this goal. In our article, the motives for the origin of plant names in the two vernacular languages, their names, which are similar to other phenomena, are compared, their commonalities and differences, national cognition in tokens related to cultivated plants are described and identified. The linguistic nature of plant names has been studied ethnolinguistically. Attention was paid to the nature of the names in the classification of plants. Plant names in the Kazakh and Turkish languages are semantically grouped. An overview of the study of plant names in linguistics, ethnolinguistic research. An analysis of the common denominators of phytonims in the Kazakh and Turkish languages was made, which were considered in the ethnolinguistic aspect. The main purpose of the study is to study the mythology of the Turkic peoples, to show their understanding of plants, to compare proverbs and sayings.

Key words: ethnolinguistics, national knowledge, plant names, motivation

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Г.А. Бегимова[1*], Б.Р. Кулжанова[2], А.Ж. Назарова[2]
[1] Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: gukjik_76@mail.ru

Мотивация названий растений в казахском и турецком языках

В настоящее время стало актуально изучение языка, литературы, религии, мировоззрения, общих ценностей, духовных преемников, мировоззрения тюркских народов. Несомненно, что признание истоков тюркских народов, имеющих одно происхождение, переживших одинаковые по многовековой истории события, в конечном счете, является признанием собственного прошлого, бытия каждого народа, принадлежащего к этому улусу. С этой точки зрения, выявление сходных и уникальных свойств казахского и тюркского языков, превращение его в русловую отрасль науки – истинное дело. Статья является единственным научно-практическим инструментом для изучения тематического содержания и теоретической основы изучения названий растений, сопоставления языковых данных, материалов на двух языках – одной из самых обширных областей в словообразовании казахского и турецкого языков. В результате этой цели была раскрыта этнолингвистическая грань мировоззрения казахского и турецкого народа. В данной статье были сопоставлены мотивы, послужившие основанием для происхождения названий растений на двух языках, сопоставлены их названия, сходные с другими явлениями, описаны и определены общие черты и различия, национальное познание в лексемах, относящихся к культурным растениям. Языковая природа названий растений изучена с точки зрения этнолингвистики. По классификации растений особое внимание уделено на природу названий. Семантически сгруппированы названия растений на казахском и турецком языках. Проведен обзор изучения названий растений в языкознании, этнолингвистических исследований. Проведен анализ общего содержания фитонимов в казахском и турецком языках, которые были рассмотрены в этнолингвистическом аспекте. Изучение мифологии тюркских народов, демонстрация их представлений о растении, сопоставление пословиц и поговорок, также входит в основную цель исследования.

Ключевые слова: этнолингвистика, национальное познание, названия растений, мотивация.

Кіріспе

Қазіргі кезде түркі халықтарының тілін, әдебиетін, дінін, дүниетанымын, ортақ құндылықтарын, рухани мирастарын, дүниетанымын зерттеу, зерделеу ісі белең ала бастады. Шыққан тегі бір, сан ғасырлық тарихы бойынша бірдей оқиғаларды бастан өткерген түркі халықтарының түп-төркінін тану, сайып келгенде, осы ұлысқа жататын әр халықтың өзінің өткенін, болмысын тану екендігі сөзсіз. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ және түркі тілдерінің өзара ұқсас және ерекше қасиеттерін айқындау, оны ғылымның арналы саласына айналдыру –құптарлық іс. Бұл жайлы қазақ және түрік халықтарының тілі мен оның жекелеген салаларына қатысты айтсақ та болады. Себебі күні бүгінге дейін бұл екі халық бір-бірімен мәдени, рухани жағынан тығыз қарым-қатынаста болды, қиын кездерде бір-біріне сүйеу болып келді. Тек XX ғасырдың бас жағында Кеңес өкіметі орнағаннан кейін бұл байланыс біраз жыл бойы үзіліп қалғандай еді. Алайда өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары Кеңес Одағы қарамағындағы түркі халықтарының бәрі тәуелсіздіктеріне қол жеткізгеннен кейін бұл сабақтастық қайта жаңғырды. Әсіресе тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстан мен Түркия арасында әлеуметтік-экономикалық байланыс қарқынды өрістеді. Дегенмен өзара ынтымақтастық пен әріптестіктің жарқын үлгісі ғылым саласында да өзін көрсетіп келеді. Отыз жылға жуық уақыт бойы жасалған тілдік, этнографиялық, әдеби зерттеулер – осының айқын айғағы. Мұның бәрі тілдің, әдебиеттің, халық білімінің (фольклор) екі елді жақындата түсетін алтын көпір екенін де дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда, біз еңбегімізде қазақ және түрік халықтарындағы өсімдік атауларына қатысты уәжділікті пайымдауды зерттеуді мұрат тұтып отырмыз.

Зерттеу материалы және әдістері

Мақалада **қ**азақ және түрік тілдеріндегі өсімдік атауларының этнолингвистикалық сипатын зерделеу арқылы, олардың уәжділігі анықталады. Нәтижесінде этимологиялық тұрғыдан, індету, төркіндету тәсілдері, салыстырмалы әдіс қолданылады. Кейбір атаулардың тілдік мәнін халықтық ұғым-түсініктерге сүйене отырып, сипаттау үшін этнолингвистикалық тәсілге де назар аударылды.

Әдебиетке шолу

Түркі халықтарындағы өсімдік атаулары жеке тілдік салада жеткілікті түрде зерттелген. Кеңес өкіметінің кезінде өсімдіктерге қатысты көптеген монографиялар, кітаптар жазылды, мақалалар жарияланды. Оардың ішінен алғашқы ізашар ғалымдар ретінде біз Н.И. Аненков, Б.А. Федченко, И.В. Ларин, И.М. Крашанинников, Н.В. Павлов, В.И. Андреев, Н.И. Рубцов, М.Г. Попов, П.П. Поляков, Б.А. Быков пен қазақ өсімдіктанушыларынан Ө. Қисықов, С. Арыстанғалиев, Е. Рамазанов, Т. Мұсақұловтардың есімдерін айта кетуді орынды санаймыз. Әрине, ғалым Б. Қалиев осы салада үлкен еңбек сіңірген ғалымдардың бірі. Сонымен қатар Г. Ұйықбаеваның «Өсімдіктердің халықтық атаулары» деген тақырыптағы кандидаттық диссертациясы да осы салаға қатысты арнайы зерттеулердің бірі. Онда қазақ тіліндегі фитонимдерге қатысты ономасиология мен мотивация теориясының жалпы жақтары, өсімдіктердің халықтық және ғылыми атауларының айырмашылықтары, өсімдіктердің халықтық атауларының мотивациялануы, сондай-ақ, қазақ, орыс, латын тілдеріндегі өсімдік атауларының уәждену жүйесіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар сөз болған. Ал түрік ғалымдарынан Фатих Алкайыштың еңбегі өте іргелі зерттеу болып табылады. Сонымен қатар, Гизем Филиздің «Kitab-ı Dede Korkut'ta Hayvan ve Bitki Adları» («Қорқыт ата» кітабындағы зоонимдер мен фитонимдер) атты еңбектері Орта Азиядағы ежелгі тайпа болып есептелетін оғыздардың әдеби мирастарындағы адам мен табиғат арақатынасының маңызды жайттарын ашуымен құнды (Filiz Gizem, 2019:145). Зерттеуші Эбру Гүлсойдың «Dede Korkut ve Manas'ta Bitki ve Hayvan Kültü» («Қорқыт ата» және «Манаста» өсімдік және жануар культі) деген этнолингвистикалық сипаттағы зерттеулер түркі халықтарының мәдениеті мен өнеріндегі, ауыз әдебиетіндегі, жырлары мен дастандарындағы, мақал-мәтелдеріндегі жеміс-жидектер мен шөп атауларына қатысты дүниетанымын, әдет-ғұрып, наным-сенімдерін қарастыра отырып, олардың маңызын тереңінен зерделейді (Gülsoy Ebru, 1998:124).

Нәтижелер мен талқылау

Өсімдіктер өмірлерін аңшылықпен өткізген алғашқы адамдардан бастап, осы кезге дейін маңызды күнкөріс көзі болып келді. Адамдар тіршілік үшін өсімдіктерді тануға және әртүрлі салаларда қолдануға мәжбүр еді. Сондықтан өсімдіктердің адамға тән қасиеттер мен сипаттарды еншілеуін қалыпты нәрсе санаған жөн. Адамдар өсімдіктергеат қояды. Өсімдіктерға ат қойғанда әр ұлт, әр халық өзінің көзқарасын, өмір салтын, философиясын, сезімі, ойлары мен қиялын жарыққа шығарады. Осы себептен өсімдік атауларында адамға тән қасиеттердің кеңінен орын алатындығы көрінеді. Мәселен, Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» романында Рысқұлдың орыс ғалымы Дмитриевке жолбасшы бола жүріп, өсімдіктер жайлы пікір алысатыны жайлы эпизод бар. «Есік көлді айналып өткен соң алпауыт Талғардың төскейі басталып, жол қиындай берді. Өсімдіктің реңі өзгеріп, биік жайлау жаннатындағы жайқалған тау гүлдері атақты ғалымды жайраңдай қарсы алды. Дмитриев атынан домалап түсіп, тау гүлдерін теңіз кешкендей малтып жүріп, көкемаралды бір сипап, киік-отын бір иіскеп, бір кезде:

– О, эдельвейс! – деп айқайлап жіберген. – Эдельвейс жанкешті қаhарман ерлердің гүлі. Сені де көретін күн бар екен-ау!

Рысқұлға мұның бәрі ерсі. «Құдайдың қу шөбіне де өстіп таңданады екен-ау. Ғалымбысың деген, ерте күнді кеш қылмай баратын шыңына бармаймыз ба?» – деп қалған.

Ғалым әр шөпті сабағынан бәкімен қиып алып, ыждағаттап дорбаға салып, қойын дәптеріне әлденелерді жазумен әлек.

– Мынау – эдельвейс. Қазақша аты не? – деп сұрайды Рысқұлдан.

– Е, құдай, кәдімгі қаргүл ғой. Кейде еңлік деп те атайды.

– Мынаны біз аконит дейміз, қазақтар не дейді.

– Ол тұқымың құрғыр уқорғасын. Мал жемейді, жесе өліп қалады.

Есік көлдің желкесі желкілдеген көкорай. Қызыл, жасыл жайқалған гүл. Шүмілдік пен ботагөз, қазтамақ пен желайдар, рауғаш пен ауша, жанаргүл мен қашқаргүл, сарғалдақ пен құлмақ, долана мен үшқат аралас сансыз шөптер аттарын географ ерінбей ежіктеп сұрап, хаттап алды» (Мұртаза, 1991: 47).

Осы үзіндіден қазақтардың түрлі өсімдіктерге қасиетіне, сыртқы пішініне қарай ат қоюға шебер болғанын көреміз. Төрт түлік малды күнделікті тұрмыс-тіршілігінің ажырағысыз бір бөлігіне айналдырған көшпелі халық оларға азық-ауқат болатын өсімдіктерге, шөптерге де атау беріп,

қыр-сыры мен қасиетін жете таныған. Олардың атауын естіген сайын қазақ тілінің бай екендігі, әлеуетінің молдығы айқындала түседі. Ғалым Б. Қалиев өсімдіктерге қойылған атаулардың ерекшелігін былай деп көрсетеді: «Халықтық атауларға тән ерекшеліктердің бастысы – ол жасалуы жағынан тым қарапайым, ат қою мотивемі халыққа жақсы таныс, мағынасы жағынан елдің бәріне түсінікті сөздер болып келетіндігі. Олардың мотивемдері ретінде әсіресе төрт түлік мал атаулары мен аң-құс атаулары, түрлі жан-жануарлар мен құрт-құмырсқа, жәндік атаулары, олардың дене мүшелерінің атаулары, сондай-ақ, табиғат құбылыстарына қатысты: тау, тас, құм, жер, су, жел, ай, күн, түн деген сияқты сөздер мен әр түрлі түсті білдіретін: ақ, көк, қара, сары, қоңыр, көгілдір тәрізді сөздер және өсімдіктердің иісі мен дәмі, көлемі, өсетін жері, шаруашылық маңызы, т.б. ерекшеліктері мен қасиеттерін көрсететін сөздер басты роль атқарады» (Қалиев, 1998:47). Сонымен қатар қазақ тіліндегі өсімдіктер күнделікті тұтынатын бұйым мен затқа, адамға, оның физикалық ерекшеліктеріне, кескін-кейпіне, мінезіне, отбасы жағдайына, өмір кезеңдеріне байланысты болып та келеді.

Қазақ тіліндегі бұйым-зат аттарымен байланысты құрылған өсімдік атаулары: алқа, арыс, бадана, барқыт, жамбыл, жұпар, қанжыға, кенеп, құрақ, әсел, сыбызғы, сәлде, шайыр, шетен, тошала, айлауық, боян, бұлдақ, жіпілген, қазанақ, қымыздық, көмірген, мықан, ошаған, саумалдық *т.б.* Адамның отбасы жағдайына қатысты құрылған өсімдік атаулары: өгейшешек, өгейшөп. Адамның физикалық ерекшеліктерімен байланысты өсімдік атаулары: бек, берік, бұйра, сүмелек, быртылдақ, арық жалбыз, қасқа жусан, кереңқұлақ, көккасқа, сақаушөп, саңырауқұлақ, тазқара, текесақал. Адамның мінез-құлқымен байланысты құрылған өсімдік атаулары: арыс, ебелек, жебір, қодыраң, сана, сұңғыла, сүмелек, тарлан, зерек, зығыр, мейіршөп, толғақшөп, жындышөп, кержусан, тентекмия. Іс пен кәсіпке қатысты өсімдік атаулары: шайыр, тарлан, тәуіпдәрі. Адам өмірінің кезеңдерімен байланысты өсімдік атаулары: балғын, құрақ, лақса, балауса, балдырған, балғын арша, жасаңшөп, шаушымылдық. Туысқандыққа, адамның күй-жайына қатысты өсімдік атаулары: аккелін, бойдақ бидай, келіншекбоз, бабажапырақ, балақыз, баялыш, бәйшешек, бәйтерек, қатынжаңғақ, кемпіршаш, кемпіршөп, мырзатерек, мырзақурай, мырзасораң. Мәртебе, дәрежені білдіретін өсімдік атаулары: жөке, шайыр, шора, тарлан. Жан-жануар аттарына қатысты өсімдік атаулары: құмай, құралай, ләйлек, тана, тайқар, ботташық, бұғыты, тарғақ, сырттан. Түр-түс атауларымен байланысты құрылған өсімдік атаулары: боз, қаракеней, қырмызы, кәреней, шағыр, ақтық, алматы, алша, қараған, қарағай, қызамық, қызыл, қызылша, көгілдір, көкше, күреңкей, шегіршін. Дене мүшелері мен бөлімдерінің атауларымен байланысты құрылған өсімдік аттары: жөргем, қабақ, мамық, сауыр, шеңгел, запыран, қылқан, қылша, қылтық, тұяқша. Жер аттарына қатысты құрылған өсімдік атаулары: сораң, тік, тұңғиық, беделік, құмақ, құмаршық, сорғыш, шеттік, татыран. Пішіні мен ерекшеліктеріне қарай құрылған өсімдік атаулары: бұйра, масақ, ноқат, сәлде, шие, тік, ажырық, бұрыш, бұршақ, бүлінгек *т.б.* Жынысқа қатысты құрылған өсімдік атаулары: ереймен, еркек, ермен, ермене, балақыз, баялыш, бәйшешек, бәйтерек, дәрібай, ербасы, еркекшөп, кәріқыз, қатынжаңғақ, кемпіршаш, кемпіршөп, қызжібек, қызсаумалдық, қызсаусақ *т.б.* Сезімге, көңіл-күйге қатысты өсімдік атаулары: жылауық, сүйіндір, шаттауық, үпілмәлік. Материалды жағдайға байланысты құрылған өсімдік атаулары: барақ, барша. Табиғат жағдайларымен байланысты құрылған өсімдік атаулары: желкек, желшек, қарлыған, самалдық, шықшылдық. Адам бойында тудыратын әсерге қатысты өсімдік атаулары: қышытқан, қышытқыш, қышытпа, қуырдақ. Еліктеуіш сөздермен байланысты құрылған өсімдік атаулары: бортылдақ, дүңгіршек, сылдырмақ, шыртылдақ, шытырақ, шытырлақ, шытыршық, тыршық. Өсімдіктердің арасындағы ұқсастыққа қатысты туындаған өсімдік аттары: арпақан, бадамша, бидайық, қаңбақтай. Қарым-қабілетпен байланысты өсімдік атаулары: жалбаңқұлақ, кереңқұлақ. Ел, қала, ұлт, құрлық аттарымен байланысты құрылған өсімдік атаулары: Африка тарысы, Алматы апорты, Алматы аруы, Амур барқыты, ауған сасыр, Азия күнгелдісі, Ферғана жусаны, грек жаңғағы, қашқаргүл, қытай алмасы, қытайпияз *т.б.* Дін мен сенімге байланысты құрылған өсімдік атаулары: арамжусан, арамжоңышқа, арамқұмық, арамсояу, ассалаумағалейкум, иманжапырақ, қожақат, т.б. Әдемілікті, сұлулықты білдіретін сөздермен байланысты өсімдік атаулары: Алматы аруы, әсемсары, әйбәтмия, шырайгүл. Кісі (қыз) аттарына қатысты құрылған өсімдік атаулары: баршынгүл, баяншырын, қызжібек, құралай,

құртқагүл, нарғызгүл, сұлушаш, шолпаншаш. Жан-жануар аттарымен байланысты құрылған өсімдік атаулары: ақ ешкінің жапырағы, ақ итжүзім, аққой, аққуоты, алабота, арыстанауыз, арқар бұйырғын, арқаржусан, арқаркөк, арқароты т.б. Адам мен жан-жануардың дене мүшелері атауларымен байланысты құрылған өсімдік аттары: ақбас, ақбас жоңышқа, ақбас шалғын, ақбасбалау, ақбасқурай, ақбасшөп, ақбілек, ақжүрек, аққанат, аққанатшөп, аққылтық, ақтамақ гүл т.б.

Итсигектің қасиеті жайлы Ақселеу Сейдімбек танымдық мәні бар мақаласында егжей-тегжейлі баяндайды. Оның айтуына қарағанда, жаз ортасына дейін итсигек еш қалпын бұзбай тұрып алады. Оған күннің сәулесі мен жаңбыр суы еш әсер етпейтіндей көрінеді. Бірақ «шілде айы туғанда ғана әлгі итсигектің ажарсыз қу бұтағына ғайыптың күшімен жан біткендей әр жер-әр жерінен ұсақ көк түйіндер пайда бола бастайды. Сол түйін күн өткен сайын жапырақсыз көк бұтақшаға айналып, итсигекке иыр-қиыр бір буын болып қосылады. Шілде ортадан ауғанда әлгі көк бұтаның басынан қансөлсіз, күн қуратқан шүберектей болып бес тілді ұсақ гүл жарады» (Сейдімбек, 1997:279). Итсигектің пайдасын жақсы білген көшпелі қазақтар малға тиетін ит-құсқа қарсы у мен төрт түліктің қотырын жазатын дәрі алатын болған.

Өсімдік атаулары тілімізде кең қолданылып, тиісті грамматикалық формалармен түрленіп, әр түрлі сөздермен тіркесе келіп, сан қилы мағыналар туғызады. Олардың ең көбі – екі сөздің бірігуі арқылы жасалған атаулар. Бұл өте кең тараған, аса өнімді тәсіл. Сондықтан да ол тілімізде айрықша орын алады. Екі сөзден тұратын өсімдік атауларының көпшілігі негізінен бір затты екінші затпен ұқсастыру, метафоралық теңеу негізінде жасалынады. Өсімдік атауларының екінші сыңарлары көбінесе оны не нәрсеге теңеп, салыстырып тұрғанын көрсетеді (Жоханасова, 2000:71).

Өсімдіктер қазақ тілінде метафоралар мен теңеулердің тууына да себеп болған. Мысалы, қазақ тілінде балқарағайды «тайга аруы» деп атайды. Сол сияқты бәйшешек – көктем гүлі, батат – тәтті картофель, борық – су астының наны, женьшень – өмір тамыры, жүзім – Оңтүстік перзенті, борық – су астының наны, емен – ағаштар патшасы, жүгері – дала аруы, дала падишасы, итмұрын – шипалы бұта, картоп – екінші нан, зығыр – Солтүстік жібегі, кактус – түн аруы, қант қызылшасы – *тәтті түбір, тәтті тамыр,* күнбағыс – күн гүлі, күріш – Сыр маржаны, пальма – шөл аруы, сексеуіл – шөл аруы, құмайт шөлдің көмірі, қоңыр балдыр – тірі қоршау, қарақұмық – Солтүстік күріші, қызғалдақ – дала гүлі, мақта – ақ алтын, самырсын – тайганың наны, тартаржапырақ – ақ адамның ізі, сорго – шөл даланың түйесі, эдельвейс – тау гүлі.

Ал түркі тілдері табиғатпен етене байланыс ішінде дамыған және деректі түсіндіруге сүйенген тіл. Түркілер өсімдіктерге ат қойғанда оларға өздерінің ерекшеліктерімен суреттеуге тырысқан. Өмірге деген көзқарасы, сезім мен ой әлемдерімен қатар өсімдіктің түр-түсі, пішіні, өсіп-жетілу мен қолдану саласын да назарда ұстаған (Duran, 1998:223-229).

Адамға тән ерекшеліктермен құрылған өсімдік атауларын төмендегідей түрде жіктеуге болады:

1. Отбасы жағдайына байланысты құрылған өсімдік атаулары.
2. Туысқандық атауларға байланысты құрылған өсімдік атаулары.
3. Қарым-қабілетке қатысты құрылған өсімдік атаулары.
4. Ұлт пен халыққа байланысты құрылған өсімдік атаулары.
5. Жыныстық ерекшеліктерді білдіру үшін құрылған өсімдік атаулары.
6. Дін мен сенімдерге байланысты құрылған өсімдік атаулары.
7. Діни және әдеби тұлғаларға байланысты құрылған өсімдік атаулары.
8. Сезімдерге байланысты құрылған өсімдік атаулары.
9. Үй болуға, үйленуге қатысты құрылған өсімдік атаулары.
10. Адамның дене пішіміне байланысты құрылған өсімдік атаулары.
11. Адам өмірінің түрлі сатыларына байланысты құрылған өсімдік атаулары.
12. Адам мінезіне байланысты құрылған өсімдік атаулары.
13. Адам есіміне байланысты құрылған өсімдік атаулары.
14. Материалдық жағдайға байланысты құрылған өсімдік атаулары.
15. Қызметке байланысты құрылған өсімдік атаулары.
16. Атақ-дәрежеге байланысты құрылған өсімдік атаулары (Alkayış, 2007: 63).

Отбасы жағдайына қатысты өсімдік атаулары: «öksüz» («өксүз» – «жетім») және «ріç» («пич» – «көрдемше», «қодірең») сөздерімен құрылған. «Өксүз» сөзі түрікше «анасы жоқ жетім» деген мағынаны білдіреді. Парсыша «пич» сөзі өсімдіктерге байланысты мынадай мағынада қолданылады: а) Будандаспаған, б) Бір өсімдіктің айналасында қайтадан тамыр жайып, өздігінен өсе беретін өскіндер (Nişanyan, 2002:89). Қазақ тілінде бұл сөздің алғашқы мағынасы, яғни «көрдемше» сөзі «некесіз туған бала» ұғымын білдірсе, екінші «қодірең» сөзі көбінесе арнайы екпесе де, тұқымы жерде қалғандықтан, бақшада жыл сайын шыға беретін мәдени өсімдіктерді (қызанақ, аскөк, пияз) сипаттау үшін беріледі. Отбасы жағдайымен байланысты анықталған алты түрлі өсімдіктің тек біреуі («өксүзали») жалқы есім болып аталған. Мысалы: Өксүзали («Öksüzali*),* өксүз чийдеми («öksüz çiğdemi»)*,* өксүзоғлан («öksüzoğlan»)*,* өксүзоғлан чийдеми («öksüzoğlan çiğdemi»), пичгүл («*piçgül*»), пичкирен («*piçkiren*») (CLAUSONS, 1972: 500).

Туысқандық атауларға байланысты құрылған өсімдік атаулары: «ana» («ана»), «baba» («баба» – «әке»), «bacı» («бажы» – «қарындас»), «kardeş» («кардеш» – «іні, бауыр»), «dede» («деде» – «ата»), «nine» («нине» – «әже»), «yeğen» («йеген» – «жиен»), «kız» («кыз» – «қыз») сөздерімен келеді. Бұлардың ішінде ең көп қолданылатыны «деде» сөзі. Айрықша «Alidede» («Алидеде») өсімдігінде жалқы есім қолданылған болса, басқа мысалдар жалпы есімдермен құрылған. Кейбіреулерінде қос туысқандық атауы бірге келтірілген: «anababa kekiği» («анабаба кекиги»), «anababa kokusu» («анабаба кокусу»), «analı kızlı» («аналы кызлы»). Туысқандыққа байланысқа құрылған кейбір өсімдік атаулары сын есімдік тіркес, кейбіреуі де зат есімдік тіркес түрінде келеді. Туысқандық атауы әрі зат есім, әрі сын есім болып та қолданылады.

Мысалы: Алидеде («*Alidede*»), анабаба кекиги («*anababa kekiği*»), анабаба кокусу («*anababa kokusu*»), аналы кызлы («*analı kızlı*»), айдеде («*aydede*»), баба инжири («*baba inciri*»), баллыбаба («*ballıbaba*»), дедебөрт («*dedebört*»), дededегнеги («*dededeğneği*»), деде гүлү («*dede gülü*»), дедемсакалы («*dedemsakalı*»), дедесакалы мантары («*dedesakalı mantarı*»)т.б. Түрік тілінде қарым-қабілетке байланысты өсімдік атауы тек біреу ғана. Ол «sakar otu» («сакар оту») деген атпен келеді. Қазақша мағынасы «бұзақы өсімдік». Ал ұлт пен халыққа байланысты өсімдік аттары жиі кездеседі. Бұған түріктердің айналасындағы басқа халықтармен, ұлттармен аралас-құралас болуы да өз әсерін тигізгені анық (Zeynalov, 1993:38). Өсімдік атауларындағы ұлт пен ұлыс аттарын «алман» («неміс»), «американ», «араб», «арнавут» («албан»), «авшар», «бошнак» («босниялық»), «эрмени» («армян»), френк («француз»), «жапон», «латын», «мажар», «османлы», «түрік» сөздері құрайды. Бұлардың ішіндегі «авшар» жиырма төрт тайпадан тұратын Оғыз қауымдастығына жатады. Басқалары ұлт атауларын білдіреді. Оның ішінде «латын» және «османлы» сөздері тарихта өмір сүрген қауымдардың атын білдірсе, қалғандары бүгінде де тіршілік етіп жатқан ұлыстарды сипаттайды. Американ бұрыш ағашы мен «Арапдеде» («Arapdede») өсімдіктері сын есімдік, қалғандары зат есімдік тіркеске жатады (Cruse, (2000): 100).

Сондықтан ұлт пен халыққа байланысты атаулар кейде сын есім, кейде зат есім қызметін атқарады. Бұлар өсімдіктердің келген жерлерін көрсетеді.

Мысалы: Алман папатиясы («*Alman papatyası*»), американ алмұрты («*Amerikan armudu*»), американ бұрыш ағашы («*Amerikan biber ağacı*»), арапдеде («*Arapdede*»), араб алмасы («*Arap elması*»), араб саңырауқұлағы («*Arap mantarı*»), араб өсімдігі («*Arap otu*»), арапсачы («*arapsaçı*»), арапсики («*arapsiki*»), араб сүмбүлі («*Arap sümbülü*»), араб шалғамы («*Arap şalgamı*»), мажар жүзімі («*Macar üzümü*»), османлы лаласы («*Osmanlı lâlesi*»), түрік бұрышы («*Türk biberi*»), түрік емені («*Türk meşesi*»), түрік өсімдігі («*Türk otu*») *т.б.*

Жыныстық ерекшеліктерді білдіру үшін құрылған өсімдік атауларын білдіретін сөздер мыналар: «қыз, қатын, қары, әйел («avrat»), ханым, хатун, ер, еркек, ұл, ұлан («oğlan»)». Бұлардың ішіндегі «қыз, қатын, қары, әйел, ханым, хатун» қыз-келіншектерге тиесілі, ал «ер, еркек, ұл, ұлан» аттары еркектерге тән жыныстық ерекшеліктерді белгілейтін сөздер. Жыныстық айырмашылыққа қатысты сөздер әрі сын есім, әрі зат есім тұлғасында тұрады.

Мысалы: Акчакызы («*akçakızı*»), ак кадын пармағы («*ak kadın parmağı*»), аккыз («*akkız*»), алоғлу («*aloğlu*»), аврат оту («*avrat otu*»), Айшекадын («*ayşekadın*»), балкадын («*balkadın*»), бозоғлан («*bozoğlan*»), дөвүлмүш аврат оту («*dövülmüş avrat otu*»), дулаврат оту («*dulavrat otu*»), дулкарыгөмлеги («*dulkarıgömleği*»), еркек ағашы («*erkek ağaç*»), еркек жүзім («*erkek üzüm*»), еркуртаран («*erkurtaran*»), гүлхатун

(«*gülhatun*»), кадынпармак («*kadınparmak*»), кадынбуду («*kadınbudu*»), гүзелаврат оту («*güzelavrat otu*»), гүзелхатун гүлі («*güzelhatun çiçeği*»), гүзелоғлан («*güzeloğlan*»), ханымағзы («*hanımağzı*»), ханым қолы («*hanımeli*») т.б. (Deely, (1990 : 24). Дін мен сенімдерге байланысты құрылған өсімдік атаулары дін мен нанымсенімнің ықпалынан пайда болған деп саналады. Түрік тілінде әсіресе дінмен байланысты өрбитін өсімдік атаулары жиі кездеседі. Бұлардың ішіндегі құлшылықпен байланысты өсімдіктер «abdest» («дәрет»), «намаз», киелі мекен ерекшелігіне ие атаулар «türbe» («кесене»), діни тұлға мен діни дәрежелерді білдіретіндері «Bektaşî» («Бекташи»), «evliya» («әулие»), «gâvur» («гәуір»), «hacı» («қажы»), «hoca» («қожа», «ұстаз»), «keşiş» («монах»), «papaz» («папа»), «peygamber» («пайғамбар») сөздері. Мұның ішінде «дәрет, намаз, кесене, Бекташи, әулие, қажы, қожа, пайғамбар» сөздері ислам дінімен, «яхуди» сөзі яхуди дінімен, «монах, папа» сөздері христиан дінімен байланысты (Emiroğlu, 1984:154). «Гәуір» сөзі арабша «кафир» немесе парсыша «гәбірден» келетіндіктен, мұсылман еместерге берілетін жалпы есім.

Мәселен: Абдеситбозан оту («*abdestbozan otu*»), Бекташи жүзімі («*Bektaşî üzümü*»), әулие шөбі («*evliya otu*»), гәуір бакласы («*gâvur baklası*»), гәуір гашиші («*gâvur haşhaşı*»), гәуір қияры («*gâvur hıyarı*»), гәуір қызылшасы («*gâvur pancarı*»), гәуір жуасы («*gâvur soğanı*»), пайғамбар гүлі («*peygamber çiçeği*»), пайғамбар тікені («*peygamber dikeni*»), пайғамбар жүзімі («*peygamber üzümü*»), түрбе өрігі («*türbe eriği*»), яхуди бакласы («*Yahudi baklası*»), яхуди құрмасы («*Yahudi hurması*»).

Діни және әдеби тұлғаларға байланысты құрылған өсімдік атаулары дін мен әдебиет саласында белгілі адамдардың есімдеріне қатысты құрылған. Дінмен байланысты тұлғалардың есімдері (Дәуіт, Әбужаһил, Хауа, Иса, Мәриям, Сүлеймен, Қызыр) Құранда аталады. Бұлардың ішінде «Хауа» және «Мәриям» әйел есімдері; «Дәуіт, Әбужаһил, Иса, Сүлеймен, Қызыр» ер кісілердің есімдері. «Каражаоғлан» Түркияда өмір сүрген халық ақыны. Ол XVII ғасырдағы Анадолы түрік әдебиетінің алдыңғы қатарлы өкілдерінің бірі болып саналады.

Мәселен: Бухурумәриям («*buhurumeryem*»), Дәуіт жапырағы («*Davut yaprağı*»), Әбужаһил қарбызы («*Ebucehil karpuzu*»), Хауа ана қолы («*Havvaanaeli*»), Иса тікені («İsa dikeni»), Каражаоғлан саңырауқұлағы («*Karacaoğlan mantarı*»), Мәриямана асмасы («*Meryemana asması*»), Мәриямана тікені («*Meryemana dikeni*»), Мәриям ана қолғабы («*Meryemanaeldiveni*»), Мәриям шөбі («*Meryem otu*»), мүһрүсүлеймен («*mührüsüleyman*»), сарықызыр алмасы («*sarıhızır elması*»).

Сезімдерге байланысты құрылған өсімдік атауларын «жылау, жапа, қасірет, қарқылдау, махаббат» сөздері құрайды. Бұлардың ішіндегі «ağlamak» («жылау») сөзі негізінен қайғымұңның, кейде сүйінішке қатысты жағдайды, «cefa» («жапа») жәбір, қайғыны, «hasret» («қасірет») сағыныш сезімін, «kahkaha» («қарқылдай күлу») бақытты, «muhabbet» («махаббат») сүйіспеншілік пен ғашық сезімді білдіреді.

Мәселен: Жылауық шырша («*Ağlayan çam*»), жылауық келін («*ağlayangelin*»), жапа гүлі («*cefa çiçeği*»), қасірет гүлі («*hasret çiçeği*»), қарқылдай (күлген) гүл («*kahkaha çiçeği*»), махаббат гүлі («*muhabbet çiçeği*»).

Үй болуға, үйленуге қатысты құрылған өсімдік атаулары «gelin» («келін»), «güvey» («күйеу»), «dul» («тұл»), «evlenme» («үйлену») сөздері. Бұлардың ішінде «келін», «күйеу» жұбайлық өмірге қатысты ұғымды, ал «үйлену» отбасына қатысты мәнді білдіреді.

Мәселен: дулаптал шөбі («*dulaptal otu*»), дулаврат шөбі («*dulavrat otu*»), дулкары гөмлеги («*dulkarıgömleği*»), үйлену гүлі («*evlenme çiçeği*»), келін алмұрты («*gelinarmudu*»), гелинбоған («*gelinboğan*»), келін гүлі («*gelin çiçeği*»), келін тілі («*gelindili*»), гелиндүгмеси («*gelindüğmesi*»), гелинәли («*gelineli*»), келін алмасы («*gelinelması*»), гелинфенери («*gelinfeneri*»), гелингүлдүрен («*gelingüldüren*»), келін гүлі («*gelin gülü*»), гелин гүвейі алмасы («*gelin güveyi elması*»), гелинкадын («*gelinkadın*»), келін саңырауқұлағы («*gelin mantarı*»), гелинмуму («*gelinmumu*»), келін шөбі («*gelin otu*»), күйеу шөбі («*güvey otu*») *т.б.*

Адамның дене пішіміне байланысты құрылған өсімдік атаулары мыналар: «cüce» («ергежейлі»), «kel» («таз»), «köse» («көсе»), «sağır» («саңырау»). Бұлардың ішіндегі «ергежейлі», «таз», «көсе» сөздері адамның сыртқы кескін-келбетіне, ал «саңырау» есту қабілетіне қатысты ұғым болып табылады (Boyraz, 1996:254).

Мысалы: жүжекыз («*cücekız*»), келбаш («*kelbaş*»), келчичеги («*kelçiçeği*»), келкыз чичеги («*kelkız çiçeği*»), көсе бидай («*köse buğday*»), көсехалил («*kösehalil*»), көсе шөбі («*köse otu*»), көсесефер («*kösesefer*»), көсе дақылы («*köse tahılı*»), сағыркулак («*sağırkulak*»).

Адам өмірінің түрлі сатыларына байланысты құрылған өсімдік атаулары екеу. Олар «çocuk nefesi» («бала тынысы»), «delikanlı» («жігіт»). Ал адам мінезіне байланысты құрылған өсімдік атауларын «yalancı» («жалғаншы», «өтірікші») деген сөздер құрайды.

Мәселен: Йаланжы акация («*yalancı akasya*»), йаланжы бұрыш («*yalancı biber*»), йаланжы чириш («*yalancı çiriş*»), йаланжы егир («*yalancı eğir*»), йаланжы хаважыва («*yalancı havacıva*»), йаланжы ысырган («*yalancı ısırgan*»), йаланжы кечи («*yalancıkeçi*»), йаланжы кеневир («*yalancı kenevir*»), йаланжы лаванта чичеги («*yalancı lavanta çiçeği*»), йаланжы өт ағашы («*yalancı öd ağacı*») т.б. Адам есіміне байланысты құрылған өсімдік атаулары төмендегідей есімдерден құралған: «Әли, Айша, Фатима, Ыдырыс, Махмұт, Мәриям, Нәби, Сүлеймен және Йусуф (Жүсіп)». Бұлардың ішінде «Әли, Ыдырыс, Махмұт, Нәби, Сүлеймен, Йусуф» – ер кісілердің есімдері болса, «Айша, Фатима, Мәриям» – әйел адамдардың аттары (Baytop, Turhan, 1997:89).

Мәселен: Әли бей бидайы («*Alibey buğdayı*»), Әли деде («*Alidede*»), Әли өксүз («*Aliöksüz*»), Айша қатын («*ayşekadın*»), Бодур Махмұт («*bodurmahmut*»), буhуру Мәриям («*buhurumeryem*»), Фатима шашы («*fatmasaçı*»), Қара Фатима («*karafatma*»), Хафыз Әли («*hafizali*»), Хүснү Йусуф («*hüsnüyusuf*»), Ыдырыс ағашы («İdris ağacı»). Түрік тілінде материалдық жағдайға байланысты бір ғана өсімдік атауы бар, ол: «yoksul buğday» («кедей бидай»). Ал қызметке, кәсіпке байланысты құрылған өсімдік атаулары мыналар: «әскер, аңшы, («çalgıcı») аспапшы, шопан, диірменші, көмірші, («pehlivan») палуан, себетші, сиқыршы, шәрбәтші, жүзімші». Бұл сөздерге назар аударғанда, кәсіпке, іске қатысты ұғымдардың «аңшы, әскер, шопан, диірменші, көмірші, палуан, себетші, шәрбәтші, жүзімші», ал ерекше қасиет иесі болуды қажетсінетіндер «аспапшы, сиқыршы» сөздері екенін көреміз. Бұл сөздер зат есімді және сын есімді тіркестер түрінде қолданылады.

Мәселен: Ал пехливан («*al pehlivan*»), әскер борусу («*asker borusu*»), әскер гүлі («*asker gülü*»), аңшы жүзімі («*avcı üzümü*»), аспапшы шөбі («çalgıcı otu»), шопан чантасы («çobançantası»), шопан чырасы («çobançırası»), шопанчөкертен («çobançökerten»), шопандегнеги («çobandeğneği»), шопандүдүгү («çobandüdüğü»), шопанекмеги («çobanekmeği»), шопан алмасы («çoban elması»), шопанқасығы («çobankaşığı»), шопанинесі («çobaniğnesi»), шопанкалдыран («çobankaldıran»), шопан көстеги («çoban kösteği»), шопанпүскүлү («çobanpüskülü»), шопанпүскүлүгиллер («çobanpüskülügiller»), шопансүзгежи («çobansüzgeci»), шопантаккеси («çobantakkesi»), шопантарағы («çobantarağı»), шопантузлугу («çobantuzluğu»), шопан жүзімі («çoban üzümü»), диірменші жүзімі («*değirmenci üzümü*»)т.б. (Heger, Klaus 1963:89).

Өсімдік атауларында қолданылатын адамға қатысты атақ-дәрежелер мыналар: «бей, әмір, император, казы, король, паша, сұлтан, шах, уәзір, («efendi») мырза».

Мәселен: Алибей бидайы («*Alibey buğdayı*»), бей алмұрты («*bey armudu*»), бейбегенди («*beybeğendi*»), бейбөреги («*beyböreği*»), бейзамбағы («*beyzambağı*»), әмірәли («*emirali*»), әмірсұлтан («*emirsultan*»), император лаласы («*imparator lâlesi*»), император саңырауқұлағы («*imparator mantarı*»), император шөбі («*imparator otu*»), кадыбаш тікен («*kadıbaş diken*»), кадыбашы («*kadıbaşı*»), кады шөбі («*kadı otu*») т.б.

Қорытынды

Жоғарыдағы деректер негізінде түркі халықтарында өсімдік атауларының уәждемесі көбінесе ұқсас болып келетіндігі көрінеді. Олар жан-жануарларға ғана қатысты емес. Өйткені бұлардың ішінде адамның сыртқы пішіні, кескін-келбеті мен істейтін кәсібі мен жұмысына қатысты қойылған өсімдік атаулары жиі кездеседі. Осы тұрғыдан алғанда, ғалым Б. Тілеубердиев мынадай пікір айтқан болатын: «Когнитивтік тұрғыдан қарағанда, фитонимдік топонимдер, фитотопонимдер тек мал шаруашылығына қатысты деп есептеуімізге болмайды, себебі өсімдіктерге байланысты жер-су аттарында басқа да көптеген лингвоментальды ұғымдар, түсініктер, уәждік негіздер жатыр. Жалпылап айтқанда, ономастикалық «өсімдік» концептісінің көп деңгейлі құрылымында наным-сенімдерге, мал шаруашылығына, эстетикалық талғамдарға, географиялық позитивизмге (табиғи нысанның (объектінің) физика-географиялық ерекшелігінің тілде көрсетілуі), мифтік танымға т.б. байланысты түрлі когнитивтік ақпараттар бар. Осы ақпараттардың кодталған түрін айқындап ашып беру, өсімдік атауларының ономастикалық деңгейде пайда болуын анықтау, олардың когнитивтік негіздерін табу – «өсімдік» лингвоономастикалық концептісін талдап беру болып табылады» (Тілеубердиев, 2007:184).

Әдебиеттер

Filiz Gizem. (2019) Kitab-ı Dede Korkut'ta Hayvan ve Bitki Adları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. – Denizli.
Gülsoy Ebru. (1998) Dede Korkut ve Manas'ta Bitki ve Hayvan Kültü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. – Balıkesir.
Мұртаза Ш. (1991) Таңдамалы шығармалар. Қызыл жебе. – Алматы: «Жазушы».
Қалиев Б. (1989) Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: «Ғылым».
Сейдімбек А. (1997) Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. – Алматы: «Санат».
Жоханасова Х.М. (2014) Бұғы-маралға қатысты өсімдік атауларының семантика-грамматикалық ерекшелігі. //ҚазҰУ Хабаршысы.
Duran A. (1998) «Türkçede Bazı Bitki Adlarının Veriliş Sebepleri» // Türk Dili, Ankara. (555).
Alkayış F. (2007) Türkiye Türkçesindeki Bitki Adları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. – Kayseri.
Nişanyan S. (2002) Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü. – Ankara: Adam Yayınları.
CLAUSONS. G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford University Press – ISBN10 0198641125 P.1038.
Zeynalov F. Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, (Çev.: Yusuf Gedikli). – İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.
Cruse, A. D. (2000). "Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics", Oxford University Press – ISBN 0-19-870010-5. P. 424.
Deely, J. (1990). Basics of Semiotics. Bloomington: Indiana University Pres. – ISBN 0253316766 P. 149.
Emiroğlu K. (2000) Uygarlık ve Bitki Adları. Tarih ve Toplum, İstanbul.
Boyraz Ş. (1996) «Karacaoğlan'da Hayvan ve Bitki Adlarının Fonksiyonları», Türklük Bilimi Araştırmaları, İstanbul, (2).
Baytop, Turhan. (1997) Türkçe Bitki Adları Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara.
Heger, Klaus (1963). "Homographie, Homonymie und Polysemie". M. Niemeye Pres.- ISBN 7653316766 P. 491.
Тілеубердиев Б.М. (2007) Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: «Арыс» баспасы.

References

Alkayış F. (2007) Türkiye Türkçesindeki Bitki Adları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. [Plant Names in Turkey Turkish. Unpublished Doctoral Thesis]– Kayseri, 2007. (in Turkish).
Boyraz Ş. (1996) «Karacaoğlan'da Hayvan ve Bitki Adlarının Fonksiyonları», Türklük Bilimi Araştırmaları, [«Functions of Animal and Plant Names in Karacaoğlan»] – İstanbul, 1996. (in Turkish).
Baytop, Turhan; Türkçe Bitki Adları Sözlüğü, TDK Yayınları. [Turkish Dictionary of Plant Names, TDK Publications] – Ankara, 1997. (in Turkish).
Clausons. G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford University Press – ISBN10 0198641125 P.1038. (in English).
Cruse, A. D. (2000). "Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics", Oxford University Press – ISBN 0-19-870010-5. P. 424. (in English).
Duran A. (1998) «Türkçede Bazı Bitki Adlarının Veriliş Sebepleri» // Türk Dili, [Reasons for Giving Some Plant Names in Turkish]. Ankara. (in Turkish).
Deely, J. (1990). Basics of Semiotics. Bloomington: Indiana University Pres. – ISBN 0253316766 P. 149.
Emiroğlu K.(1984). Uygarlık ve Bitki Adları. Tarih ve Toplum, [Names of Civilizations and Plants.] İstanbul. (in Turkish).
Filiz Gizem. (2019). Kitab-ı Dede Korkut'ta Hayvan ve Bitki Adları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. [Names of Animals and Plants in the Kitab-i Dede Korkut.] – Denizli. (in Turkish).
Heger, Klaus (1963). "Homographie, Homonymie und Polysemie". M. Niemeye Pres.- ISBN 7653316766 P. 491.
Johanasova X.M. (2014) / Bugi-maralga katisti osimdik ataularinin seantika-grammatikalik ereksheligi [Semantic and grammatical features of plant names related to deer.] – Almati. Bulletin of the KazNU.
Kaliyev B. (1988). Kazak tilindegi osimdik ataulari [Plant names in the Kazakh language. –Almaty: sienece, 240 b. (in Kazakh).
Murtaza Sh.(1991). Tandamali shigarmalar. Kizil jebe [Favorite works. Red arrow.] – Almaty: "Writer".
Nişanyan S. (2002). Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü. [Genealogy of Words: Etymological Dictionary of Modern Turkish.] – Ankara: Adam Yayınları. (in Turkish).
Gülsoy Ebru. (1998). Dede Korkut ve Manas'ta Bitki ve Hayvan Kültü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. – Balıkesir .(in Turkish).
Seydimbek A. (1997). Kazakh alemi. Etnomadenu paiymday. Oky kyralu [The Kazakh world. Ethnocultural thinking. Textbook.] – Almaty: " Sanat ".
Tleuberdiev B.M. (2007). Kazakh onomastikasynyn lingvokonseptologiallyk negizderi [Linguo-conceptual bases of Kazakh onomastics.] – Almaty: " Arys Publishing House".
Zeynalov F. (1993). Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, (Çev.: Yusuf Gedikli). [Comparative Grammar of Polish Dialects]– İstanbul: Cem Yayınevi, (in Turkish).

ҒТАМР 16.01.33 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph7

С.Б. Бектемірова[1]*, Р. Ауесхан[2], Ж.А. Акимишева[1]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Хаджеттепе университеті, Түркия, Анкара қ.
*e-mail: saule.bektemirova77@gmail.com

ТҮРКІТАНУ МЕТАТІЛІНІҢ ҚҰРАСТЫРЫЛУЫ МЕН ТҮСІНІКТЕМЕСІ

Түркілердің әлем кеңістігіндегі тарихи-этникалық, мәдени, саяси, лингвистикалық, географиялық т.б. ерекшеліктері мен жетістіктері туралы жүйелі, сауатты танымының қалыптасуы және қазіргі түркі халықтары тілдерін зерттеумен байланысты құрастырылған ғылыми-концептуалдық, терминологиялық аппаратты қамтитын энциклопедиялық сөздік түркілік бірлікті, түркілік бірегейлікті жаһандануда сақтап қалу жолындағы басты шаралардың бірі. Энциклопедиялық лұғаттың басты артықшылықтарының бірі – түркітану ғылыми терминологиясы мен ғылыми-концептуалдық аппаратын оның дербес метатілі ретінде зерттеу. Мұндай зерттеулер түркі тілдеріндегі сөздердің лексикологиялық корпусын анықтауға, түркітану ғылымының жүйелі әдіснамасын қалыптастыруға, әлеуметтік пікірлерді, ғылыми метатілді қолдануды, конференция материалдарымен жұмыс істеуді, диспуттар ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Өйткені сөздіктен әлемнің тілдік бейнесін жасайтын ұлттық менталитеттің өзіндік ерекшеліктерін айқындауға болады. Зерттеу бір ғана лингвистика ғылымының аясында емес, сондай-ақ антропология, әлеуметтану, мәдениеттану, когнитология, география ғылымдарының да тоғысында жүзеге асырылады. Зерттеу лингвистика, география ғылымдары әдіснамаларына сәйкес диахронды және синхронды, салыстырмалы-тарихи және диахрондық-этимологиялық, сипаттамалы және контрастивтік, статистикалық, лингвистика-математикалық және квантативтік, әлеуметтік сауалнама, концептуалдық талдау, ассоциативтік және эксперименттік әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жүзеге асырылады. Мақаланың басты ұстанымы – түркітанудың ғылыми терминологиясы мен ғылыми-концептуалдық аппаратын оның дербес метатілі ретінде зерттеу.

Түйін сөздер: түркітану, сөздік, мета тіл, энциклопедиялық лұғат, термин, терминология, этнос, рухани-мәдени құндылық.

S. Bektemirova[1*], R. Auyeskhan[2], Zh.A. Akimisheva[1]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty
[2]University of Hacettepe, Turkey, Ankara
*e-mail: saule.bektemirova77@gmail.com,

Formation and interpretation of the methodology of turkic science

The encyclopedic dictionary which includes scientific, conceptual, and terminological apparatus related to the study of modern Turkic people languages is one of the main measures to preserve the Turkic unity and identity in globalization. The formation of a systematic, competent representation of the Turks about historical and ethnic, cultural, political, linguistic, and geographical features helped to reveal the significance of the formation of historical consciousness. One of the main advantages of the encyclopedic dictionary is the study of Turkological scientific terminology and scientific-conceptual apparatus as its independent metatheme. Such research allows to determine the lexicological corpus in the Turkic languages, to form a systematic methodology of Turkological science, to use the scientific metalanguage, to work with conference materials, and to organize discussions. Specific features of the national mentality that creates a language image of the world can be distinguished in the word-formation system of this source. This wide research is carried out not only within the framework of linguistic science, but also at the intersection of anthropology, sociology, cultural studies, cognitive and geographical sciences. From this perspective, the scale of financing for this research is justified. For realization of the project, diachronous and synchronous, comparative-historical and diachronic-etymological, descriptive and contrastive, statistical, linguistic-mathematical and quantitative, social survey, conceptual analysis, associative and experimental methods of linguistic and geographical sciences. One of the main features of the article is the study of the scientific terminology of Turkology as a separate metalanguage.

Key words: Turkology, dictionary, metalanguage, encyclopedic dictionary, term, terminology, ethnos, spiritual and cultural value.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

С.Б. Бектемирова[1*], Р. Ауесхан[2], Ж.А. Акимишева[1*]
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]Университет Хаджеттепе, Турция, г. Анкара
*e-mail: saule.bektemirova77@gmail.com

Формирование и интерпретация метаязыка тюркологической науки

Энциклопедический словарь, включающий научно-концептуальный, терминологический аппарат, связанный с изучением языков современных тюркских народов, является одной из главных мер по сохранению тюркского единства, тюркской идентичности в глобализации. Формирование системного, грамотного представления тюрков об историко-этнических, культурных, политических, лингвистических, географических особенностях помогло раскрыть значимость формирования исторического сознания. Одним из главных преимуществ энциклопедического словаря является изучение тюркологической научной терминологии и научно – понятийного аппарата как его самостоятельной метатемы. Такие исследования позволяют определить лексикологический корпус в тюркских языках, сформировать системную методологию тюркологической науки, использовать научный метаязык, работать с материалами конференций, организовывать дискуссии. В словообразовательной системе данного источника можно выделить специфические особенности национального менталитета, создающего языковую картину мира. Исследование реализуется не только в рамках лингвистической науки, а также антропологии, социологии, культурологии, когнитологии и на стыке географических наук. С этой стороны обосновывается привлечение масштаба финансирования данного проекта. Для реализации проекта будут использованы диахронный и синхронный, сравнительно-исторический и диахронно-этимологический, описательный и контрастивный, статистический, лингво-математический и квантативный, социальный опрос, концептуальный анализ, ассоциативный и экспериментальный методы лингвистических и географических наук. Одной из основных особенности статьи является исследование научной терминологии тюркологии как отдельный метаязык.

Ключевые слова: тюркология, словарь, мета-язык, энциклопедический словарь, термин, терминология, этнос, духовно-культурная ценность.

Кіріспе

Сөздікте түркология ғылымы бойынша жарық көрген әлемдік және отандық мол ғылыми теориялық еңбектер мен түркі халықтарына тән бай көне ескерткіштер, мұралар, шежірелер, жәдігерлер, құнды дүниелерден жинақталған материалдар негізінде, түркітану ғылымы үшін құнды лингвомәдени әрі метатілдік ғылыми дереккөз болып табылатын түркітану терминдеріне қысқаша энциклопедиялық түсініктеме беріледі.

Қазақстандағы түркітану ғылыми метатілінің құрастырылуы мен түсініктемесі жоғары оқу орындарында жалпы түркітану, түркі тілдері бағыттары бойынша білім алушылармен ізденушілерге ғылыми ақпаратқа қол жеткізуге тура және оңай сілтей алады. Сонымен қатар пәнді меңгеруде лингвистикалық терминдермен танысып, оларды ғылыми тұрғыдан пайдалануды үйренеді (Bektemirova, 2017: 339-347).

Түркітанудағы терминдерді білмеу, бірыңғайлылықтың болмауы, шатастырылуы, т.б.

Мақалада Алтай дәуірінен бастап қазіргі ең жаңа түркі дәуіріне дейінгі алты кезеңді қамтитын мол ғылыми теориялық еңбектер мен түркі халықтарына тән бай көне ескерткіштер, мұралар, шежірелер, жәдігерлер, құнды дүниелерден жинақталған материалдар негізінде, түркітану ғылымы үшін құнды лингвомәдени әрі метатілдік ғылыми дереккөз болып табылатын nүркітану терминдеріне қысқаша энциклопедиялық түсініктеме беріледі. Мақалада түркітану ғылымының базалық мәселелері, түркітану ғылымында қолданылатын атаулар мен ұғымдардың түсініктемесі, мән-мағынасы, сипаттамасы беріледі.

Мақаланың өзектілік негіздемесі және ғылыми жаңалығы отандық және әлемдік ғылым кеңістігіне өзгеше жаңа әрі тың дүниелердің зерттелуіне зор ықпалын тигізері сөзсіз.

Жалпы қазақ тіл біліміне негізделіп жазылған ортақ сөздік ретінде С. Аманжоловтың «Диалектологиялық сөздігі», Л.З. Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий», «Древнетюркский словарь», «Қысқаша этимологиялық сөздік», В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий», Е.Н. Шипованың «Словарь тюркизмов в русском языке», М. Фасмердің «Этимологиялық сөздігі»,

К.К. Юдахиннің «Киргизско-русский словарь» сияқты қос тілді аударма және фразеологиялық сөздіктер түрлерімен қатар бірнеше лексикографиялық еңбектермен бірге қазақ тілінің зерттелу тарихи дәуірін А. Алекторовтың «Киргизская хрестоматия», И.И. Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизкого наречия», В.В. Катаринскийдің «Практические уроки русского языка для киргизов» және «Первоначальный учебник русского языка для киргизов», В.В. Катаринскийдің құрастырған «Краткий русско-киргизский словарь», П.М. Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казак-киргизского языка», Н.Н. Пантусовтың «Материалы к изучению казак-киргизского наречия» және т.б. (Авакова, 2018: 46) еңбектерімен қатар ірілі-ұсақты сөздіктер мен сөздікшелер, анықтағыштарды ғана ауызға алғанымыз болмаса, жалпы Қазақстан түркітануында осы уақытқа дейін теориялық негізде жазылған бірде бір сөздік жоқ. Аталмыш ғылыми лұғат теориялық әрі практикалық тұрғыдан қазіргі түркітану ғылымы бойынша метатілдік ғылыми ақпараттарды қамтыған бірден-бір бірегей құнды еңбек болады деп ойлаймыз.

Ал жалпы түркітану бойынша жызылған этимологиялық сөздіктердің де орны бөлек. Мысалы 1878 жылы жарияланған Х. Бамберидің Түрік-татар тілдерінің этимологиялық сөздігі, 1969 жылы жарияланған Марти Расаненнің Түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктерін жасауға кіріспе атты сөздігі, Г. Клаусонның Ескі Түркі ескерткіштерінен 13-і ғасырға дейінгі түркі тілінің этимологиялық сөздігі секілді еңбектердің маңызы зор.

Кез келген халықтың тілінен, мәдениетінен, әдебиетінен, этнографиясынан, тарихынан мол хабар беретін, халқымыздың атам заманнан етене бірге жасасып, бірге өмір сүріп келе жатқан тіліндегі сөз байлығын тізіп, халықтың айнасы болып саналатын – лұғаттар. Сөздіктерді зерттейтін ғылым саласылұғаттардың тізбесі ретіндегі рөлді ғана атқармайды. Сөздікке енгізілген атаулар белгілі бір кезеңдегі халықтың әдет-ғұрп, салт-дәстүрінен, дүниетанымынан хабар беретін құнды жәдігер болып саналады.

Материал және әдістер

Жалпы түркітану бойынша негізгі ғылыми еңбектердегі терминдік сипаты бар ғылыми ұғымдарды жинақтау, сұрыптау, түсіндіру, талдау тәсілдерімен қатар салыстырмалы және салғастырмалы, тарихи және сипаттамалы тіл білімі әдістерін басшылыққа ала отырып құрастырылып, түсініктемелері берілді. Сөздікке негіз болған ең маңызды еңбектерді төмендегідей көрсеттік:

А.С. Аманжоловтың соңғы жарық көрген кітаптарының бірі Түркі филологиясының негіздері атты ғылыми оқулығы жалпы түркі филологиясына, түркітанудың өзекті мәселелеріне, түркі тілдері мен халықтарының пайда болуы генезисіне, жеке бөлініп шығып, ұлттық статусқа ие болған түркі тілдерінің өздеріне тән тілдік ерекшеліктеріне, көне руникалық жазуының тарихына, жазба ескерткіштердің тілдік жүйесін талдауға арналған.

Ә. Қайдар, М. Оразовтың Түркітануға кіріспе атты оқу құралы жоғары сұранысқа ие кітаптардың бірі. Қазақ тіл білімінде өзіндік орны бар белгілі ғалым, түркітанушы Ә. Қайдар мен М. Оразовтың бұл еңбегі түркі тілдерінің жекелей ерекшеліктеріне, түркі тайпаларының саяси және географиялық жағдаятына, түркітану ғылымының даму және қалыптасу кезеңіне жақсы тоқталған еңбек.

К. Биқұмардың Қазақ халқының салт-дәстүрлері атты еңбегі. Моңғолиядан шыққан белгілі қазақ ғалымдарының бірі – Биқұмар Кәмалашұлы. Өзінің саналы ғұмырында қазақ халқының салт-дәстүрлерін жинап, ел есінен ескіре бастаған жоралғы, атауларды жинақтап соларға анықтама беріп қазақ салт-дәстүрлерінің энциклопедиялық еңбегін жасаған еді. Аталмыш еңбекте түркітануға қатысты тас мүсін, бал бал тас, мықтың үйі, оба секілді терминдерін алдық.

Ғ. Айдаровтың Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі еңбегі. Белгілі ғалымның бұл еңбегі атының өзі айтып тұрғандай көне түркі ескерткіштерінің тіліне арналған. Ғалым өз еңбегінде Енисей, Талас, Орхон ескерткіштеріне жүйелі малұмат бере отырып, көне түркі руникалық жазба ескерткіштері материалдарын негізге ала отырып, оларды жеке-жеке жіктеп, ескерткіштер тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерін анықтап, ғылыми дәйектемелермен түсіндіреді. Осы арқылы көне түркі тілінің қазақ тіліндегі оқулығын жазды деп бағаласақ артық емес. Сонымен қатар еңбекте көне түркі әліпбиі жан-жақты талданып, көне түркі таңбаларының оқылуын жүйелеп бір негізге түсірген өзінің кестесін ұсынады. Еңбек 1986 жылы жазылса да өзінің маңызын әлі күнге дейін жойған жоқ.

Қ. Сартқожаұлының Орхон мұралары еңбегі. Еліміз тәуелсіздігін алуымен байланысты Қазақстан түркологиясы қарқынды даму жолына түсті.

С.Г. Кляшторныйдың Древнетюркские рунические памятники как источник по истории средней Азии еңбегі. Ресейдің қазіргі түркологиясының белгілі өкілі, ғалым С. Кляшторныйдың бұл еңбегімен таныса отырып,көне түкі ескерткіштеріне ұсынған жіктемесін алып отырмыз. Бүгінде түркітануда көне мұраларымызды бұрынғы тенденция бойынша Орхон, Енисей, Талас дейтін үш топқа ғана бөлушілік бар. Ғалымның осы еңбегінен біз бұл топтаудың үшеу емес жетеу болғандығын көреміз.

Әдебиеттерге шолу

Лұғатты түзу қадым заманнан бері келе жатқан, әр дәуірден сыр шертетін жәдігер. Тарих бойында әр сөздіктің жасалу мақсатына, өзгеруі және түрленуіне, ақпараттың қажеттілігіне сәйкес сөздік түрлері де дамып отырды. Лұғаттың ең алғашқы қайнар көзі сөздің түсініктемесін берумен бастылып, сөздіктер тілдік сөздік, түсіндірмелі сөздік, аударма сөздіктері секілді қоғам дамуына байланысты үнемі даму үстінде болды. Заман талабына сай жарық көрген сөздіктерді түзуде тарихи-диахрондық лұғаттардың да сабақтастығы әлі күнге дейін маңызды әрі құнды.

Түркі тайпалары туралы лингвистикалық, тарихи-этнографиялық, фольклорлық деректерді белгілі жүйеге келтіріп жазған алғашқы ғылыми еңбектер – Махмұд Қашқаридың Диуани лұғат-ит түрк (XI ғасырдың 2-жартысы) атты сөздігі, Жүсіп Баласағұнидің Құтадғу білік (1069 ж.) атты әдеби дидактикалық шығармалары, ортағасырдағы түркі халықтарының тарихынан, шығу тегінен мәліметтер берген Мұхаммед Хайдар Дулатидың Тарихи Рашиди, Қадырғали Жалайыридың Жылнамалар жинағы, Рашид-ад-Диннің Жами ат-тауарих т.б. шығармалары жатады (Авакова, Бектемирова, 2018: 9).

Лұғаттардан тарих беттерінде болған небір оқиғалар туралы ақиқатты біле алмаймыз, онда өткен оқиғалар жайлы хабар берілмейді, лұғатта жеке атаудың семантикасы, жеке сөздің белгілейтін ұғымдық категориясы бейнеленеді. Бұның өзі сол тарих қойнауындағы болған оқиғадан мол ақпарат бере алады. Халық тіл біліміне халықтар тарихындағы тілдің сыртқы келбеті туралы білімдер мен түсініктер кіреді (Құбылай, 2018: 11). Сондықтан лексикография тарихында әртүрлі аударма сөздіктер, түсіндірме сөздіктер, салыстырмалы сөздіктер, салғастырмалы сөздіктер, т.б. жасалған.

Махмұд сөздігі – өз заманы ғана емес, күні бүгінге дейін ғылыми мәнін жоймаған, түркі тілдерінің тарихын зерттеуде таптырмайтын бірден-бір тарихи материал. Мұнда бай тілдік материалдармен қатар түркі халықтарының сол кездегі қоныс ыңғайлары мен этнографиялық жақтарынан да құнды материалдар бар. Сөздік алфавит тәртібімен емес, буын саны тәсіліне қарай жасалған. Махмұд сөздігі әдеттегі сөздіктер сияқты тек лексикалық материалдармен ғана шектелмейді, ол – өте кең мазмұнды зерттеу. Мұнда түркі тілінің сөз қолданысы, оның семантикалық, дыбыстық, грамматикалық сипаттары, бір-біріне ұқсастық, өзгешеліктері жан-жақты ғылыми ұстамды қолдана отырып жазылған – түркілердің алғашқы энциклопедиясы (Авакова, Бектемирова, 2018: 93).

Түркі тектес халықтардың тілдері жайлы алғашқы ғылыми тұжырымдар, көзқарастар біздің заманымыздың алғашқы кездерінен-ақ айқындала бастаған. П.М. Мелиоранский XIX ғасырдың соңына таман жарық көрген Араб-филолог о турецком языке атты еңбегінде мұндай тілдік мәліметтердің араб тілді ғалымдардың еңбектерінде көптеп кездесетіндігін, әрі сол еңбектерге мән беру керек екендігімізді тілге тиек етеді.

Араб тілінде, араб графикасымен жазылған түркологиялық еңбектерде түркі тілдерінің салыстырмалы, салғастырмалы сөздіктерін жасау, шағын көлемді грамматикалық очерктерін жазу саласында едәуір еңбектер сақталған. тіл теориясы ғалымы В.М. Алпатовтың «салыстырмалы-тарихи тіл білімі еуропада XIX ғасырдың I жартысында ғылым ретінде қалыптасса, түркілер бұл саланы М. Қашқаридің Диуанында бұдан әлденеше ғасыр бұрын (XI ғ.) қалыптастырғанын, түрлі қоғамдық-саяси факторлардың салдарынан әлем ғылым кеңістігінде бұл жаңалық ескерілмегенін, бұл салада әлі ғылымға қосылатын үлестің зор» екендігін атап көрсететін көзқарастар да жоқ емес.

Араб ғалымдары Махмұдтың Диуанынан кейін де бірнеше салыстырмалы сөздіктер жасаған. Сондай сөздіктің бірі – Абулқасым Махмұд ибн Омар (туған, өскен жері атымен Әл-Замахшари деп те атайды) жасаған «Муккаддимат әл-адаб» - «Әдебиетке кіріспе» деп аталатын арабша-парсыша-түрікше-моңғолша сөздік.

Біздің заманға жеткені – 1305, 1392 жылдары жазылған көшірмесі. Сөздіктің түркіше бөлімі орыс тілінде 1938 жылы Мәскеуде басылды.

Келесі бір сөздік 1343 жылы Египетте жасалған түрікше-моңғолша-парсыша салыстырма сөздік. Біраз ғалымдар арабша «Китаб мажму таржуман түрки ва ғажами, ва мұғли» деп аталатын бұл сөздіктің авторы белгісіз десе, П.М. Мелиоранский «Араб-филолог о турецком языке» атты еңбегінде сөздіктің авторы Мұхаммед ибн Қайса дегенді айтады.

Араб тілінің маманы Абу Хаййан 1312 жылы Каирде «Китап ал-идрак ли-лисан ал-атрак» (түркі тілдерінің түсіндірме кітабы) атты қолжазба түрінде сақталған бұл еңбектің бір вариантын 1891 жылы түрік ғалымы Мұстафа Стамбулда бастырып шығарады.

XIV ғасырдан сақталған тағы бір материал – араб ғалымы Жамал-Аддин Мұхамед ат-Түрки жазған «Түрік, қыпшақ тілдерін жақсы оқып үйренуге жазылған кітап» деп аталатын сөздік. Бұл – қыпшақ, оғыз тілдерін үйренушілерге арналған оқу құралы іспеттес араб-қыпшақ сөздігі. Қолжазба Париж кітапханасында сақтаулы.

Нәтижелер мен талқылау

Алтаистика – алтай тілдерінің және фин-угор, жапон, корей т.б. тілдерінің шығу тегін, туыстық қатынасын, даму барысын, байланыс-қатыстылығын кең көлемде зерттейтін жалпы тіл білімінің салыстырмалы дербес саласы. Оның мақсаты – тіл біліміндегі тарихи салыстырмалы әдісті қолдана отырып алтай тілдер тобына жататын тілдердің бір-бірімен туыстық жақындықтарын айқындау. Алтаистика мәселелерімен айналысатын арнаулы халықаралық комитет бар. Бұл комитет жыл сайын «Тұрақты интернационалдық алтаистика конференциясы» атты жиын өткізіп тұрады (Monumenta altaica, 2002-2021).

Алтай тілдері тобы туралы мәліметтер, алғашқы болжамдар, пікір-ұсыныстар Ф.Ю. фон Страленберг, В. Шотт, Ф.Е. Вилеман, О. фон Бетлингк, Г. Винклер, М.А. Кастрен, Ю. Немет, В. Банг, И. Грунцел, А. Вамбери т.б. зерттеушілердің еңбектерінде айтыла бастады. Алтай тіл білімінің тиянақталып қалыптасуына, дамуына түркітану, моңғолтану, тұңғыс-манчжұртану салаларындағы ғылыми іргелі зерттеулер, нақтылы тілдік деректердің жариялануы көп септігін тигізді. Сөйтіп, осы тілдердің материалдарын өзара салыстыра зерттеудің барысында фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік деңгейде сәйкес құбылыстар мен ортақ тілдік зандылықтар айқындалды. Мұндай тіларалық ұқсастықтар мен ортақ белгілердің нәтижесінде олардың генеалогиялық тектестігі айқындалды. Халық тіл біліміне халықтар тарихындағы тілдің сыртқы келбеті туралы білімдер мен түсініктер кіреді (Авакова, Бектемирова, 2018: 67).

Алтай тілдері теориясы, бүгінгі таңда дәлелденбеген, гипотезалық тұжырымдама. Алтай тілдерінің Орал тілдерімен туыстығы көптеген түркітанушылар, мажартанушылар тарапындан зерттеліп, Алтай-Орал тілдерінің өзара туыс емес екендігі анықталды. Ал Алтай тілдері болып саналатын түркі, моңғол, тұңғыс-манчжұр және жапон, корей тілдерінің арасындағы тілдік туыстықтың жоқтығын, оларда географиялық ұқсастықтың жақын екендігін ұстанушы ғалымдар да бар. Қазіргі таңда түркітануда алтай тілдері терминімен қатар тілдердің туыс еместігін ұстанушы ғалымдар тарапынан «трансеуразия тілдері» термині қолданылуда.

Алтайлық тек тіл теориясы – бұл теория бойынша, қазіргі түркі, моңғол, тұңғыс-манчжұр тілдері алтай дәуірінде бір тілден тарап өрбіген, шығу тегі бір, төркіндес болып есептеледі. Бұл төркіндестікке жапон, корей тілдері де қатыстырылып келеді. Алтайлық тек тіл теориясы тарихи-салыстырмалы және тарихи-типологиялық тәсілдермен зерттелгендіктен теориялық екі бағытқа айналды. Бірінші бағыт өкілдері – қазіргі түркі, моңғол, тұңғыс-манчжұр, жапон, корей және фин-угор тілдерінің о бастағы шығу тегінің ортақтығын дәлелдесе, екінші бағыт өкілдері – осы тілдер әу бастан бүгінге дейін жеке-жеке тілдер ретінде дамыды (немесе бір тілден екінші тіл туындаған) деп есептейді. Зерттеушілердің басым көпшілігі бұл тілдер әуелі «бір негіз тілден» салаланып дамыған деген теориялық тұжырымды дәлелді деп санап, тарихи-салыстырмалы тәсілдің оң нәтиже беретіндігін, аса мол тілдік деректердің сәйкестігін алға тартады (Авакова, Бектемирова, 2018: 68).

Араб тіл біліміндегі жаңа теориялық тұжырымды қазақ ғалымы профессор Б. Базылхан ұсынды. Оның «өзек тіл» деп атаған түркі, моңғол (қазақ, моңғол) тілдерін және тұңғыс-манчжұр, жапон, корей тілдерін тарихи-салыстырмалы әдіспен зерттеуі нәтижесінде мынандай қорытынды жасады: әу баста алтайлық

бір текті тіл болды. Осы біртекті тілден қазіргі алтай төркіндес түркі, моңғол, тұңғыс-манчжұр, жапон, корей тілдері эволюциялық дамудың үш дәуірін («ым тілі» дәуірін; «келте сөз» дәуірін; «күрделі сөз» дәуірін) бастан кешіріп, қазіргі дербес тілдер деңгейіне жетті. Зерттеуші ғалымдар түркі, моңғол, тұңғыс-манчжұр тілдерінің туыстығын, ортақтығын, жалпы зандылықтарын тілдің нақтылы фактілерімен айқындап, дәлелдеп келеді. Соның ішінде, әрбір тілдің сөзжасам жүйесіндегі түбір және қосымша морфемалардың сәйкестігі ең өзекті, басты туыстық қатынастардың дәлелі ретінде зерттелді (Базылхан, 2005: 102).

Арғы жазба – мнемоникалық таңбалар жүйесі. Сөйлеуді тікелей жеткізбейді, бірақ кейбір мәліметтерді қабылдаушы адамның есіне салуға, немесе оған түсінік беруге қызмет етеді. Неолит дәуіріне тән суретті-синтетикалық жазулар. Арғы жазба деп шумерлердің, египеттіктер мәдениетіндегі суреттерін де арғы жазба ретінде санаймыз.

Ата түркі тілі – ежелгі түркі тайпаларының тілі, ол жекелеген түркі тілдерінің біраз өзгеруі нәтижесінде салыстырмалы-тарихи әдісті қолдануыдың нәтижесінде анықталады. Қазіргі түркі халықтарының тілінің ұқсастығы, туыстастығының түбірі болып табылады. Түркі тілдерінің тарихи дамуына қатысты Қазақстан түркітануында негіз ретінде алтай дәуірі, ескі түркі, орта түркі, жаңа түркі және қазіргі түркі кезеңдерін аламыз. Түркия түркологтары түркі тілінің тарихи дамуын негізенен ана алтайша, ескі түрікше, орта түрікше, жаңа түрікше және қазіргі түркі тілдері деп жіктейді. Ал тілші ғалым А. Жафероғлы тоғыз дәуір ретінде алтайша, ең ескі түрік тілі, алғашқы түркі тілі, ата бұлғар тілі, ата түрік тілі, ескі түрікше, орта түрікше, жаңа түрікше және қазіргі түркі тілдері деп қарастырады.

Ачит нуур түрік бітік тасы – қазіргі Моңғолияның Увс аймағы, Бөх мөрөн аумағы, Ачит көлінің батысындағы Шанган хэв деген жерден табылған. Үш бітік тас шығысқа қарап қатар орналасқан. Қазіргі уақытта Табылған орнында тұр. Бітік тастарды 1979 жылы моңғол археологі Н. Сэр-Оджав тапқан (Базылхан, 2005: 414).

Әріптік жазу – жазулардың дамуы барысында буын жазуынан кейін пайда болған жазу түрі. Жазудың алғашқы түрлерімен салыстырғанда әлдеқайда жақсы дамыған, адамзатқа қолайлы жазу түрі осы әріп немесе дыбыс жазуы. Әріп жазуы – сөздерді ғана емес, сонымен бірге, олардың дыбыстық жағы мен грамматикалық формаларын да дәлме-дәл белгілеу үшін өте қолайлы жазу (Аханов, 2002: 548).

Бага ойгор түрік бітік-жазуы – Моңғолия, Баян-Өлгей аймағының Ұлан-құс ауылының Бага ойгор деген жердегі жартасқа жазылған. Ескерткіш атауындағы бага сөзі моңғол тілінде кіші деген мағынаны білдіреді. Табылған жердің атауына сәйкес осылай аталып кеткен. Ескерткішті 1995 жылы Моңғолия-Америка-Орыс мемлекеттерінің «Ежелгі Алтай» проектісі бойынша зерттеу жүргізген экспедиция мүшелері Д. Цэвээндорж, Э. Якобсон, В.Д. Кубарев секілді ғалымдар тапқан. Жалпы бұл жартастарда көне түрік бітік жазуымен қоса 100-ге жуық петроглиф-суреттер бар (Базылхан, 2005: 432).

Бұғы тастар – көшпелі халықтар қадым заманнан бері қарай табиғи тастарды өнер деңгейінде пайдаланып келген. Оған бүгінге жеткен тас жәдігерлер куә. Қазақтар көне дәуірден бұғыны киелі санап, оны бағалы, қастерлі аң ретінде санаған. Бұғы аңын тау-тастардың, жартастардың, орманның иесі ретінде оны ерекше қастерлеген. Бұғыны атпаған, атса, оның киесі ұрады деп санаған. Бұғы аңын адамзат баласына теңеген. Сондықтан болар ерте кезде киелі бұғыларға табынушылық болған. Бұғылардың бейнесі бейнеленген тастар, жалпақ жер тастардың көп болуы да содан болуы керек. Ол сол тастарға қашалып салынған. Тастарға әшекейлеп салған мүйізді бұғы бейнелерін Қазақстанның көптеген аймақстарынан кездестіруге болады. Осылайша қашалып бұғы суреті салынған тастарды халық «бұғы тастар» деп атаған.

Долған тілі – Краснояр өлкесіндегі Таймыр ұлт округын мекендейтін саны бес мыңдай түркі ұлысының саха тіліне жақын ауызекі сөйлеу тілі. Долгандар эвенк сөздерін араластырып, саха тілінің жеке бір диалектісінде сөйлейді.

Шамамен 7000-дай сөйлеушісі бар Долған тілі солтүстік Сібір тілдерінің ең солтүстікдегі өкілі. Якут тіліне жақындығымен белгілі. Кейбір ғалымдар Долған тілін саха яғни якутшаның бір диалектісі ретінде қарастырады, ал кейбір зерттеушілер Долған тілін жеке тіл ретінде зерттейді (Johanson, 2001: 50).

Жалпытүркілік сөздер – түркі тілдердің бәріне ортақ сөздер. Олардың түркі тілдеріндегі түр-тұлғасында дыбыстық ерекшеліктері бар (Бас/баш, ау/ағ, тау/тағ т.б.).

Түркі тектес тілдердің бәріне ортақ сөздер. Олардың түркі тілдеріндегі түр-тұлғасында дыбыстық ерекшеліктер бар. Жалпы түркілік

сөздер түркі тілдерінің негізгі сөздік қорына кіреді. Мысалы: қазақша -тіс, өзбекше -тиш, татарша -теш, ұйғырша -тиш, чиш, туваша -диш, хакасша – тіс (Қалиев, 2005: 218)

Көне түркі тілі – көне түркі руникалық жазба ескерткіштерінің тілі, түркі халықтарының ең бірінші жазба әдеби тілі. Көне түркі руникалық жазба ескерткіштері тілінің негізгі сөздік қоры, тілдің ішкі салаларын қамтитын жүйесі ортағасырлық, сонымен қатар қазіргі түркі халықтары тілдерімен ортақ болып саналады. Көне түркі тілдеріне тән негізгі белгілер буын және сөз үндестігінің болуы. Ал грамматикалық жүйесінде сөзжасам мен түрлендіру, сөз таптары мен сөйлем мүшелері, сөз тіркесі мен сөйлем түрлерінің сипаты қазіргі түркі тілдеріне жақын (Аманжолов, 2012: 46).

Көне түркі тілінің негізгі жазба ескерткіштері болып саналатын Күлтегін, Білге қағанға, Тоныкөкке арналған ескерткіш мәтіндеріне зер салып қарасақ сол ерте заманның өзінде әдеби тіл мәртебесінде болғандығы көне түркі жазуының сол заманнан көп уақыт бұрын туып, әбден қалыптасқанын көрсетеді. Аталмыш ескерткіштер мәтінінде теңеу сөздер, метафоралар, бейнелеуіш мәндегі көркем сөздердің көп ұшырасатындығы зерттеушілерді бұлар поэзиялық дастандар деген тұжырым жасауға әкелді. Осылардың барлығы көне түркі тілі сол көне дәуірде сөздік қоры бай, күнделікті лекисикадан тыс әдеби тіл деңгейіне де дейін көтеріле алған тіл екендігін дәлелдейді.

Көне ұйғыр жазба ескерткіштері – ұйғырлардың көне замандағы жазба мұралары. Түркі халықтарының ішінде ұйғырлардың жазу дәстүрі V ғасырдың бас кезінен қалыптаса бастады. Көне ұйғыр жазба ескерткіштеріне манихей, будда, христиан және мұсылман идиологиясының көркем және діни философиялық т.б. туындылары жатады. Ұйғыр халқының тарихын, рухани мәдениетін зерттеп білуде олардың мәні зор. Көне ұйғыр жазба ескерткіштері 3 түрлі әліпбимен жазылған. Олар: 1) тасты қашап жазуға икемделген руналык орхон әліпбиі; 2) жаңа соғды әліпбиі негізінде жасалған көне ұйғыр әліпбиі; 3) араб әліпбиі. Мұның біріншісімен «Мойын-Чур» немесе «Селенга тасы» (VIII ғ.) мен Суджи қойнауынан (IX ғ.) және Тұрфаннан (Шығыс Түркістан) табылған жазба ескерткіштер жазылған. Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің көпшілігі көне ұйғыр әліпбиімен жазылған. Мұндай ескерткіштердің кейбір нұсқалары Санк-Петербург, Москваның шығыстану институттары, шетел кітапханалары мен музейлерінде (Берлин, Лондон, Париж т.б.) сақтаулы. Мыс., «Манихейлердің тоба ету дұғасы» (V ғ.), христиандық мазмұндағы «Жәдігөйлердің табынуы» (VIII ғ.) т.б. Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің ішінде қытай, тибет, үнді, тохар тілдерінен аударылғандары да бар («Алтун ярук» қолжазбасы). Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің ең мол саласы – X-XIII ғасырда Тұрфан алқабындағы ұйғырлар өмірінен құнды мәлімет беретін заң документтері. XI ғасырда ислам дінінің кең таралуына байланысты ұйғырлар араб әліпбиін қабылдай бастады. Дегенмен, ұйғыр әліпбиі көп уақытқа дейін араб әліпбиімен қатар қолданылып келеді. Мысалы, «Құтадғу білік», «Ḥибату-л- хақаик» ескерткіштері көне ұйғыр әліпбиімен де жазылған. Көне ұйғыр жазуы Орта Азия мен Хорасанда, Алтын Ордада XVI ғасырға дейін, сары ұйғырларда XVIII ғасырдың басына дейін колданылды (Қазақ тілі. Энциклопедия, 1998: 202).

Қытайдағы түркология – көне түркі халықтарының тарихын зерттеу деп түсінген жөн. Қытай ғалымдарының түркологиялық зерттеулері кейінірек қолға алынғанымен, олрадың түркі халықтарын зерттеуі біршама ерте басталған. Сонау 1911 жылы Цин империясының Құлынға (қазіргі Ұланбатыр) жіберген ұлығы Сандо жер-суды аралап жүрген кезінде Күлтегін ескерткіштеріндегі таңба жазуларды “tuo yin” тәсілімен 200 нұсқа етіп қағазға түсіріп алады да, оны өз достарына сыйлайды. Ол «Күлтегін ескерткіші» деген атпен мақала жазып, сол кездегі «Әдебиет – көркемөнер» журналының 8 санында жариялайды. Аталмыш ескерткіштегі түркіше мәтінді аударып, түсініктер беру Хань Жулинь деген профессордан басталды. Оның аудармасында неміс тіліндегі аталмыш екі ескерткіштің аударма мәтіндері пайдаланылды, әрі ол қытайша мәтінмен салыстырыла зерттеледі. 1977 жылы Қытайдағы түркі тілдері маманы, Орталық ұлттар институтының профессоры Гэн Шиминь жоғарыда аталған ескерткіштердің мәтінін тікелей көне түркі тілінен аударып, «Ертедегі түркі жәдігерліктерін талдап оқу» атты кітап шығарды. 1981 жылы Линь Гань жазған «Көне түркі тіліндегі ескерткіштер» атты еңбекте моңғолдар үстемдік еткен Юань хандығынан бергі Қытайдағы түркі ескерткіштерін байқау мен зерттеуге байланысты жағдайлар, түркі ескерткіштерінің ерекшеліктері мен олардың тарихи деректемелік мән-мәнісі баяндалды. Түркологтардың пікірінше Қытай

территориясындағы Ішкі Моңғолияда да көне түркі мұралары болып саналатын жәдігерлер көп екен. Әрине ол ескерткіштер өз зерттеушілерін күтіп тұр (Бектемірова, Ауесхан 2016: 76-77).

Лағзын – байырғы түркі күнтізбесі бойынша доңыз жылы. Зерттеуші Ж.Клаусонның «12-і ғасырдан бұрыңғы көне Түркі тілінің сөздігі» еңбегінде де лағзын атауы аталады. Он екі хайуандық жылнамадағы доңыз жылының ескі атауы (Clauson, 1972: 427).

Дүниежүзіндегі түркітану ғылымының бір саласы Монғолияда дамығандығы белгілі. 1950 жылдардан бастап, Моңғолия жерінде түркітану саласы көне түркі жазба ескерткіштерін археологиялық қазба-байлықтар арқылы зерделеу мен көшпенді халықтардың өмірі мен тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін зерттеуден басталғандығы белгілі. Осы жылдары моңғол түркітанушы ғалымдары тарапынан ғылыми экспедициялар ұйымдастырылып, көне түркі жазба ескерткіштерін іздестіру, жариялау, оқу, ғылыми тұрғыдан жүйелі зерттеу істері басшылыққа алынды.

Мықтың үйі – оны көшпелі халықтар әртүрлі атайды. Тыбалар «қорым», моңғолдар «оба», «хиргисүүр» енді біреулері «қорған» десе, қазақтар байырғы тілінде «мықтың үйі деп атайды». Оны кейбір болжам айтушылар, бұл хан, қаған, бағадүр, әскер, ел басшыларының үйі, яғни «мықтылардың үйі» деп те түсіндіреді. Мықтың үйі немесе обалардан көбінде адам, ат сүйегі, әртүрлі ыдыс-аяқ, түрлі әшекей бұйымдар табылған. Мықтың үйінің саны да түрі деп көп. Олардың бір тобының сыртқы ауласы, төрт бұрыш тастармен қоршалған, ортасында мықтың үйі орналасқан. Мұны түркі дәуіріне жатқызамыз. Себебі түркі дәуірінде «төрткүл» дүниені, төрт бұрыш қоршаумен «дүниенің төрт бұрышы» деп көрген деседі. Ал ешбір қоршаусыздарын ғұн, сянби, жужан дәуірінің мұралары деп көреміз (Бикұмар, 2013: 722).

Өлі тіл – қолданудан шыққан, жазба ескерткіштер мен жазбалардан ғана белгілі, сөйлеушілері жоқ тілдер. Белгілі бір тіл қоғамдық қызметін доғарып, қолданыстан шықса тілдің өлу үрдісі басталады (Crystal, 2008: 267). Өлі тілдер – жазба нұсқалар немесе жазба ескерткіштер негізінде белгілі болған, бірақ қазір қолданыстан шығып қалған тілдердің шартты атауы. Көне түркі ескерткіштерінің тілін түркі тілдерінің өлі тілдері қатарына жатқызамыз.

Өртеңбұлақ көне түрік мәтіні Моңғолиядағы Баян-Өлгий аймағының Ұланқұс сұмыны Өртеңбұлақ деген төбешіктің үстінен табылған және табылған орнында. Мәтін 7 таңбадан және бөлек қашалған 3 және 1 таңбадан тұрады. Түрколог ғалым Н. Базылхан 1999 жылы тауып зерттеген.

Руна жазуы – сібір руникаларының шығу тегін зерттеу Орхон ескерткіштерінің дешифровкасын жасаумен сәйкес уақытта жасалды. Н.А. Аристов, В. Томсен, В.В. Радлов, А.М. Щербак, С.В. Киселев, А. Стейндердің көне түркі жазуының шығу тегі туралы айтқан пікірлерін келтіре отыра ғалым өз еңбегінде көне түркі әріптік жазуын әубаста жасау ойы (идеясы) түркілердің батыстағы көршілері орта Азияны мекендейтін иран тілдес арамей жазуын қолданатын халықтардан алған деген пікірін айтады (Севортян, 1974: 34).

Сондай-ақ ғалым (Кляшторный, 2003: 77) осы еңбегінде түркі руникасының дамуын үш кезеңге бөліп көрсетеді. Олар:

1. Көне. Жетісу және Енисей ескерткіштері
2. Классикалық ескерткіштер. Бұл топқа II Түрік қағанаты кезеңіне жататын ескерткіштерді жатқызады. Уақыты жағынан VIII ғасырдың I жартысын қамтиды.
3. Кейінгі кезең – Ұйғыр қағанаты дәуіріндегі мұралар (VIII-IX ғғ.) және Шығыс Түркістаннан табылған қағазға жазылған руналар (IX ғ.) Бұл топқа Суджин жазуларын да қосады.

Түрік бітік – ежелгі таңбалық (графемдік) болмыстан бастау алып, соған тура негізделіп жасалынған, көне түрік тілінің табиғатын дәлме-дәл таңбалай білген «фоно-морфемдік» жазу әрі көптеген түрік диалектілерін бір емлеге бағындырған әмбебап таңба-әріпті, оқылымды ықшамдай алған төте жазу (Түркі тілдері, 2002: 46).

Эпиграфика – тас, металл, сүйек, сазбалшық және т.б. бұйымдарға салынған таңбаларды зерттейді (Бектемірова, Ауесхан 2016: 118).

Эпитафиялық ескерткіштер – Қырғыз елінің шығыс жақ бөлігіндегі Талас өзені бойынан, Тува, Хакас тарапындағы Енисей өзені бойынан, Алтай өңірінен табылған ескерткіш тастар, күміс тостағандар, көне бұйымдардағы жазулар. Осы аталғандардың ішінде Моңғолия еліндегі Орхон өзені бойынан табылған, ғылыми зерттеулер негізінде жазылу мерзімі белгілі, түркі және қытай тілдерінде жазылған ескерткіштер (VIII ғ.) эпитафиялық ескерткіштердің негізгісі болып саналады. Қазіргі уақытта эпитафиялық ескерткіштер қатарына қабірдің басына естелік сөздер қашалып жазылған ескерткіш тастарды да жатқызамыз.

Қорытынды

Қазақстандағы түркітану ғылымы метатілінің түсініктемесі берілген энциклопедиялық лұғат тіл білімі тарихы, тарихи грамматика, жалпы тіл білімі, тарих, философия, әлеуметтану, антропология, өнер тарихы, география, палеография (жазу), дипломатия, эпиграфия (ескерткіштерді зерттеу), ономастика, фразеология ғылымдарымен өзара байланысты зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді. Аталған ғылымдардың ортақ тұсы, барлығы да адаммен байланысты, яғни антропологиялық сипатқа ие. Адам қолымен жасалған дүниенің барлығы мәдени мұра екендігі күмәнсіз. Сондықтан атабабамыздан бізге дейін жеткен тарихи мұралар: олардың ойлары мен идеялары, қолданылған этнографиялық құралдары мен ескерткіштер, тастағы жазулар, кесенелер, ауыздан ауызға жеткен ертегілер, жырлар, аңыздар, шығармалар бір ғана лингвоэтникалық қауымдастықтың ғана емес, тұтас адамзаттың өшпес мәдени мұрасы, өркениетінің көрсеткіші болып табылады.

Ғылыми еңбектің басты ерекшеліктерінің бірі түркітану ғылыми терминологиясын оның дербес метатілі ретінде зерттеуде. Мұндай зерттеулер түркі тілдеріндегі сөздердің лексикологиялық корпусын анықтауға, сонымен қатар, түркітану ғылымының жүйелі әдіснамасын қалыптастыруға, әлеуметтік пікірлерді, ғылыми метатілді қолдануды, конференция материалдарымен жұмыс істеуді, диспуттар ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Қазіргі түркі терминдерінің жиынтығы, олардың тарихпен байланысы нақты жүзеге асыруға болатын зерттеу жобасы болып табылады. Әлбетте, адамзат мәдениетінің дамуында әртүрлі сөздіктер жасалған. Олар әртүрлі мақсатты көздеген, алуан түрлі жүйе мен құрылымда түзілген. Сөздікте тілдік таңбалар арқылы бейнеленген халық дәстүрі таңбаланған [14, 98]. Сөздік арқылы халықтық үлгілер хатқа түсіп, халықтық білім мен біліктің шежіресіндей рөл атқарған. Осы тұрғыдан С.Б. Бектемирова мен Р. Әуесханның бірігіп жазған «Түркітану: қысқаша энциклопедиялық лұғат» атты еңбегінің құндылығы өте жоғары.

Қазіргі түркітану, соның ішінде Қазақстан Түркологиясындағы ең маңызды мәселелердің бірі терминдер. Түркітану ғылымы тек тарапты емес, өз ішінде тарих, тіл білімі, мәдениеттану, археология, социология, антропология, шығыстану секілді көптеген ғылымдардың тоғысуынан жасалғандықтан бұл салада терминдерді білу, дұрыс түсіну, айырмашылықтарын ажырату өте өзекті. Осы тұрғыдан түркітанудағы ең негізгі терминдерді энциклопедиялық тұрғыдан түсіндіру, қазіргі әлемдік түркологиялық маңызды еңбектермен толықтырып, пайымдау үйретуге негізделген зерттеуіміздің нәтижесінде 2016 жылы Қазақ Университеті баспасынан Түркітану: қысқаша энциклопедиядық лұғат атты еңбегіміз жарық көрді. Бұл мақалада осы еңбек тұрғысынан Қазақстандағы түркітану ғылымы метатілінің құрастырылуы мен түсініктемесін ашып көрсетуге тырыстық.

Әдебиеттер

Bektemirova S. Teaching «The Introduction to linguistics» (on the Basis of Tables and Drawings). Man in India. Volume: №97 (2017). Issue: №11. – Page: 339-347.

Kubilay A. Folk Linguistics Folk Linguistics. Milli Folklor, 118 (2018). – Page: 5-18.

Авакова Р.А., Бектемирова С.Б. Түркі филологиясына кіріспе. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 238 б .

Monumenta altaica (2002-2021) Электронды ресурс: http://altaica.ru/personae.php (қаралған күн: 17.12.2021).

Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Ениесей, Талас) // Қазақстан тарихы түркі тілді деректемелерде сериясы бойынша. II том. – Алматы: Дайк-пресс, 2005. – 111-114.

Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. Алматы: Мектеп, 2002. – 561 б.

Johanson L. Discoveries on the Turkic Linguistic Map. – Stockholm, 2001. – 56 p.

Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: сөздік-словарь, 2005. – 440 б.

Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998. – 590 б.

Аманжолов А.С. Түркі филологиясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 2012. – 344 б.

Clauson S.G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – London: Oxford University Press, 1972. – 988 p.

Бикұмар К. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Улаанбаатар: Китаб, 2013. – 988 б.

Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 6th Edition. – USA: Blackwell Publishing, 2008. – 529 p.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. ТТ. 1-7. – М., 1974. – 387 с.

Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб., 2003. – 267 с.

Түркі тілдері: Энциклопедиялық басылым. – Астана: Флоиант, 2002. – 590 б.

Бектемірова С.Б., Ауесхан Р. Түркітану: қысқаша энциклопедиядық лұғат. – Алматы: Қазақ Университеті, 2016. – 174 б.

References

Bektemirova S. (2017) / Teaching «The Introduction to linguistics» (on the Basis of Tables and Drawings). Man in India. Volume: №97. Issue: №11. – Page: 339-347. (in English).

Kubilay A. (2017) / Folk Linguistics Folk Linguistics. Milli Folklor, 118. – Page: 5-18. (in English).

Avakova R.A., Bektemirova S.B. (2018) / Türkı filologiasyna kırıspe [Introduction to Turkic philology]. – Almaty: Qazaq universitetı, – 238 b . (in Kazakh).

Monumenta altaica (2002-2021) / Elektrondy resurs: http://altaica.ru/personae.php (qaralğan kün: 17.12.2021). (in English).

Bazylhan N. (2005) / Köne türık bıtıktastary men eskertkışterı (Orhon, Eniesei, Talas) // Qazaqstan tarihy türkı tıldı derektemelerde seriasy boiynşa [Ancient Turkic inscriptions and monuments (Orkhon, Yenisei, Talas) // History of Kazakhstan in a series of Turkic-language requisites]. II tom. – Almaty: Daik-pres, – 111-114. (in Kazakh)

Ahanov K. (2002) / Tıl bılımıne kırıspe [Introduction to linguistics]. Almaty: Mektep, – 561 b. (in Kazakh)

Johanson L. (2001) / Discoveries on the Turkic Linguistic Map. – Stockholm, – 56 p. (in English).

Qaliev Ğ. (2005) / Tıl bılımı terminderınıñ tüsındırme sözdıgı [Glossary of linguistic terms]. – Almaty: sözdık-slovär, – 440 b.

Qazaq tılı. Ensiklopedia. (1998) / [Kazakh language. Encyclopedia]. – Almaty, – 590 b. (in Kazakh)

Amanjolov A.S. (2012) / Türkı filologiasynyñ negızderı [Basics of Turkic philology]. – Almaty: Mektep, – 344 b. (in Kazakh).

Clauson S.G. (1972) / An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – London: Oxford University Press, – 988 p. (in English).

Biqūmar K. (2017) / Qazaq halqynyñ salt-dästürlerı [Traditions of the Kazakh people]. – Ulaanbaatar: Kitab, 2013. – 988 b. (in Kazakh).

Crystal D. (2008) / A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 6th Edition. – USA: Blackwell Publishing, – 529 p. (in English).

Sevortän E.V. (1974) / Etimologicheski slovär türkskih iazykov [Etymological dictionary of Turkic languages] TT. 1-7. – M., – 387 s. (in Russian).

Kläştornyi S.G. (2003) / İstoria Senträlnoi Azii i pamätniki runicheskogo pisma [History of Central Asia and monuments of runic writing] – SPb., – 267 s. (in Russian).

Türkı tılderı: Ensiklopedialyq basylym [Turkic Languages: Encyclopedic Edition]. (2017) / Astana: Floiant, – 590 b. (in Kazakh).

Bektemırova S.B., Aueshan R. (2016) / Türkıtanu: qysqaşa ensiklopediadyq lūğat [Turkology: a short encyclopedic dictionary]. – Almaty: Qazaq Universitetı. – 174 b. (in Kazakh).

МРНТИ 17.07 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph8

А.Е. Бижкенова, А.Н. Байкадамова*

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан
*e-mail: asel.baikadamova@gmail.com

ЛЕКСИЧЕСКАЯ СЕМАНТИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «СТЕПЬ» В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

В статье рассматривается когнитивно-смысловой уровень художественного произведения, вербализующийся в авторском тексте через семантическое наполнение, репрезентирующее искомый концепт. Идиостилистические особенности дескрипции концепта «степь» в классической трилогии Ильяса Есенберлина «Кочевники» (в статье анализируется текст первой книги «Заговоренный меч») отражают на основе описания неразрывной связи окружающей среды особую этническую картину мира степного народа.

Путем изучения существующих теоретических положений предпринимается попытка расширить современные подходы к исследованию концепта в художественном произведении, провести корреляцию смыслового содержания понятия с денотативно-референциальной основой и концептуальной направленностью текста, что в совокупности позволяет приблизиться к пониманию универсального и уникального мира художественного текста как единого целого.

Применяя когнитивно-семантический подход, который комбинирует в себе приемы традиционного семантического и концептуального анализа, рассматриваются особенности выражения концепта, его лексической семантизации и когнитивной интерпретации в рамках семантического пространства текста. Проведенный контент-анализ позволяет выделить конкретные тематические аспекты концептуализации семантического пространства, определить особо значимые категории и явления действительности, выраженные средствами языка.

Предлагаемые в научной статье результаты и выводы могут служить дополнительным материалом в области лингвокогнитивных исследований для продолжения разработки дальнейших методов изучения концептосферы и семантического пространства художественного текста.

Ключевые слова: Концептуальный анализ, концепт, отражательная семантика, вербализация, средства выражения.

A.E. Bizhkenova*, A.N. Baikadamova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan
*e-mail: asel.baikadamova@gmail.com

Lexical semantics of the concept “Steppe” in the artwork

The article discusses the cognitive-semantic level of a literary work that is verbalized in the author’s text through semantic content, which represents the concept under consideration. Idiostylistic features of the concept “Steppe” in the classic trilogy of Ilyas Esenberlin “The Nomads” (the article analyzes the first book “The Charmed Sword”) reflect the special ethnic worldview of nomads, representing an inseparable connection to the environment.

The article is conceived as an effort to expand current approaches to analyzing the literary composition concept, the concept semantics correlation with denotative-referential meaning and conceptual spirit of the text. Collectively it helps to understand the universal and unique world of a literary text as a whole.

The article considers expression features, lexical semantics and cognitive interpretation of the concept within the text semantic space through the cognitive-semantic approach, combining traditional semantic and conceptual analysis techniques. The conducted content analysis allows to highlight specific thematic aspects of the semantic space conceptualization, identify significant categories and phenomena of reality expressed by means of language.

The results and conclusions proposed in the scientific article can serve as additional material in the field of linguocognitive research for further development of methods for studying the semantic space of a literary text.

Key words: Conceptual analysis, concept, reflective semantics, verbalization, means of expression.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

А.Е. Бижкенова*, А.Н. Байкадамова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
*e-mail: asel.baikadamova@gmail.com

Көркем шығармада «Дала» концептісің лексикалық семантизациясы

Мақалада авторлық мәтінде семантикалық мазмұн арқылы вербализацияланған, зерттеліп отырылған концепті бейнелейтін көркем шығарманың танымдық-семантикалық деңгейі қарастырылады. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» классикалық трилогиясындағы «дала» концептісінің дескрипциясының идиостилистік ерекшеліктері (мақалада «Алмас қылыш» атты бірінші кітаптың мәтіні талданады) қоршаған ортаның ажырағысыз байланысын сипаттау негізінде дала халқы әлемінің ерекше этникалық бейнесін көрсетеді.

Қолданыстағы теориялық ережелерді зерттеу арқылы көркем шығармадағы «дала» концептісін зерттеудің қазіргі тәсілдерін кеңейтуге, концепттің семантикалық мазмұнын денотативті-анықтамалық негізбен және мәтіннің тұжырымдамалық бағдарымен байланыстыруға әрекет жасалады, бұл көркем мәтіннің әмбебап және бірегей әлемін біртұтас ретінде түсінуге жақындауға бірге мүмкіндік береді.

Дәстүрлі семантикалық және концептуалды талдау әдістерін біріктіретін танымдық-семантикалық тәсілді қолдана отырып, мәтіннің семантикалық кеңістігі аясында концепттің бейнеленуі, оның лексикалық семантизациясы мен танымдық интерпретациясының ерекшеліктері қарастырылады. Мазмұнды талдау семантикалық кеңістікті концептуализациялаудың нақты тақырыптық аспектілерін бөліп көрсетуге, тілдің көмегімен берілетін шындықтың ерекше маңызды категориялары мен құбылыстарын анықтауға мүмкіндік береді.

Ғылыми мақалада ұсынылған нәтижелер мен тұжырымдар көркем мәтіннің концептосферасы мен семантикалық кеңістігін зерттеудің әдістерін әзірлеуді жалғастыру үшін лингвокогнитивті зерттеулер саласында қосымша материал бола алады.

Түйін сөздер: Концептуалды талдау, концепт, қамтушы семантика, вербализация, мағына беру амалдары.

Введение

Степная культура, несмотря на этническое многообразие ее носителей, представляла и продолжает представлять собой особую цивилизацию. Степь относится не только к природным явлениям и ландшафтным особенностям реальности и окружающей среды, но и составляет важную основу жизни людей в этом природном окружении. Если взять исторический фактор, то степь напрямую определяла хозяйство, культуру, мораль кочевой цивилизации. Сегодня степь продолжает играть определяющую роль для формирования культурных, геополитических, экономических и региональных условий развития людей, проживающих на ее просторах.

Степь описана во многих произведениях классической литературы. Ее воспевают поэты, ею восхищаются художники, ее описывают в деталях писатели. Поэтому степь и ее представление в искусстве привлекают интерес исследователей, в том числе языковедов. Особо важным видится изучение особенностей идиостиля, под которым понимается выбор коммуникативных стратегий и тактик текстового развертывания конкретным автором [Болотнова:463-468].

В практическую основу настоящего исследования положена первая книга «Заговоренный меч» трилогии Ильяса Есенберлина «Кочевники» (1969, 1986). Данное произведение признано романом-хроникой и удостоено государственной премии еще в бытность советских времен. Книга переведена на многие языки мира. Автор классической трилогии – Ильяс Есенберлин имеет свое заслуженное место в казахской литературе, его роль в пробуждении народного духа и сознания через создание интерпретируемого произведения представляет большую ценность.

Итак, трилогия «Кочевники» посвящена описанию истории Казахского ханства XV-XIX века. Условия быта и образа жизни кочевого народа, культура, семейный уклад, развитие взаимоотношений в обществе и многое другое красочно и высоко художественно представлено в содержании текста. Трилогия, состоящая из романов «Заговоренный меч», «Отчаяние» и «Хан Кене», повествует о борьбе казахского народа и объединении родовых групп, о пути к созданию независимого казахского ханства, о последних ханах на степных просторах.

Необходимо понимать, что перед читателем литературное произведение и его нельзя

считать абсолютно достоверным историческим источником. В то же время данная книга, как и любая другая историко-культурологическая художественная эпопея, остается важным материалом, повествующим о жизни и развитии степного народа.

Концептосфера трилогии – это многослойное образование, содержащее рассказ об истоках этноса казахов, его национальном мировоззрении, которое, несомненно, заслуживает исследовательского подхода и комплексного лингвокультурологического изучения. Для лингвистического наблюдения интересен художественный образ, его вербализация, концептуальное отражение, семантика описываемого пространства, языковые и стилистические средства, используемые автором. Так, к примеру, акцентные слова *киіз үй, шаңырақ, түндік* несут в себе значения, несвойственные оседлой культуре, представляя национальные реалии казахского народа, смысл которых достаточно сложно передать без экспликации понятия. Поэтому в русском и английском переводе исследуемого произведения данные лексемы сопровождаются комментариями за рамками текста, соответственно:

<Шанрак – основа купола юрты; тунлук — кошма, которой закрывают дымовое отверстие>; <Shanrak – the base of a yurta's cupola. Tunluk – a piece of felt mat for shutting up a yurta's flue>.

Тем не менее, слово *киіз үй* в русском и англоязычной версиях книги передано с помощью общераспространенной лексемы *«юрта» («yurta»).*

В ходе исследования была задана цель через проведение эксперимента определить уровень восприятия реципиентами имплицитных и эксплицитных слоев концептуально-семантического пространства художественного текста. На этапе прогнозирования было выдвинуто предположение о сложности моделирования когнитивных процессов интерпретации произведения, ввиду своеобразия авторского стиля изложения и индивидуальных особенностей обработки и усвоения информации каждым читателем.

Необходимо подчеркнуть, что проведенный анализ является частью исследования всего произведения и поэтому не претендует на завершенность, однако он намечает направления, перспективы и тенденции предстоящей работы.

Материал и методы

Данное краткое исследование посвящено анализу художественного образа степи с концептуальной позиции. Под художественным образом понимаем творчески воссозданную писателем реальность, как результат его осмысления степи.

Цель исследования – представить особенности вербализации концепта «Степь» в трилогии «Кочевники» Ильяса Есенберлина. В основу анализа положен материал, выбранный методом целевого тематического отбора, как было указано выше, из первой книги трилогии «Заговоренный меч». Материал составляет свыше 400 единиц лексико-сематического поля (ЛСП) «Степь». ЛСП – это объемная группировка слов и выражений, объединенная одной гиперсемой (архисемой) – степь, лежащей в основе одноименного концепта.

Для исследования в работе используется алгоритм анализа концептуального пространства художественного текста, предложенный Л.Б. Бабенко и Ю.В. Казариным [Бабенко, Казарин: 220]. Основным методом является выделение ключевого тезауруса. В рамках исследования рассмотрены концепты, реализованные с помощью слов, словосочетаний и устойчивых выражений, отражающих сферу быта, степной культуры кочевых народов.

«Степь» рассматривается в качестве доминантного концепта в отражательной семантике использованной лексики. Степь в данном контексте понимается как совокупность признаков природной данности и кочевой, степной культуры, формирования и развития этноидентичности казахов.

Кроме того, в рамках проведенного анкетирования применены методы семантического дифференциала, ассоциаций, моделирования ассоциативно-смысловых полей, сопоставление отдельных текстовых фрагментов.

Обзор литературы

Анализу концепта посвящено в лингвистической литературе немало исследований. Однако все же полного и исчерпывающего определения места и роли данного понятия в вопросах интерпретации художественного произведения, на наш взгляд, нет. Каждая новая попытка восполнить имеющиеся лакуны, полагаем, имеет

шансы продвинуть изучение проблемного вопроса вперед. Беря за основу данное воззрение, начнем с рассмотрения основополагающего понятия концепта.

В современных исследованиях термин «концепт» представляется как сложный когнитивный лингвосоциальный конструкт, понимаемый как квант человеческого знания [Попова: 54], ментальное образование высокой степени абстрактности, отражаемое словом. По сути, концепт можно воспринимать как внутреннее семантическое наполнение лексической единицы, некую внеязыковую реальность, закладываемую в основу слова.

Таким образом, в лексической системе языка проявляется «значимость» (смысловое содержание) концепта через его парадигматические, синтагматические и словообразовательные связи, которые в совокупности и формируют «лингвистическую ценность внеязыкового объекта» [Красавский: 40-59]. Наряду с прагматической составляющей языкового знака, включая его иллокутивную и экспрессивную функции, в семантическую структуру концепта также входит «когнитивная память» слова: смысловые характеристики языкового знака, связанные с его исконным предназначением и системой духовных ценностей носителей языка [Апресян: 56-59; Телия: 235]. Особое место занимает культурно-этнический компонент, определяющий специфику семантики, характеризующий концепт с позиций ментальной выраженности, национальной маркированности.

В лингвокультурологии концепт понимается как «культурно-ментально-языковое» образование, сгусток культуры в сознании человека, то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, тот «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, который сопровождает слово. В отличие от понятий, концепты не только мыслятся, а переживаются, выступая в роли предмета эмоций, симпатий и антипатий [Степанов: 42-43], что обусловлено «интенсивностью» [Перелыгина: 5] духовных ценностей, к которым он отправляет.

Таким образом, в когнитивной лингвистике концепт рассматривается в неразрывной связи с тремя компонентами: «язык => человек => познание»; тогда как в лингвокультурологии данное понятие исследуется с точки зрения взаимовлияния и взаимопроникновения понятий: «язык => человек => культура».

В соотношении «концепт и слово», «концепт и лексема», «концепт и значение слова» концепт выступает единицей ментальности, гораздо объемней лексического значения слова. Отмечается, что компоненты лексического значения не в полной мере отражают целостную картину мира. Концепт в отличие от языковых знаков «предстает в своих содержательных формах как образ, как понятие и как символ» [Пименова, Кондратьева: 55]. В.В. Колесов говорит о том, что «именно концепт «держит» единство слова во времени и пространстве» [Колесов, Пименова: 86].

Существование концептуальной системы базируется на некоторых исходных (первичных) концептах, из которых развиваются все остальные. По мнению Р. Джекендоффа [Jackendoff], концепты, близкие «семантическим частям речи» – концепт объекта и его частей, движения, действия, места или пространства, времени, признака и т.п. выступают как наиболее существенные элементы всей концептуальной системы.

В когнитивной семантике существует мнение, согласно которому формирование и преобразование концептуальных смыслов художественного текста тесно связано с процессом моделирования специфического ассоциативного контекста функционирования лексических средств, репрезентирующих тот или иной концепт, из-за чего в лексической системе текста могут происходить спорадические и интенциональные вербальные модификации, семантические сдвиги, иные языковые манипуляции. Другими словами, в результате расширения/сужения ассоциативных связей происходит семантизация концепта, после чего он обрастает новыми смыслами и значениями в коммуникативно-языковом пространстве.

Отдельно следует отметить факторы текстообразования и восприятия текста (первичной и вторичной текстовой деятельности). Регулятивность и интегративность текста обуславливают способность текста стимулировать воображение читателя (адресата), его интерес и внимание, нацеленность на выявление внутренней структуры текста, текстового смысла – эксплицитного и имплицитного. Безусловно, восприятие информации в значительной степени зависит от типа мышления. При наличии фоновых знаний читатель может декодировать содержание текста более емко, осмысленно, интуитивно применяя приемы логического анализа и рефлексии.

В ходе интерпретационной, лингвокреативной деятельности адресата возникает ряд ассоциативных связей на предметно-логическом,

сюжетно-тематическом, образном, идейно-эстетическом и других уровнях восприятия художественного текста. Однако не всегда они соотносятся с целевыми установками автора, принятыми им при кодировании информации в процессе генерации текста. Немаловажно учитывать факт наличия определенного круга типовых ассоциаций для носителей той или иной языковой культуры, степень стереотипности мышления, ментальный опыт как отдельных представителей нации, так и народа в целом. Как известно, один и тот же «сюжет» может быть интерпретирован в сознании по-разному в зависимости от индивидуальных черт носителя [Coulson: 176].

Как говорил А.А. Потебня, посредством слова невозможно передать человеку свои мысли, можно лишь пробудить его собственные [Потебня: 152]. С этим согласен и Н.Н. Болдырев [Болдырев: 19], который считает, что с помощью слов мы не передаем собственные мысли, а указываем направление процессов категоризации и концептуализации смыслов.

Помимо вербализованных художественных концептов, в тексте могут присутствовать ассоциативные слои, которые писатель не вкладывал в коммуникативнопрагматический посыл текста. Ш. Коулсон и Ж. Фоконье отмечали, что когнитивные механизмы концептуальной интеграции обусловлены особенностями человеческого мышления – способностью мыслить образно, вследствие которой образуются новые значения и выявляются новые концептуальные признаки [Coulson: 150].

Ж. Фоконье в своих лингвистических исследованиях ввел понятие «ментального пространства» для объяснения гибкости языковых средств при порождении необычных словосочетаний и метафор [Fauconnier: 136]. Если исходить из этой теории, различные лексико-семантические трансформации в содержании концепта могут быть объяснены динамичностью языковых преобразований, ассоциативных конструкций и связей, нейропластичностью человеческого мозга в условиях реализации новых когнитивных ресурсов обработки и передачи информации.

Эксперимент

В целях выявления оценочного уровня восприятия концепта «Степь», ассоциативных связей его репрезентации в художественной культуре была предпринята попытка проведения экспериментального исследования в форме тестирования аудитории студентов 4 курса бакалавриата специальности «Иностранная филология» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (9 человек). Применяя метод ассоциаций, был проведен онлайн-опрос из 5 тематических вопросов, который содержал заданные параметры, позволяющие определить адекватность понимания и интерпретации концепта в художественном тексте.

Так, при выборе оценочного суждения с отрицательной коннотацией, преимущественное количество респондентов (5) допустили ошибку, указав отрывок из текста с положительной коннотацией. Кроме того, одним из тестовых заданий для студентов было идентифицировать степень вариативности значения данного концепта под влиянием смысловых связей внутри контекста. Характеризуя значение концепта «степь» в культурном и художественном пространстве исторической отечественной литературы большинство студентов сошлись во мнении, что концепт имеет широкое значение и распространение в классических произведениях, отображает культурно-ценностное явление и имеет высокий объем семантических связей, ассоциаций.

В задании, направленном на определение дихотомной пары «сила/страх» в смысловом фрагменте денотативного пространства текста, равное количество респондентов (по 4 соответственно) выбрали как правильный пример из текста, так и ошибочный, отражающий категорию положительной степени оценки – «блеск, красота».

Соотношение ответов студенческой аудитории на задание выбрать ассоциативно-смысловой ряд, наиболее близкий к значению концепта «Степь», представлено на следующей диаграмме:

Среди предложенных вариантов преобладают лексемы, отображающие те или иные явления природы. По результатам проведенного экспериментального опроса, два ряда ассоциаций, по мнению респондентов, наиболее близко связаны со значением концепта «Степь». Это категория, обозначающая степь как обширную часть земной поверхности, а также ассоциации с Родиной и такими национальными реалиями, как «жайляу», «юрта». Следовательно, можно предположить, что для участников опроса-представителей этнической группы казахов, степь соотносится в равной мере и с природной зоной (землей), и с родственным явлением культуры, быта казахского народа.

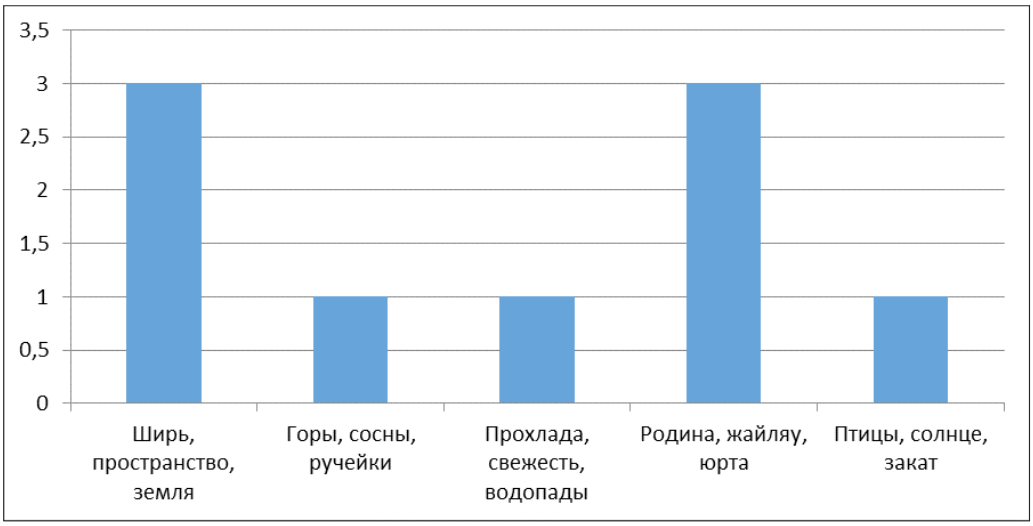

Рисунок

Результаты и обсуждение

В многочисленных интерпретациях концепта «можно выделить ряд общих черт: концепт, являясь единицей ментального уровня, воплощает элементы человеческой психики и внеязыковой реальности, в его структуре отражается картина мира того или иного этноса, концепт вербализуется в языке различными способами и средствами» [Пименова, Кондратьева: 16]. С этим мы согласимся и возьмем за основу. Данное определение не противоречит целям нашего исследования, более того позволяет рассмотреть языковой материал с позиций средств вербализации внеязыковой реальности. В нашем случае – бескрайняя степь и условия жизни кочевого народа.

Весь материал подразделяется, как показано на схеме, на следующие подгруппы иррадиальной конфигурации:

Рисунок

Каждую лексико-семантическую цепочку представим в виде взаимообусловленных смыслов и понятий. Попробуем проанализировать первые 4 главы первого тома трилогии.

В нижеследующей таблице приведен ключевой тезаурус, классифицированный по тематическим разрядам. Для начала выделены 5 категорий, которые характеризуют семантическое пространство, представляющие Степь: Земля, Качество, Оценка, Люди, Фауна. На наш взгляд, именно эти сферы наиболее ярко и выпукло передают весь спектр эксплицитного и имплицитного смысла, связанного с интерпретируемым концептом.

Каждая из приведенных семантических категорий подразделяется в соответствии с ключевыми словами на отдельные денотативно-оценочные подпространства.

Например, *народ степи* представляется с трех позиций, данное деление базируется на индикаторах оценки: бедный/богатый и вольный/храбрый.

Концепт «Степь» трудно представить без людей, проживающих на ее территории. Степной народ, его быт, традиции, жизненные коллизии, история, войны – все это входит в основной сюжет трилогии и, естественно, люди находятся в центре повествования. Если посмотреть на денотативное пространство текста, то по выделенным ключевым словам выделяются параметры для основной характеристики степного народа. К таким параметрам относятся дихотомные пары, по сути, оппозиции как-то: *блеск/нищета, сила/страх, единство/распри*.

Первый параметр в данных парах носит явно положительный уровень оценки, характеризующийся критерием «хорошо». Вторые параметры, относятся к негативным оценкам и характеризуются критерием «плохо». На положительной оценочной шкале примеры могут занимать как наивысшие показатели (очень хорошо, великолепно), так и промежуточные (хорошо) и пограничные (неплохо). Также и отрицательные показатели могут располагаться от уровня «очень плохо» через «плохо» до «нехорошо».

Таблица 1 – Лексико-семантическая классификация тезауруса, отражающего концепт «Степь»

Степь-земля	Степь/качество	Степь/оценка	Люди (народ степи)	Фауна
Земля предков (с.5)	Завоеванные земли (с.5)	Степь (превратилась в) кладбище (с.5)	Степная чернь (с.8)	Быстроногие кони-аргамаки и ловчие птицы (с.14)
Земли к Востоку и западу от Алтайских гор (с.5)	Кипчакские степи (с.5)	В степи запахло кровью (с.6)	Степняки Молчаливая степная масса Безликая степная масса (с.26)	Выросший на воле орел сильнее и беспощаднее того, которого кормили с рук (14)
Восточные области Средней Азии до Амударьи (с.5)	Казахская степь (с.3, 7)	Накопившаяся в степи сила (о борьбе по расширению ханства Хиндустан, Моголистан, Иран, Ирак, с.9)	Своевольные степные султаны (с.9)	Голод принуждал орла покориться (с.14)
Земли, «куда доходили копыта монгольских лошадей» (с.5)	Древняя степная воля (с.9)	Гром стоял в степи (о битве Абылхаира и Махмуда Хаджи на берегу Тобола за ханский трон) (с.23)	Степная красота и стать (о девушке) (с.16)	беркут (с.14)
Окрестность горы Улытау (с.5)	Степной род	Гнев подобен бешеной реке, смывающей все на пути, чем сильнее бушует она, тем мельче потечет потом (с.34)	Казахи всадники	Скачки в степи (с.36, 37)
Степь Дешт-и-Кипчак (с.8)	Самая большая – степная – часть территории (речь о территориях Синей Орды) (с.10)	Они быстро растворились в общей массе, как горсть соли, брошенная в реку (с.20)	Степной род Целыми днями лежал он на шкуре барса (с.19)	В жертву был принесен белый верблюд (с.8)
Среднее течение Джейхуна и Сейхуна (Амударья и Сырдарья) (с.8)	Обычай требовал, чтобы поминки справлялись в степи, на просторе, где вольно и радостно было бы успокоившейся душе (с.37)	Подрастешь, и самому тебе придется гореть в этом адском огне (с.28)	Бек великой степи (с.37) Женский плач, похожий на вой смертельно раненой волчицы (с.27)	Хороший и прочный намордник для глядящих в лес волков (с.33)
На берегу озура Алаколь, которое находится к западу от гор Улытау (с.37)	Эти земли были когда-то очагом древней культуры казахов (с.17)	Как матерый волк и беспощадные волкодавы (с.11)	Степное племя аргынов Разрозненные казахские роды (с.27)	Естественная, как у барса, мягкость движений (с.33)

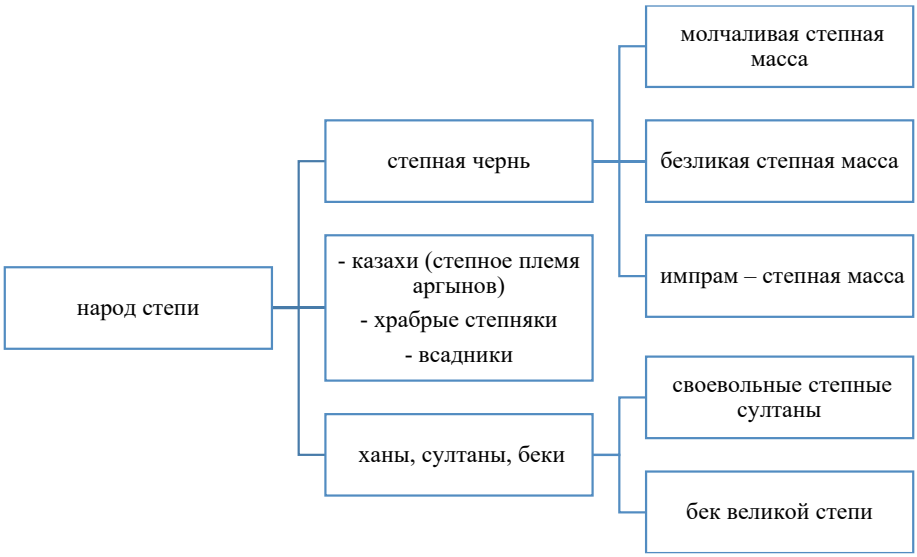

Схема 1 – Концептуально-лексическая картина денотативного подпространства «Народ степи»

Рассмотрим примеры с положительной степенью оценки – «блеск», «сила», «единство». Во всех примерах оценка «хорошо» находится на высшем уровне.

1. *Блеск и красота* видятся в описаниях внешности и роскошного одеяния казахских женщин: «…Рабиа-султан-бегим звали ее и говорили, что нет на земле красивее женщины. *Вся в золоте* была она, и седло, чепрак, уздечка, стремена тоже *были из литого золота*. Колебался от встречного ветра султан на остроконечной *шапке, отороченной выдрой*, блестело под солнцем, переливаясь всеми цветами, *дорогое ожерелье*, но еще прекраснее казалось *светлое чистое лицо с выписанными месяцем тонкими бровями и черным водопадом закрученных в бесчисленные косички волос*…» (с. 15-16).

«…Среди скачущих следом за ними людей тоже находились женщины. Самой красивой среди них была Жахан – вторая по счету жена Джаныбека, мать молодого султана Касыма. Дочерью батыра из кочевого рода Керей была она, но *по-царственному* сидела на молочно-белом скакуне по кличке Киикаяк, что означает «Оленьи ноги». В отличие от красавицы Рабиа-султан-бегим, ее седло, чепрак и все остальное было украшено лишь *чеканным серебром*, но именно серебро шло к *ее степной красоте и стати*» (с. 16).

Таким образом, как показывает приведенная иллюстрация, казахские женщины, в особенности, принадлежащие к богатым сословиям, были от природы красивыми созданиями, что подчеркивается лексикой, имеющий высокий индекс стилистического эффекта:

- лицо – *светлое, чистое*,
- брови – *выписаны месяцем*, т.е. имели форму месяца, *тонкие*,
- волосы – *черный водопад косичек*.

Эпитет *светлый* для лица лишь на первый взгляд имеет прямое значение, понимать его необходимо шире. Если заглянем в словарь синонимов, то для словосочетания «светлое (лицо)» находим следующие синонимы: светозарный, лучезарный, лучистый, светоносный (https://classes.ru/all-russian/russian-dictionary-synonyms). Такой глубинный смысл заложен очевидно автором в один лишь эпитет. *Чистое лицо* – имеется в виду лицо безукоризненной формы. Брови имеют также безупречную форму месяца, красочное определение лаконично подчеркивает красоту лица девушки. Метафорическое сравнение волос с *водопадом* также относится к авторскому идиостилю, причем водопад не синий, как в природе, а черный в соответствии с черными волосами. Как видим, авторская лексика достаточно образно представляет концептуальное пространство описываемого субъекта.

2. *Сила* выражалась в борьбе, которую степной народ вел на протяжении всей жизни. Казахи жили на своих степных землях и оказывали сопротивление завоевателям – монгольским ханам Золотой Орды: «…на пути к ставке великого хана (Батыя) кочевали казахские племена, нано-

ся… *серьезный урон* завоевателям, …*с ними* волей-неволей *приходилось считаться*…».

Описание внешности каракипчакского батыра Кобланды содержит достаточно образных выражений, которые имеют большую степень выразительности и отражение интенциональности смыслов: «…Одно появление Кобланды-батыра *вселяло ужас* в сердца людей. Был это человек *неслыханного роста*, с *огромной головой*, *похожими на кувалды руками*. В многочисленных песнях рассказывалось, что *кости* у него *больше верблюжьих*, а *пальцы тверже рогов архара*…» (с. 21).

Здесь приводится в доказательство природной силы, присущей степному человеку, тот факт, что он в едином строю со своими братьями-воинами – это сила, могущая нанести урон. Во втором отрывке описан казахский батыр. Вся лексика, использованная для этого, имеет высокую степень образности и стилистической эффективности: *вселять ужас, неслыханный рост, огромная голова, руки-кувалды, кости больше верблюжьих, пальцы тверже рогов*. Такой набор ключевой лексики способствует вызвать адекватные ассоциации и сформировать требуемые авторской интенцией концепты. Хотя в большинстве своем здесь играет роль прямое сравнение природных явлений.

3. Народ выживал в суровых условиях степной жизни только своей любовью к родине и стремлением к единству. «…Джучи довольно крепко усвоил степную мудрость, которая гласит: «*Пусть руки отпадут у того, кто не радеет за родственников*». Казахские племена *стали его опорой* в дальнейшей политике, и окружали его обычно казахские султаны и батыры…» (с. 19-20).

Степные народы жили большими племенами и родами, большими семьями. Тому причиной является уклад жизни кочевников, суровые условия степной жизни не оставляли шансов выживания в одиночку. Поэтому в обществе вырабатывались традиции уважения к родственным отношениям, различения их до мельчайших деталей, кстати, это сохранилось и по сей день. У казахов много родственников, они являлись опорой друг для друга. Это стандартная черта казахов относится к культурологическим и историческим особенностям, вызывающим интерес у всех, кто интересуется психологией казахского народа. Для иностранцев, приезжающих в современный Казахстан, данный фактор должен быть известен.

Таким образом, положительный параметр концептуально занимает важное место в денотативном пространстве художественного текста, о чем свидетельствовали выше приведенные примеры.

Теперь перейдем к другой категории оценки. Там, где есть положительная оценка, должна быть и отрицательная. Отрицательное отношение, прагматическая установка видна, например, из внутреннего авторского монолога следующего содержания:

4. «… Невольно посмотрел хан Абулхаир в сторону правнуков Урус-хана, и *совсем тошно* сделалось ему. Неподвижно сидели впереди своих аргынов черноусый красавец Джаныбек и квадратный, похожий на гранитную скалу Керей. Как *холодные отточенные кинжалы* были их лица…

Да, эти двое опасней всех остальных, вместе взятых. Они никогда не простят ему завоевания их родового гнезда – Сыгнака, столицы всей Белой Орды. Особенно ожесточились они, когда взял он себе в жены правнучку Хромого Тимура, дочь ученого Улугбека. В их глазах это *измена степи*.

Только никогда не позволит он им осуществить свое желание. Нет им поддержки ни у кого, кроме сородичей. Не поддержит их *молчаливая степная масса*, потому что сильна еще ханская власть над ней. Вот и приходится им сидеть при ханской ставке и смотреть бессильным взглядом в его сторону!..

Но как угодить этой *безликой степной массе*...» (с. 25-26).

Данный отрывок полон средств выражения, как прямых («тошно»), так и иносказательных: тропы являются образным средством, передающим латентную оценку ситуации – лица как *холодные отточенные кинжалы*. Отточенный кинжал может легко убить, эпитет «холодный» добавляет экспрессии, имплицитный смысл – «хладнокровно, без сожалений».

Отрицательным были бесконечные междоусобные войны среди казахов. Хан Абулхаир знает, что «… нет на свете труднее задачи, чем разрешать межродовые распри у казахов» (с. 26).

Народ оценивается как «масса, не имеющая голоса и лица», но в то же время сильная до такой степени, что хан Абулхаир бессилен перед ней и ищет у нее поддержки.

Как видим, концептуальное пространство текста имманентно его средствам вербализации. Каждая словесная единица направлена на отра-

жение смыслов эксплицитно и имплицитно. В данном эпохальном произведении об истории степного края и его народа эксплицитных выражений относительно концепта «Степь» много – они в точных указаниях географических реалий (в устье Иртыш, степь Дешт-и-Кипчак, за Жаик и Едиль, Приишимье, Срединная Азия и т.д.), ономастических данных: Абулхаир, Жаныбек, Золотая Орда, Ногай, Батый и т.д., но и имплицитных смыслов достаточно. Имплицитные смыслы относятся к глубинному содержанию художественного текста, требующего от читателя вдумчивого прочтения, а еще пресуппозиционных знаний. Так, к примеру, необходимо иметь представление, где находятся «сизо-голубые» горы Улытау и Кичитау, почему восхищается автор красотой озера Алаколь с «изумрудно-серебристыми волнами».

Казахи – кочевой народ, для которого лошадь представлялась символом жизни, а орел, сокол и беркут помогали выживать в суровых условиях степного климата. Поэтому в концептуальном пространстве текста выделяется достаточной частотностью репрезентация тематики *фауна*. В произведении находим много сцен, посвященных охоте казахских степняков. Охота занимала в степной жизни большое место и относилась к разряду не только развлекательных и церемониальных мероприятий, но и к действиям повседневным, обеспечивающим простое пропитание народа. Лошадь для всадника является неотъемлемым атрибутом, тем более в степных просторах. Описание лошади, коня также красной линией проходит сквозь семантическое пространство изучаемого произведения.

Здесь ниже денотат «лошадь» представлен партитивной выборкой следующей ключевой лексики, в том числе контекстной дистрибуцией, как показано на схеме 2:

Рассмотрим отрывок, представляющий дескриптивно ситуацию со степной охотой и роли ловчих птиц:

«Тщательно готовился к предстоящей охоте Джаныбек. Как и все степняки, больше всего на свете любил он *быстроногих коней-аргамаков* и *ловчих птиц*. … Рядом с его белой юртой в ряд стояли маленькие черные шатры, и в каждом из них обитал *прирученный беркут, ястреб, кречет, лунь* или *пустельга*. Настоящих ловчих птиц нельзя держать вместе в одном помещении…

Вопреки традиции, не птенцами ловил султан хищных птиц, а уже мощными оперившимися бойцами… Выросший на воле орел сильнее и беспощаднее того, которого кормили с рук. … Обычно по целому году не поддавались они дрессировке.... На голову гордой птице надевали кожаный колпак – томагу и сажали ее на качели, чтобы привыкла она к конной езде. Потом понемногу начинали кормить ее прямо из рук обескровленным в воде мясом. Голод принуждал орла покориться, и постепенно привыкал он брать еду только из рук хозяина…Лишь много времени спустя снимали с глаз орла повязку, и хозяин начинал кормить его уже красным мясом. Орел клекотал от нетерпения, увидев мясо, но брал его только из хозяйских рук. Затем начиналась скачка в степи. Джаныбек выпускал орла и вскоре звал его обратно, подкармливая всякий раз. Так птица окончательно приручалась и становилась охотничьей.

Сколько ни приручай орла, но при виде бегущей по земле *огненно-рыжей лисицы* он камнем падает на свою жертву, вонзает в нее когти и взлетает… Султан взял на ханскую охоту своего знаменитого, воспетого акынами сокола по кличке Сомбалак. А под охотничий халат надел Джаныбек тонкую, из крепких железных нитей кольчугу, остро заточил меч и вставил новые перья в стрелы…

Стройный ряд зурначей выехал на холм, и медный рокот покатился над степью, сзывая охотников. Султаны, беки, эмиры, разукрашенные перьями и сверкающие дорогими доспехами, стали съезжаться со всех сторон.

И вдруг заклубилась к небу пыль на дороге, ведущей из ставки, – большая группа всадников неслась к холму, а впереди на *необычайной красоты гнедом скакуне с белой звездочкой на лбу* и *завязанными в узлы гривой и хвостом* ехал сам хан. И у сопровождающих его всадников были кони с подвязанными хвостами и гривами. От избытка резвости *грызли они стальные удила, пританцовывая от нетерпения*. Вся свита была одета в легкие охотничьи панцири, а на головах сверкали узорные серебряные шлемы…» (с. 14-15).

Данный отрывок явно эксплицирует всю торжественность реальной охоты посредством целевых лексико-семантических выражений:

- одежда участников и свиты: *охотничий халат; разукрашенные перьями и сверкающие дорогими доспехами; охотничьи панцири; узорные серебряные шлемы*),

- церемония охоты (*стройный ряд зурначей, медный рокот*),

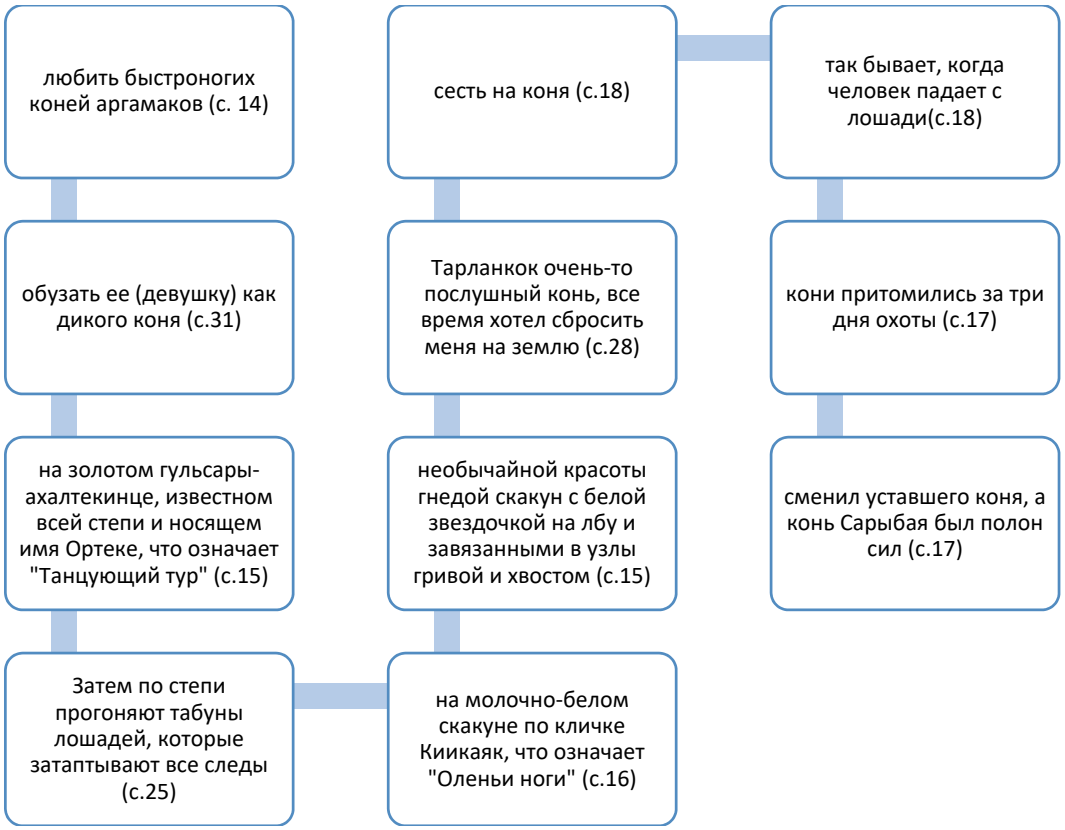

Схема 2 – Контекстная дистрибуция денотата «Лошадь»

- настрой лошадей (*грызли они стальные удила, пританцовывая от нетерпения*)

- готовность птиц (*орел клекотал от нетерпения*).

Приведенная лексика направлена на прямое отражение ситуации – здесь мало тропеических переносов или семантических сдвигов, ввиду цели повествования – передать детально точно охоту и этапы взращивания и одомашнивания ловчих птиц. Очень подробно описана схема приручения диких птиц для охоты. Данный текст, ввиду его реалистичности, можно было бы рассматривать, как некую актуальную инструкцию к действию по описываемой ситуации.

Если говорить о иноязычной репрезентации концепта «Степь» в трилогии «Кочевники», стоит отметить, что в английском языке переводчиком О. Чоракаевым повсеместно используется прием транслитерации – *«Steppe»*, тогда как в оригинальном тексте семантизация концепта представлена лексемой *«дала»*: *«қазақ даласы, кең дала Қыпшақ даласы, жазық дала, жалпақ дала»* и т.д.

Заключение, выводы

Таким образом, подведем итоги. Концепт «Степь» относится к многогранным явлениям. В рамках одной статьи невозможно представить все содержание этого монументального явления – природного, социального, культурного, исторического, научного и т.д. Однако исследование позволило наметить основные категории концепта. К ним относятся: природная сущность (географическая реалия); условие для жизни человека (жизнь кочевого народа); человек степи (казах, султан, хан и т.д.); фауна степи (лошадь, ловчая птица).

Данный концепт является своего рода квинтэссенцией смыслов, заложенных в семантическом пространстве языка как части национальной концептосферы, в которой представлен и обозначен языковыми средствами опыт народа, его культура и традиции. Реализуя в призме художественного дискурса имплицитные и эксплицитные смыслы, концепт «Степь» выходит за рамки лексических значений связанных с ним слов, отражает образные, культурно-эстетиче-

ские репрезентации и этнически маркированные символы, актуализируя особым образом организованные ментальные пространства в сознании народа.

Актуализируясь в читательском восприятии, концептосфера художественного произведения находит свое отражение в образной системе текста, тогда как лексическая система выступает средством языковой объективации концептов. В обоих случаях художественный текст основывается на эстетической задаче и интенции автора, поэтому специфика семантического пространства художественного произведения характеризуется его индивидуально-авторским своеобразием (идиостиль). Из этого следует, что через анализ репрезентации концепта «степь» и его ассоциативных полей мы можем проследить особенности импликации, трансляции и экспликации тематических сегментов семантического пространства художественного текста путем отражения языковой картины мира номадов.

В рамках апробации семантического содержания исследуемого концепта осуществлен онлайн-опрос студентов высшего учебного заведения, по результатам которого проведена систематизация представленных данных и их обобщение. По результатам эксперимента у большей части аудитории обнаружился недостаточный уровень понимания особенностей семантизации концепта, умения выстраивать ассоциативный ряд между смежными явлениями логической схемы текста, анализировать взаимосвязи и парадигматические отношения в рамках семантического поля. Несколько студентов выразили контрастные мнения, обусловленные неточностью, невнимательностью к тексту. Одновременно, меньшее количество студентов смогли приблизиться к показателям, наиболее сходным к идеальным, допустив минимальное количество ошибок.

Среди факторов, оказавших влияние на уровень восприятия репрезентации концепта «Степь» в романе И. Есенберлина «Кочевники», можно отметить то, что не все опрошенные студенты были знакомы с данным художественным произведением. Интерпретация текста – сама по себе требует высокого творческого напряжения и подготовленности. При этом стоит отметить, что предложенные к рассмотрению текстовые отрывки достаточно перегружены стилистически окрашенной лексикой, семантическими сдвигами, сравнительными оборотами, что усложняет адекватность усвоения и интерпретации его эксплицитных и имплицитных смыслов.

Тема имеет дальнейшие перспективы разработки по всем книгам трилогии, а также в свете сравнительно-сопоставительного анализа концептуального пространства в оригинале и переводах художественного произведения и изучения особенностей языковой трансляции.

Литература

Болотнова Н.С. О новых тенденциях в современной стилистике художественного текста//Речеведение: современное состояние и перспективы: материалы Межд.науч.конф., посв. юбилею М.Н.Кожиной. – Пермь, 2010. – С.463-468.

Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: учебник; практикум. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 496 с.

Попова, З.Д. К проблеме унификации лингвокогнитивной терминологии / З.Д. Попова, И.А. Стернин // Введение в когнитивную лингвистику. – Кемерово, 2004. – Вып. 4.

Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. Монография. Волгоград, 2001. С.40-59.

Апресян Ю.Д. Избранные труды: в 2-х т. М., 1995.Т.1:56-59.

Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996. С.94-97, 216-135.

Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. – М.: Академический проект, 2004, с. 42-67.

Перелыгина Е.М. Катартическая функция текста: АКД. Тверь, 1993. С.5.

Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение: учебное пособие / М.В. Пименова, О.Н. Кондратьева. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. – 176 с.

Колесов В.В., Пименова М.В. Концептология: учебное пособие / В.В. Колесов, М.В. Пименова. – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 2012. – 248 с.

Потебня А.А. Мысль и язык. М.: Лабиринт, 1999. – 300 с.

Болдырев Н. Н. Репрезентация знаний в системе языка // Вопросы когнитивной лингвистики. 2007. No 4. с. 17-27.

Jackendoff R. Semantic structures. Cambridge (Mass.), 1990; Languages of the mind: Essays on mental representation. Cambridge (Mass.), 1992.

Coulson, S. Blending Basics / S. Coulson, T. Oakley // Cognitive Linguistics 11 – 3/4, 2000, p.172-196.

Fauconnier G. Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language. Cambridge: Bradford Book, 1996.

Coulson, S. Semantic Leaps. Frame Shifting and Conceptual Blending in Meaning Construction. Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2001.

Источники

Есенберлин И. Кочевники: роман-трилогия / Пер. с каз. М. Симашко. – Алматы: Ассоциация издателей, полиграфистов и книгораспространителей, 2015 (кн. 1 «Заговоренный меч»).

Словари

Словарь русских синонимов. URL: https://classes.ru/all-russian/russian-dictionary-synonyms (дата обращения 23.10.2021).

Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. Под общей редакцией Е.С. Кубряковой. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.

References

Bolotnova N.S. (2010) O novyh tendencijah v sovremennoj stilistike hudozhestvennogo teksta [On new tendencies in modern stylistics of a literary text] //Rechevedenie: sovremennoe sostojanie i perspektivy: materialy Mezhd.nauch.konf., posv. jubileju M.N. Kozhinoj. – Perm', pp. 463-468. (in Russian).

Babenko L.G. Kazarin Ju. V. (2003) Lingvisticheskij analiz hudozhestvennogo teksta. Teorija i praktika (uchebnik, praktikum) [Linguistic analysis of a literary text. Theory and practice (Textbook, Workshop)] Flinta: Nauka, Moscow, 496 p. (in Russian).

Popova, Z.D. (2004) K probleme unifikacii lingvokognitivnoj terminologii [On the issue of linguicognitive terminology unification] / Z.D. Popova, I.A. Sternin // Vvedenie v kognitivnuju lingvistiku. Kemerovo, vol. 4. (in Russian).

Krasavskij N.A. (2001) Jemocional'nye koncepty v nemeckoj i russkoj lingvokul'turah. Monografija. [Emotional concepts in German and Russian linguocultures. Monograph.] Volgograd, pp. 40-59. (in Russian).

Apresjan Ju.D. (1995) Izbrannye trudy: V 2-h t. M., t.1:56-59. (in Russian).

Telija V.N. (1996) Russkaja frazeologija. Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguiculturological aspects] Moscow, pp. 94-97, 216-135. (in Russian).

Stepanov Ju.S. (2004) Konstanty: Slovar' russkoj kul'tury [Constants: the glossary of Russian culture]: 3rd vol., Moscow: Akademicheskij proekt, pp. 42-67. (in Russian).

Perelygina E.M. (1993) Katarticheskaja funkcija teksta [Cathartic function of a text] AKD. Tver', p.5. (in Russian).

Pimenova M.V., Kondrat'eva O.N. (2011) Konceptual'nye issledovanija. Vvedenie: uchebnoe posobie [Conceptual studies. Introduction: Textbook] / M.V. Pimenova, O.N. Kondrat'eva, Moscow, Flinta: Nauka, 176 p. (in Russian).

Kolesov V.V., Pimenova M.V. (2012) Konceptologija: uchebnoe posobie [Conceptology: Textbook] / V.V. Kolesov, M.V. Pimenova, Kemerovo: Kemerovskij gosudarstvennyj universitet, 248 p. (in Russian).

Potebnja A.A. (1999) Mysl' i jazyk [Language and Thought]. Moscow: Labirint. (in Russian).

Boldyrev N.N. (2007) Reprezentacija znanij v sisteme jazyka // Voprosy kognitivnoj lingvistiki. No 4. pp. 17–27. (in Russian).

Coulson, S. (2000) Blending Basics / S. Coulson, T. Oakley // Cognitive Linguistics 11 – 3/4, pp. 172-196. (in English).

Fauconnier, G. (1985) Mental Spaces Text. / G. Fauconnier. Cambridge, Mass.: MIT Press. — 258 p. (in English).

Coulson, S. (2001) Semantic Leaps. Frame Shifting and Conceptual Blending in Meaning Construction. Cambridge/New York: Cambridge University Press (in English).

Jackendoff R. (1992) Semantic structures. Cambridge (Mass.); (1990) Languages of the mind: Essays on mental representation. Cambridge (Mass.). (in English).

Sources

Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy/transl. from Kazakh by M. Simashko. – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015 (book 1 "The Charmed Sword").

Dictionaries

Russian synonyms dictionary. URL: https://classes.ru/all-russian/russian-dictionary-synonyms (Accessed 23rd October 2021).

Kubrjakova E.S. i dr. (1997) Kratkij slovar' kognitivnyh terminov. [Short dictionary of cognitive terms] Pod obshhej redakciej E.S. Kubrjakovoj. – M.: Filol. f-t MGU im. M. V. Lomonosova, 245 p.

IRSTI 16.01.00 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph9

G.R. Zeynally

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
e-mail: gulyaz.zeynalli@gmail.com

MEANING AND SPEECH ACTS

The article deals with meaning and speech acts. Meaning is meant to express the linguistic as well as the nonlinguistic correlate, reference, or denotation of a linguistic form and expression. Speech acts are known to be the acts which refer to the action performed by utterances. A man may perform any action by pronouncing (or saying) something. Through speech acts, the speaker can convey physical action merely through words and phrases. The conveyed utterances are paramount to the actions performed. A word and a sentence are considered to be the main components of a speech act. Both of them are known to have crucial roles in perceiving any communication. The word (or the sentence) may have more meanings than one. It is necessary to catch their true meanings in the right context. Prosodic features turn out to play a great role in conveying the information through any of the speech acts as well.

The issue under discussion has been investigated by many of foreign and local scientists such as J. Austin, J. Searle, W. Alston, W. Croft as well as F.Y. Veysalli, A.A. Abdullayev, A.Y. Mammadov, L.M. Khanbutayeva, etc.

The theory of speech acts which was originated by J. Austin and J. Searle has been investigated in the article. It states that the language introduces itself as a form of the action in the speech acts. The divisions of the speech acts that have been put under discussion are widely touched upon in the article as well.

Key words: sentence, meaning, speech acts, information, convey, word

Г.Р. Зейнәлі

Әзірбайжан тілдер университеті, Әзірбайжан, Баку қ.
e-mail: gulyaz.zeynalli@gmail.com

Мағына және сөйлеу әрекеті

Мақалада сөйлеу актісінің мағынасы қарастырылады. Мағына лингвистикалық, сондай-ақ тілдік емес корреляцияны, лингвистикалық форма мен экспрессияның сілтемесін немесе денотатын білдіруге арналады. Сөйлеу актісі айтылымдар арқылы орындалатын әрекетке байланысты актілер екені белгілі. Адам бір нәрсені айту (немесе сөйлеу) арқылы кез келген әрекетті жасай алады. Сөйлеу әрекеттері арқылы сөйлеуші физикалық әрекетті жай сөздер мен сөз тіркестері арқылы жеткізе алады. Айтылған сөздер орындалған әрекеттерге қатысы бойынша жоғары маңыздылыққа ие. Сөз бен сөйлем сөйлеу актісінің негізгі компоненттері болып саналады. Олардың екеуі де кез келген коммуникацияны қабылдауда шешуші рөл атқаратыны белгілі. Сөздің (немесе сөйлемнің) бірнеше мағынасы болуы мүмкін. Олардың шынайы мағынасын дұрыс контексте түсіру қажет. Кез келген сөйлеу әрекеті арқылы ақпаратты беруде просодикалық ерекшеліктер де үлкен рөл атқарады.

Талқыланып отырған мәселені Дж. Остин, Дж. Сир, В. Альстон, В. Крофт сияқты көптеген шетелдік және отандық ғалымдар, сонымен қатар Ф.Я. Вейсалли, А.А. Абдуллаев, А.Я. Мамедов, Л.М. Ханбутаева, т.б. зерттеген.

Мақалада Дж. Остин мен Дж. Сирль жасаған сөйлеу актілері теориясы қарастырылады. Онда тілдің сөйлеу актісінде әрекет формасы ретінде әрекет ететіні айтылады. Мақалада талқыланған сөйлеу актілерінің бөлімшелері кеңінен қозғалады.

Түйін сөздер: сөйлем, мағына, сөйлеу актілері, ақпарат, жеткізу, сөз.

Г.Р. Зейналлы

Азербайджанский университет языков, Азербайджан, г. Баку
e-mail: gulyaz.zeynalli@gmail.com

Значение и речевой акт

В статье рассматриваются значение и речевой акт. Значение предназначено для выражения лингвистического, а также нелингвистического коррелята, референции или денотации языковой формы и выражения. Речевые акты, как известно, представляют собой акты, относящиеся к действию, выполняемому высказываниями. Человек может совершить любое действие,

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

произнеся (или сказав) что-то. С помощью речевых актов говорящий может передать физическое действие просто с помощью слов и фраз. Переданные высказывания имеют первостепенное значение по отношению к совершаемым действиям. Слово и предложение считаются основными составляющими речевого акта. Оба они, как известно, играют решающую роль в восприятии любого общения. Слово (или предложение) может иметь несколько значений. Необходимо уловить их истинное значение в правильном контексте. Просодические особенности также играют большую роль в передаче информации посредством любых речевых актов.

Обсуждаемый вопрос исследовался многими зарубежными и отечественными учеными, такими как Дж. Остин, Дж. Сёрл, У. Олстон, У. Крофт, а также Ф.Я. Вейсалли, А.А. Абдуллаев, А.Я. Мамедов, Л.М. Ханбутаева, и др.

В статье исследуется теория речевых актов, созданная Дж. Остином и Дж. Сёрлом. В нем говорится, что язык выступает как форма действия в речевых актах. В статье широко затронуты подвергшиеся обсуждению подразделения речевых актов.

Ключевые слова: предложение, значение, речевые акты, информация, передать, слово.

Introduction

Linguists have always been interested in how every living or inanimate concept that is observed around us can be misunderstood. J. Austin is known to be one of the figures who is especially interested in things and their names. He writes about it: ‘I have always been interested in perceiving the true meanings of words, sentences, etc.’ (Austin, 1975: 1). ‘It was for too long the assumption of philosophers that the business of a ‘statement’ can only be to ‘describe’ some state of affairs, or to ‘state some facts’, which it must do either truly or falsely’, he states (Austin, 1975: 1). As can be seen, some scientists (both grammarians and philosophers) have been aware that it is not easy to distinguish the meanings of statements (even simple ones), questions, commands, and so on.

J. Austin’s famous work is ‘How To Do Things with Words’; it is the work that is devoted to the study of this issue.

J. Austin was able to subtly observe the differences between everyday words and word families. Examining the comparative qualities of adverbs in his famous essay, the author divides them into the following types such as ‘involuntorily’ (qərəzliklə), ‘inadvertently’ (ehtiyatsızlıqla), ‘by accident’ (təsadüfən), ‘by mistake’ (səhvən). He claims that sentences, events, and situations that are named ‘performative speech’ are necessary to be more distinctive than descriptive as they control acts. For example, when a speaker uses the verb ‘to apologize’ (üzr üstəmək) in a sentence “I apologize for being late”, it means that he (she) performs the act of begging pardon (Austin, 1975: 86).

It is noteworthy to highlight that there is a consistent connection among a sign, its meaning and significance. F.Y.Veysalli writes that this connection is that the sign has a meaning (Veysəlli, 2013: 96). It should be noted that the meaning is not just a sign. The same meaning has different expressions in different languages as well as in the same language. Each expression has a specific meaning, but not always. Observations show that the same word usually has the same meaning. A grammatically correct expression means a certain name and always means the same thing. However, this does not mean that understanding has the same meaning.

F.Y. Veysalli believes that being the meaning of any concept does not mean that it has a certain meaning with full certainty (Veysəlli, 2013: 100). Words used in a normal situation are considered to carry their meanings. It is possible to talk about words and their meanings. This also happens when someone else’s words are used in direct conversation (indirect speech). In this case, the words are interpreted as someone else’s words, and only then their meaning is possible to be observed (Veysəlli, 2013: 120).

Theories of speculative grammars cannot be ignored when talking about things or names or their meanings. With their theories, they explored what they were based on in the study of language, the extensive analysis and memorization of Latin grammar as people changed their views on the language. The issues mentioned in the works of A. Donatus and S. Priscian were encountered. At that time, they carefully studied words in different languages, their descriptive forms, word order and grammatical rules. Beginning in 1100, Aristotle’s works began to be translated, and Aristotle’s commentaries in Arabic began to recirculate in European intellectual life in various ways. When Aristotle’s ‘Posterior Analytics’ and other works began to be reexamined, scholars realized that traditional terms of language learning no longer gained status because according to Aristotle, science should be studied on the basis of general principles; it is not

enough to simply collect or classify the phenomenon (Veysəlli, 2013: 13). The newly established medieval universities operated to pursue scientific and theoretical knowledge.

In order to discover what is basic or universal in the language, twenty-first-century scholars began to study many languages comparatively and were faced with the question: 'What is common to all human languages?' Some scholars are known to have taken different approaches. They believed that only ancient languages, such as Greek, Latin, and Hebrew needed to be studied, but Latin was the most widely used one. Medieval scholars believed that Latin was a highly developed language. It was meant to be a kind of example for all languages. Therefore, it was thought if they studied Latin carefully, they would be able to discover everything that was fundamental to all languages.

Speculative grammarians explored universal truths about language by writing commentaries. They used more questions and answer forms. That was reminiscent of the format written by the sixth-century scholar S. Priscian in his treatise "Institutiones Grammatical". Such texts began with a metagrammatic introduction and then continued with sections of Latin speech analysis, morphology, and syntax. The names of some speculative grammars are important to be mentioned here such as D. Martin, D. Boezius, Thomas of Erfurt and others. Those scholars claimed to have identified the basic features of language. For example, Modistey scientists considered eight parts of speech to be universal, although in Greek, unlike Latin, there is no definite article. It was also a reference to one of the facts of their mutual linguistic acquisition. In more extensive writings, Modistey scientists explored the universality of syntax and semantics. According to them, language, thought and reality can be considered to be a mirror of one another. Commenting on S. Priscian's grammar around 1270, D. Boezius wrote about it: *"There is some logic for all languages, and therefore there is only one grammar for all of them"* (Chomsky, 1965: 44).

Materials and methods

It is a known fact that L. Wittgenstein made some 'notes' to St. Augustine's concept of language learning. The first note was called 'smart teaching'. In that concept, St. Augustine did not mean obtaining compliments for certain functional categories, such as articles and sentence members. St. Augustine did not accept the basics of grammar either. However, unlike St. Augustine, L. Wittgenstein did not consider his (St. Augustine's) style of communication to be appropriate during the complex stage of communication. According to him (L.Wittgenstein), people perform expressive acts through a language. L. Wittgenstein denies the linguistic condition of St. Augustine's act of speech. It is necessary to note that L. Wittgenstein's language games as well as St. Augustine's language games are introduced in the form of 'commands' and should be followed by any of the speech acts. The language games may describe the landscape of the world providing information about events, create conditions for different aspects of the event: *offer, thank, curse, greet, praise,* etc. (Wittgenstein, 1961: 23). Later L. Wittgenstein writes that words can be considered to be deceptive in parallel. We consider it necessary to highlight that the roles of words in the act of speech are different. L. Wittgenstein states that 'though the engineer presses one of the panels, the other panels of the locomotive may move because of their similarity, first one, then the other, and so on, and so on' (Wittgenstein, 1961: 24). He proposes to pay attention to the language games in order to clearly explain the philosophy of speech acts. In this case, the role of words should not be forgotten. We'd like to underline that J.Austin's theory of speech acts differed from L. Wittgenstein's. This difference is possible to be observed both in style and structure. Commenting on L. Wittgenstein's act of speech, J. Austin writes: 'The complexity of words is determined during communication. Then he (J.Austin) presents their meanings as the concept of 'family similarity' (Austin, 1975: 66). He writes that there are words that can be explained by their definitions or meanings in the conditions that are considered to be necessary and sufficient. For example, he explores the word 'game' (oyun) in English. He writes that this word may be used to introduce different meanings: /tic-tac-toe/; /board games/; /Olympic games/; /poker/ and so on. These words cannot be explained by an unambiguous inductive definition, but in some cases they overlap, in other cases they do not (Austin, 1975: 66). It should be noted that modern psycholinguists present what J. Austin calls 'family similarity' as a concept that is observed in the modeling of the structures of semantic relations in the mental lexicon of a man.

In modern times, the act of conversation in the transmission of information has a significant impact on the communication process. During the communication, the emergence of the types of speech acts such as performatives, constatives as well as the

types of speech acts divided by J. Austin, 'happy words', 'unhappy words' is not accidental.

Speaking of the act of speech, we can mention the name of J. Searle. It should be noted that J. Searle's theory of the act of speech originated in 1969. Until then, language learning was studied in a different direction. J.Searle claims that the most important issue in conversational acts is to determine the philosophy of language. J.Searle contrasts the philosophy of language with the philosophy of linguistics (Searle, 1969: 3).

Linguistic philosophy deals with the relationship between the brain and the body, the relationship between science and ethics, the nature of reality (ontology), and the study of the epistemology of those around us.

The philosophy of language, on the other hand, examines what linguistic philosophy has studied. This means that studying the philosophy of language means exploring the language itself. According to J. Searle, it studies the language (Searle, 1969: 18). In studying the theory of speech acts, J. Searle's goal was to study the language and to explain how the language developed within national and ethnic boundaries as well. J. Searle's theory is to emphasize to us how language, and more precisely any language develops.

Literature review

Investigations show that speech acts are divided into five broad groups (Austin, 1975: 15):

1. Constatives:

In this case, the speaker confirms the truth reflected in the proposition. Such types of acts include *affirmative, assertive, inconclusive, emotional, negative, foretelling* sentences. For example, So, you are going to be here at two? (Beləliklə, saat ikidə burada olacaqsınız?)

2. Directives:

In this case, a speaker conveys his (her) purpose to a listener in any way, and sentences such as *giving advice, asking, commanding, forbidding, insisting, allowing, asking questions, warning* are used in this type of speech act. For example, "Could you carry this for me?" (Bunu mənim üçün daşıya bilərsinizmi?)

3. Commissions:

In this case, a speaker performs any action, such as *offering, inviting, assuring, setting goals, swearing*, etc. The following examples may highlight this type of speech act: "Do that again and I'm going to smack you!" (Bir də bunu etsən, səni şapalaqlayacam) (*promise, warning*); *"I now covenant with you" (Mən indi sizinlə razıyam) (agreement); "I promise to exercise every day" (Söz verirəm ki, hər gün idmanla məşğul olacağam) (promise); "I solemnly swear to tell the truth" (Mən təntənəli şəkildə and içirəm ki, düzünü deyəcəm) (swear).*

4. Expressives (*thanks, congratulations, assurances*):

In this case, the speaker expresses his (her) attitude or reaction to any situations related to the context. These types of sentences may express *apologize, likeness, praise, judgment, regret, thank,* and so on. Let us look at the examples below: *"Thank you for giving me the money" (Mənə pul verdiyin üçün sənə təşəkkür edirəm), "I apologize for stepping on your place" (Sizin yerinizi tutduğum üçün üzr istəyirəm), etc.*

5. Declarations:

The speaker performs the act of speech only and only with the execution of the speech (Alston, 1970: 172). For example: "I hereby declare war on your country!" (Mən bununla da sizin ölkənizə müharibə elan edirəm!); *"I now pronounce you husband and wife" (Mən sizi ər- arvad elan edirəm); "This note is legal permission for all debts" (Bu qəbz bütün borclar üçün rəsmi icazədir).*

S.L. Tsohatzidis claims that the act of speech is an important and complex source of communication (Tsohatzidis, 1994: 11). The importance of the act of speech is now accepted in linguistics and has already attracted the attention of linguists as an object of research.

The act of speech can be considered to be ambiguous. The ambiguous speech acts were mentioned as 'the games of the language' by L. Wittgenstein. 'The language games' that was presented by L. Wittgenstein are used in the communication process by the speaker, and L. Wittgenstein figuratively named the 'language games' as 'extensive ammunition or clothing of speech rule' (Wittgenstein, 1961: 22).

Experiment

An act of speech means that a speaker or a writer utters and uses a word or a sentence in a special form, which is necessary in any situations. Words and sentences are important components of the acts of speech. Both of them play an important role in every communication. It is important to pay attention to the fact that a word and a sentence have more than one meaning during the speech acts. The role of in-

tonation is important in determining the role of both language units in the communication too. During a speech act, the speaker tries to convey the necessary information to the participants. The following examples may illustrate our point of view.

Example I: "A father enters the room and sees a child playing with matches. He (the father) says to the child: Come here!" (Buraya gəl!) The command is heard to be pronounced in a special tone, the listener is taken out of one situation in any way and directed to the other one. This form of speech act is called directives (*direktivlər*: göstərişlər, təlimatlar).

Example II: 'Can you pass me that book?' (O kitabı mənə ötürə bilərsinizmi?) Any general request in the form of this general question is intended as a form of courtesy. Depending on the situation, a listener's attention is drawn not to the physical ability of the individual, but to his (her) politeness in the performance of any task. Therefore, speech acts are considered to be more related to the intention of the speaker than to the constitutional sense. Among the scholars engaged in research on speech acts, we can mention the names of J. Austin, J. Searle, etc.

Discussion

J. Austin writes that the main feature of performatives is that they are neither true nor false, that is, evaluated in terms of truth (Austin, 1975: 57).

Differences between speech acts, their capabilities, and the verbal and non-verbal elements used to transmit information affect their act. J. Austin offers five *illocutive* powers. (Note: *locution* is what was said and meant, *illocution* is what was done, and *perlocution* is what happened as a result).

L.M. Khanbutayeva also analyses the types of the speech acts. She discusses the three types of them: *locutive; illocutive and perlocutive acts* (Xanbutayeva, 2018: 35).

L.M. Geis gives five divisions of speech acts as following (Geis, 1995: 80):

1. Constatives. The speaker confirms something about the correctness of the proposition. In this case, what is said is confirmed, claimed, denied, explained, predicted, and trusted, and so on.

Example 1:

/I confess to stealing the money// (Pulu oğurladığımı etiraf edirəm (boynuma alıram)).

2. Directives. In this act of speech, the speaker's goal is to direct a listener to the action in a special way. Such sentences may express *giving advice, asking, ordering, encouraging, forbidding, insisting, instructing, allowing, forbidding, questioning, offering, warning,* and so on.

Example 2:

/If your boss gives you some instructions, it is the best to get it out of the way quickly to show him you can handle any job// (Əgər müdirin sənə tapşırıq verirsə, onun tapşırdığını cəld yerinə yetir ki, sənin hər bir işin öhdəsindən gəlidiyini bilsin.)

3. Commissions. In this act of speech, a speaker performs acts such as *guarantee, offer, invitation, oath,* and *commitment,* etc.

Example 3:

/You may stay with us some more days// (Siz bir neçə gün də bizimlə qala bilərsiniz.)

4. Expressives (confessions). The speaker expresses his (her) attitude to the situation of any case. In this case, *apologize, praise, appreciate, congratulate, regret, thank, welcome,* and other acts are performed by the speaker.

Example 4:

/I am so sorry for having kept you waiting// (Sizi gözlətdiyim üçün çox təəssüf edirəm.)

5. Declarations. A speaker carries out some *rulings, orders (religious, official, etc.).*

Example 5:

[The marriage officer tells the newlyweds:]

/I pronounce you man and wife// (Sizi ər və arvad elan edirəm.)

[The person conducting the meeting says:]

/I declare this meeting closed// (Bu iclası bağlı elan edirəm.)

Each act of speech in this division has its own language. For example, 'judgments' are used to judge, as the name implies. Who can give a verdict, for example, a judge, a jury, an arbitrator, etc.? The verdict is either factual, or evaluative, or may have other status. Each of these types is perceived in the act of speech, regardless of whether it performs any function. Therefore, the acts of conversation that take place in different media appear differently. It is true that J. Austin writes that although the first four are distinguished or observed in the act of speech, the fifth, that is, the recognition of the expositives, is a bit more complicated (Austin, 1975: 152). Expositives clarify the purpose of our speech, that is, what word or words we use in what situation and for what purpose.

Results

Any performance used in a speech act is performed in a different style and structure with different combinations of the same content. It is not

necessary to have any exhaustion. J.Austin writes: "I cannot offer a ranking in this division because of its complete consistency as sometimes I am also confused in choosing them. It is necessary to state that all aspects that have been put forward are presented in all classes of the speech acts." (Austin, 1975: 152)

There are special speech acts that clearly show the recipient of the speech act, the inclusion of the information transmitted in the act into the existing data model, and the difficulty of these extrapolation procedures is addressed at the level aimed for the speech act (Holdcroft, 1994: 71).

During the transmission of a speech act, different people understand the meaning of the speech act differently, depending on the amount of background knowledge, the experience, and ability to use language tools, mental state and other factors. The explicit and implicit transmission of the proposition by the executor of the act of speech will inevitably create in the mind of the recipient a mental reflection of the extraordinary situation which he (she) has programmed in his (her) brain.

Conclusion

The communicative types of sentences are mainly intended for the speaker. In this case, the wishes and desires of the speaker are taken into account. These sentences tend to be somewhat purposeful. They are mostly used in the present tense forms. Sentences can express *exclamation, command, narration, etc*.

There are declarative, interrogative, negative sentences.

Exclamatory sentences express *strong emotion*.

Command (Imperative) sentences mean *command, instruction, request, suggestion, direction.*

Informative sentences are sentences that benefit both the listener and the speaker, and these types of sentences are interactive on both sides. They are more intentional or premeditated, less rhetorical, and intend to provide or obtain information.

Based on our research, we conclude that speech acts have the following peculiarities:

1) The purpose of communication;

2) The occurrence of communication; whether the information transmitted during the speech act is new or old;

3) The use of verbal and non-verbal signs in the act of conversation;

4) The persuasive nature;

5) The purposeful realization of each communication.

Among these features, the goal stands first. There can be no purposeless communication; even if we make sounds like /Ah/, /Oh/, /Ouch/, etc. in any situations, we make them for some reasons.

Speech acts are carried out only on purpose. For example, if we tell a friend /It is very hot today // (Bu gün çox istidir), this means that we warn our friend about the weather. Our goal is to warn someone. We can say that it may not be something we have planned in advance to let a friend know the condition of the weather. Due to the hot weather, we are currently performing such an act on the basis of conversation. On the other hand, our friend may think that we did it on purpose. We'd like to stress that by conveying this type of message, we have been purposeful.

References

Austin J. How to do things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1975. – 169 p

Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. – Bakı: Mütərcim, 2013. – 420 s.

Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge: Mass.: M.I.T. Press, 1965. – 251 p.

Alston W.P. Review of speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1970. – p.172-179.

Tsohatzidis S.L. (ed.) Foundations of Speech Act Theory: Philosophical and Linguistic Perspectives. – London and New York: Routledge, 1994. – 207 p.

Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus. The German Text of Ludwig Wittgenstein's Logisch-philosophische Abhandlung, (D.F.Pears and B.F.McGuinness, trans.). – London: Routledge and Kegan Paul press, 1961. – 578 p.

Searle J. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.

Xanbutayeva L.M. Danışıq aktı nəzəriyyəsində sintaktik vahidlərin yeri. Monoqrafiya. – Bakı: Elm və Təhsil, 2018. – 200 s.

Geis L.M. Speech acts and conversation interaction. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 248 p.

Holdcroft D. Indirect Speech Acts and Propositional Content. Tsohatzidis (ed.) – New York: New Press, 1994. – p.71-95.

Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. – Bakı, 2011. – 272s.

Brown G. and Yule G. Discourse Analysis. – United Kingdom: Cambridge University Press, 1983. – 288 p.

Croft W. Speech Act Classification, Language Typology and Cognition. Ed. L.Tsohatzidis. – London and New York: Routledge, 1994,. – 105 p.

Fotion N. Master Speech Acts // Philosophical Quarterly, Volume 21, Issue 84. – Cambridge: Cambridge University Press, 1971. – p.232-243.
Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 396 p.
Thomas J. Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics. – London: Longman, 1995. – 240 p.
Vanderveken D. Meaning and Speech Acts. – Cambridge: Cambridge University Press, Vol. 1, 1990. – 254 p.

References

Abdullayev A.A. (1998). Aktual uzvlenme: metn ve diskurs [Actual linking: text and discourse]. Baku: Mutarjim, 272 p. (In Azerbaijani)
Alston W.P. (1970). Review of speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, p. 172-179.
Austin J. (1975). How to do things with Words. Oxford: Oxford University Press, 169 p.
Brown G. and Yule G. (1983). Discourse Analysis. United Kingdom: Cambridge University Press, 288 p.
Chomsky N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 251 p.
Croft W. (1994). Speech Act Classification, Language Typology and Cognition. L. Tsohatzidis (ed.), London and New York: Routledge, 105 p.
Fotion N. (1971) Master Speech Acts. Philosophical Quarterly, Volume 21, Issue 84, Cambridge: Cambridge University Press, p. 232-243.
Geis L.M. (1995). Speech acts and conversation interaction. Cambridge: Cambridge University Press, 248 p.
Holdcroft D. (1994). Indirect Speech Acts and Propositional Content. Tsohatzidis (ed.) New York: New Press, p.71-95.
Khanbutayeva L.M. 2018). Danıshıq aktı nezeriyyesinde sintaktik vahidlerin yeri [The place of syntactic units in the theory of speech acts]. Baku: Science and education, 200 p. (In Azerbaijani)
Lyons J. (1995). Linguistic Semantics: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 396 p.
Searle J. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 203 p.
Thomas J. (1995). Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics. London: Longman, 240 p.
Tsohatzidis S.L. (1994). Foundations of Speech Act Theory: Philosophical and Linguistic Perspectives. London and New York: Routledge, 207 p.
Vanderveken D. (1990). Meaning and Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press, Vol. 1, 254 p.
Veysalli F.Y. (2013). Dilchiliyin esaslari [Basics of linguistics]. Baku, Mutarjim, 420 p. (In Azerbaijani)
Wittgenstein L. (1961) Tractatus Logico-Philosophicus. The German Text of Ludwig Wittgenstein's Logisch-philosophische Abhandlung (D.F. Pears and B.F. McGuinness, trans.). London: Routledge and Kegan Paul press, 578 p.

IRSTI 16.21.21 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph10

G.K. Dairabekova[1*], A.N. Zabrodskaja[2], S.I. Igilikova[1]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2]Tallinn University Baltic Film, Media and Arts School, Estonia, Tallinn
*e-mail: gdayrabekova@gmail.com

REDUPLICATION IN THE ENGLISH WORD-FORMATION SYSTEM

The article is dedicated to the relevance of the study is due to the fact that interdisciplinary theoretical studies in English and Kazakh linguistics make it possible today to determine the main directions related to translation, to determine the need to select specific patterns for adequate translation of materials in these languages, within the framework of general and particular linguistics. Clarification of the data of scientific research puts before scientists new ways of solving various issues in this area. In this regard, the methods and ways of transferring bilingual words into the Kazakh language create a number of prerequisites that are the basis of a number of valuable studies. There is no doubt that the adequacy of the transmission of paired English words and the definition of their equivalents in the Kazakh language are one of the urgent and complex problems facing linguistics today.

Our study pays considerable attention to the peculiarities of their translation, which are the connecting link of literary and cultural ties and development between different peoples. Despite the fact that there are certain achievements in the field of translation, we still cannot deny the theoretical and practical significance of studying various works in this area. Therefore, work on the consideration of transformational models for the translation of paired words in English, although it does not completely eliminate the tasks set, an attempt to make a certain contribution in the search for solutions in this direction takes place. Given the numerous scientific works and modern works, there is an acute need to analyze scientific research on the specifics of paired words in foreign languages, including in English and the ways of their translation into Kazakh, which contribute to the strengthening and development of ties between the literature and culture of our country and other peoples.

Key words: reduplication, semantics, functionality, word formation, expression, vocabulary, sociolinguistics, general linguistics, comparison.

Г.К. Дайрабекова[1*], А.Н. Забродская[2], С.И. Игиликова[1]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Балтық кино, медиа және өнер мектебі, Таллин университеті, Эстония, Таллин қ.
*e-mail: gdayrabekova@gmail.com

Ағылшын тіліндегі сөзжасам жүйесіндегі қос сөздер

Зерттеудің өзектілігі ағылшын және қазақ тіл білімдерінің сан салалы теориялық ұстанымдары бүгінгі күнде аудармаға қатысты зерттеулердің негізгі бағыт-бағдарын анықтауға, маңызды қорытындылар шығаруға мүмкіндік беретіндіктен, бұл тілдердегі материалдарды бір-біріне шебер аударудың жалпы және жеке лингвистика шеңберіндегі өзіндік заңдылықтарын сұрыптау және осы тұрғыдағы жұмыстардың өзге ізденістер қатарында алар орнын нақтылау қажеттігі ғалымдардың алдына тың мәселелер қойып отырғаны даусыз. Осыған орай, ағылшын тіліндегі қос сөздерді қазақ тілінде берудің түрлі әдіс-тәсілдері де құнды зерттеулердің дүниеге келуін қамтамасыз етер алғышарттар қатарын құрауда. Ағылшын тіліндегі қос сөздер мен олардың қазақ тіліндегі баламаларын тексеру бүгінгі тіл білімінің алдында тұрған күрделі мәселелердің бірі екендігінде дау жоқ. Себебі еліміз бүгінгі таңда түрлі халықтар арасындағы әдеби-мәдени байланыс пен дамудың дәнекері болып табылатын аударма, соның мәселелеріне үлкен мән беруде.

Осы орайда аударма саласында қаншама көп жұмыстар атқарылып жатса да, әлі де бұл саладағы еңбектерді молайтудың теориялық және практикалық маңыздылығын жоққа шығара алмаймыз. Сондықтан ағылшын тіліндегі қос сөздердің қазақ тіліндегі трансформацялық модельдерін қарастыру жұмысы мәселені толығымен жоймаса да, осы бағыттағы ізденістерге белгілі бір үлес болуға мүмкіндігі бар. Осыған дейінгі еңбектерді зерттеліп, озық тәжірибелерінен үлгі алу еліміз бен өзге халықтар әдебиеті мен мәдениеті арасындағы байланыстарды нығайтуға, өркендетуге айтарлықтай септігін тигізерін ескерсек, шет тіліндегі, соның ішінде ағылшын

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

тіліндегі қос сөздердің сипаты, олардың қазақ тіліне аударылу жолдары туралы ғылыми зерттеулер зәрулігі мен қажеттілігі анық сезіледі.

Түйін сөздер: редупликация, семантика, қолданылуы, сөзжасам, сөздік, лексика, социолингвистика, жалпы тіл білімі, салыстыру.

Г.К. Дайрабекова[1*], А.Н. Забродская[2], С.И. Игиликова[1]

[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]Балтийская школа кино, медиа и искусств Таллиннского университета, Эстония, г. Таллин
*e-mail: gdayrabekova@gmail.com

Редупликация в английской словообразовательной системе

Актуальность исследования обусловлена тем, что междисциплинарные теоретические исследования в английском и казахском языкознании позволяют сегодня определить основные направления, касающихся перевода, определить необходимость отбора специфических закономерностей адекватного перевода материалов в данных языках, в рамках общей и частной лингвистики. Уточнение данных научных изысканий ставит перед учеными новые пути решения различных вопросов в этой области. В этой связи, методы и способы передачи двуязычных слов на казахский язык создают ряд предпосылок, являющихся основой ряда ценных исследований. Нет сомнений в том, что адекватность передачи парных английских слов и определение их эквивалентов в казахском языке являются одной из актуальных и сложных проблем, стоящих перед лингвистикой сегодня.

Наше исследование уделяет значительное внимание особенностям их перевода, которые являются связующим звеном литературно-культурных связей и развития между различными народами. Несмотря на то, что имеются определенные достижения в сфере перевода, мы все же не можем отрицать теоретическую и практическую значимость изучения различных трудов в этой области. Поэтому работа по рассмотрению трансформационных моделей перевода парных слов в английском языке, хотя и не полностью устраняет поставленные задачи, попытка внести определенный вклад в поисках решений в этом направлении имеет место быть. Учитывая многочисленные научные труды и современные работы, остро ощущается необходимость анализа научных исследований, посвященных специфике парных слов на иностранных языках, в том числе в английском и путях их перевода на казахский язык, которые способствуют укреплению и развитию связей между литературой и культурой нашей страны и других народов.

Ключевые слова: редупликация, семантика, функционирование, словообразование, экспрессия, лексика, социолингвистика, общее языкознание, сравнение.

Introduction

Linguistics is a branch of science that is one of the branches of lexicology and morphology. While new words in a language are formed in certain grammatical ways with the participation of certain grammatical forms, on the other hand, it is clear that the vocabulary of the language is enriched by that new word. We believe that it is better to explain the process of merging from single words into compound words, in other words, from this word-formation point of view.

In any language, a compound word is formed as a result of the process of word formation. The results of the analysis of the scientific literature on the issue of compound words show that there is still no consensus among linguists in revealing the full nature and meaning of compound words, their description and definition. As a result, there are difficulties in translating compound words from one language to another. One of these difficulties is related to the recent problems of functional grammar in Kazakh linguistics. The problem can be explained by the content side of the language and the content delivery side. In other words, it comes from the conclusion that language consists of content and its expression, and is associated with the question of the role of compound words in English and Kazakh in conveying a certain content in the human mind. For example, in the speaker's mind *cowherd* The concept is in English *herdsman, shepherd, cowboy* in the Kazakh language, if it is expressed by a compound noun *cowherd, herdsman, king, shepherd* expressed by derivative words such as. However, in English, this compound noun was the second component *man, boy* It should be borne in mind that the meaning of compound words in the Kazakh language can be given by the suffix *-шы, -шы.* If we look at these suffixes from the word-formation point of view, their main function is to connect the words themselves *person, profession, specialty.* The value is an adverb. It is obvious from the given word that

there are similarities in the principles of creation of English and Kazakh equivalents.

Creating a new word by combining is the main way of word formation in English. It is known that the way to combine in English is to combine two or more roots and create a new word. It requires a thorough study of the various dimensions of the definition of compound words, which are added to the vocabulary of the language and supplement it with the names of new concepts. Because, no matter how many words are in English and Kazakh, whether they are spoken at the level of a special scientific article, textbook or a separate monograph, it is impossible to conclude that its nature and problems are fully revealed and its problems are solved. In addition, a comparative study of linguistic materials related to compound words in English and Kazakh has only recently begun. Of course, we do not think that scientific work has been done in this area. Many scholars, including A. Baitursynov, K. Zhubanov, G. Zharkeshova, Zh. Shakenov, A. Iskakov, K. Akhanov, A. Akhmetov, G. Abdrasilova, B. Kasym, A. Zaisanbayeva, N. Orazakhynova, G. Omarbekova, M. Balakayev, S. Isaev, A. Khasenova, A. Salkynbay, K. Kuderinova and others. worked [41]. Among them are researchers of compound words, as well as scholars who have commented on other topics. The word-formation system of the modern Kazakh language became the core of the works of N. Oralbayeva, G. Abdrasilova. G. Paul, O. Esperson, I. Arnold, A.I.Smirnitsky, K. Gobild and others on word formation problems in English linguistics. Scientists such as However, the problem of comparative study of materials of the two languages still requires a lot of work. It is clear that there is still a lot of unfinished work. One of them is to distinguish between compound words and phrases. One of the issues to be addressed is the development of transformational models of compound words in English and in other languages.

The science of word-formation in Kazakh linguistics has been the subject of special research since 1980, and many works, in particular, special textbooks and manuals, have been published. A special place in the definition of transformational models of the study of the word-formation system of the modern Kazakh language in comparison with the analytical language, such as modern English. There are four main ways of word formation in highly functional English: *affix line, conjugation line, conversion, abbreviation (abbreviation).*

In addition to research on other Turkic languages, the reasons for the consideration of compound words in the field of morphology of Kazakh linguistics in the field of lexicology of English linguistics, how they are studied, their nature and complexity. It is true that many legitimate and relevant questions arise, such as the secret, what are the main features and types, whether they have similarities with individual nouns, or whether they are closer to free phrases than individual words. Moreover, it is clear that individual linguistic features that are unique to English and not to other languages also apply to compound words. For example, the number of compound words in English is much higher than in other words. This shows that compound words are a productive way of word formation in English. The formation of compound words and their semantic nature, word-formation meaning are considered to be relatively incompletely studied in comparison with other languages. These and similar problems, which can not be fully resolved, are the main factors that motivate the use of compound words as a special object of study. Thus, transformational models of compound words are determined.

We believe that the consideration of compound words in the field of lexicology of English linguistics, first of all, is analogous to the fact that English compound words are the most important part of enriching the vocabulary. Second, the object specificity of the science of lexicology also plays a role. Scientists fully understand that lexicology is the science of words. However, depending on the individual language, its composition can be expanded or contracted. For example, in Kazakh linguistics, the definition of lexicology is: “a word and a set of words – studies the vocabulary of the language. The word is considered in lexicology as a lexical unit Its main problems include the place of the word in the language units, the main features of the word, the relationship of words and concepts, types of lexical meanings of words, the relationship and connection of lexical and grammatical meanings of words [1. 77].

I.V. Arnold’s work on the lexicology of the English language expresses the following opinion about the object of study of lexicology: Lexicology considers the lexical structure of the language and the features of words, the word as the basic unit of language. The term lexical composition means a system consisting of all the words in the language. A word is a semantic unit consisting of several sounds in a language. The word is a phonological, semantic and grammatical unit [2. 9]. This definition is given to the field of lexicology of the English language. The following two issues need to be addressed in the definition. First, the author explains the vocabulary

as a system. That is, it is clear that language consists of closely interconnected components that make up a whole. One of those components, in our opinion, is the compound words in English. Therefore, compound words are used in English lexicology in this context. Second, the definition of a word as a phonological, semantic, and grammatical unit is a criterion for the study of each lexical unit. However, research will be conducted at different levels, depending on which of these issues is most often used in which language.

There is no doubt that in languages that differ in genealogical and morphological structure, compound words are formed in different ways. In the Kazakh language, the grouping of complex words into compound words, double words, compound words, abbreviations is a well-established opinion. Scientific works at various levels, from individual textbooks on the grammar of the Kazakh language to major monographs, are divided into individual and complex in terms of the composition and identity of the general word, including groups of complex words called compound words. In addition, depending on the formation of individual word groups, compound nouns, compound adjectives, compound verbs, etc. became the core of the study. In English, compound words are taken as a special object of study. Because a In English, word formation by combining roots is a productive way of word formation. They combined structural, morphological, semantic features of word formation, as well as their functions in different styles.

Materials and methods

In the Kazakh language, compound words are often studied in terms of personality, in the English language, the formation of complex words, their constituent syllables, which word group they are formed from, semantic nature, ways of connecting their components, etc. is set.

Traditions of writing languages, such as Russian, German, and English, distinguish words from linguistic units at other levels of the language in that they are written as a whole. In a number of studies, steps have been taken to address the level situation of compound words created by simple merging . In particular, A.I.Smirnitsky *stone wall, door handle* such as English word-formation patterns [3. 114-119]. He connects the reason for the diversity of research areas with the phenomenon of conversion homonymy. According to it, a certain defining component of a complex word-formation pattern can be considered as a noun-based word or an adjective-based word. Thus, the scientist came to the conclusion that such linguistic units are “unstable complex words that tend to quickly separate and change into a phrase” [4. 133]. In contrast, the ambiguous nature of such types does not allow them to be considered as standard words. The same cannot be said of cases where the vocabulary is obvious: the problem of accent in English is undoubtedly one of the biggest problems, such as the desemantization of one of the components, the presence of a single accent.

In English, depending on the spelling and composition of the words, there is no separate noun like in Kazakh. All are called compound words or compounds. Therefore, there is a difference in the names of the terms in English and Kazakh. In our research, however, we continue to consider whether English words are written together or separately. But they should not be confused with phrases. In this regard, it is worth mentioning the following in English. In the second half of the nineteenth century in English concerning compound words “ *block compounds* There is a problem called Although the words related to the problem are the same, they are written separately. For example, “chat show”, “pinguin suit”, etc. words. Such compound words can be easily confused with phrases. This was said when talking about the “stone wall”. But you can tell the difference. By substituting the words they contain, compound words can be distinguished from a type of phrase called “nominative binomial”. For example, words in compound words cannot be replaced. Because substituting them makes the words completely meaningless. And in phrases the meaning is not removed at all, only changes lexically. For example, “vid kid” means “a kid who is a video fan”, “kid vid” means a video for children, or “lamp”. “oil” means “oil for the lamp” and “oil lamp” means “oil lamp”.

Spelling of compound words plays an important role in both English and Kazakh. K. Kuderinova commented on the spelling of compound words in the Kazakh language: We know that there are unresolved issues in strengthening the status of this group as a normative unit. . Therefore, the author considers the separate identification of grammatical units as a feature of the syntactic structure, which indicates that the word is an independent linguistic unit, and indicates five stages of separate identification. They are: separate identification of sentence members; separate identification at the level of syntactic phrases (gold watch, silver spoon, stationery, lesson progress); separate identification of key phrases

(coming, after school, in front of the house, if any); separate identification of phraseological phrases (dog barking, cat wishing); lexical syntagmas, ie separate identification of compound words (tandoor bread, horse barn) "'. The last of these structures, ie lexical syntagms, is relevant to our topic [5.39].

The study shows that the norm of their labeling is codified. Similarly, at the level of a syntactic phrase, including a compound noun similar to a compound word – a noun phrase (gold watch, wooden shovel, iron shovel, stone house, stone floor, silver watch, engineer, chief), adjective – noun (white, gray horse, red flower, narrow road, short thread, wide palace, flat board, deep lake, thick forest, cold water, good man, beautiful girl, stingy woman, bitter soup, gentle man, sweet cheese, *light bag, heavy load)*, pronoun – noun *(harvest, green grass, say, destination, cow)* , the whole world).

Compound nouns are compound words that consist of two or more words in the form of a single meaning, and therefore have the same syntactic function as individual words: *newspaper* , *housekeeper, housework, earthworm, etc.* The definition given by the English scientist K. Gobild does not form a clear idea of compound nouns. It has been said that compound words are made up of two or more words in the same form, have the same meaning, and have the same function as individual words. Although these include the basic features of compound nouns, they do not fully reflect all the features. We believe that the author does not intend to give a deep scientific understanding of compound nouns. This definition is more practical than theoretical in nature [6. 24-28]. Scientists wrote that the role of the method of creating new words by combining roots has grown rapidly in the last years of the last century, because at that time a third of new words were created on the model of combining these words.

Compound words in English can be divided into the following groups according to their different features:

I. Depending on the word groups, the combined words are divided into the following groups:

1 Nouns, for example: *baby-moon, globe-trotter, address book, blood donor, letter-box, film star, tea bag, match-box;*

2 Adjectives, for example: *free-for-all, power-happy, old-hand, common sense, natural history, diplomatic corps, gray-green, easy-going, new-born, light-headed;*

3 Verbs, for example: *to honey-moon, to baby-sit, to henpeck, to blackmail, to nickname, to house-keep, to proof-read, to stage-manage, to safeguard, to shipwreck*;

4 Adverbs, for example: *down deep, headfirst, splash down*;

5 Calls, for example: *into, within, onto, without;*

6 Number names, for example: *fifty-five, seventy-eight, thirty-eight, ninety-one, sixty-seven, forty-three, twenty-six, eighty-eight.*

II. Depending on the composition of the components, the combined words are divided into the following groups:

1 Intermediate (neutral), they are formed from the combination of two roots without any morphemes, for example, *ball-point, to window-shop, general public, space age, long jump, mother-tongue, alarm clock, bank account, washstand, old hand, briefcase , iron-clad;*

2 Morphological, where the components are connected by vowels "o" or "i" or consonant "s": astrospace, handicraft, sportsman, craftsman, tradesfolk, Anglo-Saxon, guardsman, saleswoman, speaker, craftsmanship;

3 Syntactically here the components are connected by auxiliary forms, for example*, here-and-now, free-for-all., Do-or-die, lily-of-the-valley, bring-and-buy sale, washing- up-liquid, Jack-of-all-trades, good-for-nothing, sit-at-home, pick-me-up, merry-go-round, payment-by-the-result, sit-at-home, hold-a-lot-of-beer, up-to-no-gooders, leg-pulling, sick-in-the-mud, breakfast-in-the-bedder, what-if-nucleus, theater-in-the- round, lady-in-waiting.*

III. Depending on the structure of compound words are divided into the following groups:

1 Key words consisting of two roots, for example, *to job-hunt, train-sick, go-go, tip-top, heart-ache, film-star, double-cross, shop window, white-wash , stremline, sky-blue, day-dream, fire brigade, solar system, fingerprint, paper-made;*

2 A derivative with affixes in the roots (derivational) combined words such as *ear-minded, hydro-skimmer, guided missile, baked beans , runner-up, traveler's cheque, stage-manager, chain-smoker, sky-jacker, tin-opener, horn-rimmed, factory-packed, science-based;*

3 Conjunctions consisting of three or more roots, such as *cornflower-blue, eggshell-thin, singer-songwriter, greenhouse effect, one-parent family, golden handshake, labor-government-financed, wastepapper-basket, air-traffic control , fork-lift truck, under-bathroomed, aircraft-launched;*

4 Abbreviated compound words, e.g. *VJ-day, motocross, intervision, Eurodollar, Camford,*

T-shirt, math-mistress, H-bag, X-mas, H-bomb, MP, G-man, T-shirt, TV-set.

IV. Depending on the relationship between the components, the combined words are divided into the following groups:

1. Subordinate clauses. Here, one of the components is semantically basic and subordinate, and the other is subordinate, and this subordination can be different: relative, for example, honey-sweet, eggshell-thin, restrictive, for example*, breast-high, knee-deep, accented , for example, dog-cheap, in object relations, for example, gold-rich, in causal relations, for example, love-sick, in spatial relations, for example, top-heavy, in seasonal relations, for example, spring-fresh, in subjective relations, for example, foot- sore etc*.

2. Both components are semantically equally branched compound words . This group includes secretary-stenographer, woman-doctor, Oxbridge, etc., which represent two functions performed by one person. compound words. This group also includes reduplicated compound words: *fifty-fifty, no-no, pooh-pooh, pretty-pretty, blah-blah, and reduplicated compound words: criss-cross, walkie-talkie , razzle-dazzle, bibble-babble, chit-chat.*

Depending on the order of the components of the compound words, direct-order compound words are divided into, for example, *kill-joy and indirect-order compound words, for example, nuclear-free, rope-ripe, etc.*

There is no doubt that compound words, which are one type of compound word, differ to some extent in their ability to be formed in different languages. The diversity of opinions about the nature of compound words is reflected in the definitions given by scientists on this issue. Although there are different linguistic features and differences in the formation of compound words, the general linguistic process is common to all languages, the theoretical principles of the phenomenon are common, and the resulting conclusions are common.

The word itself as a linguistic unit is considered in linguistics in several aspects. It has the features of the phonemes that make up its external form, a certain formal character in terms of morphological structure and its own meaning. In this sense, the word is the most complex unit that serves as a central element in any language system. Although some of them are considered relevant in one language, they may not be considered in another language. Therefore, compound words in English are only descriptive words in the field of morphology, and are studied in more depth in the field of lexicology. The most important part of enriching the vocabulary of the English language is the combination of words, so keep them alive -sided needs to be considered. Obviously, each compound word is part of a specific vocabulary. Therefore, in order to reveal our purpose in more detail, we will talk more about compound words in English and Kazakh.

Given above *chairman* (manager), *chatterbox* The compound word (mouse man) does not consist of the meaning of its components. But *chair* English people who understand the semantics of the word *chairman* The noun of the compound is also immediately *manager* really understands. The mouse is human *chatterbox* The compound word is also a compound word that is formed without preserving the meaning of its components.Then we remember the meaning of the result, taking into account the semantic meanings of the components of the combined nouns. There are several things to keep in mind when creating such common meanings. First of all, it is necessary to pay attention to the components of the meaning of compound nouns, and secondly, to the ways of their connection, that is, to their connection together, in combination or in pairs. Third, attention is paid to the types of relationships between them. So, height *chatterbox* compound noun *chatter* and *box* a compound word formed by the combination of nouns. *Chatter* word *nonsense, nonsense* means He *box box* known to mean.They come together and are used in the sense of a mouse. Now it means that *empty talk, chatter, box* What is the proportion of the words? It is clear that the meaning of the first component is the main meaning within the whole meaning. And in the second component *box box* The word is used here instead of human meaning. So there is a metaphorical use here. If we consider the use of words as a metaphor, depending on the similarity of the external form or internal content of the two objects, then we also accept that the word box and the human word are similar in terms of content. In other words, we notice that the mouse is used interchangeably, even though it is a box filled with empty stories. Therefore, the compound word in our example takes into account the literal lexical meaning of one component and the variable meaning of the other component. [7. 9].

In this regard, it is important to note that in English, such a single meaning can be expressed by complex words from different words. For example, *footpad* , *foot way* It is known that there are very few scientific works aimed at comparing complex words in English, including compound words formed by combining, with compound words in the Kazakh

language. The complexity of this problem requires that research be conducted in the field of word formation in Kazakh linguistics, ie at the intersection of morphology and vocabulary. In English linguistics, compound words are often considered in the field of lexicology. The main reason for this is the unity of words in form, unity in sound, semantic integrity, in a word, the emergence of a new word and complementing the vocabulary of the language.

Literature review

It is obvious that generative linguistics, which appeared in the second half of the twentieth century, was the beginning of a new era in the development of linguistics. This initiative, which was one of the formal branches of linguistics, was based on the ideas of Noam Chomsky in his famous work "Syntactic Structures" (1957). In this work a significant place is given to transformational grammar. Thus, it is clear that the first beginnings of transformational grammar were formed in connection with syntax. Later, on its basis, contractive technique were formed at the phonological and morphological levels.

We speak of contractive technique of reduplicative words in English and Kazakh in this context. The contractive technique is based on the ideas of transformational grammar. In creating this model, we understand the translation as the replacement of the text of the first language with the text of the target language. The translator accepts the original, makes several interlanguage transformations in his mind, and "produces" the finished translation. Here, one of the most important operations for the replacement of "nuclear syntactic structures" is the commonality of logical-syntactic connections and lexical composition. In other words, the text of the original language is understood as a set of original structures, and they must be found in the language of translation, or these correspondences must "come out" in accordance with the rules of transformation. In this regard, it should be noted that in the process of transformation of the text in the mind of the translator, the Kazakh equivalents of English compound words, ie transformational models are considered. Moreover, in both languages, compound words are one of the most commonly used language categories. For example, in English, "If he gets rid of his *sweetheart* , he can marry the other girl". When translating the phrase into Kazakh, it contains *қымбаттым.* How to translate a compound noun into Kazakh? Obviously, this noun is not directly related to the meaning of the components. Only the British did it *bride, groom, bride* which translates into the meanings of the translator. As a result, this sentence was translated by A. Akhmetov as "If *thickness* if he gets rid of it, the mother will marry a second daughter". Sweetheart in this sentence combined word bride translated as. This applies to alternative translation. In English, this compound word consists mainly of the words sweet and heart. Translating it directly, *sweet heart* (*нақсүйер*) would be. Instead, the translator decided to use the word "bride". Therefore, we refer to this translation as an alternative type of translation.

To make the content of the problem clearer, you can consider a few sentences translated from English into Kazakh:

"Lot a lot of *foxglove* leaves were picked with the sage","One day, by mistake, *sage* and the leaves of the digitalis (poisonous grass) were plucked out ".

Here foxglove is a combined noun of sage and digitalis (poisonous herb) translated as. This translation can be attributed to the word addition model. Because in English – There is only one finger-flower in the Russian dictionary *саусақ гүлі* (sage). In our translation, the word means sage and digitalis. That's why it's a method of adding words.

"The card bore the inscription: Miss Esmee Faquhar, and Poirot, after diving under the table to retrieve a stay crumb, and putting if carefully in *the waste-paper basket,* nobbed to the landlady to admit her ",“ Poirot, who saw the words Miss Esmi Farquhar, leaned down under the table and picked up the crumbs of bread that had fallen to the floor. *to the basket* and he bowed his head to the woman and said, "Bring in any guest." Here in English *the waste-paper basket* compound noun *basket* translated as. This translation belongs to the word recording model. Because in translation dictionaries the word waste is invalid, paper is paper, and basket is basket is given. So this is a compound noun " *invalid paper basket »* had to be translated. And in our translation only the word "basket" is given. Therefore, we refer to it as translation by word recording.

"In answer to his ring, a big slatternly woman, obviously *a charwoman* answered the door. *An elderly woman* exceeded ". We refer to this translation as a pattern of word replacement. Because in this translation the order of the words is changed from verse to verse. In this sentence *a charwoman* compound noun *maid* means. The translation does not say so. And the meaning of the char component in another part of the sentence *Probably a house sweeper* he said. In the original *woman* The word

meaning is given twice, and in the Kazakh translation it occurs only once.

"The only ray of light was in the shape of a *scapegrace* nephew who had in bygone days cajoled and suspected his aunt out of various sums of money *naughty* he had a nephew, which may have been the case.This sentence was translated from English into Kazakh using an alternative translation method. This example can be applied to a literal translation. Because scapegrace is the only adjective in the Kazakh language *naughty* can also be given in words. It often means the same thing when translated directly.

In the given sentences *a foxglove* compound noun *sage* become, *a charwoman* compound noun *an elderly woman* become, *the waste-paper basket* compound noun *basket* become, *scapegrace* combined adjective *naughty* translated as. In the process of translation, it is clear that the development of transformational models of these words takes into account the logical-syntactic connections and common lexical structure of the text in the first language. In this context, it is important to master the theoretical foundations of compound words in English and Kazakh. The formation of compound words, their place in the vocabulary and the ability to convey the content of the text in the original language play an important role for translation.

The structural unity and coherence of compound words depends on the unity of accents, spelling together or with a hyphen, semantic unity, unity of morphological and syntactic functions and, in many cases, the combined effect of several phonetic, graphic, semantic, morphological or syntactic factors.

He made a very valuable work on the lexicology of modern English

The above definition of compound words by IV Arnold focuses on general compound words in English. Including compound nouns is not beyond this definition. For example, *backbone, bodyguard, fatherland, fatherland* Let's analyze compound nouns. In these examples *backbone, bodyguard, fatherland* All three nouns have the same accent. In all three, the accent falls on the first component of the compound word. And the second component should be said in a more passive rhythm. At first glance, the problem of accent does not seem to play a role, but in English it has a special place. We cannot equate the constant syllable stress of the last syllable of the word in the Kazakh language with the stress of the compound words in the English language. In English, compound words have a special accent, which should be pronounced according to that accent. To this end, English language experts have identified the problem of stress as one of the first conditions in the definition of compound words. Then all the compound nouns in the above examples fully meet this condition of compound words. In fact, the general vocabulary of any word depends on the vocabulary, the integrity of the word. This function of stress in word formation was very accurately described by Wilhelm von Humboldt. [7.99].

Results and Discussion

Word formation is a feature of all languages' systems, but the process is always in motion, and the instruments for word production are continually evolving. On this foundation, new lexical units are generated, and the vocabulary composition of one or more languages is enriched. The presence of word production in the systems of several languages attests to the phenomenon's typological community.

Word formation occurs in all languages, although the processes or types of word formation vary by language, for example: for one type of language, more affixation, for another – composition, for a third – conversion, and so on. The above demonstrates that all of the world's specific languages' systems are required in the typological inventory of the word-formation system. The purpose of this typological inventory and the purpose of this typological inventory can be different. The study of word-formation tools for determining the sorts of language-structure and establishing word-formation universals is the typologist's most important work in this relationship. A typologist's most basic or narrow task is to fix the main word-formation means in systems of quantitatively limited languages, establish interlanguage correspondence, and so on, which is a necessary step in preparing answers to typological questionnaires required for a uniform description of languages and the creation of universal grammars. The answers to such questions, of course, add to our understanding of common linguistic problems; as one linguist put it, "general linguistics does not know its subject until now: linguists can know for sure whether they know it or not in an official way that they can have a place in the general acquisition of languages."We all know something about languages, but few of us know enough about that language to know what may and cannot be spoken in it, what phenomena are associated with it, what is legal, and what happens by coincidence." The preceding demonstrates that global difficulties of language description and generalization of language facts can

be solved by compiling the structure of the concrete structure and examining the system of specific languages in the plan of compaction.

Finally, we look at the characteristics of reduplications and reduplication forms in the English language. We defined reduction as a "phonomorphological phenomena that occurs in the doubling of the initial syllable or the entire root (reduplications like grugru, gaga, and hiwi-hiwi)» in our research. [8.403].

If we can analyze and study all the features and patterns of formation of reduplication in the Kazakh language as a special category in the vocabulary, functional needs and patterns of formation as a stable phrase, we know that we have achieved our goal. After all, reduplicationand their variety of typical, structural, and semantic types are a universal phenomenon that has developed not only in one language, but also in many languages, and is even rooted in the languages of the Earth. Therefore, we believe that it is important to limit the nature of reduplication formed in the Kazakh language only within its own framework, and not leave it in a closed circle, but at least compare them with the facts of related Turkic languages and reveal their patterns within the framework of this language group. This action will undoubtedly determine, if not all, one end of the problem, which is necessary for the solution of the universal problem common to the languages of the Earth.

In this work, T. Kordabayev noted from the article of A. Iskakov on the Kazakh literary language, published in 1981: "The native Kazakh literary language is a language that was born and created together with the people, used in the sphere of life, served as the main weapon and tool, and spent all the time in all stages of its life, constantly feeding on the language of speech, passing through the sieve of many different language jewelers and masters of speech, gradually sorted and refined, reaching the level of today's rich national literary language", – quoted the opinion, this is a conclusion that arises from the fact that there is no limit between the literary language and the spoken language."From this point of view, we can clearly see the motives of Russian scientists about the literary language and what K. Zhubanov, S. Amanzholov, N. Sauranbayev said about the role and place of writing in the history of the formation and development of the Kazakh literary language Turkic languages In the Explanatory Dictionary of A. Kaydar used the word like "*мал -пал"* is a quadrupedal animal and similar small animals. If we consider the deductive meaning of the word "*ассуым*" as an example: "*ассуым* and in the line of the poem "*ассуым*", which is now silenced by "*малпал*". In the original version of the ancient Turkic language, "Hazrat is who already used as: "*йәнә"* – the word "Yana" was used in the Kazakh language in the sense of "*ас-суы*", the translation is understandable to the Kazakh reader and does not deviate from the meaning. [9. 148-149].

As a result, the issue of reduplication is currently topical and being discussed not just in local linguistics but also internationally. Many linguists and linguists have spent a great deal of time and effort analyzing English translations, but it has remained hard to precisely describe this notion and expose its position, function, and significance in the language until now. However, it is plausible to argue that the decline in the English language has a far broader impact than it appears at first look.

Reduplicatives are generated and function in conversational speech in the force of their expressiveness, as T.M.Belyaeva underlines, which is reflected in the results of formal, content, and sound analysis (more precisely, phonosemantic).

The major domain of redistribution distribution in the world's languages –"this is the sphere of various alterations of the original unit's meaning in the maintenance of the"basic" lexical meaning" [10. 217].

According to experts, reduplicatives in English are primarily utilized in an informal, reduced style of speech, where there are spoken and slang phrases from children's language and dialogues. Because it is difficult to draw a clear line between words from children's language and words from dialects, words from dialects are frequently borrowed in general slang. Many reduplicative words that emerge in slang and conversational style can be integrated in the common lexicon from time to time (pooh-pooh, push-push, fifty-fifty, tip-top, ping-pong).

«The variety of reduplication applications is incredibly extensive,» says E.F. Arsentieva. It is common in all speech genres and styles. Reductions are used in both literary and book writing, as well as in conversational speech, and are as common in both adults and children's speech. The reproductions of the English and Russian languages, according to researchers, are stylistically marked.

Linguist G. B. Antrushina considers that from the point of view of stylistics most of the words, formed by means of reduplication, relate to colloquial speech and slang, for example, walkie-talkie ("a portable radio" *riff-raff* ("the worthless or disreputation"). chichi («sl. for chic as a *chi-chi girl*»).

It's also possible to notice in the language that some words wear out and fall out of favor, resulting in the indicated names and objects of action becoming obsolete, either by some form of flash or through other means.

This study's content comprises reductions, a process for selecting one or two bilingual current English dictionaries, including online dictionaries, the Longman Dictionary of Contemporary English, the Oxford English dictionary, the Oxford English dictionary, and Slang. There were 200 reduplicative educations in the overall word pool. We looked at reduplicative education in this study, which was organized into 9 thematic-connotative blocks.

Reductions connected to man, to human activity, make up the most populous group. And it is self-evident that when a person assumes a leadership role in society, human activity is the primary founder. The names of adjectives and nouns were equally represented among the terms that belonged to this group. A person takes part in a communicative act, which is the most important aspect of human communication. We separated this group into many subgroups. The sphere of children's speech is the most representative of them. This subgroup's words are used not just by youngsters, but also by adults who converse with them. They are easily memorized, have a rhythmic pattern, and lack emotional colour. Many words of this group are formed by the complete repetition of the replicant (*chop-chop- быстро-быстро, splash-splash -плюх-плюх*). Part of them is formed by adding the subjective suffix *y.* For example: *pinky-winky-мизинчик*. Part of them are onomatopoeic educations (*choo-choo – my-my*). Without a doubt, in the process of communicative act, the words of children's speech are organically blended. It is required to mark and subgroup the lexemes that describe the dispute and dispute situations, as well as to include them in the subgroup. These terminologies were widely disseminated in society due to the requirement to divide data subsets. These words are often used in colloquial speech (*argy-bargy – спор, pell- mell – неразбериха*). In this separate subgroup we also allocated reduplicatives, relating to the field of food and beverages, in particular *chatter- chatter – слабый чай, hauchee-pauchee* – картофельное пюре. The recognition of words in this domain is related to the fact that these terms are used frequently in ordinary speech, allowing us to expand our vocabulary.

The number of units represented is as follows: a collection of words made up of sound imitations and recreated with the help of objects and machinery. The words of this group are necessary, as they can change the name of the phenomenon, in this way, to simplify our language. For example: din-don, tick-tock, thump-thump.

We also chose the following group of reduplicatives during our research: sounds, reproductive birds, and animals. The majority of them are the target of children's speech. They are generated by a complete repetition of repetition in the selected words, example: *mew-mew – мяу-мяу, how-how – гав- гав, tweet-tweet – чик-чирик, croak-croak – ква-ква.* In the subject of "names of animals and plants," there is a notable concentration of reduplicatives for the English language. There are complete reduplicatives (*ylang-ylang — каланта душистая,, coco — кокосова пальм*а) and partial reduplicatives (*piggy-wiggy -свинка, caw-daw -галка, hod-dod – улитка*) in this group of words, as well as exactly divergent (with a change of sound in two components in the reduplication.

There are reduplicatives of the spheres «p» (*ping-pong, pall-mall*) and «*редмет» (nick-nack — еделука*) in equal relationships. These data groups' words are given in modest numbers, with four reductions per group. This can be explained by their indifference to our speech.

Our investigation includes seven words from the semantic field "music and dance styles" in English. For socio-cultural reasons, *many of them are adapted from English to Russian (ga*-ga, go-go, hip-hop, cha-cha, boogie-woogie). This group's words were widely circulated among the youth.

It's fascinating, as is the relationship between parts of speech and the represented units. The name of nouns is the greatest quantitative group of reduplicatives. This is explained by the fact that we frequently utilize the precise words of this part of speech in the communicative act, making it possible for them to point to the object of action (*fuddy-duddy — консерватор*), which surrounds our subjects (*might-light), (gee-gee – лошадка*). During our research, we discovered that noun names are frequently employed by adults, as well as children, to assist them communicate the phenomena of the surrounding world in a more understandable way. For instance, *chuff-chuff – чуфф-чуфф*. The adjectives are the next most represented group. This necessary component of speech adds color to our words and makes it more understandable to people around us. It expresses a state (*crinkum-crankum – аутанн*), aids in the depiction of a more exact item (*harum-scarum – легкомысленный*), and denotes an occurrence (*hipper-dipper – великолепный*).

It is feasible to determine that the reduction in the signal's sphere is related to a change in the expressive-quantitative meaning. Reductions are possible. The usage of reduplication verbs is also unique to the English language. The words in this section of speech (*dingle- dangling – качаться вперед назад*) help to describe the intensity of motion. They reveal the action of an object expressed by a noun first and foremost. For instance, blah-blah – нести чепуху This language is also notable for its use of the adverb in the role of reduplicative schooling. It expresses a state (*crinkum-crankum – запутанный*), aids in the depiction of a more exact item (*harum-scarum – легкомысленный*), and denotes an occurrence (*hipper-dipper – великолепный*). It is feasible to determine that the reduction in the signal's sphere is related to a change in the expressive-quantitative meaning. Reductions are possible. The usage of reduplication verbs is also unique to the English language. The words in this section of speech (*dingle- dangling – качатьася вперед назад*) help to describe the intensity of motion. They reveal the action of an object expressed by a noun first and foremost. For instance, *blah-blah – нести чупху*. This language is also notable for its use of the adverb in the role of reduplicative schooling.

Conclusion

To sum up, it is also possible to notice in the language that some words wear out and fall out of favor, resulting in the indicated names and objects of action being worn out, either through some form of flash or through other means.

Литература

Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н.Ярцевой; Ин-т Языкознания АН СССР. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 403 с.

Арнольд И.В. Семантическая структура слов в современном английском языке и методика ее изучения. Л., 1966 г.

Беляева Т.В. М., Хомяков, В. А. Нестандартная лексика английского языка Текст./ Т.М. Беляева, В. А. Хомяков. Л.: ЛГУ, 1984. – 135 с.

Арсентьева, Е.В. Ф. Редупликация в современном английском и русском языках / Е. Ф. Арсентьева, Р. Валиуллина Б. // Филология и культура. Филология и культура. – Казань: Казанское издательство. ун-та, 2013 №1 (31) – с. 12–16, 2013

Джон Айто. Оксфордский словарь сленга (Oxford Paperback Referance) / John Ayto – Oxford University Press, 2000

Longman Dictionary of Contemporary English [Электронный ресурс], 2003. – URL: http: // www. longmandictionariesonline. com (дата обращения: 06.05.2014).

Oxford English Dictionary [Электронный ресурс], 2010. – URL: http://www.oxforddictionaries.com (дата обращения: 05.06.2014).

Кордабаев А. «Литература древности». Книга вторая // Алматы Родной язык 1991.-245 с.

Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. – Алма-Ата: АН КазССР, 1985. -167р.

Бурлизоне С.Б. Эмоциональные слова с редупликацией основ в современном английском языке типа hocus-pocus, shilly-shally. В сб.: «Вопросы германо-римского языкознания и методики обучения иностранным языкам». Иркутск, 1972, вып.2.

Фернальд, Теодор Б. и Донна Джо Наполи. 2000. «Использование морфологических возможностей жестовых языков. Сравнение американского жестового языка с английским». В жестовом языке и лингвистике 3.1: 3-58

Фишер, Сьюзен Д. 1973. «'Two Processes of Reduplication in the American Sign Language'». В «Основах языка» 9: 469–480.

Джонстон, Тревор. 2007. Австралийский язык жестов (Auslan) – Введение в язык жестов. Лингвистика. Кембридж: Издательство Кембриджского университета.

Смит, Дженнифер. 1998. Copying without Reduplication: Fanqie Language Formation in Chinese. [Presentation]. The 3rd Rutgers-UMass OT Works

Ричард Г. и Лоуренс Б. Леонард. 1983. «'Some Further Comments on Reduplication in Child Phonology». В журнале детского языка 10, 441-448.

References

Arsenteev E. F. (2013) Reduplication in modern English and Russian / E. F. Арсентьева, P. B. Valiul- lina // Philology and culture. Philology and Culture. – Kazan: Kazan Publishing House. un-ta, 2013 No1 (31) – p. 12–16

Arnold I.V. (1966). The semantic structure of words in modern English and the methodology of its study.

Belyaev T. M., Xomyakov B. A. (1984). Non-standard vocabulary of the English language Text./ LGU, – 135 p.

Burlizone S.B. (1972). Emotional words with a replication of the bases in modern English type hocus-pocus, shilly-shally. In sb .: "Questions of Germano-Roman linguistics and methods of teaching foreign languages". Irkutsk, issue.2.

Fernald, Theodore B. & Donna Jo Napoli. (2000). ‘Exploitation of Mophological Possibilities in Signed Languages Comparison of American Sign Language with English’. In Sign Language & Linguitsics 3.1: 3-58 p.

Fischer, Susan D. (1973). ‘Two Processes of Reduplication in the American Sign Language’. In Foundations of Language 9: 469-480p.

Johnston, Trevor. (2007). Australian Sign Language (Auslan) – An Introduction to Sign Language

John Ayto. (2000). The Oxford Dictionary of Slang (Oxford Paperback Referance) / John Ayto – Oxford University Press, Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.

Kordabaev A. (1991)-Literature of ancient times”. The second book // Almaty Mother tongue 245 p.

Kaidarov A. (1985). Paired words in modern Uyghur language. – Alma-Ata: AH KazSSR -167p.

Longman Dictionary of Contemporary English [Electronic resource], 2003. – URL: http: // www. longmandictionariesonline. com (date of application: 06.05.2014.

Oxford English dictionary [Electronic resource], 2010. – URL: http://www.oxforddictionaries.com (date of application: 06.05.2014.

Richard G. & Laurence B. Leonard. (1983). ‘Some Further Comments on Reduplication in Child Phonology’. In Journal of Child Language 10, 441-448p.

Smith, Jennifer.(1998). Copying without Reduplication: Fanqie Language Formation in Chinese. [Presentation]. The 3rd Rutgers-UMass OT Works

Yercevoi V.N. (1990). Linguistic encyclopedic dictionary / Ed.; In-t Linguistics AN USSR. – M .: Sov. encycl., – 403 c.

МРНТИ 16.21.21 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph11

А. Кабытаева [1*], Г. Мадиева[2]

[1]Алматы менеджмент университет, Казахстан, г. Алматы
[2]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: aiymphd@gmail.com

АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЙ В ОЙКОДОМОНИМАХ ГОРОДА АЛМАТЫ

В настоящей статье представлены результаты исследования названий жилых комплексов мегаполиса Казахстана г. Алматы, в частности, выявлены современные тенденции в образовании ойкодомонимов. Фактический материал, полученный из базы данных строительных компаний г. Алматы таких, как Базис-А, Нов-эк, RAMS, QazaqStroy, BI-Group, Exclusive, KSS и др., а также онлайн карт: 2GIS, Yandex map, Google map и сайтов купли-продажи, состоят из транслитерированных и нетранслитерированных названий. В ходе проведения анализа использованы количественный и качественный методы. Полученные данные позволили выявить определенную тенденцию в пользу создания нетранслитерированных названий с положительной семантикой и с семантикой «роскоши». Эта тенденция существует параллельно с противоположной тенденцией создания транслитерированных названий в казахском языке. Все названия отличаются оригинальностью и за счет дополнительных компонентов, которые, в основном, отражают стиль архитектуры ЖК, имеют положительную семантику. Количественный анализ показывает растущее разнообразие создаваемых ойкодомонимов. В связи с этим необходимо отметить развивающееся направление – нейминг, который стремительно стал развиваться в современных условиях расширяющегося рынка услуг и товаров (в том числе, жилых мест, квартир и т.п.).

Ключевые слова: имена собственные, тенденция, номинация, ойкодомонимы, классификация.

A.Kabytayeva[1*], G. Madiyeva[2]

[1]Almaty Management University, Kazakhstan, Almaty
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: aiymphd@gmail.com

Analytical review of some current trends in oikodomonyms of Almaty

This article presents the results of a study of the names of residential complexes of the megalopolis of Kazakhstan, Almaty, in particular, modern trends in the formation of oikodomonyms are revealed. The actual material obtained from the database of construction companies in Almaty such as Basis-A, Nov-ek, RAMS, QazaqStroy, BI-Group, Exclusive, KSS, etc., as well as online maps: 2GIS, Yandex map, Google map and sale sites, consist of transliterated and non-transliterated names. Quantitative and qualitative methods were used during the analysis. The data obtained revealed a certain trend in favor of creating non-transliterated names with positive semantics and with the semantics of "luxury". This trend exists in parallel with the opposite trend of creating transliterated names in the Kazakh language. Quantitative analysis shows a growing variety of created oikodomonyms. In this regard, it is necessary to note the developing direction – naming, which has rapidly begun to develop in the modern conditions of the expanding market of services and goods (including residential places, apartments, etc.).

Key words: proper names, trends, nomination, oikodomonyms, classification.

А. Кабытаева[1*], Г. Мәдиева[2]

[1]Алматы менеджмент университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]Әль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: aiymphd@gmail.com

Алматы қаласының ойкодомонимдеріндегі заманауи тенденцияларға аналитикалық шолу

Осы мақалада Қазақстан мегполисі Алматы қаласындағы тұрғын үй кешендерінің атауларын зерттеу нәтижелері, атап айтқанда, ойкодомонимдерді қалыптастырудағы заманауи тенденциялар анықталды. Транслитерацияланған және транслитерацияланбаған атаулар туралы

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

деректер Базис-А, Нов-эк, RAMS, QazaqStroy, BI-Group, Exclusive, KSS және тағы сол сияқты, Алматы қаласының, құрылыс компанияларының дерекқорынан, сондай-ақ 2GIS, Yandex map, Google map онлайн карталарынан және алып-сату сайттарынан алынған. Талдау барысында сандық және сапалық әдістер қолданылды. Алынған мәліметтер оң семантикасы бар және "сән-салтанат" семантикасы бар транслитерацияланбаған атауларды құрудың пайдасына белгілі бір тенденцияны анықтауға мүмкіндік берді. Бұл тенденция қазақ тілінде транслитерацияланған атауларды құрудың қарама-қарсы тенденциясымен қатар жүреді. Барлық атаулар өзіндік ерекшелігімен және негізінен тұрғын үй кешендерінің архитектурасының стилін көрсететін, оң семантикаға ие қосымша компоненттердің арқасында ерекшеленеді. Сандық талдау ойкодомонимдердің алуан түрлілігін көрсетеді. Осыған байланысты дамып келе жатқан бағытты – нейминг ті атап өту қажет, ол көрсетілетін қызметтер мен тауарлардың (оның ішінде тұрғын орындар, тұрғын үй кешендері, пәтерлер және т.б.) кеңейіп келе жатқан нарығының қазіргі жағдайында қарқынды дами бастағаны анық.

Түйін сөздері: жалқы есімдер, номинация, ойкодомонимдер, классификация, тенденция.

Введение

Современный город – это сложное многоуровневое урбанистическое пространство с культивированной инфраструктурой. Значимой составляющей муниципальной культуры является городской ономастикон, который оказывает определенное воздействие на социокультурное пространство города, реализует механизмы социокультурной коммуникации. В связи с этим, ономастическое пространство города важно для исследования в сфере номинации, в частности, ономастической номинации, лингвокультурологии, межкультурного взаимодействия и нейминга, направления в маркетологии, который стремительно стал развиваться в современных условиях расширяющегося рынка услуг и товаров (в том числе, жилых мест, квартир и т.п.). Особенно это относится к мегаполисам с многомиллионным населением, которым является экс-столица Казахстана – Алматы (в настоящее время в Алматы проживает более 2 млн.человек).

Безусловно, нейминг основывается на лингвистических данных, может и должен изучаться специалистами-лингвистами, поскольку именование – это, в широком смысле, предмет лингвистики.

Ономастикон города отражает современные представления социума. Во взаимном воздействии муниципальный сферы и человека происходит следующий процесс: в сознании горожанина формируются ономастические знания как результат человеческого осмысления и классификации окружающей действительности городского пространства, которые распределяются на определенные разряды, подклассы и классы. Естественно полагать, что сведения об имени собственном, о его специфике – это достижение познания, концептуализации и использования конкретных слов для наименования объектов, предметов действительности (Разумов, 2014). Это процесс двунаправленный: существуют номинаторы, которые создают название жилого комплекса, и адресат, на сознание которого направлено это название.

Сложным в ономастике остается вопрос о мотивирующем слове. Невозможно анализировать словообразовательную структуру слова произвольно, без учета связей и отношений, существующих между производной и производящей основами. Трудность заключается в том, что в огромном количестве случаев конкретное мотивирующее слово, от которого образован тот или иной оним (имя собственное), просто неизвестно (Мадиева, 2019).

Исследования имен собственных показывают, что они не являются строго заданными и подвержены различного рода изменениям. В связи с этим возникает необходимость исследования современного ономастического пространства. Интерес исследователей к именам собственным и ономастическим проблемам XXI века не только не ослабевает, но и возрастает в силу вовлечения в круг исследования новых денотатов номинации и значительного увеличения корпуса онимического материала. Возникновение тенденций языкового развития, появление новых областей знания о языке и изменение картины мира на настоящем этапе выявляют, в свою очередь, неизученые объекты, незаполненные лакуны, неизученные направления как теоретической, так и прикладной ономастики (Мадиева, 2019.)

Так, в современной ономастике одним из новых разрядов имен собственных являются названия жилых комплексов, которые вызывают интерес исследователей и становятся предметом научного осмысления. В русской ономастике был предложен и теоретически обоснован тер-

мин для обозначения такого разряда имен собственных (Подольская, 1993). Названия жилых комплексов отнесены к разряду ойкодомонимов, впервые выделенному во 2-ом издании словаря Н. В. Подольской: «Имя собственное здания происх.: греч. οἰχοδομή ‘здание, строение’ + оним» (Подольская, 1988). Интересно, что в 1-ом издании этого словаря в определении был употреблен описательный оборот – «название отдельного здания» (Подольская, 1978).

Разумов Р.В. также относит названия жилых комплексов к такому классу урбанонимов, как ойкодомонимы – названия зданий и сооружений (Мадиева, Кабытаева, 2019).

В белорусской ономастике использование этого термина связано с именем А.М. Мезенко, в болгарской ономастике для данного вида собственных имен предложен иной термин – *касоним* – «собственно име на всеки дом (къща, колиба, палат, дворец и под.) лат. *casa* ‘къща, колиба’» (Балкански, 2016).

В настоящей статье синонимом термина *ойкодомоним*, ставшим уже известным в отечественной науке и включенным в российские ономастические терминологические словари, используется словосочетание *название жилого комплекса*. Жилой комплекс в самом обобщенном виде можно определить следующим образом: « архитектурное единообразие определенной группы строений, выделяющееся на общем фоне застройки <…> самый важный вопрос в процессе создания жилых комплексов – целевая аудитория и её потребности. От этого зависит инструментарий проектировщика и девелопера, в задачу которых входит приведение востребованных элементов комфортного и эффективного расселения в единый функционирующий комплекс.» (http://novosibdom.ru/residential-complex-what-is-it). Его название позволяет выполнять не только номинативную функцию, но и функции идентификации и дифференциации из ряда подобных жилищных комплексов (далее – ЖК).

Материал и методы

Фактическим материалом для исследования послужили названия ЖК, которые являются вторичными именованиями и формируются в результате искусственной номинации, поэтому в них отражаются накопленные знания о мире, культурные особенности, языковые предпочтения и ономастический вкус номинаторов. Это, в свою очередь, вызывает особый интерес для выявления названий, которые, по мнению и целям номинаторов, могут и должны привлечь внимание потенциальных покупателей, запомниться им.

Основная цель исследования – лингвистический анализ названий современных объектов (жилых зданий или комплекса зданий), т.е. ойкодомонимов, предназначенных для проживания жителей г. Алматы. В настоящее время архитектура города значительно пополнилась жилыми комплексами эконом-класса, комфорт-класса, бизнес-класса, премиум-класса, клубного формата. В ходе достижения поставленной цели были выполнены следующие задачи с использованием определенных методов исследования:

1) на первом этапе исследования был создан корпус ойкодомонимов на основе приема сплошной выборки из базы данных строительных компаний г. Алматы: Базис-А, Нов-эк, RAMS, QazaqStroy, BI-Group, Exclusive, KSS и др., онлайн карт: 2GIS, Yandex map, Google map, онлайн-карт г.Алматы, онлайн навигационных систем с указанием топографических данных, сайтов об аренде, покупке и продаже недвижимости, выполнена инвентаризация полученного материала с использованием приема сплошной выборки и метода количественного анализа с использованием Microsoft Excel и SPSS software,

2) проведена языковая атрибуция с выявлением семантики ойкодомонимов города Алматы с использованием метода компонентного анализа,

3) определены наиболее часто повторяющиеся слова в названиях жилых комплексов, тенденции в названиях жилых комплексов, проанализированы их семантические особенности, для чего была использован метод систематизации и классификации.

Обзор литературы

Исследование ойкодомонимов является относительно новым направлением ономастики, которое свое развитие получило благодаря таким российским ученым, как Р.В. Разумов, О.В. Врублевская, И.И. Жиленская, Н.В. Подольская. В процессе написаний статьи нами был рассмотрен их опыт. Теоретической и практической основой статьи послужили положения монографии Мадиевой Г.Б. «Имя собственное в контексте познания». В ходе написания статьи был учтен опыт американских ученых Джудит Н. Мартин и Томаса К. Накаяма, занимающихся вопросами межкультурной коммуникации. Также,

в статье рассмотрены исследования следующих американских авторов, как Пол Л., Скиппер Л., Скиппер Дж., «Toward a Theory of Nicknames», что означает «К теории прозвищ». Английский ученый Купман А., заинтересовал нас с таким исследованием, как «Names of Dwellings», то есть «Наименование жилищ». Для определения семантики определенных онимов, нами были использованы многочисленные словари: Ушаков Д.Н. «Толковый словарь русского языка», Жанузаков Т. «Ваше имя?», и в том числе электронные словари: «Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus», «Merriam-Webster».

Результаты и обсуждение

Тенденции в названиях жилых комплексов.

Сопоставление одинаковых тенденций, употреблений одинаковых компонентов в транслитерированных и нетранслитерированных вариантах

Фактические данные, полученные из базы данных строительных компаний г. Алматы по состоянию на январь 2022 года (Базис-А, Новэк, RAMS, QazaqStroy, BI-Group, Exclusive, KSS и др., различных онлайн карт и сайтов купли-продажи), позволяют представить количественный состав введенных в эксплуатацию ЖК, что составило 630 объектов (100%). Все ЖК имеют собственные имена, которые были собраны и проанализированы с помощью Microsoft Excel и SPSS software. Из них на кириллице, транслитерированные: 364 (58,8%) ойкодомонимов; на латинице, нетранслитерированные: 266 (42,2%). В результате были выявлены следующие наиболее часто встречающиеся слова в названиях ЖК или тенденции в образовании названий ЖК. С использованием программы Microsoft Excel определены и сопоставлены транслитерированные и нетранслитерированные ойкодомонимы (см. Таблицу 1).

Таблица 1 – Использование одинаковых компонентов в структуре транслитерированных и нетранслитерированных ойкодомонимах

№	Нетранслитерированные	Кол-во	Транслитерированные	Кол-во	Итого
1	Residence	27	Резиденс (также употреблено слово резиденция – 1 раз)	4	31
2	Park	19	Парк	4	23
3	City	18	Сити	4	22
4	Alatau	5	Алатау	7	12
5	Tower	4	Тауэр(с)	5	9
6	Villa	8	Вилла	1	9
7	Almaty	3	Алматы (также употреблено слово Алма-Ата – 1 раз)	4	7
8	Ak	1	Ак/Ақ	6	7
9	Terrace	5	Терраса	1	6
10	Alma	3	Алма	3	6

Анализ материала показывает, что большей популярностью пользуются нетранслитерированные компоненты, переданные на иностранном языке – английском. Транслитерированные названия на казахском языке представлены наименьшим числом. Наиболее распространенным в этом списке оказался компонент *Residence*, который был употреблен 31 раз: этот компонент использован в нетранслитерированных ойкодомонимах 27 раз и 4 раза – в транслитерированных ойкодомонимах. Слово *residence* (англ. сущ. https://dictionary.cambridge.org/) в русском и казахском языках является заимствованием *резиденция* и означает следующее: «РЕЗИДЕ́НЦИЯ, -и, *ж.* Место постоянного пребывания правительства или главы государства, а также лиц, занимающих крупный административный пост. || *Устар.* Вообще местопребывание кого-л. *Это был деревенский дом и летняя резиденция Марьи Александровны.* Достоевский, Дядюшкин сон.

[От лат. residentia – местопребывание]» (https://kartaslov.ru). Компонент *Residence* обозначает «местопребывание» и включает семантику роскоши, призван создать впечатление гармонии, престижа и вписывается в стратегию маркетинга – соблазнения изысканностью и превосходством. Неудивительно было обнаружить, что 92% жилых комплекса, которые имеют в структуре своего названия компонет *Residence*, являются жилыми объектами бизнес класса: *«Central Esentai Residence», «Ideal Residence», «Dolce Vita Residence», «Максима Ресиденс», «Exclusive Residence»* и др.

Вторую позицию в списке «модных», частотных, компонентов в структуре ойкодомонимов занимает следующее слово, графически переданное на латинице и кириллице – Park – Парк, (фр. parc, англ. Park): *Park* – 19 раз в нетранслитерированных ойкодомонимах и *Парк* 4 раза в транслитерированных ойкодомонимах. В словаре русского языка отмечается несколько значений этого слова: «1. Большой сад, роща с дорожками для гуляния. Французский *Parc*: засаженный зеленью и цветами по определенному архитектурному плану. Английский *Park:* в виде рощи или леса. 2. Передвижной склад, из к-рого армия снабжается техническими материалами, боевыми припасами (воен.). Артиллерийский парк, инженерный парк, воздухоплавательный парк. 3. Совокупность подвижного состава в той или иной отрасли военного или транспортного хозяйства (спец.). Танковый парк, автомобильный парк, (наличные автомобили), вагонный парк, парк самолетов, автобусный парк. 4. Место стоянки и ремонта подвижного состава, например: вагон идет в трамваный парк» (Ушаков, 1940). Очевидно, что в случае с ойкодомонимами компоненты *Park – Парк* были использованы в первом значении, отражая благоприятную семантику, то есть большой сад, роща с дорожками для гуляния. Во французской культуре *Parc* означает: засаженный зеленью и цветами по определенному архитектурному плану, в английской *Park* это местность в виде рощи или леса. Так, в названии ЖК «*Gagarin Park»* первый компонет указывает на топонимику обьекта, т.е. данный ЖК расположен на улице имени Ю. Гагарина, второй компонет *Park* добавляет к названию положительную семантику. Если обратить внимание на фасад данного ЖК, то становится понятно почему выбран именно компонет *Park*: для наружного оформления верхних этажей выбран цвет близкий к зеленому, а для окрашивания нижних этажей – коричневый и бежевый цвета, т.е. фасад символизирует своим обликом дерево.

Обращает на себя внимание ойкодомоним *«Apple Park»* с компонентом *Park,* что в переводе с английского языка напоминает всеми известный аналог на русском языке «Яблоневый сад», но в данном случае точный перевод будет «Яблоневый парк». Жилой комплекс находится в процессе строительства, тем не менее, в проекте архитектуры этого ЖК представлен прекрасный зелёный ландшафт, помимо строительства домов, в ЖК предусмотрены компактные яблоневые сады и сквер. В этом случае ойкодомоним подобран очень удачно, подчеркивая все привилегии ЖК.

Рассмотренные выше два примера показали, что компонент *Park/Парк* в структуре ойкодомонимов чаще используется в первом значении, представленном в словаре Д.Н. Ушакова: «Большой сад, роща с дорожками для гуляния. Французский *Parc*: засаженный зеленью и цветами по определенному архитектурному плану. Английский *Park:* в виде рощи или леса.» (Ушаков, 1940). Однако в процессе анализа названий ЖК выявлен ойкодомоним *«ALA Park»*, созданный по аналогии с предыдущими названиями. Выяснено, что этот ЖК построен на месте, где когда-то располагался автобусный парк Алматы. Застройщик использовал не только удобное расположение – самое сердце инфраструктуры города, но и философию этого места: жить там, откуда «запускалась» *Алма-Ата*, откуда рано утром по артериям города начинала протекать активная жизнь южной столицы. (http://centernov.kz/products/alapark). В этом случае компонент *Park* имеет смысл «совокупности подвижного состава в той или иной отрасли транспортного хозяйства. Танковый парк, автомобильный парк, (наличные автомобили), вагонный парк, парк самолетов, автобусный парк». (Ушаков, 1940).

В первую тройку трендовых слов в транслитерированных и нетранслитерированных ойкодомонимов входит компонент *City – Сити*. Общее количество употреблений этого компонента – 22 единицы: в нетранслитерированных – 18 раз и 4 раза в транслитерированных названиях. *City – Сити* (амер., англ. сущ.): город, место, где живет много людей, со множеством домов, магазинов, предприятий и т.д. (https://dictionary.cambridge.org/). Анализ фактического материала позволил выделить одну общую характеристику ЖК, которые имеют в структуре названий ком-

понент *City – Сит*: это многочисленность домов, построенных в одном жилом комплексе, то есть, эти ЖК, действительно, являются «городом в городе». Данный факт подтверждает неслучайность выбора компонента *City/Сити.* Например, жилой комплекс *«Aspan City»* имеет 11 домов в одном комплексе, *«Alma City»* состоит из 20 домов, *«Шугыла Сити»* – из более 20 домов, *«Комфорт Сити»* – 11 домов, в каждом доме по 20 этажей, «*Alatau City»* – 41 домов. Все эти примеры подтверждают корректность и полное соответствие семантики слова *Сити* с его выбором как структурного компонента в названиях ЖК.

Слово Алатау – Alatau как трендовый компонент в названиях ЖК был использован 12 раз. Алатау (алатоо) (тюрк. – пестрые горы) – горные хребты, на склонах которых участки, покрытые растительностью, чередуются с белыми пятнами снега и каменистыми россыпями. Этот термин составляет название нескольких горных хребтов – Джунгарский Алатау (Семиреченский Алатау) на территории Казахстана и Китая, название горного хребета на северо-западе Тянь Шаня на территории Казахстана и Кыргызстана – Заилийский Алатау (Большая российская энциклопедия, 2002). Алматы расположен у подножия гор Заилийского Алатау, поэтому выбор слова Алатау одним из трендовых компонентов в ойкодомонимах не является случайностью. Ороним Алатау заключает в себе семантику возвышенности за счет второго компонента -тау «гора». В казахской культуре в целом, как и у жителей города Алматы, в частности, слово Алатау (Alatau) – носитель лингвокультурологической информации, является символом чистоты, высоты, гордости, красоты, поскольку ассоциируется с чистым горным воздухом, возвышенностью, отдыхом и красотой природы. Особенности фасада домов ЖК Alatau City раскрывают семантику компонента Alatau: имеет некую пестроту, подразумевающую краски гор, имеет желто-зеленые оттенки, что напоминает растительность в горах. В описании этого ЖК представлена следующая информация: «Жилой комплекс расположен в перспективном строящемся районе города Алматы вблизи пересечения улиц 3-я и Бауыржана Момышулы напротив ледового комплекса «Алматы Арена». Из окон верхних этажей 12-этажного жилого комплекса открывается невероятная панорама алмаатинских гор» (https://alataucity.kz/). Ойкодомоним Alatau City единственный из всех ойкодомонимов, с компонентами Алатау/Alatau, в котором этот компонент использован для передачи информации о фасаде ЖК. Выбор этого оронима не случаен. Ойкодомонимы из списка нетранслитерированных названий ЖК с компонентом Alatau – Alatau Golf Residences, Alatau Green Village, Alatau Hills, Alatau Village, объединяет один факт: все они, кроме названия Alatau City, расположены на относительной возвышенности, близко к горам, в предгорьях Алматы.

Компонент *Tower – Тауэр(с)* был использован в девяти случаях. Слово *tower (англ. сущ.)* означает «высокое, узкое сооружение, которое либо является частью здания, либо стоит отдельно» (Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus, 2007). В словаре Уэбстера дается следующая дефиниция: большое, великолепное или массивное здание (https://www.merriam-webster.com/). Таким образом, компонет *Tower/Тауэр(с)* имеет семантику «роскошь» и является в настоящее время в структуре ойкодомонимов «модным» компонентом, например, *Atameken Tower, Elif Towers, Mega Tower Almaty, Samal Tower, Алматы Тауэрс, Бухар Жырау Тауэрс, Меркур Тауэрс, Тенгиз Тауэрс, Тюркуаз Тауэрс.*

Следующий компонент ойкодомонимов, которому также присуща семантика «роскошь», является слово *Villa/Вилла* (*англ. сущ.*), которое означает «большая впечатляющая резиденция, дворец» (Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus, 2007). Из-за своей привлекательности этот компонент был использован 9 раз, например: *Арман Вилла, Art Villa, Sun Villa, Garden Villa* и т.д.

Ойконим *Almaty/Алматы* в качестве структурного компонента ойкодомонимов был использован 7 раз. *Алматы* – самый крупный город Казахстана, расположенный на юго-востоке Республики Казахстан, в предгорьях Заилийского Алатау. Компонент *Алматы* в следующих ойкодомонимах *Beilgravia Villas Almaty, Hill Town Almaty, Mega Tower Almaty, Алматы Пана, Реал Алматы, Алма-Ата* использован для уточнения географической привязки к ойкониму *Алматы.*

Следующим часто используемым компонентом является слово *«Ак/Ақ/Ak»*, оно было использовано в 6 единицах. Этот компонент был использован преимущественно в транслитерированных ойкодомонимах (5 раз), и только единожды в нетранслитерированном ойкодомониме. Слово *ак* в тюркских языках, в том числе и казахском, в казахской культуре содержит кроме цвета «белый» нецветовое значение – «светлый», «чистый», «святой, священный»

(Жанузаков, 2008). Этот компонент имеет исключительно положительную семантику, что является предпочтительным при выборе наименования, особенно, если это связано с местом проживания. При виде ойкодомонимов *Ак Алем*, Ак Бота, *Ак Булак Life*, *Ак булак*, *Ак жол – Отау*, вспоминается афоризм «Как корабль назовешь, так он и поплывет», возможно, этим и руководствовались номинаторы при выборе компонента *Ак*, когда создавали эти названия, заложив в них особый смысл, например: *Ак Алем* «светлый мир», *Ак Булак Life* «чистый, светлый ручей жизни», *Ак булак* «чистый источник», *Ак жол – Отау* «чистая/светлая дорога – дом».

Компонент *Terrace/Терасса* использован в структуре шести ойкодомонимов: «Gagarin Terrace», «Galileo Terrace», «Lotos Terrace», «Merey Terrace», «Terrenkur Terrace», «Чешские терассы». Слово *terrace* (*анг.*) означает «плоская крыша или открытая платформа; относительно ровная асфальтированная или озелененная территория, прилегающая к зданию; крыльцо с колоннадой или набережная» (Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus, 2007). Компонент *Terrace/Терасса* в перечисленных ойкодомонимах носит информативный характер, так как во всех вышеупомянутых ЖК имеются террасы общего или частного пользования, что является отличительным признаком этих ЖК.

Заключают приведенную выше Таблицу 1 транслитерированные и нетранслитерированные ойкодомонимы с компонентом *Alma/Алма* – 6 единиц: *Alma City, ALMA VILLA, Alma Village, Алма, Алма Тау*. Слово *Алма (тюрк.)* означает «яблоко», которое является символом города Алматы, означающего «яблоневый», так как местность на которой расположен город с древних времен изобиловал яблоневыми деревьями. Хотелось бы отметить, что ежегодно в сентябре в Алматы проводится мероприятие, посвящённое яблокам. Для горожан и жителей Казахстана это понятие содержит лингвокультурологический смысл и в структуре ойкодомонимов несет только положительное значение.

Трендовые слова в структуре ойкодомонимов, заимствованных из английского языка

В процессе анализа выделена группа трендовых слов в структуре ойкодомонимов, образованных на основе английского языка, имеющих аналоги на одном или более языках. Для их более наглядного представления эти слова включены в таблицу 2.

Таблица 2 – Трендовые слова в структуре ойкодомонимов на английском языке и их аналоги казахском и русском языках

№	На английском языке	Кол-во	На казахском языке	Кол-во	На русском языке	Кол-во	Итого
1	Hill(s) (16) Mountain (3)	19	На кирилице Тау (9) На латинице Tau (3)	12	Гора (прилаг. горный, горная) (2) Холм (1)	3	34
2	House (13) Home (5)	18	Отау	2	Дом (9)	9	29
3	Village (13)	13	На кирилице Ауыл На латинице Aul	2	-	-	15

В Таблице 2 представлены трендовые слова, входящие в структуру ойкодомонимов, образованных на основе английского языка.

Наиболее частотным является слово *Hill(s)*, его синоним – *Mountain(s)* (*анг.*) означают «гора, горы, горные хребты, горный массив, холмы», входит в состав 34 ойкодомонимов. В ойкодомонимах, созданных на основе английского языка, они были использованы 19 раз: *BlackBerry Hills, Bright Hills, Diamond Hills, Pine Hill, River Hills, Seven Hills, Silver Hills, Sun Hills* и др. Слово *Hill(s)* как компонент ойкодомонимов выполняет исключительно функцию объекта, определяемого слова, сокомпонентом всегда является определение, прилагательное, например, *Bright Hills* «яркие холмы», *Diamond Hills* «алмазные холмы», *Silver Hills* «серебряные холмы» и др. В ойкодомонимах, образованных на основе казахского языка, этот компонент *тау – tau* на кирилице был использован 9 раз, на латинице – 3 раза: *Tau Sani, Tau-house, NS – Tau, Алма Тау, Асем Тау (КГ), Аскар Тау, Асыл Тау.* В нетранслитерированных названиях с компонентом *tau* имеется гибридное название *Tau-house,* которое создано на основе соединения слова казахского языка *tau* (*гора*) и слова английского языка *house*

(дом), образуя словосочетание «гора-дом». ЖК с подобным названием строится в Уфе (Башкортостан). Об этом названии на официальной странице сайта уфинского ЖК в контакте дается следующее объяснение: «Дом на высоте» – так можно назвать Tau House. В самом прямом смысле! За высоту отвечают наши архитекторы. Работая над Tau, они вдохновились творениями европейских коллег и воплотили в жизнь принцип «вертикальный город» – разделили общественное и жилое пространство по разным уровням: Общественные пространства «Тау Хауса» находятся на уровне земли. Tau House – на вершине комфорта. И на высоте стиля». В этом тексте обыгрывается замысел авторов ЖК, которую отражает, по их мнению, компонент названия *тау* в значении «высота, вершина». Баширский язык является языком тюркской группы и башкирское слово *тау*, как и в казахском языке, означает «гора». В Алматы застройщиком ЖК Tau-house является строительная компания Tau House Development (https://korter.kz/). В связи с этим ойкодомоним с компонентом *тау* является одноименным, созвучным с названием самой компании и заключает значение «высоты». В транслитерированных ойкодомонимах компонет *тау* выступает, как и в английских версиях, в большинстве случаев, существительным, второй компонент является прилагательным: *«Асем Тау (КГ)»* (каз. *Красивая гора*), *Аскар Тау* (каз. *Величественная гора*), *Асыл Тау»* (каз. *Благородная гора*). Такой интерес номинаторов к оронимам возник в связи с рельефными особенностями города Алматы, который известен своим расположением в высокогорной местности и горы являются «достопримечательностью» Алматы.

Компоненты *home*, синоним *house* (*анг.*) – *дом*, в казахском языке – *отау* были использованы 29 раз по прямому назначению, в прямом смысле, т.е. *дом* – место проживания (Ушаков, 1940).

Особый интерес вызывает компонент *village* (*анг.*) – «village [ˊvɪlɪdʒ] *n* 1. 1) деревня; село; селение, посёлок, 2) *амер.* посёлок (*городского типа*); городок; район с самоуправлением 2. *собир.* жители села, деревни; вся деревня – commune – сельская община 3. колония (*животных*). Village of Magnificent Distances – *амер.* «Необозримая деревня» (*шутливое название г. Вашингтона*)» (Новый большой англо-русский словарь/ https://eng-rus.slovaronline.com/). Этот комопнент представлен на английском языке в тринадцати ойокдомонимах: *Adem Village, Alatau Green Village, Alatau Village, Alma Village, Athletic village, Aul resort Chalet Village*, и в двух ойкодомонимах, образованных на основе казахского языка: *«ауыл/aul»*: *Алтын Ауыл*, аналога на русском языке не обнаружено.

Рассмотрим уникальный по своей структуре и значению ойкодомоним *Aul resort Chalet Village,* который представляет гибридное образование, состоящее из четырех компонентов. В нем обнаруживается сочетание двух компонентов с одним и тем же значением «деревня». Первое слово *Ауыл* в этом ойкодомониме относится к казахскому языку, графически передано на латинице *Aul*. Четвертый компонент в этом ойкодомониме является английским словом *village* в том же значении. Второй компонент *resort* – многозначное слово, одно из значений которого – «курорт – holiday resort- seaside resort- winter sports resort» (Англо-русский строительный словарь, 2007). Третий компонент – слово *chalet* в словаре означает следующее: «chalet [ˊʃæleɪ] n фр. 1. шале, сельский домик (в Швейцарии) 2. дача, коттедж в швейцарском стиле 3. эвф. уличная уборная» (Новый большой англо-русский словарь/ https://eng-rus.slovaronline.com/). Следовательно, анализ значений каждого компонента, дает возможность предположить, что ойкодомоним состоит из казахского, английского и французского слов *aul* + *resort* + *chalet* + *village* в значении: аул + курорт + коттедж + деревня, в общем смысле ойкодомоним дает представление о том, что название ЖК воплощает замысел застройщиков: «Коттеджный городок «Aul Resort Chalet Village» позиционируется как загородное жилье для отдыха и расположен в уникальной рекреационной зоне, в экологическом чистом и тихом районе, с открывающимся панорамным видом на горные пейзажи. Двухэтажные дома исполнены в едином европейском стиле «Шале» (https://krisha.kz/). Кроме того, в описании этого городка дается одна из характеристик «Проведение досуга на льготных условиях (дисконт) на территории зоны отдыха «Aul Resort», т.е недалеко от этого коттеджного городка находится зона отдыха с названием «Aul Resort». Ойкодомоним *Aul resort Chalet Village* является ярким свидетельством функционирования полиязычия в Казахстане и передает значение *курортного коттеджного поселка в стиле шале.*

Не менее интересный по своему значению ойкодомоним *«Athletic village»*. Этот ЖК был построен по случаю проведения масштабного международного мероприятия «Зимняя Универ-

сиада 2017» – 28-е зимние всемирные международные студенческо-молодёжные спортивные соревнования, прошедшие в городе Алматы с 29 января по 8 февраля 2017 года. ЖК *Athletic village* (*англ.*) – *Атлетическая деревня*, изначально была в пользовании спортсменов, приехавших на соревнование, после завершения игр дома ЖК были проданы в частные руки. Однако название закрепилось за ним и функционирует по настоящее время.

Все жилые комплексы, в названиях которых имеется компонент *Village*, объединяет то, что все они не являются многоэтажными, многоквартирными или находятся в сельской местности недалеко от города Алматы. Этот факт свидетельствует об информативности компонента Village – Ауыл в структуре ойкодомонимов, в которые он входит.

В списке трендовых компонентов имеется такое компонент, который по своей характеристике не может быть представлен ни в одной из вышеперечисленных классификаций – это слово *Алтын*, которое было использовано для образования шести ойкодомонимов. *Алтын* в тюркских, в частности, в казахском языках означает «золото, золотой». Для него присуща семантика «благосостояния, изобилия, состоятельности». В казахском языке существует множество метафор с компонентом *алтын*. Например, *Алтын ұя* – отчий дом, благословенный дом; *Алтын ұстаз* – золотой учитель. В русском языке также часто используется метафора *золотые руки* – талантливый, мастер на все руки. Метафорическое значение этого слова дает возможность судить о том, что ойкодомонимы *Алтын Ауыл*, *Алтын Булак*, *Алтын Есик*, *Алтын Заман*, *Алтын Орда*, *Алтын Сити* имеют исключительно положительную семантику, которая может привлечь внимание покупателей.

На это и рассчитывают номинаторы.

Проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что самым значимым для тех, кто создает названия, в нашем случае, это названия жилищного комплекса, является оригинальность, запоминаемость. Изучение трендовых слов, образующих ойкодомонимы, дает возможность доказать, что они принадлежат к особому разряду имен собственных, поскольку не только называют, но и идентифицируют, а также дифференцируют определенный жилой комплекс в ряду ему подобных. Все названия отличаются оригинальностью и за счет дополнительных компонентов, которые, в основном, отражают стиль архитектуры ЖК, имеют положительную семантику, апеллируют к знаниям адресантов, потенциальных покупателей, звучные, отражают культурную семантику.

Заключение

Новизна исследования названий объектов недвижимости, заключается в том, что эти онимы еще малоизучены. Однако они представляют научный интерес, что сопряжено с тем, что новые ойкодомонимы будут активно использоваться в узусе. Нами были собран и проанализирован список наиболее часто употребляемых слов в составе ойкодомонимов. Также, мы обратили внимание на семантику ойкодомонимов в составе, которых использованы трендовые слова.

Урбанонимия – более подвижная система, которая реагирует на политические, социальные изменения, отражая тенденции исторического развития. В отличие от других видов урбанонимов названия жилых комплексов отражают реальный процесс изменения облика города, появление объектов нового типа в городском пространстве.

Литература

Разумов Р.В. Активные процессы в социальной и массовой коммуникации: коллективная монография. – Ярославль: ЯГПУ, 2014. – 290–307с.

Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ Университеті, 2019.

Подольская Н. В. Названия зданий – часть городской культуры. – М.: Наука, 1993. – 134-140 с.

Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1988. – 88 с.

Разумов Р. В. Ойкодомонимы как разновидность городских онимов. – Киев., 2015. – 115-123 с.

Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1978. – 154 с.

Мадиева Г., Кабытаева А. Ономастическая идентичность как маркер сохранения национальной идентичности в рамках программы «Рухани жанғыру». Вестник КазНПУ им. Абая, Серия «Филологические науки». #4(74), 2020. – С. 111-116.

Balkanski T., Tsankov K. Entsiklopediya na blgarskata onomastika. Veliko Trnovo. - S., 2016. – 208 p.

Nakayama T.K, Martin J.N. Intercultural Communication in Contexts (2nd ed.). Mayfield, Mountain View, CA. 2000.

https://dictionary.cambridge.org/

Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. – М., 1940.

http://novosibdom.ru/residential-complex-what-is-it.
Жанузаков Т. Ваше имя? [Казахско-русский словарь]. – Алматы: Ана-тілі, 2008.
https://www.merriam-webster.com/
Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus. Cambridge Scholars Publishing, 2007.
Подольская Н. В. Имена внутри и около города. -М: Наука, 1989. – 69-70 с.
Koopman A. Names of Dwellings. A. Koopman. The Oxford Handbook of Names and Naming. – Oxford: Oxford Univ. Press., 2016. – 636-644 pp.
https://eng-rus.slovaronline.com/
Корчемкина С.Н., Кашкина С.К., Курбатова С.В. Англо-русский строительный словарь. – М.: Русский Язык.
https://korter.kz/
Абдусаматов Х.Ш., Сурков А.А. Краткая литературная энциклопедия. – М., 1966. – 776 с.
Madiyeva G.B., Aliakbarova A.T. On Some Current Trends in Kazakh Anthroponymy. Voprosy onomastiki, Vol. 17, Issue 2. – 2020. – 312–322 pp.
https://krisha.kz/
Разумов Р. В. Горяев С. О., Названия жилых комплексов: между урбанонимами и рекламными именами. Научный диалог. – № 9. – 2018. 76-97 с.
Paul L., Skipper L., Skipper J., Toward a Theory of Nicknames: A Case for Socio-Onomastics, Names. New York. 1990. – 273-282 pp.
Федотовских Т. Г. Роль нейминга городских объектов в поликультурном развитии современного общества. Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. – № 15. – 99-103 с.
Hammersley M., Atkinson P. Ethnography Principles in Practice. London & New York: Routledge., 1989.

References

Abdusamatov Kh.Sh., Surkov A.A. (1966). Kratkaya literaturnaya e`nczikiopediya. Moscow: Nauka. 776p. (in Russian)
Balkanski T., Tsankov K. (2016). Entsiklopediya na blgarskata onomastika. Veliko Trnovo. 208p. (in Bulgarian, in Russian, in English)
Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus. Cambridge Scholars Publishing. (2007). (in English)
Fedotovskikh T. G. (2015). Rol` nejminga gorodskikh ob`ektov v polikul`turnom razvitii sovremennogo obshhestva. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. # 15. 99-103pp. (in Russian)
Hammersley M., Atkinson P. (1989). Ethnography Principles in Practice. London & New York: Routledge. (in English)
Novosibdom [Electronic resource] : Accessed: http://novosibdom.ru/residential-complex-what-is-it.
Slovaronline [Electronic resource] : Accessed: https://eng-rus.slovaronline.com/
Korter [Electronic resource] : Accessed: https://korter.kz/
Krisha [Electronic resource] : Accessed: https://krisha.kz/
Merriam Webster [Electronic resource] : Accessed: https://www.merriam-webster.com/
Dictionary Cambridge [Electronic resource] : Accessed: https://dictionary.cambridge.org/
Koopman A. Names of Dwellings. A. Koopman. (2016). The Oxford Handbook of Names and Naming. Oxford: Oxford Univ. Press. 636-644pp. (in English)
Korchemkina S.N., Kashkina S.K., Kurbatova S.V. (1995). Anglo-russkij stroitelnyj slovar. Moscow: Russkii Yazyk. (in Russian)
Madieva G.B. (2019). Imya sobstvennoe v kontekste poznaniya. Almaty: Kazak Universiteti. (in Russian)
Madieva G., Kabytayeva A. (2020). Onomasticheskaya identichnost` kak marker sokhraneniya naczionalnoi identichnosti v ramkakh programmy «Rukhani zhangyru». Vestnik KazNPU im. Abaya, Seriya «Filologicheskie nauki». #4(74), 2020. 111-116 pp. (in Russian)
Madiyeva G.B., Aliakbarova A.T. (2020). On Some Current Trends in Kazakh Anthroponymy. Voprosy onomastiki, Vol. 17, Issue 2. 2020. 312–322 pp. (in English)
Nakayama T.K, Martin J.N. (2020). Intercultural Communication in Contexts (2nd ed.). Mayfield, Mountain View, CA. (in English)
Podolskaya N.V. (1978). Slovar` russkoj onomasticheskoj terminologii. Moscow: Nauka. 154 p. (in Russian)
Podolskaya N.V. (1988). Slovar` russkoj onomasticheskoj terminologii. 2-e izd., pererab. i dop. Moscow: Nauka. 88 p. (in Russian)
Podolskaya N. V. (1989). Imena vnutri i okolo goroda. Moscow: Nauka, 69-70 pp. (in Russian)
Podolskaya N. V. (1993). Nazvaniya zdanij – chast` gorodskoj kul`tury`. Moscow: Nauka. 134-140 pp. (in Russian)
Paul L., Skipper L., Skipper J. (1990). Toward a Theory of Nicknames: A Case for Socio-Onomastics, Names. New York. 273-282 pp. (in English)
Razumov R.V. (2014). Aktivnye proczessy v soczialnoj i massovoj kommunikaczii: kollektivnaya monografiya. Yaroslavl`: YaGPU. 290–307 pp. (in Russian)
Razumov R. V. (2015). Ojkodomonimy kak raznovidnost gorodskikh onimov. Kiev. 115-123 pp. (in Russian)
Razumov R. V. Goryaev S. O. (2018). Nazvaniya zhilykh kompleksov: mezhdu urbanonimami i reklamnymi imenami. Nauchnyj dialog. # 9. 76-97 pp. (in Russian)
Ushakov D.N. (1940). Tolkovyj slovar russkogo yazyka. Moscow: Nauka. (in Russian)
Zhanuzakov T. (2008). Vashe imya? [Kazakhsko-russkij slovar]. Almaty: Ana-tili. (in Russian, in Kazakh)

ҒТАМР 16.21.47 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph12

А.С. Кушкимбаева[1*], Б.С. Карагулова[1], Я. Конечны[2]

[1]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.
[2]Карлов университеті, Чехия, Прага қ.
*e-mail: Alitok@mail.ru

ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ВЕСТИАЛДЫ ЛЕКСИКАНЫҢ КЕЙІПКЕР БЕЙНЕСІН АШУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Мақалада М. Әуезов драмаларының тілінде кездесетін киім атауларының экстралингвистикалық сипатын ұлттық таныммен бірлікте қарастырамыз. Мақаланың мақсаты – М.Әуезов шығармалары арқылы халықтың рухани және материалдық мәдениетін көрсету.

Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығының қысқаша сипаттамасы. Жалпы прозалық, поэзиялық шығармаларда вестемалардың сөйлемдегі қызметі анық көрінеді. Ал драмалық шығармаларда вестемалар көбіне көріністерде аталып тұрады. Сондықтан оның қандай қызмет атқарып тұрғанын анықтау зерттеушіге тиесілі болады. Мысалы, Қарагөз ұзатылып бара жатқанда басында сәукеле болады. Оны автор жазды, көрермен көріп отыр, біздің мақсатымыз – оны қандай мақсатпен кигізіп тұрғанын анықтау. М. Әуезов драмаларындағы вестемаларды ашу арқылы қазақ қоғамындағы киім кию салтынан хабардар етуді, ұлттық танымды бағамдау, ұлттық ойлауды тану арқылы тілдік тұлғаның идиоэтникалық сипатын ашуды мақсат еттік.

Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы. Материалды зерттеу кезінде мотивациялық-салыстырмалы талдау, сипаттамалық әдіс, компоненттік талдау әдісімен толықтырылған көркем шығарманың лексикасын семантикалық-стилистикалық талдау, этимологиялық талдау әдісі қолданылды. Жүргізілген уәждемелік-салыстырмалы зерттеу барысында киімдерді білдіретін лингвомәдениеттанудың уәждемесі белгілі бір заңдылыққа қарайтын және киімнің атауын нақты семантикалық облыспен байланыстыратын ұқсас номинативті қағидалар бойынша жүзеге асырылатыны анықталды.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары. Қазіргі заманғы қабылдау тұрғысынан киімді білдіретін таңбалауыштарды (М.Әуезовтің драмалық шығармалары негізінде) шартты түрде мынадай топтарға бөлуге болады:

1) Таныс сөздер;
2) Таныс, бірақ «киім» ұғымына сәйкес келмейтін сөздер;
3) Қазіргі қазақ тілінде таныс, бірақ аз кездесетін сөздер;

М.Әуезов тіліндегі қазіргі оқырманның лексиконындағы белсенді және пассивті сөздіктің арақатынасын, бейтаныс лексемаларды семантикалық тұрғыдан дамыған лексикалық бірліктерге ауыстыруды қажет етеді, бұл ең алдымен тілдік тұлғаның лексикографиялық құзіреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Жүргізілген зерттеудің құндылығы. Драматург тіліндегі киім атаулары адамның ой-сезіміне тікелей ықпал ететіндей көркем де жатық бейнеленген экспрессивтік қасиет – тіл мен әдебиет бірлігіндегі ғажайып құбылыс екені айқындалып, көркем сөздің кейіпкер қасиетін ашуда қосатын үлесі нақтыланды.

Жұмыс қорытындысының практикалық мәні. Драмалық шығармаларды талдау барысында кейіпкер бейнесін ашып қана қоймай, автордың тілдік тұлғасын кейіпкер тілі арқылы ашуға болатынын дәлелдейді. Бұл зерттеудің нәтижелері лингомәдениеттану, когнитивті лингистика, көркем мәтінге лингвистикалық талдауларда кеңінен қолданылады.

Түйін сөздер: лингвомәдени сөздер, сәукеле, ұлттық мәдениет, ақпарат, материалдық мәдениет, экспрессивтік қасиет7

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

A.S. Kushkimbayeva[1*], B.S. Karagulova[2], J. Konechny[3]
[1]Aktobe Regional University after K. Zhubanov, Kazakhstan, Aktobe
[3]Charles University, Czech Republic, Prague
*e-mail: Alitok@mail.ru

The role of vestial vocabulary in shaping the hero's image in the drama works

In the article, we will try to consider the extralinguistic nature of clothing names found in the language of M. Auezov's dramas in unity with National Knowledge.

The aim of the article is to show spiritual and material culture of the people through the works of M.Auezov.

Brief description of the scientific and practical significance of the work. In general prose and poetic works, the function of vestems in a sentence is clearly visible. And, vestems in dramatic works are often mentioned in scenes. Therefore, it is up to the researcher to determine what function it performs. For example, when Karagoz is going to get married she wears saukele. It was written by the author, and the spectator is watching, and our goal is to find out the purpose of putting it on.

Brief description of the research methodology. While studying the material, we used the method of semantic and stylistic analysis of the vocabulary of a work of art, etymological analysis, supplemented by the method of motivational and comparative analysis, descriptive method, component analysis.

The main results and analysis, conclusions of the research. From the point of view of modern perception, tokens representing clothing can be divided into the following groups:

1) familiar words;

2) words that are familiar, but do not correspond to the concept of» clothing»;

3_ familiar but less common words in the modern Kazakh language;

It requires the ratio of active and passive vocabulary in the vocabulary of the modern reader in the language of M. Auezov, the replacement of unfamiliar lexemes into semantically developed lexical units, which primarily contributes to the formation of lexicographic competence of the linguistic personality.

Practical significance of the results of the work. The results of this study are widely used in linguocultural studies, cognitive linguistics, linguistic analysis of literary texts.

Key words: linguoculturemes, saukele, national culture, information, material culture, expressive qualities7

А.С. Кушкимбаева[1*], Б.С. Карагулова[2], Я. Конечны[3]
[1]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе
[2]Карлов Университет , Чехия, г. Прага
*e-mail: Alitok@mail.ru

Роль вестиальной лексики в раскрытии образа героя в драматических произведениях

В статье попытаемся рассмотреть экстралингвистический характер названий одежды, встречающихся в языке драм М. Ауэзова, в единстве с национальным познанием.

Цель статьи – показать через произведения М. Ауэзова духовную и материальную культуру народа.

Краткая характеристика научной и практической значимости работы. В общих прозаических, поэтических произведениях хорошо видна функция вестем в предложении. А в драматических произведениях вестемы часто упоминаются в сценах. Поэтому определение того, какую функцию выполняют вестемы, входит в задачи исследователя. Например, когда Карагоз выдают замуж, на голову ей одевают саукеле. Об этом пишет автор, читатель видит, а наша задача – определить, с какой целью используют указанный головной убор.

Краткое описание методологии исследования. При изучении материала использовался мотивационно-сравнительный анализ, описательный метод, семантико-стилистический анализ лексики художественного произведения, дополненный методом компонентного анализа, метод этимологического анализа. В ходе проведенного мотивационно-сравнительного исследования было установлено, что мотивация лингвокультурологии, выражающая одежду, реализуется по сходным номинативным принципам, рассматривающим определенную закономерность и связывающим название одежды с конкретной смысловой областью. Раскрывая вестемы в драмах Ауэзова, стремились к осознанию обряда одевания в казахском обществе.

Основные результаты и анализ, выводы исследования.С точки зрения современного восприятия лексемы, обозначающие одежду, можно условно разделить на следующие группы:

1) знакомые слова;

2) знакомые, но не соответствующие понятию «одежда» слова;

3) знакомые, но менее распространенные слова в современном казахском языке;

Требует соотношения активного и пассивного словаря в лексиконе современного читателя М. Ауэзова замены незнакомых лексем семантически развитыми лексическими единицами, что в первую очередь способствует формированию лексикографической компетенции языковой личности.

Ценность исследования. Было установлено, что названия одежды на языке драматурга представляют собой художественно-образную выразительную черту, непосредственно влияющую на мышление человека – удивительное явление в единстве языка и литературы, конкретизирован вклад художественного слова в раскрытие свойств характера.

Практическое значение результатов работы. Анализ драматических произведений доказывает, что можно не только раскрыть образ героя, но и раскрыть языковую личность автора через язык героя. Результаты исследования используются в лингвокультурологии, когнитивной лингвистике, лингвистическом анализе художественных текстов.

Ключевые слова: лингвокультуремы, саукеле, национальная культура, информация, материальная культура, выразительные качества7

Кіріспе

Зерттеудің объектісі – көркем шығармадағы кейіпкерлердің сыртқы келбетін вестиалды лексика арқылы көркем сипаттау. Зерттеудің мақсаты – тілдің ерекше, эстетикалық функциясымен байланысты көркем мәтіндегі тілдік материалдың ерекшелігін ескере отырып, қазіргі қазақ драмаларындағы портреттік сипаттамалардың жалпы, типологиялық ерекшеліктерін анықтау. Кейіпкерлердің портреттік сипаттамалары мен жалпы көркем шығарманың ерекшеліктерін қабылдауы мен дұрыс түсінуіне әсер ететін тілдік ерекшеліктерді анықтау келесі нақты міндеттерді анықтауға мүмкіндік береді:

1) портреттік сипаттамалардың лексикасының құрамын анықтау, көркем мәтінде ең көп қолданылатын лексикалық бірліктерді анықтау;

2) кейіпкерлердің бейнелерін ашуда ең маңызды болып табылатын сөздер мен сөз тіркестерін бөліп көрсете отырып, шығарма авторының портреттік сипаттамалар лексикасын пайдалануының жалпы ерекшеліктерін белгілеу.

Портреттік сипаттамалардың лексикасы жеке жазушылардың шығармашылығына арналған кейбір лингвистикалық зерттеулердің тақырыбы болды. Бұл лексиканы сипаттау аспектісінде оның құрамы мен жазушының шығармаларындағы жұмысының жалпы ерекшеліктерін ескере отырып қарастыру әрекеттері жасалмады. Бұл осы зерттеудің ғылыми жаңалығын анықтады. Жұмыста баяндалған материалды оқытушы көркем мәтінді сондай-ақ адам, портрет, мінезді талдау мәселелеріне арналған арнайы семинарларда қолдана алады. Зерттеу материалы ретінде М. Әуезовтің драмалық шығармалары алынды.

Материал және әдістер

Материалды зерттеу кезінде мотивациялық-салыстырмалы талдау, сипаттамалық әдіс, компоненттік талдау әдісімен толықтырылған көркем шығарманың лексикасын семантикалық-стилистикалық талдау, этимологиялық талдау әдісі қолданылды.Киімнің атауы, кез-келген сөз сияқты, белгілі бір мәдени және тарихи уақытпен байланысты бірқатар қауымдастықтардың лексикалық өкілі ретінде әрекет етеді. Жаңа мағыналар мен қолданыстардың дамуына қарамастан, сөз ежелгі тарих, бұрынғы қолданыстар туралы «естеліктерді» сақтайды. Сөздің тарихи жады ана тілдерінің тілдік санасында кездеседі. Сөзді ұмытып кету көркем мәтінді жеткіліксіз, дұрыс түсінбеуге әкеледі. Жазушы оқырман үшін әдеби шығарма жасайды, оның реакциясы мәтінді қабылдау мен түсінуден тұрады. Мәтін – оқырманның санасында автордың бастапқы ойына сәйкес келетін ойды қалыптастыруға бағытталған сөйлеу әрекетінің аралық нәтижесі. Көркем әлемнің, көркем бейненің болуы әлемнің оқырмандық дамуының белсенділігіне, сондай-ақ авторлық белсенділікке байланысты. Әдеби қарым-қатынастың жетістігі көптеген себептерге, соның ішінде оқу белсенділігі мен тілдік құзіреттілікке байланысты. Бұл үшін қоғам өмірінің барлық аспектілерінің өзгеруінен кейін өзгеретін автор мен оқырманға бірдей бағдар қажет. Мақалада М. Әуезовтің драмалық шығармаларында кездесетін вестиалды лексикаларға жеке тоқталып, этимологиялық талдау жасалады. Киім-кешек атауларының түсіндірме сөздікте берілген анықтамасы келтіріліп, бұл лексеманы қолданудағы автордың айтқысы келген ойы, сол арқылы кейіпкер бейнесінің

ерекшелігі ашылып, нақтыланады. «Киім» тақырыптық тобын М.Әуезов драмаларындағы лексикалық бірліктерін мотивациялық-салыстырмалы талдау жолымен мотивологиялық деңгейде зерттедік. Ғаламның кез-келген тілдік бейнесі семантикалық континиумдардан тұрады. Дегенмен, әрбір ұлттық тілдік сана осы континиумдарды мүше етудің жеке әдістерін таңдайды. Осы тәсілдер жазушы тілінде киімдерді белгілеу үшін қандай атаулық салалар тартылатынымен, олардың ішкі объектілеріне қандай сипаттар мен ұғымдар бекітілуімен, лексиканы ынталандыру қандай бағыттар бойынша жүзеге асырылатындығымен айқындалады.

Жүргізілген уәждемелік-салыстырмалы зерттеу барысында киімдерді білдіретін лингвомәдениеттанудың уәждемесі белгілі бір заңдылыққа қарайтын және киімнің атауын нақты семантикалық облыспен байланыстыратын ұқсас номинативті қағидалар бойынша жүзеге асырылатыны анықталды. Бұл әсіресе, киім-кишек салыстырылатын екі тіл үшін әмбебап, алайда киім-кешек заттарының атауларын білдіру нысаны драма әлеміндегі тілдік суреттердің айырмашылығы салдарынан әр түрлі.

Әдебиетке шолу

Жалпы киім-кишектер туралы, оныңкейіпкер бейнесін ашудағы қасиеті туралы шетелдік, отандық ғалымдар арасында зерттеліп жүр. Соның ішінде шетелдік ғалымдар Фен Линъюй, Ши Вэйминьнің «Очерки по культуре Китая» атты еңбегінде «Лингвомәдени көзқарас аясында лексиканыоқытумазмұнынқалыптастырумәдени таңбаланған тілдік бірліктердің категорияларын бөлуді, сондай-ақ олардағы ұлттық мәдениет пен менталитеттің ерекшеліктерін көрсету заңдылықтарын зерттеуді қамтиды. Мұндай категорияларға күнделікті әлемнің әртүрлі салаларын, соның ішінде киім атауларын вербализациялайтын нақты лексика жатады. Бұл киім, мәдениеттанушылардың пікірінше, «заттық ортаның барлық элементтерінің ішінен адаммен тығыз байланысты» (Линъюй, Вэйминь, 2001: 89) – десе, Ван Дань «Лексема «одежда» в русском и китайском языках « деген мақаласында киім – адам денесімен тікелей байланыста, ол оны қоршап алады (этимологиялық тұрғыдан – адам (адам) округі, оның жылуын сақтайды, адам қағидасының алғашқы, ең жақын иррадиация аймағын құрайды» **(**Дань, 2011:209) – деп киім-кишектердің рөліне аса мән береді. Шетел ғалымдары Cruse D. A., Geeraertz D., Grondelaers S., Bakema P. әйелдер киімінің аталымы жайында салыстырмалы зерттеулер жүргізген (Cruse, 2000: 424), (Geeraertz, Grondelaers, Bakema, 1994: 25). Пулитцеровск сыйлығының лауреаты Элисон Лурье «ұлттық өрнектің көрінісікостюм арқылы шығу тегі мен ұлттың жеке мақтаныш мәселесі және саяси ұстанымын растаудың тартымды түрі» деп баға береді (Centeno P., 2013: 93). Ponce R., Lady Di, Малайазия елінің ұлттық түсі ақ және алтын түстің мемлекеттің дінін құрметтеу, Мұхаммед пайғамбардың сүйікті түсі екенін, көйлектің ұзындығыдіни белгі ретінде қызмет ететінін жазады (Ponce R. Lady Di, 2012:125). Сондай-ақ Рим папасының киген монтилінің басқа адамдардың киюі – дінді құрметтеудің белгісі екенін J. V.Boo жазады (Boo J.V., 2014: 65). Киімнің сипаттамасы қоғамның бейнесін қабылдауға әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар жеке көрнекті тұлғалар бастапқыдағы бейтарап киім атауларын жаңа мағынамен қанықтыра алатынын M.Galaz зерттеген (Galaz M., 2015:25).

Отандық ғалымдар арасында этнолингвист ғалым Ж. Манкеева “Вестиалды лексика” атауына негіз болған түбір – латын сөзі, “киім-кишек” дегенді білдіреді (veste француз сөзі – куртка). Вестиалды лексиканың бірлігі *вестема* деп аталады.: “Киім-кишек атаулары ұлттық, мәдени, тілдік үдерістер туралы ақпарат беріп қана қоймайды, олар – “тілдік” шығармашылықтың “тірі” қазынасы”, – деп көрсетеді (Манкеева, 2008: 10).

Вестиалды лексика құрамы төмендегідей сөз құрамынан тұрады:

1) киімнің түсін сипаттайтын сөздер: *ақ, қара, көк* т.б.;

2) киімнің материалын сипаттайтын сөздер: *былғары, елтірі, киіз, сеңсең* т.б.;

3) киімнің жаңа/ескілік белгісін сипаттайтын сөздер: жаңа, су жаңа (тон); ескілеу, жыртық, шоқпыт-шоқпыт, табаны тесік т.б.;

4) киімнің пішінін сипаттайтын сөздер: биік, шолақ т.б.;

5) киімнің көлемін сипаттайтын сөздер: кең, шоқпардай, тар т.б.;

6) киімнің қосымша белгілерін сипаттайтын сөздер: биік өкше, темір басты, май-май т.б.;

7) киімнің әшекей, суретін сипаттайтын сөздер: оюлы, гүлді т.б.;

8) киімнің сапалық, бағалық белгісін сипаттайтын сөздер: жұмсақ, жеңіл, жұқа, қалың т.б.;

9) киімнің шыққан жерін не модель авторын анықтайтын сөздер: американ (бәтеңке) т.б.

Ал ғалым Ә.Б. Алмауытова киім атауларының ономасиологиялық әдіс негізінде мынадай уәжділік түрлерін анықтаған:

1. Жасалу материалдарына байланысты уәжділік.
2. Формасына (пішініне) байланысты уәжділік.
3. Жасалу технологиясына байланысты уәжділік.
4. Әлеуметтік мәніне байланысты уәжділік.
5. Этномәдени ерекшелігіне байланысты уәжділік.
6. Түріне байланысты уәжділік.
7. Қызметіне байланысты уәжділік.
8. Көлеміне байланысты уәжділік (Алмауытова, 2004: 95).

Ал біз мақаламызда қазіргі заманғы қабылдау тұрғысынан киімді білдіретін таңбалауыштарды (М. Әуезовтің драмалық шығармалары негізінде) шартты түрде мынадай топтарға бөлуге болатынын пайымдадық:

1) таныс сөздер;

2) таныс, бірақ «киім» ұғымына сәйкес келмейтін сөздер;

3) қазіргі қазақ тілінде таныс, бірақ аз кездесетін сөздер;

Семантикалық деңгейде I топтың лексикасы (таныс киім атаулары), бір қарағанда, оқу кезінде ешқандай қиындық туғызбайды, өйткені ол әлеуметтік-мәдени емес (шапан, сәукеле, кимешек, бешпент және т.б.) қазіргі оқырманға материалдық ортаның заттарымен оңай байланысты.

Жоғарыда айтылғандар оқырмандардың санасында «киім» ұғымымен сәйкес келмейтін атаулардың II тобына да қатысты (мысалы, жыға). Оқырман сөзді, мәтінді тек ауызша контексте түсінуді басшылыққа алады, бұл атау киімнің атауы екенін анықтайды, бірақ киімнің өзін көзбен елестету немесе берілген атауды (атаудың сипаттамасын) кейіпкермен, жағдаймен, киімнің сипаттамасымен байланыстыру оқырманға өте қиын болып көрінеді.

III топты құрайтын таныс, бірақ аз қолданылатын сөздер шамамен II топтағы атаулармен бірдей қабылдау жағдайымен сипатталады, тек айырмашылығы – бұл сөз белгілі, бірақ кез-келген жалпы ұғыммен байланысты, яғни объектінің нақты ерекшеліктері, оның сыртқы түрі туралы түсінілмейді. Бұл жағдайда мағынаның кейбір таныс сипаттары арқалы ғана белгілі (мысалы, камзол – сыртқы киім, қаптағай – жылы сыртқы киім).

М. Әуезов тіліндегі қазіргі оқырманның лексиконындағы белсенді және пассивті сөздіктің арақатынасын, бейтаныс лексемаларды семантикалық тұрғыдан дамыған лексикалық бірліктерге ауыстыруды қажет етеді, бұл ең алдымен тілдік тұлғаның лексикографиялық құзіреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді. Киім атауларының контекстегі жұмыс істеуін «киім» лексикосемантикалық тобында болған семантикалық өзгерістерді ескере отырып, сондай-ақ коммуникативті-прагматикалық жағдайды және әлеуметтік-мәдени контекстті ескере отырып зерттеу керек.

Нәтижелер мен талқылау

Жалпы прозалық, поэзиялық шығармаларда вестемалардың сөйлемдегі қызметі анық көрінеді. Ал драмалық шығармаларда вестемалар көбіне көріністерде аталып тұрады. Сондықтан оның қандай қызмет атқарып тұрғанын анықтау зерттеушіге тиесілі болады. Мысалы, Қарагөз ұзатылып бара жатқанда басында сәукеле болады. Оны автор жазды, көрермен көріп отыр, біздің мақсатымыз – оны қандай мақсатпен кигізіп тұрғанын анықтау. М. Әуезов драмаларындағы вестемаларды ашу арқылы қазақ қоғамындағы киім кию салтынан хабардар етуді, ұлттық танымды бағамдау, ұлттық ойлауды тану арқылы тілдік тұлғаның идиоэтникалық сипатын ашуды мақсат еттік. Мысалы: Көп қыз-келіншек нөкерімен сәукеле киген Қарагөз келе жатады (Әуезов М., 1982 :82). Сәукелені қазақ қызын ұзатарда кигізетіні туралы ақпарат беріліп тұр. “Сәукеле – қызды ұзатқанда киетін бас киім. Сәукелені қыз ұзатылғанда күйеу еліне киіп бару үшін тіктіреді. Сәукеле арнайы басылған ақ киізден немесе арасына қыл салынып сырған матадан жасалып, сырты қымбат матамен (барқыт, атлас, шұға) қапталып, шетін құндыз, кәмшат терісімен айналдыра тігіледі”. Қыз әкесі бай болса, бір сәукеле үшін қырық қысырақтың құнын беріп те жасататын болған екен. Сондықтан да бұл бас киімнің әдемілігі мен қымбаттығын қатар елестете беріңіз. Міне, осындай сәукелені қолға түсіру мақсатында жол торитын қарақшылар сол замандарда да бар еді. Ал келінді күтіп отырған ауылдың балалары қозы көш жерден таймен күтіп алып, адамдардың, сәукеленің амандығын көріп (бұл жерде адам амандығы бірінші орында тұр, қарақшылар пышақ тіреп сәукелені ғана алып кетпеген. Шағын ғана күйеу һәм қалыңдық

тобының адамдарын шығындап, кейде бәрін қырып кететін кездер де болған деседі): “Сау келеді, сау келеді”-лесіп, ауылға қарай шабатын болған деседі (Алмауытова, 2004: 245).

Бұл жерде Қарагөздің осал ауылдың қызы емес екені ашылып тұр. Екінің бірі ондай әдемі, қымбат сәукеле кие бермейді. Сәукеле – өз арнасына ұлттық болмыс, халықтық дәстүр, мінез, өнер, нақыш секілді сакральды мәндегі бернелерді жиыстыратын этностық үлгіге сәйкестенген үйлену тойында қызға кигізілетін дәстүрлі мәндегі бас киім. Сонда сәукеле деген ұғымның астарынан мынаны ұғынуға болады:

1. Сәукеле – тазалықтың, адалдықтың белгісі. Яғни қыз бала балалық дәуреннен өтіп, жаңұя құруға «тазарынып», «ақ болып бару» деген сенім.

2. Сәукеле – тұтастық, бірліктің символы. Яғни ер мен әйелдің бірлігін байланыстыратын, олардың жаңа өмірге аттануына «жол» болатын белгі.

3. Сәукеле – балалық шақпен қоштасудың басты нышаны (аксиологиялық мәндегі зат). Себебі қыз бала сәукелені екінші бір үйдің босағасын аттағанда ғана киетін киелі нәрсе.

Қазақ әйелдерінің басынан күнделікті тұрмыста басына тартқан бас киімі – жаулық. Мұхтар Әуезовтің пьесаларында жаулық кеңінен кездеседі. Мысалы “Қарагөз” пьесасын алып қарасақ:

Отырған адам көзінше
Әр жеріңді қасыма
Жаулығыңды шұбатпай,
Дұрыстап ора басыңа –

деген контексте *жаулық* сөзі – бас киім ретінде беріліп тұр.

Жаулық – әйелдердің басына салатын, тартатын орамал. Тәлдік лексиконда «жаулық» ұғымының мәні гендерлік сипатта тек әйелге ғана тән ұғым ретінде көрсетіледі. Тақия, бөрік секілді ұғымдар униформалы қызмет атқарса, жаулық кемелденген, ақыл тоқтатқанның белгісі, символы ретінде қолданылады. Сәукеледен кейінгі белесті жаулық алмастырса, өтпелі дәуірдің бастамасы, жаңа дәуірдің бернесі есебінде көрініс табады. Мына мысалдан да көретініміз, жас түскен келіншектің образын сипаттау барысында жаулықты негізге ала отырып, мәнмәтіндік ұғымда дәл орнын тауып тұр. Ал енді мына мысалды қаралық:

Уа, жұрт-ау, жеткен жеткен жоқ па бұл селебе?
Қайтеді істі берсек жол келеге
Маманның өз аулынан, өз қолынан
алмастай не кесір бар неменеде?
күйеу боп, екеуің де жасап алсаң,
Жаным-ау, тақияңа тар келе ме?
(“Айман-Шолпан” Әуезов М., 1982:56).

Бұл контекстте тақия сөзі бас киім ретінде емес, ауыспалы мағынада қолданылып келеді. Тақия жай сөз көрінгенмен, «тақияға тар келу» деген фразеологтялық тіркестің қалыптасуының астырнда атаудың мәні зор. Кез келген тіркестің, тілдік оралымның қалыптасуында концептуалдық, ментальдылықтың мәні жатқаны белгілі. Паремиологиялық бағыттағы құрылымдарда да киім атаулары өзіндік өлшеммен қолданылады. Мысалы, «бас сынса, бөрік ішінде» дегендегі бөріктің орнына тақия деп алмастыра алмайтынымыз белгілі, себебі бөріктің жасалу спецификасына сәйкес, оның ішіне бас және айналасындағы мүшелер (самай, маңдай, құлақ, желке) кіріп кететіндіктен, жалпы туындаған бірнеше мәселелер де бір ортаның өзі ішінде шешіледі деген мағына үстесе, ал тақия тек бастың жоғары бөлігін қамтығандықтан, бұл тіркеске сәйкес келмейді. Ал тақияны «тар келу» сөзімен байланыстыруда тек этникалық емес, соматикалық фактордың да әсері бар. Себебі тақия – басқа дөп келетін, формасын ұстап тұратын шағын болса да, кең келу, тар келу әсемдігін бұзады. Бұл жердегі ауыспалы мәнде қолданылып тұрса да, басты мағынадан алшақ кетпеген. Атаудың аксиологиялық мәні де тереңде. Оның төбесінде тұатын үкісінің өзі тек эстетикалық қана емес, мифтік-тотемдік қызмет атқарады. Бұл қазақ халқының арасында көне діни ұғымға байланысты үкі құсын “қасиетті құс” деп тотем тұтқандығынан пайда болған (Захарова, Ходжаева, 2007:43).

Кез келген атаудың этимологиясында негіз жататыны анық. Халықтың небір түрлі басынан кешкен оқиғалары, араласқан ұлттары, басқа халықпен байланысы тілге әсер ететіні бесенеден белгілі. Мысалы, көптеген сөздер түркі, араб, орыс, парсы тілінен бірден ене салмады, тіл тарихының негізінде үлкен халықтық сипат жатыр. Тіл мен ұлт әрқашан бірлікте жүрері хақ. Этнолингвистиканың ерекше сала екені осыдан да белгілі. Киім атаулары ұлттық мәдениеттен ақпарат береді (Мұратова, 2009: 168). Әсіресе, киім, тұрмыстық заттардың барлығында дерлік ұлттық менталитет, мәдениет, дәстүрдің көп

әсері бар екені анық. Әйтпесе тілді жасайтын халық, ал халықтың түсінігі тілде көрініс берері заңды.

"Қарагөз" пьесасында қыз бен жігіттің жасырын кездесуге келген сәттегі қыздың киімі былайша суреттеледі:

Қара шапан жамылып,
Қыз кетеді бір жаққа.
Ән шырқатып қағынып,
Сал кетеді сол шақта.
Салқын кеште сейіл қып,
Кім келеді бұл тасқа?
Жолығуға ыңғайлы
Болғандай-ақ мұндасқа
(Таңданып).
Мәні-жөнін ұқпадым,
Сонда да мұнда сыр басқа
(Әуезов, 1982: 82-110).

Қыз неге қара шапан жамылады? Себебі қара түс түнде көрінбейді. Және оны Асанның айтуы арқылы беріп, кездесу соңы жақсылықпен аяқталмайтынын ишара етіп тұр. «Қара» түсінің де атау ретінде бірнеше мәні бар, ол тек «өлім», «жамандық», «қатыгездік» концептілерімен ғана емес, ұғымның мықтылығы (қара қазақ, қара қазан, қара нар), нақтылығы (қара су, қара жер) секілді мәнмен қатар, себептілік сипатта келетіні анық. Қара шапан дегенінде де «қорғану», «көзге ілінбеу», «бейтараптану» сипаттары көрінеді.

Жүзтайлақ (күліп, қозғалып барып сандықты ашып, қымбатты *ішік алып, Ояздың иығына әкеп жауып жатып).* Біз суық емеспіз, тақсыр! Сізді тондырайық деген ниетіміз жоқ.

Ояз. Рақмет (тұрып, қолын қысып). Рақмет! Әй, жақсы, жақсы хозяйка Бибіш, тамыр біздің (Арқаға қағады, Бибіш сызылып тұрады).

Жүзтайлақ. Тоңдырсақ, айыбымыз үшін мына **ішікті** жаптым. Менің сізді жылытқаным осы, тақсыр (күледі) (*Әуезов,* 1982: 280).

Семенов. Ваше, высокоблагородие, какая она необыкновенная. Для киргизки, я бы сказал решительно, необыкновенная. Неге шапан емес, ішік жапты? Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: "Ішік – іш жағы аңның, малдың терісінен тігілген жылы сырт киім" – деп берілген. Ішік – қазақтың қасиетті киімдерінің бірі. Ішіктердің халқымыздың әдет-ғұрпында орын алғаны соншалық, сәндік үшін терінің бағалылығына қарай бақ-дәулетті адамдар керегеге іледі, қалың мал төлегенде қымбат материалды (құндыз, қасқыр, бота т.б.) ішіктерді сыйға, киітке беретін болған (Кенжеахметов, 1994: 15). Мәтінде айтылғандай, біреудің жаурап жүрмегені немесе біреудің тасып байып жатқаны көзге анық түседі. Қазақ қолындағы барын қонағына, соңғы атын досына, бар малын келген адамына жайып салатын керемет ұлт екені даусыз. Этнолингвистикалық этюдтер қазақтың классик жазушыларының барлық шығармаларында кездесіп қана қоймай, «тілдік тұлғаның» болмысын тәжірибелік негізде шынайы көрсетеді. Әуезовтің «тілдік тұлғасын» талдау барысында заңғар жазушының тіл мен ұлттың өзіндік байланысын шығармада ерекше көрсетеді. "Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарында ішіктің алатын өзіндік ерекше тәлім-тәрбие мен құқықтық ережелер де бар. Мысалға қасқыр ішікті жиырма беске толмаған жастарға киюге болмайды. Себебі жастық жалыны мен тері қызуы жігіттің күшін қайтарады немесе ауруға ұшыратады" (Жәнібеков, 1996: 35) деген этнографиялық дерек этнос өмірінде киім-кешекті тұтынуда өзіндік мәнерге ие екендігін аңғартады. Материалдық мәдениет киім арқылы, адамның рухани мәдениеті мінезі арқылы сипатталады. Бұл жерде ішік үш адамға портреттік мінездеме беріп тұр. Біреуі – сол жабылған ішік үшін Жүзтайлаққа жақсы сөздерін арнаған ояз, екіншісі – "Жүзтайлақтың керемет адам екенін" аша түскен Семенов, үшінші – сол ұлыққа жағымпазданып тұрған Жүзтайлақтың өзі. Автордың бәйбішенің ұлыққа жағыну үшін жасайтын амалын сынаған ащы сарказмын көруге болады. Бұл жерде автор Жүзтайлақтың екіжүзділігін паш етіп тұр. Әшейінде жарлы-жақыбайларға жыландай ысқырынатын Жүзтайлақ ерекше сызылып қалыпты. Қаламгер барлық ұғымдарды орын-орнында қолданылады. Ішекті беру арқылы дәстүрді көрсете отырып, қаламгер образдың жағымсыз мінезін сатиралық бағытта ерекше үйлестірген. Оның қаламгерлік қарымы да осы жерден көрінеді.

Келесі мысалдағы Жүзтайлақтың қимылы мен мәнері оның ішкі психологиялық нәзік қалтарыстарын ашуға көмектеседі:

Жүніс (қылжақтап, ойнап). Бәрекелді, жолы болар жігіттің дәйім жеңгесі осылай келсейші! Жеңешемдей болсашы! (Бибішке үйіріліп). Әттең, дәурен!

Жүзтайлақ (бұған салқын қарап, басындағы шапанын иығына түсіріп, *зілмен).* Немене тәйтіктеніп? Шырағым, байқа, құрбың бар ма мұнда?

Шапан әдетте иыққа жабылады. Ал Жүзтайлақтың оны басына жабуы арқылы автор Жүзтайлақтың тағы бір қырын ашады: менмен, тәкаппар әйелдің бейнесі көз алдымызға келеді. Жалпы шапан сөзі жадағай, үстіне іле салатын киім көрінгенмен, оның аксиологиялық мәні зор. «Иығына шапан жабу» фразеологиялық тіркесі де – сыйлау, құрметтеп жіберу, рақмет айту мәнінде жұмсалады, сірә түп төркіні осындай халықтық мәнерден шыққаны мәлім. Шапан – сый сөзімен байланыстырылып, контекстік мәтінде көбінесе «құрмет» ассоциативті өрісімен орайластырылады.

Жүзтайлақ (жақтырмай). Сөзіңе болайын!

Нұрқан (жалт қарап). Апыр-ау, тағы не жаздық?

Жүзтайлақ. Ат-шапаныңды неге атамайсың одан да (*Әуезов*, 1982: 242). Бұл арадан Жүзтайлақтың тағы бір қыры – жасаған қызметіне міндетті түрде ақы алатындығы ашылып тұр. Автор кейіпкер бейнесін жасауда «ат-шапан» концептісін пайдаланған. Қазіргі заман болса, «ат-шапанның» орнында «тиыны», «сүйіншісі», «орамалы» сөздері болар еді. Қай жағынан алсақ та, «сый» сөзі ұлттық түсініктермен өріліп тұр. «Ат-шапан» ұғымы – зор мәнге ие концептуалдық символдық мән. Өйткені екі жақ келіспей, жанжалдасса, екі ел бітісу керек болса немесе бас иіп, кешірім сұраса «ат-шапан» айып ретінде ортаға салынып, мәмілеге келу рәсімінде де символдық мәннің аясында этнолингвистикалық сипаттың жатқанын көреміз.

Тағы бір мысалда: «*Абай кескілескен дұшпаным менің. Қара жамылған жеңгеңді әкетіп отыр. Туысқан болар, тәтті болар нем қалды? Сол жауға сені мен қайтып қиям?»* (“Абай” трагедиясы) және «*...кім екенін айтпаймын. осы жерде бүгін түсін көресің. Бұл істің басталғаны кеше ғана... Қара түнді жамылып, жан сырын ашысқанға бір-ақ жұма. Жердің үстімен келіп, астымен қайттым ба? Менің көзім тіріде менен туған арам қыз мұны істеді ме? Әкет, Жарылғап мені таң атпай. Қара түнді жамылып, қара тұтып күңреніпкетейін».* (“Қарагөз”) немесе тағы бір мысалда:

Қара желек жамылған
Жесіріме жалаң бар ма?
Сойқаң іздеп қағынған
Мынау жатқа панаң бар ма? (“Абай”) –

бұл контексте *қара желек* деген сөз күйеуінен айырылған, қайғы-қасіретке душар болған деген мағынаны білдіреді. Яғни, кейіпкердің бастан кешіріп жатқан жағдаы, күйі бейнеледі. *Желек* – көне мағынасы жас келіншектердің кәмшат бөрік сыртынан басына салатын орамалы. 2. Қалыңдықтың үйлену тойы кезінде киюі үшін, жұқа жібек кездемеден, шілтерден тігілеін жамылғы. 3. Тудың шашағы. Портреттік сипаттамада дәстүрлі емес тіркестерде кейіпкердің бейнесін ашудағы осы белгілердің мәніне қарамастан, көріністің кез келген белгілерін білдіретін сөздер қолданылуы мүмкін. Сыртқы келбеттің «негізгі» белгісін атап өту үшін автор басқа белгілерді сипаттауда қолданылатын мәнерлілік тәсілдеріне қатысты өзінің ерекше көңіл аударатын тәсілдерді қолданады. Басқаша айтқанда, көркем мәнерлілік тұрғысынан өзекті нақты кейіпкердің көрінісін сипаттау кезінде аз жиілік болып табылады.

Мысалы, кейіпкерді сипаттау үшін ең маңызды болып табылатын көрініс белгілеріне оқырманның назарын аудару үшін жазушы қабылдауды пайдаланады. Мысалы, “Абай” трагедиясында:

Я, Тәңір, ата-бабам, кешіре гөр,
Асқақтың сыбағалы жазасын бер!
Кемел би кеңгірбайдың жолы қайда?
Кебектің керін кигіз, аяма дер?! –

деген контексте керін кигіз деген киім түрі жағдай, ауыр хәлге жеткіз деген ауыспалы мағынада қолданылып тұр. Керді басына түскен қайғы-қасіретке теңеп тұр. Негізінде, кер – бұл күйеуі қайтыс болған әйелдің қасірет белгісі ретінде басына байлап алатын екі елі-ақ шүберек. Қазақ дәстүрінде ер адамның тері сіңген бас киімін ешкімге сыйға тартпағанмен, әйелдерде ол дәстүр жоқ. Керісінше ізін басып келе жатқан келіндеріне өзінің жолын берсін деп ырымдап, өздері тағып жатады. Алайда қыз бала басына ақ, қара орамал тартпайды. Ақ – жаулықтың, қара – қайғының белгісі. Демек, киімнің негізгі функциясы – табиғи ортаның суығы мен ыстығынан, жауын-шашыннан қорғаумен қатар, ұлт жаратылысының келбетін танытатын этнографиялық, философиялық, мифологиялық әрі тәлім-тәрбиелік түрлі қыр-сырынан ақпарат беріп, бойына сан алуан қызмет жүктеген синкретті ұғым (Жәнібеков, 1996: 98). Кез келген ұғым, атаудың бойында тек ақпараттық, утилитарлық мән болмайды, ұлттық ерекшелік, халықтық таным, наным-сенім өз сәулесін төгеді.

Кес тілдерін, тапжылтпа!
Ата-анасы орыс екен
Аямас жауым Қобыланның
Ал үстінен лыпасын...
Қазір күң мен құл етем,
Тіл табанын қазір-ақ
Өз ордама жалшы етем,
Қор ететін қысасым!
("Қара қыпшақ Қобыланды")

бұл контексте ал үстінен лыпасын дегені тонау, бір затын тартып алу деген мағынада көрсетіліп тұр. «Лыпа» деген сөз – дымсыз, ештеңесіз деген де мағынаны береді. Көбіне кедей, қайыршы адамдарға қатысты айтылса да, мәнмәтінде «қорлау», «кемсіту» мәнінде келіп тұр. Мүсіркеуден бұрын, алдын-ала қорқыту, ығына жығып алу мәні үстем. «... *Ермей қайтсын, аш бала, ауылда оған пана жоқ, Лыпасы жоқ баспана, Жағуға отын және жоқ».* Қазақ тілінде лыпа сөзі «киім, ескі киім» деген мағынада қолданылады. Бұл сөз араб-парсы тілдеріндегі «көйлек, киім» мағынасындағы (лебас) сөзінен ауысқан. Бұл сөздің аяғындағы с дыбысының түсіп қалуына оның жоқ сөзімен тіркесе қолданылып, с дыбысының тәуелдік жалғауының III жақ түрімен ұқсастығынан бірігіп кетуі себеп болған болу керек. Ұйғыр тілінде бұл сөздің соңғы с дыбысы сақталып қолданылады: Түрік тілінде бұл сөздің араб-парсы тілдеріндегі көпше түрі (албесе) elЬісе сөзі киім, көйлек деген жалпы мағынада қолданылады (Қайдар, 2003: 254). Міне, «лыпа» сөзінің этимологиясын қарай келе, «ескі», «көне» мәнін аңғарып, «көйлек», яки сыртқы қалың киім емес, «аз», «жұқа» мағынасын да көреміз. Қазақ «бір көйлекпен келген» деген тіркесті айтып жатады, бұл жердегі «көйлек» тура мән емес, артық ештеңесі, көп киімі жоқ, кедей мағынаны береді.

Суреткер тіліндегі жыға сөзі вестема ретінде қолданылған. Жалпы бұл ұғымды түсіну қиын. Л. Будагов жыға сөзін бас киімге немесе шалмаға қадалатын үкі, шоқ шашақ деп түсіндіреді: султан, носимый на чалме или на шапке (Будагов, 1987: 326). Ал «Еңлік Кебек» пьесасында: «Есен – бұл күнге дейін Найманның батыры болса, қазір де Тобықтының жығылған жығасын қайта тұрғызған Найманның бір шіріген жұмыртқасы». Енді контекстік мәтінге келейік. Тек аллитерациялық айшықтауға ғана құрылмаған, Тобықтының түскен ұнжырғасын көтерген, мерейін үстем еткен деген мәнді береді. Түсіндірме сөздікте жыға сөзінің мағынасы: "зат. көне. 1.Соғыста киетін бас киім. Жығаның төбесі үшкір келеді, маңдай алды қасқа дейін түсіп тұрады, желке жағына мойынды айнала ұзындығы 1-1,5 қарыстай шынжырлы баулар тағылады" (Будагов, 1987: 325); 2. Баскиімге сәндік үшін тағылатын (шаншылатын) құс қанаты немесе сол сияқты әшекей зат" деп сипатталған. Бұл сөз бүгінде қолданыстан шығып қалған. *Жыға* сөзінің этимологиясын Б.Атабай зерттеу жұмысында жан-жақты талдағандықтан, оны қайталап жатуды жөн көрмедік (Атабай, 1999: 6). Айта кететін жайт, Л.Будагов, Е.Жанпейісов сияқты ғалымдардың бұл сөздің парсы тілінен енгені туралы ойларына Дерфер келіспейді. Ал бұл сөз қазақтың төл сөзі болып кеткен. Кейіпкердің аузына Есенді Тобықтының **жығасын** қайта тұрғызған деген сөзді салу арқылы автор драмада найман руының жеңіліс тапқанын айтып тұр. Еңлік пен Кебекті өлімге қию арқылы бітіспек болған екі рудың ақсақалдарына жеңілгенін іштей мойындатады. Автордың осы кесімге келіспейтінін паш етіп тұрған – осы бір сөз.

М.Әуезовтың шығармаларын негізге ала отырып, этнос болмысын оның тілі арқылы жан-жақты танып-білуді мақсат еттік. Қазақтың тұрмысынан хабардар ететін этнолексика үй-ішіндегі тұрмыстық заттарды атап қана қоймай, сол ұлттың өмірінен, тұрмысынан, тыныс-тіршілігінен толықтай түсінік беретініне көз жеткізуімізге болады. Мысалы:

Жақтамастан хан құнын,
Аярмын ба жау жанын
Тірі ұстасақ Бекетті
Басына кескен сомамен
Шенді-шекпен әзір тұр
Сол емес пе арманым.
("Бекет") Шекпен –

иірілген жүннен өрмекпен тоқылған соң тігілген сырткиім. *Боз шекпен, шидем шекпен* түрлері де бар. Бұл жерде шенді шекпен деген контекст киім емес, адам деген мағынаны білдіреді, шенді деп дәрежелі, жоғары қызметтегі адамдар, күштер дайын деген мағынаны білдіреді (Жанұзақов, 2008: 912). Ал бұл жердегі шенді-шекпен сөзінің қолданылуында «биліктегілер», «ат үстіндегілер», «лауазымдылар» деген жағымсыз рөлді көрсетіп тұр. Жалпы бұл авторлық түсінік емес, әдеби тілдің нормасында қалыптасып, кірігіп кеткен сатиралық мәндегі ұғым. Қос сөзді күрделі мәнде келетін тіркестің мәні осындай. Қазақта шен-шекпен деген сөз бар. Оның мағынасы тереңде жатыр. Өткен ғасырларда

қазақ елін отарлаған жымысқылары елді, жерді бөліп, болыстар тағайындап, оларға шен тағайындап, белгі беріп, шекпен киінген. Осыдан барып шен-шекпен киген деген теріс ұғым пайда болған (Жәнібеков,1996: 160). Бұл пікірді жалғастырар болсақ, историзмдік бағыт алған лексема болғанымен, неологизация процесіне қайта енген сөздерге қоссақ та болады. Себебі тіркестік мәннің қалыптасып қалған мағынасы осы. Ал таза шекпеннің өзінде бұндай теріс ұғымдық мәнді байқамаймыз. Мұқағали айтатын «шекпен жауып өзіне қайтарамын» деген жерде, тіпті өзгеше мәнде түрленсе, «шен» сөзінің әрі қос сөздік, әрі префикстік мәнде келіп, түбегейлі сөз мәнін өзгертіп тұрғаны тілдік заңдылықтардың негізінде экстралингвистикалық әдістердің жатқанын байқаймыз.

Киім атаулары арқылы кейіпкерлерінің мінезін, әлеуметтік жағдайын, ісін, т.б. түрлі қасиеттердің суреттеуде М.Әуезовтың "Алма бағында" пьесасында автордың кейіпкер киімін бейнелеген сөз саптауы шығармаға экспрессивті-эмоциялы рең беріп, образды айшықтай түседі. Мысалы, "Алма бағында" пьесасында:

Заулатып мен келемін Көрпебайың
Ішінде қозы-лақтың серке байың
Жерінде бау-бақшалы өлеңдеткен,
Көйлек көк, тамағы тоқ ерке байың. –

дегендегі көйлектің реңі жазушы даралығын аша түсудегі тілдік құбылту амалдарының бірі – теңеу арқылы жасалған. Тағы бір мысалда:

Көк сауытын киінген,
Көк мылтығын асынған
Ерлер келді дәулеткер,
Болады жол, келді әскер!
("Бекет" пьесасы)

Қазақ халқының дүниетанымында *көк* лингвокультуремасы ерекше орын алады. Жалпы осы сөздің семантикалық спектрі ауқымды: *көк, көгілдір, жасыл және сұр.* Мысалы: *көк шөп, көк аспан, көк ала ат. көк* түстің культурологиялық мазмұны түркі халықтарының тарихында тәңірлік дінмен, яғни көк аспан құдайына – көк Тәңірге сыйынумен байланысты. Қазақ тілінде көк компонентінен тұратын фразеологизмдер халықтың көк аспанның касиетіне бас ииіп, қадірлеуін көрсетеді: *көктен сұрағаны жерден табылды, төбесі көкке жетті* және т.б. көк түсі көк бөрінің пайда болу аңызымен де байланысты (Атабай, 1997: 233).

Тіл және мәдениет негізінде қалыптасқан қол өнерге байланысты пайда болған этнолексика, этно атаулар белгілі бір уәжділігі бар сөз қолданыстар. Қазақ халқының қолөнеріне байланысты пайда болған ұғымдар сол ұлттың эстетикалық талғамының деңгейін, рухани танымының жетістігін және шығармашылық еңбегін әрі табиғатты игерудегі өмірлік тәжірибесін байқатады. Қолөнерге қатысты бұйым атаулары қазақ халқының тұрмысындағы рухани, мәдени, әлеуметтік рөлін белгілеп қана қоймайды, сонымен қатар олар ұлт мәдениетінің қалыптасқан тұтас бір бөлшегі ретінде саналады. Этнолексика ұлттық-тарихи колорит жасауда таптырмас тілдік құрал болып табылады. Бұндай қолданыстар ауыз әдебиетінде ғана емес, көркем шығармаларда да жиі кездесіп отырады (Манкеева, 2008: 221).

Ай-күнім, Айманжаным, денің сау ма?
Шырмалған ақ шабақ ең қиын ауға
Артыңнан аласұрып келдім жетіп
Болсын деп бұл шыбын жан саған сауға
Кешіктім көп отырдың тас қамауда,
Қапамен дәурен өтіп күн санауда
Жеткенім осы-ақ болды, кешермісің,
Салсам мен тонтонауды қан талауға?
("Айман-Шолпан" пьесасы)

Қазіргі тілдік қолданысымызға сай «тон» сөзінің мағынасын қыстыгүні киетін киім деп түсінеміз. Тон – түркі тілдерінде өте ерте замандардан бері қолданылып келе жатқан көне сөз. Олардың барлығында дерлік бұл сөз «киім-кешек» деген мағынаны беретіні белгілі. Тонау – киімсіз қалуды білдіретін етістік. Б.Қалиев тон сөзінің мағыналық дамуына байланысты мынадай ерекшелігін атап көрсетеді: "Біздіңше, мұндайларды да сөз мағыналарының дамуы деп айтуымызға әбден болады. Яғни, *киім* ұғымының қосылуы *тон* атауының мағынасын ауыстыруға мәжбүр етті. Бірақ, бұл тон сөзінің мағынасының таралуы емес, оның бақа ұғымға өзгеруі. Демек, бұндайларды да тілдік, мағыналық деп есептеуге болады". Көне түркі тілінде *тон* жалпы киім атауын білдіреді. оған мына тілдік деректер мысал бола алады.

Жан жараңа қиналған
Түсінем, ақан, ойланам,
Үмітімді ақтаған
Әніңе тоным сыйлаған.
("Бекет" пьесасы)

Тағы бір мысалда: *Түсімде Найман мен Матайдың ер-азаматының бәрі бір жерге*

жиылған екен. Қабақтарынан қар жауғандай, би бермеймін, не сөйлейсің деп еді, ендеше деп бидің үстіндегі кестелі тоны мен басындағы сусар бөрігін жұлып алуға айналды (“Еңлік-Кебек”) немесе:

Белде, белде, белдеді!
Болды байлау, әмір сол,
Қаусата соғып Қыпшақты
Қазан жойқын бастайды,
Анди соғып Алшағыр,
Түре қуып тастайды.
Бұйырмайды Қыпшаққа
Қыз Құртқадай асыл жар!
Қызыл жирен ат мінген,
Қылқа шоқпыт тон киген
Ері алады елімнің.
Таласың жоқ жалғыз-ақ,
Бұрын жеткен алады.
Соңғыға сауға бар
Қорық алтынға малынтып,
Қарлығамды алады
(“Қара қыпшақ Қобыланды”)

дегендегі *қылқа шоқпыт* сөзі қылдырықтай, жіңішке әбден тозығы жеткен киім түрінде қолданылып тұр.

Біз достар, бес дос серік қатар атар,
Бес достан жаулар жусап қатар-қатар
Автомат тына білмес, қыра білер,
Тон тозар, аял қылмас, ат арытар (“Бес дос”)

Тон сөзінің мағынасын әрі қарай трансфармацияға ұшырап, екінші дәрежелі аталым қызметінде қолданылады.

Сонымен қатар “тон“ сөзінің ауыспалы мағынада жұмсалуы мына пьесадан көруге болады:

Бұл дәурен жаңанікі, а не твой!
Пәленмен көптен аулық сен не свой!
Сұм тонын сүмелектің иығына -
Жап- тағы, кел, көрпебай, гони метлой!
(“Алма бағында”)

және *Өзеуреп өзгеге жабам деген тондарың өз иықтарына қонды ма? (“А*лма бағында”) Бұл жерде сұм тон, өзгеге жабатын тон деген сөздердің мағынасы ауысып, біреуге жамандық ойлаған, арам ойларын жүзеге асырғысы келген адамдардың пиғылы болып көрсетіледі. Яғни, бұл жерде *тон* сөзінің мағынасы ауысып, адамның жаман іс-әрекеті ретінде қолданылады. Жазушының сөздерді астарлап, шебер қолданылуы суреттеліп тұр.

Қазақ халық ұлттық мәдениетімізді көрсететін ұлттық киімдерге, олардың сапасына, материалына аса мән берген екен. Матаның түр-түрінен киімдер тігіліп, оның бағалы я арзан екендігіне қарап, киімге аса назар аударатын. М.Әуезов драмаларында киімнің түрлері, оның қандай матадан жасалғандығы туралы көптен суреттеледі:

Кез болдым сен екенсің, ақын Жантық,
Сыйыңды құшақтай бер қысып қамтып.
Бөз беріп, сөзін сатыпалып жатыр
Жантықта не қып қалсын енді Тамтық?!
Малтаншақ саудагерлер қайтушы еді,
Сөйлеме бойға өлшемей сөзін тантық
Әкеңдей арыстаным мәне келді,
Жетіру, көп көпірме енді тантып.
(“Айман-Шолпан”) –

деген контексте бөз вестемасы сипатталып тұр. Бөз – мақтадан тоқылған жұқа мата. Жалпы, «бөз» сөзі – жайдақ, келіспеген, жуас, яғни кемсіту мәнінде қолданылады. «Үстінен бөзі, аузынан сөзі түскен» деген фразалық тіркесті алып қарар болсақ та, өзіндік ой-пікірі жоқ, елдің артында жүретін, сыйсыз, еш рөлі жоқ деген мән береді. Матаның өзі арзан болғандықтан, адам құнынының да сондай төмен екендігін параллелизммен бейнелеудің астарында этнолингвистикалық мән жатқанын көруімізге болады.

Тағы бір мысалда:

Бағасын білсе халайық,
Дүрия гауһар сөздерім
Ірбіт шапқан көпестей
Сөз базарын кезгемін,
Танысып қалған мұсаннып
Кітабындай сөздерім
Асылы алтын болмаса
Қажеті жоқ өзгенің
Барқыт деп, Зайра түсінбе
Самарқанның бөздерін
Баба жадда мән жадда
Деген расул қадисын
Болар мақұл сезгенім,
Таразыға тартып көр,
Кем дер болсаң безбенім
(“Ақан – Зайра”) –

деген контексте де бөз вестемасы, яғни матаның түрі вестиалды лексикаға жатады. *Барқыт деп, Зайра түсінбе Самарқанның бөздерін* дегенде мағынаны тура мағынада емес, астарлы ойды көздеп отыр. Яғни, бұл жерде барқыт – асыл, бағалы мата болғандықтан, оны

жоғары санап, бөзден ерекшелеп, арзан затқа құнықпай, жақсы затқа, шын асылға ұмтыл деген мағынада жазушы өзінің шығармасында шебер көркемдейді. Барқыт материалының түпкі мәні турасында жазылған еңбектерден оның құнының қаншалықты екенін көреміз (Захарова, Ходжаева, 2007: 34). Сол секілді жалпы заттық мәндегі құнды заттарды адами құндылықтармен салыстыру да – халықтың тұрмыс тіршілігінің тілдегі басты көрінісін айқындайды.

Қазақтың болмысының, тіршілігінің, мәдениетінің астарлы-сырлары ұлттық өмірдің негізі болып табылатын тіл арқылы ашылады. Осымен байланысты, адамзат өркениетіндегі ұлттық мәдениеттің сан түрі киім-кишек атауларын танымдық негізден зерттеу, оның этнолингвистикалық табиғатын ашуға мүмкіндік береді.

Қорытынды, тұжырымдар

Жұмыста баяндалған материал көркем шығармалардың лексикасын жеке автордың пайдалану ерекшелігін, жеке жазушының стилінің ерекшеліктерін немесе белгілі бір көркем шығарманың бейнелі жүйесін анықтау үшін ғана емес, сонымен қатар бір тақырыпқа қатысты және әртүрлі авторлар қолданатын сөздердің қолданылуы мен мағынасындағы жалпы заңдылықтарды белгілеу мақсатында зерттеу мүмкіндігі туралы айтуға мүмкіндік береді. Зерттеудің бұл бағыты, ең алдымен, оқу мақсаттарымен, драмалық шығарма құрылымының маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын, өзіндік функциялары мен міндеттері бар портреттік сипаттамалардың лексикасын зерттеудің тиімді жолдарын іздеумен негізделген. Портреттік сипаттамалардың лексикасын талдау, оның құрамы мен көркем мәтіндегі жұмыс істеу ерекшеліктерін анықтау портреттік сипаттаманы, оның белгілі бір көркем шығармадағы рөлін қабылдау мен түсінудегі қиындықтарды болжауға, мүмкіндік береді. Драма мәтінін лингвостилистикалық талдау барысында оқырмандарға метафораның қатыстылығын белгілеуге, метафоралық мәннің уәждемесін анықтауға көмектесу керек. Ол үшін шетелдіктің сипатталған затпен немесе құбылыспен байланысты фондық білімін кеңейту, сөздің эстетикалық мәнін ашу қажет.

Нақты кейіпкердің бейнесін ашу үшін өте маңызды болып табылатын сөз бен сөз тіркестерінің кейіпкерлерінің көрінісін көркемдік сипаттауда портреттік сипаттама сөздерінің тақырыптық өрісінде жетекші болып табылатын тірек сөздер мен сөз тіркестері деп аталады. Тақырыптық өрістің шекарасын болжау, ажырату туралы, сондай-ақ оның құрамына енетін сөздердің өзара қарым-қатынасы жайында мәселе ерекше қарауды талап етеді. Сондай-ақ, көмекші ретінде пайдаланылатын кейіпкердің негізгі көрінісінің астын сызу, бөлу құралдарын да талдау керек. Адамның сыртқы келбетін көркем сипаттауда ерекше сипат болып табылады.

Тірек сөздер мен сөз тіркестерін бөлу шетелдік оқырманға жазушының идеялық ойына тереңірек енуге, қандай да бір кейіпкердің бейнесін дұрыс түсінуге көмектеседі. Тірек сөздер мен сөз тіркестерінің семантикасын талдау, олардың мәнінің ерекшелігін айқындау портреттік сипаттамаларды қамтитын әңгімелерге лексикалық-семантикалық комментарийдің мазмұнын анықтауға мүмкіндік береді.

Көркем шығарманың бейнелі жүйесін түсіну және портреттік сипаттау, атап айтқанда, эмоционалды-эстетикалық мазмұнды қабылдау семантизацияға жататын сөздерді таңдаудың дәлдігіне және семантизацияның оңтайлы тәсілін анықтауға байланысты. Бұл жұмыста лексикалық материалды сипаттау осы екі маңызды міндеттерге қатысты кейбір қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Семантизацияға стилистикалық таңбаланған, метафорикалық маңызы бар лексика ғана емес, сонымен қатар стилистикалық бейтарап болуы мүмкін, алайда, белгілі бір көркемдік шығармада эстетикалық мәні бар.

Біздің жұмысымызда портрет кең көлемде қарастырылады. Портретте кейіпкерлердің сыртқы тұлғасын суреттеу ғана бар. Көркемсөз иесі кейіпкер тұрысын, қимылын, қозғалысын, киімін, дауыс мәнерін беру арқылы оның ішкі әлеміне бойлайды, сырттық кескін мен «ішкі кескін» тұтастықта көрінгенде ғана портрет өз биігіне көтеріледі. Біздің жұмысымызда портрет кең көлемде қарастырылады. оның негізгі қызметі-кейіпкер тұлғасын кескіндеу мен мінез-болмысын суреттеу тұтастықта алынады.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан драматург тіліндегі киім атаулары адамның ой-сезіміне тікелей ықпал ететіндей көркем де жатық бейнеленген экспрессивтік қасиет – тіл

мен әдебиет бірлігіндегі ғажайып құбылыс. Мақсатымыз – этнографиялық мәліметтерді тізбектеу емес, М. Әуезов драмаларындағы халықтың рухани мәдени өрісін айқындайтын драматург танымындағы дүниенің тілдік суретін айқындау.

Әдебиеттер

Feng Lingyu, Shi Weimin Essays on Chinese Culture / Feng Linyi, Shi Weimin. Trans. from China – Beijing: Intercontinental Publishing House of China, 2001 – 181 p.

Wang Dan. Russian and Chinese lexeme “clothes” / Wang Dan // Traditions and innovations in the teaching of Russian language and literature: mater.reports and messages of the XVI International scientific method.conf,- SPb.: SPGUTD. 2011 – pp. 209-212 (0.25 pp.l.).

Cruse D. A., Meaning in Language.An Introduction to Semantics and Pragmatics, Oxford University Press,2000 – 424 p.

Geeraerts D. Gronelaers S. Bakema P. The Structure of Lexical Variation: Meaning, Naming and Context. Berlin, New York, 1994 – 221 p.

Centeno P. Espejo de MarxLa izquierda no puedevestir bien? – Barcelona: EdicionesPenínsula, 2013. P.93.

Ponce R. Lady Di, profesora de estilo de Catalina de Cambridge. ABC.es. 17.09. – http://www.abc.es/20120914/estilo-moda/abci-catalinacambridge-disney- 2012 09141006.html

Boo J. V. El Papa Francisco recibeestelunes a Don Felipe y Doña Letizia en su primer viaje de Estado. ABC.es.– http://www.abc.es/casadel-rey/20140630/abci-papa-reyes-felipe-letizia-201406292244.html 2014

Galaz M. Letiziarecupera el traje de la coronación. El País. – http://elpais.com/elpais/2015/05/13/estilo/1431519117_216027.html 2015

Манкеева, Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері –Алматы: Жібек жолы, 2008 – 356 б.

Алмауытова, Ә.Б. Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты: филос.ғыл.канд....дис.: 10.02.02.- Алматы, 2004– 128 б

Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Пьесалар.– Алматы: Жазушы, 1982. – 11 т. –424 б.

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д., (2007) Казахская национальная одежда. Виды материала. Алматы: «Алматыкітап», 2007 – 196 б.

Мұратова, Г. Абайдың тілдік тұлғасы:филол. ғыл. док. ... автореф: 10.02.02. – Алматы, 2009 – 303 б.

Кенжеахметов, С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары – Алматы: Ана тілі,.1994 - 80 б.

Жәнібеков Ө. Қазақ киімі. – Алматы: Өнер, 1996 – 192 б.

Қайдар. Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі,2003 -368 б.

Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – СПб., 1869; 1987. - Т.1-2. 1999- 1225 с.

Атабай, Б. Л.Будагов сөздігіндегі диалектілік элементтер // ҚазМУ хабаршысы. -. 1999 - №7. −Б. 3-7.

References

Almauytova, A. B. (2004) Kazak tilindegi kıim ataularynyn etnolıngvıstıkalyk tabıgaty (Ethnolinguistic nature of clothing names in the Kazakh language]: Philos.science.kand. dis.: 10.02.02. DKM Almaty,. – 128 P. (In Kazakh)

Atabay, B. L.(1999) Budagov sozdigindegi dıalektilik elementter [Elements of dialect in the budagov dictionary]/ / Bulletin of Kazsu. deputy No. 7, pp. 3-7. (In Kazakh)

Auezov M.(1982)Jıyrma tomdyk shygarmalar jınagy[collection of works in twenty volumes]. Plays.- Almaty: writer, – 11 vol. -424 P. (In Kazakh)

Budagov, L. Z. (1869) Turik-tatar dıalektilerinin salystyrmaly sozdigi[Comparative dictionary of Turkish-Tatar dialects]. – St. Petersburg,; 1987. T. Vol. 1-2. 1225 p.(In Russian)

Boo J. V. (2014) El Papa Francisco recibeestelunes a Don Felipe y Doña Letizia en su primerviaje de Estado. ABC.es. – http://www.abc.es/casadel-rey/20140630/abci-papa-reyes-felipe-letizia-201406292244.html (In English)

Galaz M. (2015) Letiziarecupera el traje de la coronación. El País. – http://elpais.com/elpais/2015/05/13/estilo/1431519117_216027.html(In English)

Geeraertz D., Grondelaers S., Bakema P.The structure of lexical variation.Meaning, naming and context (1994), Berlin — New York. (In English)

Zhanibekov O.(1996) Kazak kıimi[Kazakh dress]. – Almaty: Oner,. – 192 B. (In Kazakh)

Zakharova I. B., Khodzhaeva R. D.,(2007)Kazakhskaya natsionalnaya odezhda. Bydy materıal.[Kazakh national clothing. Types of matter]. Almaty: “Almatykitap”. – 196.(In Russian)

Kaidar A.(2003)Kazak tilininozekti maseleleri [Actual problems of the Kazakh language]. – Almaty: native language. – 368 p. (In Kazakh)

Kenzheakhmetov, S.(1994) Kazaktyn salt-dasturleri men adet-guryptary[Kazakh traditions and Customs]. – Almaty: Ana Tili,pp. 80. (In Kazakh)

Cruse D. A. (2000) Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics, Oxford University Press, ,424 p.(In English)

Mankeeva ,Zh.A .(2008) Kazak tilindegi etnomadenı ataulardyn tanymdyq negizderi[Cognitive bases of ethno-cultural names in the Kazakh language]. Almaty: Zhibek Zholy publ., Ed. 356 P. (In Kazakh)

Muratova, G.(2009) Abaıdyn tildik tulgasy[The linguistic personality of Abai]: philol. science. Doc. ... abstract: 10.02.02. – Almaty. ed. 303 P. (In Kazakh)

Wang Dan. (2011) Russian and Chinese lexeme “clothes” / Wang Dan // Traditions and innovations in the teaching of Russian language and literature: mater.reports and messages of the XVI International scientific method.conf,- SPb.: SPGUTD.. – pp. 209-212 (0.25 pp.l.).(In English)

Feng Lingyu, Shi Weimin. (2001)Essays on Chinese Culture / Feng Linyi, Shi Weimin. Trans. from China – Beijing: Intercontinental Publishing House of China, – 181 p.(In English)

Centeno P. (2013) Espejo de MarxLa izquierda no puedevestirbien? – Barcelona: EdicionesPenínsula. P.93. (In English)

Ponce R. (2012) Lady Di, profesora de estilo de Catalina de Cambridge.ABC.es. http://www.abc.es/20120914/estilo-moda/abci-catalinacambridge-disney-201209141006.html (In English)

ҒТАМР 16.01.09 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph13

Л.К. Мейрамбекова[1*], Б.С. Жиембай[1], Г.Р. Даутова[2]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: lmeyrambekova@mail.ru

ЗАТ ЕСІМНІҢ САН-МӨЛШЕР (көптік) КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ АРМЯН-ҚЫПШАҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІНДЕГІ ТАРИХИ ДАМУ ЖОЛЫ

Сан-мөлшер категориясы түркі тілдері теориялық грамматикасының өзекті әрі сан түрлі пікір-көзқарасты тоғыстырған тақырыптарының бірі саналады, бұған осы тақырыпта жылдар бойы жинақталған зерттеулер мен ғылыми жұмыстар дәлел. Аталмыш грамматикалық категорияны зерттеу түркі тілдерін тарихи тұрғыда зерттеумен тығыз байланысты және өз бастауын көне дәуір ескерткіштері тілінен алады. Көптік жалғауларының көне формаларының әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері, шығу төркіні, қолданылу ерекшеліктері, қолданылу кезеңдері болған. Кейбір көнерген жалғаулардың көне түрк дәуірінде өнімді қызмет еткендігін бағамдай отырып, бұл формалардың Орхон-Енисей жазулары өмір сүрген кезеңге дейін де болғандығы байқалады. Яғни көптік жалғауы тарихқа белгісіз бір кезеңде жеке сөзден пайда болған.Мақалада зат есімнің сан-мөлшер (көптік) категориясының тарихи генезисі ғалымдардың еңбегі негізінде айқындалып, көптік жалғауларының көне түрк, орта ғасыр дәуірі ескерткіштері, армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі көрінісі жүйелі түрде талданады. Сондай-ақ ескерткіштер тіліндегі есім категориясының тарихи даму аспектілерін қарастыру көне түрк, орта ғасыр дәуірі ескерткіштерімен, нақты айтқанда Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – Күлтегін (Үлкен жазба, Кіші жазба), Тоныкөк ескерткіштерімен, Қараханидттер мемлекеті кезеңінде (X-XII) жазылған М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегі тілімен, көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің бірі А. Йүгінекидің «Һибат-ул хақайиқ» («Ақиқат сыйы») дастаны (XI-XII) тілімен, құман қыпшақтарының тілінде жазылған «Кодекс Куманикус» ескерткіші (XIII-XIV) тілімен, мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған «Китаб ат-тухфат уз-закийат фил-лұғат-ат-түркия» ескерткіші (XIV) тілімен салыстыра қарастырылады. Сонымен қатар көне түрк, орта ғасыр дәуіріндегі есім категорияларының қалыптасқан формалары мен дамуы айқындала отырып, қазіргі түркі тілдерімен салыстыра зерттеледі.

Түйін сөздер: сан-мөлшер категориясы, зат есім, тарих, даму, жазба ескерткіштер.

L.K. Meirambekova[1*], B.S. Zhiyembay[2], G.R. Dautova[2]

[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: lmeyrambekova@mail.ru

Historical development of the category of the number of nouns in Armenian-Kypchak written monuments

The question of the category of number belongs to the category of topical and controversial issues of the theoretical grammar of the Turkic languages, as evidenced by the abundance of works on this problem that have accumulated over many decades. The study of this grammatical category is closely related to the history of the study of the Turkic languages. Moreover, it has ancient traditions. Each of the ancient plural forms had its own characteristics, origin, features of use, periods of use. Assuming that some outdated suffixes served productively in the ancient Turkic period, it can be noted that these forms existed even before the existence of the Orkhon-Yenisei inscriptions. That is, the plural is formed from one word at a time unknown to history. The affixes of the category of the number of nouns are considered at the level of the Turkic proto-language, as well as affixes in the monuments of the Middle Ages, the Armenian-Kypchak monuments in the given article. Aspects of the historical development of the noun category in the language of monuments are also considered in comparison with the ancient Türkic medieval monuments, in particular the Orkhon-Yenisei inscriptions – Kultegin (Big inscription, Small inscription), Tonikok monuments written during the Karakhanid period (X-XII) in the language of M.Kashgari works «Divani lugat-it Turk», one of the ancient Uyghur inscriptions in the language of the Yugineka epic «Hibat-ul Hakik» («Gift of Truth») (XI-XII), the monument «Codex Kumanikus» (XIII-XIV), written in the language of the Kuman Kipchaks, the monument «Kitab at-tuhfat uz-zakiyat fil-lugat-at-turkiya» written in the language of the Mamluk Kipchaks (XIV). In addition, the ancient Turkic, medieval

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

categories of nouns are studied in comparison with modern Turkic languages, identifying established forms and development.

Key words: category of number, noun, history, development, written monuments.

Л.К. Мейрамбекова[1*], Б.С. Жиембай[2], Г.Р. Даутова[2]

[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: lmeyrambekova@mail.ru

Историческое развитие категории числа имен существительных в армяно-кыпчакских письменных памятниках

Вопрос о категории числа относится к разряду актуальных и спорных вопросов теоретической грамматики тюркских языков, о чем свидетельствует обилие работ по этой проблеме, накопившихся в течение многих десятилетий. Исследование данной грамматической категории тесно связано с историей изучения тюркских языков и имеет древние традиции. Каждая из древних форм множественного числа имела свои особенности, происхождение, особенности употребления, периоды употребления. Предполагая, что некоторые устаревшие суффиксы продуктивно служили в древнетюркский период, можно заметить, что эти формы существовали еще до существования Орхоно-Енисейских надписей. То есть множественное число образовано от одного слова в неизвестное истории время. В статье на уровне тюркского праязыка рассматриваются аффиксы категории числаимен существительных, а также аффиксы в памятниках средневековья, армяно-кыпчакских памятниках. Также рассмотриваются аспекты исторического развития категории существительного на языке памятников в сопоставление с древнетюркским средневековым памятниками, в частности Орхоно-Енисейских надписей – Культегин (Большая надпись, Малая надпись), памятников Тоникок, написанных в период Караханидов (X-XII) на языке М. Кашгарийского произведения «Дивани лугат-ит тюрк», одна из древних уйгурских надписей на языке эпоса Югинеки «Хибат-уль Хакик» («Дар истины») (XI-XII), памятник «Кодекс Куманикус» (XIII-XIV), написанный на языке куманских кипчаков, памятник «Китаб ат-тухфат уз-закият фил-лугат-ат-туркия», написанный на языке мамлюкских кипчаков (XIV). Кроме того, древнетюркские, средневековые категории существительных изучаются в сравнении с современными тюркскими языками, выявляя устоявшиеся формы и развитие.

Ключевые слова: категория числа, имя существительное, история, развитие, письменные памятники.

Кіріспе

Тілдердің барлығына дерлік тән, жалпылама ортақ категориялардың бірі – грамматикалық сан-мөлшер категориясы. Даралық ұғым мен көптік ұғымды бір-бірінен ажырату тілде өзінің көрінісін тауып, осыған орай тіл-тілде грамматикалық *сан-мөлшер категориясы* пайда болған.

Түркі тілдеріндегі сан-мөлшер категориясы жайлы М. Қашқари, В.В. Радлов, С.Е. Малов, П.М. Мелиоранский, О. Бетлингк, В. Банг, Г. Рамстедт, Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, А.М. Щербак, Б. Мункачи, Д. Синор, Н.Н. Поппе, Б.А. Серебренников, Э.Р. Тенишев, К. Гренбек, А. Габен, А. Ализаде, А. Азнабаев, В. Псянчин, А.Г. Гуломов, Э. Фазылов, Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, Т. Жанұзақов, А. Есенқұлов, Б. Сағындықұлы еңбектерінде баяндалған. Ал қазақ тілінде алғашқылардың бірі болып бұл мәселе М. Балақаев, сондай-ақ А. Ысқақов, Н. Оралбай, С. Исаев еңбектерінде зерттеліп, тағы басқа да ғалымдардың еңбектерінде жалғасын табатыны анық.

Материал және әдістер

Мақалада қазіргі тіл білімінде қалыптасқан негізгі принциптер мен ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылды. Нақты айтқанда, индукция, дедукция, салыстыру, теңестіру, жинақтау секілді ғылыми талдаудың жалпы әдіснамасы басшылыққа алынды. Сонымен қатар мақаладағы тілдік деректердің талдануы барысында негізгі лингвистикалық әдістер – семантикалық талдау әдісі, диахрония және синхрониядағы салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу, сипаттау, жүйелеу, топтау, қажетті мәліметтерді өңдеу, саралау, ұғымдарды жинақтау әдістері де жүйелі қолданылды.

Әдебиеттерге шолу

Мақаланың әдіснамалық негізі ретінде шетелдік және қазақстандық ғалымдардың түркі жазба ескерткіштер тілінің тарихи дамуы туралы жазылған пайымдаулары мен тұжырым зерттеулері басшылыққа алынды. Атап айт-

қанда, армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі зат есімнің сан-мөлшер категориясының тарихи даму аспектілерін қарастыру көне түрк, орта ғасыр дәуірі ескерткіштерімен, нақты айтқанда Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – Күлтегін (үлкен жазба, кіші жазба), Тоныкөк ескерткіштерімен, Қараханидттер мемлекеті кезеңінде (X-XII) жазылған М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегі тілімен, көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің бірі А. Йүгінекидің «Һибат-ул хақайиқ» («Ақиқат сыйы») дастаны (XI-XII) тілімен, құман қыпшақтарының тілінде жазылған «Кодекс Куманикус» ескерткіші (XIII-XIV) тілімен, мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған «Китаб ат-тухфат уз-закийат филлұғат-ат-түркия» ескерткіші (XIV) тілімен салыстыра қарастырылды. Сонымен қатар көне түрк, орта ғасыр дәуіріндегі есім категорияларының қалыптасқан формалары мен дамуы айқындала отырып, қазіргі түркі тілдерімен салыстыра зерттелді. Ескерткіштер тіліндегі есім категорияларын айқындауда көне түрк тілінің сөздігі, түсіндірме, этимологиялық сөздіктер, оқулықтар мен ғылыми еңбектердегі тілдік деректер мен тұжырымдар пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Қазақ тіл білімінде сан-мөлшер категориясы көбінесе көптік ұғым мен көптік жалғау тұлғасымен байланысты қаралып келеді. Қазақ тілінің грамматикаларында қолданылатын *сан-мөлшер категориясы*, *сандылық категориясымен* қоса, грамматикалық тұлға ретінде *көптік жалғау*, *көптік жалғау категориясы* немесе *көптік категориясы* деген терминдердің қолданылуы осының дәлелі болса керек.

А. Ысқақовтың көрсетуінше, қазақ тілінде көптік категориясы да, көптік жалғау категориясы да бар. *Көптік категориясы* деген ұғым тым жалпы ұғым да, *көптік жалғау категориясы* онан гөрі әлдеқайда жалқы ұғым. Көптік категориясы *лексикалық, морфологиялық, синтаксистік* тәсілдер арқылы беріледі (Ысқақов, 1991:39). Н. Оралбай жекешелік пен көптік мағыналардың қарама-қарсылығына құрылған жалпы грамматикалық мағыналы категорияны – *зат есімнің сандылық категориясы* деп қолдануды көрсетеді (Оралбай, 2007: 95). С. Исаев көптік жалғаудың сөз байланыстырушылық сипатының, жалғау қасиетінің басқа жалғаулардан ерекшелігіне тоқталады. Қазақ тілінде көптік жалғау жалғау аталғанымен, тікелей көптік мағынаны білдіргенде, басқа жалғаулар сияқты қосымшаның жалғау деп аталатын түріне тән сөз байланыстырушылық қызмет атқара алмайды. Сөз байланыстырушылық сипатының болмауы жағынан көптік жалғау қосымшаның жалғау түрінен гөрі форма тудыратын жұрнақтар қатарына өте жақын. Ғалым көптік жалғаудың бірден-бір грамматикалық көрсеткіші деп -лар, -лер -дар, -дер, -тар, -тер формаларын танып, бұл жалғаулар қазақ тілінде өзі жалғанатын сөздің соңғы дыбысы мен буынына қарай түрленіп жалғанатындығын жазады (Исаев, 2007: 113).

Көне жазбалар тілінде, орта ғасыр жазбалары тілінде, сондай-ақ қазіргі түркі тілдерінде болсын, сөз атау тұлғада келіп, бірлікті білдірсе, көптік мағына морфологиялық, лексикалық, синтаксистік тәсілдер арқылы беріледі. Орта ғасыр ескерткіштері туралы бұған дейінгі және одан кейінгі дәуірлерге шолу жасамай толық, жан-жақты пікір айту қиын. Себебі бұл жалғаулардың қай қайсысы да қазіргі тілдік тұрғыдан болсын, орта ғасыр тілдік тұрғысынан болсын көне болып есептелінеді. Олардың пайда болу, даму үрдісін Орхон-Енисей ескерткіштерінен басталады деп те айтуға болмайды. Сондықтан да көптік жалғауының шығу тегін түркі тілдерінің деңгейінде ашып беру қиындықтарынан ғалымдар түркі тілдерімен туыстас тілдерге жүгінуге тырысқан.

Көне түрк дәуірінде көптік мағынаны білдіретін жалғаудың бірнеше тұлғасы болған. С.Е. Малов «Күлтегін» және басқа да көне түрк жазба ескерткіштерінің тілін зерттей отырып, көптік жалғауының үш түрлі тұлғасын атап көрсетеді, олар**:** 1) -lar, -ler; 2) -t; 3) -z (Малов, 1951:122). Бірқатар түркітанушы ғалымдар, атап айтқанда Н.К. Дмитриев, А. Азнабаев, В. Псянчин, Б.А. Серебренников, Ғ. Айдаров, М. Томанов, А. Есенқұлов көптік жалғауының тек осы түрлеріне ғана тоқталады.

Көне түркі жазба ескерткіштер тілінде кездесетін және кейбір түркі тілдерінде сақталған, көптік мағынада жұмсалатын аффикстердің бірі – -т. С.Е. Малов көне түрк ескерткіштерінде жоғары атақты білдіретін төрт-бес сөзде көптік жалғауының кездесетіндігін айтады: *tarqan-tarqat (атақ-дәреже), orun-orut (орын), tigin tiginlär-tigitlar.* Көптік жалғаудың -т көрсеткіші XI ғасыр ескерткіштері тілінде бірлі-жарым сөздермен қолданылып, көптік мән берген. «Құтадғу білікте» кездесетін *erät* сөзінің аударма сы көне түрк сөздігінде *«мужи, мужчины, войны»* түрінде көптік мәнде берілген. Мысалы,

bu el tutγuqa köp erät sü kerät/erät tutγuqa neŋ tavar tü kerät (чтобы управлять государством, надо много воинов/чтобы содержать воинов, необходимо разные вещи (Севортян, 1969: 176). М. Қашқари сөздігінің I томында tegit сөзін tegin сөзінің көпше түрі деп береді де, мұның көпше түрдің қағидасына сәйкес келмейтіндігін айтады. Бұған қарап -т жалғауының бұл дәуірде көптік мән бергенін, алайда көптік жалғауы ретінде кең көлемде қызмет атқармағанын байқауға болады. Дәл осы *tegit* сөзі көне түрк сөздігінде *«монгольская форма мн. ч., от tegin (принцы)»* деп берілген (Севортян, 1969: 548). Ал tegin сөзі хан отбасындағы кіші ұлдың есіміне қосылып айтылатын атақ (титул). *Tegit* сөзі *öga* сөзімен бірге қолданылады: *Öga tegit – орта дәрежелі халықтың ірілері мен қаған ұлдарының кішісіне берілетін ат.*

П.М. Мелиоранский *tegin-tegit, tarkan-tarkat* жекелік мағына мен көптік мағынаның қатынасы түркі тілдеріне тән еместігін жазады. Ғалым Қытай деректері негізінде қалыпқа келтірілген *türkät-түрктер* формасы, сондай-ақ *хотут-әйелдер(qatun – qatut моңғол тілінен әйел-әйелдер*), *yolat (уолан),* т.б. сөздерінің шығу тегін түркілік емес деп қарастырады. Мұның себебін бұл формаларға түркі тілдерінде үстемеленіп -лар/-тар жалғауларының жалғануын дәлел ретінде ұсынады: *megitlar, хотуттар, kirkittar, т.с.с.* (Мелиоранский, 1899: 92).

Н.Н. Поппе түркілік *yigit* сөзі көптікті білдіріп, әйел жақтан туыстықты білдіретін *yigän* формасынан шығады. Бұған қоса, *süt, kanat* сөздерінде көптік мағынаны беретін көне -т аффиксі сақталған деп көрсетеді (Поппе 1974:16). А.Н. Кононов *türkät, yomut* этнонимдерінің құрамындағы -т көптік жалғаудың көрсеткіші деп береді (Кононов, 1954:276). Б. Сағындықұлы Орхон-Енисей, орта ғасыр ескерткіштері тілінде кездесетін *тарқа-т (атақ, жекешесі тарқа-н), теги-т(атақ, жекешесі теги-н)* сөздері құрамындағы -т, *телеут, түрк-ут* этнонимдері құрамындағы -ут көптік мағына беретіндігін жазады (Сағындықұлы, 2011: 109). Т. Жанұзақовтың айтуынша, *т(д), с(з)* жалаң дауыссыз дыбыстардан тұратын көптік жалғауының бұл көне көрсеткіші қазақ, моңғол ескі этнонимдер құрамында сақталған. Мысалы, қазақ этнонимдері: *дулат, керейт, меркіт, төлеңгіт, маңғыт, жаныс, байыс, т.с.с.;* ал моңғол этнонимдері: *баят, бодет, керет, борас, тоғас, бегіс, телес, т.с.с.*

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде -*t* аффиксімен келетін көптік мәнде жұмсалған сөздердің легі кездеспейді. Ғылымда бұл аффикс туралы көп дәлел жоқ. Алайда М. Қашқари еңбегінде кездесетін *арамут, bajat, башғірт, көрат* секілді сөздер мен тайпалардың атаулары бұл форманың көне дәуірде болған көптік жалғау екендігін растай түседі. Десе де көне -*т* аффиксінің қалдығы қазіргі түркі тілдерінің ішінде якут тілінде сақталып қалуы мүмкін деп болжауға да негіз бар. Өйткені якут тілінде көптік жалғау зат есімдерге жалғанған кезде оның алдынан қосымша *т* пайда болады, кейде сөздердің соңғы дыбыстары өзгеріске түседі: *тойон (мырза) – тойоттар (мырзалар), хотун (қатын) – хотуттар (қатындар).* Мұндай ерекшелік барлық есімдерге тән емес. Сондай-ақ -*т* жалғауын бірқатар ғалымдар моңғол тілімен байланыстыра қарайды, якут тілі көп жылдар бойы моңғол тілінің ықпалында өмір сүргендіктен, якут тіліне кейбір сөздер арқылы сіңген болуы да мүмкін.

Көне түркіден келе жатқан көптік мағынаны білдіретін -з аффиксі де көптеген ғалымдардың еңбектеріне арқау болғаны белгілі. 1884 жылы ғылымда көне түрк тіліндегі көптік жалғау мағынасында жұмсалатын -з аффиксі туралы гипотезаны Б. Мункачи айтқан болатын. Кейіннен Г. Рамстедт *köküz (кеуде)* сөзінде -з аффиксін нақтылап көрсетіп, ал В. Банг жұп атауларды білдіретін құрамында -з аффиксі бар сөздердің тобын жазады: *ikiz (двойня, егіз), aviz (рот, ауыз), омуз (плечо, йық), köz (глаз, көз), т.с.с.* Осылайша Б. Мункачидің гипотезасы көптеген ғалымдар тарапынан жүргізілген зерттеулерге арқау болады. Мәселен, Л. Лигети *kirkiz, okyz* этнонимдерінен -з аффиксін байқайды. Ал Д. Синор түркілік -з аффиксін моңғолдың -с аффиксімен, тұңғыс және оралдық -р аффикстерімен бір қатарға қойып зерттей келе, -з аффиксін ғана түркілік деп танып, -лар аффиксін қоса есептегендегі өзге аффикстерді өзге тілден енген аффикстер қатарына жатқызады (Щербак, 1977: 85).

А.Н. Кононов көптік жалғаудың бұл түріне біріншіден *oγuz (оғыздар), ikiz (егіз)* этнонимдерін, екіншіден жіктеу есімдіктері – жіктік жалғаулары мен тәуелдік жалғауларының *z*-ға біткен түрлерін жатқызды.О. Бетлингк бұл аффикстің генезисін I, II жақ жіктеу есімдіктеріне қатысты түсіндіреді (Bohtling, 1851: 43). Негізінен ғылымда бұл пікір В.В. Радлов, С.Е. Малов тарапынан да қолдауға ие болды.

Б. Сағындықұлы да жұп мағынасын беретін -з көптік жалғау аффиксінің көне түркіден

келе жатқанын жоққа шығармайды. Ғалымның көрсетуінше, көптік мағынаны қазақ тіліндегі *біз, сіз* жіктеу есімдіктеріндегі **-з** элементі де бере алады (Сағындықұлы, 2011:109).

Көптік жалғауының бұдан өзге -ан аффиксі жайында белгілі ғалымдар К. Гренбек, А. Габен, Д. Синор сияқты ғалымдардың пікірлеріне А.М. Щербак өз еңбегінде тоқталса, мұнан өзге де ғалымдар – М. Қашқари, А.Н. Кононов, Б.А. Серебренников, Т. Жанұзақов бұл афикстің ерте заманда-ақ көптік жалғау көрсеткіші болғандығын сөз етеді.

К. Гренбек *оғлан (юноши), эран (мужи), бодун (народ), кіркін (девушки),* А. Габен бұларға қоса *ортан (огни)* сөзінің құрамындағы соңғы дыбыстарды осы көптік жалғауымен байланыстырады. Ал *кіркун* (қырғыздың қытайша аталуы) сөзімен бірге *копан* (все) «кон-ан» жөніндегі Д. Синор пікірі де осыған саяды.

М. Қашқаридың айтуы бойынша XI ғасырда *оғлан, эран* сөздері жекеше түрде де, көпше түрде де қолданылған (Қашқари 1960: 74). Oγlan сөзінің семантикалық мағынасы көне түркі сөздігінде: *бала, нәрсете, ұл, қыз* мағыналарында жұмсалғаны белгілі: *oγlan beläldi –нәресте жаялыққа оралды, kičig oγlan – кішкентай бала, oγlan qïz – қыз бала*. Демек бұл дәуірдің өзінде -н (-ан, -ән) архаикалық аффикске айнала бастады деген болжам жасауға негіз бар. Көптік жалғауының бұл көне тұлғасы өлі жұрнаққа айналып, қазіргі тілде кейбір түбірлердің құрамында ғана сақталып қалған.

А.Н. Кононов та, М. Томанов та *оғлан* сөзінің құрамынан осы аффиксті көреді. Ғалымдардың пікірінше, орта ғасырларда *еран, оғлан* сөздері әлі де өздерінің көптік мағыналарын жоймаған, бірақ кейбір тұстарда *-лар* жалғауы да қатар жұмсалған (*еранлар*). Қазақ тілінде *ерен* сөзі тек жекелік мағынада ғана айтылады. Алайда сыртқы ұқсастығын еске алсақ, *үшем* (кейде үшен) сөзінің құрамындағы -ем (-ен) қосымшасын осыған жатқызуға болар еді. Дегенмен мұнда жалпылама көптікті білдіруден гөрі топтау мәні басым (Томанов, 1988:138).

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде *oγlan* сөзі екі мағынада жұмсалады: *а) бала, нәресте, ұл, қыз, жас бала мағынасында:oγlannï sezdim – нәрестені сездім, oγlan 7 yïl tibinä bolgan – жеті жасқа толмаған бала, igit oγlanlarnïn – жас жігіттердің, kïz oγlan – қыз бала*; ә)сот ісін атқарушысы мағынасында: *mêsta oγlanï – сот атқарушысы* (Гарковец 2010: 1036). Көне түркіден ерекшелігі *oγlan* сөзінің сот атқарушысы мағынасында жұмсалуы бұл дәуірде оның мағынасының кеңейгендігінен хабар береді. Дегенмен бұл сөздің құрамындағы -an аффиксінен жекелік мағынаны ғана көре аламыз, көптік форма *oγlan* сөзіне арнайы -lar жалғауы жалғану арқылы берілген. Бұл көне түркіден келе жатқан көптік жалғауының -ан тұлғасы орта ғасырда көмескілене бастағандығын, нәтижесінде қосымша көптік мәнді білдіретін аффикс қосылғандығын білдіреді.

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде *er, erän* сөздері қатар қолданылады, білдіретін негізгі мағыналары: *ер кісі, ер азамат, күйеу, ағa, мықты және жүректі адам, т.с.с.* Мысалы, *er adam – ер адам, χïz ergä barsa – қыз күйеуге шықса (ерге тисе), er χardaŝ – ағa, т.б.* Бұл екі сөздің де контексте қолданылуынан көптік мағына байқалады, мұнда бір ғана ерге емес, барлық ер адамдарға, күйеулерге тән қасиет, сипат беріліп отыр. *Er (ер), erän (ерен)* сөздеріне -lär (-лер) жалғауының жіңішке түрі жалғанып та қолданылады, қосымша дыбыс үндестігі ережесіне бағынады (Гарковец, 2010: 491).

Көне түрк, орта ғасыр жазба ескерткіштерінде кездесетін *oγul, oγlan* сөздерінің қазіргі тілімізде *ұл, ұлан* түріндегі екі нұсқасы да сақталған. *Жаран, берен, өрен, аран* сөздері де осы төркіндес болуы керек. *-Ан* жалғауы көне түрк тілімен қатар, парсы тілінде де көптік мән берген, сондықтан бұл жалғаудың шығу тегін парсы тілімен де байланыстыра қарау түсінікті жайт. Көне түрк тілінде *budun* термині және *on oq budun, bavrin* деген тайпалар болған. Сөз етіп отырған аффикстің төркініне зер салсақ, ол хамит, тұңғыс-манчжур, моңғол тілдерінде ұдайы жинақтық мағыналы сөздерге жалғанады екен. Әрине, аффикстердің тұрақты сақталып қалатын орындарының бірі этнонимдер болуы мүмкін. Себебі этнонимдер басқа сөз түрлеріне қарағанда, өзгеріске сирек ұшырайды. Кейбір ғалымдар бұл сөздердегі аффикстердің көптік мәні бар екендігін де жоққа шығарады. Олар *будун* мен *ортан* сөздерінің құрамындағы *-ун* мен *-ан* аффикстерін есім сөз тудырушы жұрнаққа, ал *копан* сөзінің құрамындағы аффиксті көмектес септігінің өлі аффиксіне жатқызады, *кіркін* морфологиялық бөлшектеуге келмейді дейді.

Морфологиялық тәсіл арқылы көптік мағына білдірудегі бірден-бір өнімді элемент – лар, -лер аффиксі болып табылады. Ең көне болып есептелінетін Орхон-Енисей ескерткіштерінен бастап, бүгінгі күнге дейін бұл жалғау өзінің қызметін жойған жоқ. А.М. Щербактың

көрсетуінше, *лар* аффиксі ерте жазба деректерден мәлім және дауыссыздардың ассимиляциясы немесе дауыстылар үндестігі арқылы түркі тілдерінде олардың бірнеше фонетикалық варианттылығы қалыптасқан, олар: -лор ~ -ло ~ -ла ~ -лаj ~ -тар ~ -тор ~ -дар ~ -дор ~ -сар ~ -зар ~ -рар ~ -нар ~ -нор ~ -на ~ -ар ~ -а ~ -лар ~ -тäр ~ -лїр ~ -лур (Щербак 1977: 82). Аталған форманттың этимологиясын Г.И. Рамстедт -лар аффиксін моңғол тіліндегі мағыналық жағынан ұқсас келетін -nar аффиксімен салыстырып қарастырды, бұл аффикс (-nar) моңғол тілінде «барлығы» мағынасын бере отырып, ғалымның пікірінше якут тілінде «бірге, бірдей» мағынасында жұмсалатын *нар* сөзімен сәйкес келеді [Ramstedt 1957: 59]. Н. Поппе пікірі бойынша, -лар аффиксі көптік мәнді білдіретін екі аффикстің -ла және -р аффиксінің бірігуінен пайда болған. Соңғы -р аффиксін К. Менгес жалпыалтайлық жинақтаушы аффикс ретінде қарастырған (Щербак, 1977: 83). Дегенмен -лар аффиксі екі аффикстің комбинация тұтастығынан пайда болған деген пікірді алғаш айтқан В. Банг болатын (Bang, 1895: 166). Б.А. Серебренников те-лар жалғауын көптік пен жинақтық мағына беретін көне екі көрсеткіштен тұратындығын (-л және -р) айтады. Д. Синор -лар жүйесін -л және -р аффикстерінің қосындысы деп қарап, өзге тілдерден түркі тілдеріне енген жалғау деген де пікір айтады (Sinor, 1952: 226-228). П. Аалто Д. Синордың пікірін қостай отырып, түркілік -лар аффиксінің моңғолдың -nar және қытай тілімен байланыстыра қарайды (Aalto, 1952: 15-16). Ал поляк ғалымы Т. Ковальский өзінің осы мәселеге арнаған зерттеуінде -лар аффиксінің арғы төркіні болжалды санды (*бірнеше, көп* сөздері тәрізді) білдірген сөз болуы керек дейді (Kowalski, 1963: 7).

А.Н. Кононов -lar/-lär көптік жалғауының аффиксі жинақтық көптікті білдіретін бірдей мағыналы екі форманттан тұратындығын айтады: -lar – -l+-r. В.А. Богородицкий бұл аффикстің қалыптасуын 3 жақ жіктеу есімдігі мен -ар жұрнағының арасындағы ығысудың нәтижесі деп қарайды (Досжан, 2012:16). Аффикстің екінші -r компоненті де қазіргі кезде жинақтық көптікті білдіретін ерекше көрсеткіш ретінде қарастырылады.

Ғалымдардың зерттеулерін пайымдай отырып, әр дәуірде көптік жалғау тұлғаларының түрліше болғандығына, формалық-мағыналық өзгерістерге ұшырағандығына, мағынасының да тарылып не кеңейіп қолданылғандығына көз жеткізуге болады (Frank, 1972).

Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің тілінде көптік жалғауларының морфологиялық тұлғасы *-т* қосымшасы арқылы көрінеді. Бұл қосымша көне түрк жазба ескерткіштері тілінде атақ-дәрежені білдіретін санаулы сөздерге жалғанған: *тарқан – тарқат, шад апыт – шад апалар.* Сонымен қатар ескерткіш тілінде *-лар, -лер* формалары да кездеседі: *Он оқ бегл**ер**і будуны коп келті. – Он оқ бектері халқы көп келді. Келігме бегл**ер**ін будунын іміп, йығып азча будун тезміс ерті. – Келген бектерін, халқын көргенде, азғана халық жиылып қашқан.*

Көптік жалғауы жалғанбай-ақ көптік ұғымды білдіретін сөздер де кездесіп отырған: 1) ру, тайпа, халық аттарын беретін жинақтық ұғымды білдіретін атаулар: *табғач, оғуз, қытан бу үчегу қабысыр. – Табғаш, оғыз, қытан бұл үшеуі қабысар, бірігер.* 2) лексикалық мағынасының өзінде көптік ұғымы бар сөздер: Інгек күлүкін оғуз келті. – *Сиыр көлігімен оғыз келді. Қарыг сөкдім. – Қарды тазаладым, аршыдым. Қара терім йүгүрті. – Қара терім ақты, жүгірді.* 3) зат есімнің алдында оның қанша екенін көрсететін сан есімдер болса, оларға көптік жалғауы жалғанбайды: Йеті йүз кісіг удызығма улуғы шад ерті. – *Жеті жүз кісіні бастаушы ұлығы шад еді. Сүсі алты бің ерміс. – Әскері алты мың еді.* 4) зат есімдердің алдында *қоп (көп), үкүл (бүкіл)* сияқты анықтауыш сөздер айтылғанда көптік жалғауы жалғанбайды: Қоп соғды будун келті. – *Көп соғды халқы келді. Үкүл ер – бүкіл ер.* 5) кейбір қос сөздер ешбір көптік жалғауынсыз көптік мағына береді: Қыз-кудуз буңсыз келүрті. – *Қызқырғын қайғысыз (тегін) келетін* (Шаймердинова, Невская, 2019:184-199).

Қараханидтер мемлекеті кезеңінде (X-XII ғғ.) жазылған ескерткіштердің бірі – *Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегінде* көптік жалғауларының ең көп қолданылатын формасы – -лар, -лер, ал қатаң нұсқасы (-тар) кездеспейді: Алплар бірле урушма. – Алыптармен (батырлармен) ұрыспа.

Орхон жазбаларында ұшырасатын көптік мәнді беретін *-т* формасы арқылы жасалған сөз бір жерде ғана кездеседі: *тігін- тігіт.* М. Қашқари *ерен* сөзінің құрамындағы -ен элементін де көптік қосымшасы деп түсіндіреді, дегенмен мынадай ескерту жасайды: «бірақ бұл тұлға аз ұшырасады және қағидаға қайшы. Өйткені көптік қосымшасы -лар, -лер».

Көне ұйғыр жазуларында көптік жалғау -лар, -лер формасы арқылы көрінеді. Жуан буынды түбірлерге -лар формасы, ал жіңішке буынды сөздерге -лер формасы жалғанады: *тынлығлар – тіршіліктер, йоллар – жолдар, орынлар – орындар, дінтарлар – діндарлар, теңрілер – тәңірілер, йеклер – жындар, т.б.*

Көптік мән белгілі жалғаулар арқылы да, сөздің лексикалық мағынасы арқылы да, сөз тіркестері арқылы да беріледі (Crystal 1995). Зат есімнің алдында оның қанша екендігін білдіретін және *үкүш, көп* сияқты сөздер айтылғанда, оларға көптік жалғауы жалғанбайды. Қос сөздерге де көптік жалғау жалғанбайды.

Көптік жалғауы *қыпшақ тілінде* дыбыс үндестігіне бағынбайды. Сондықтан оның басқы дыбысы түбір сөздегі дыбыстың ыңғайына қарай түрленіп отырмайды. Буын үндестігіне қарай ол -лар, -лер болып жалғанады: *арылар – әулиелер, қойлар – қойлар, ағачлар – ағаштар, алар (олар, аналар), бізлер – біздер, кімлер – кімдер, чақлар – шақтар, ешітіңлер – есітіңдер, білмезлер – білмейтіндер, т.с.с.*

«Кодекс Куманикус» және «Ат-тухфа аз закийа...» ескерткіштері тілінде бастан-аяқ -лар,-лер көптік жалғауы қолданылған. Ә. Құрышжанов пен М. Зияеваның көрсетуі бойынша, бұлар дауыссыз дыбыстардың үндестігіне ұшырамаған, кез келген дауыссыз дыбыстан кейін осы күйінде жалғана береді. Алайда жуан тұбірлер мен негіздерден кейін -лар, ал жіңішке түбірлер мен негіздерден кейін -лер формасы қосылады. Негізінен зат есімдер мен есімдіктерге, заттанған жағдайда кез келген сөз табынан болған тұлғаларға жалғана береді (Фазылов, 1978: 137).

Көптік жалғаулары, негізінен, екі семантикалық-грамматикалық мағынада жұмсалған: а) белгілі бір заттың, нәрсенің дербес-дербес санап көрсетуге болатын бөлшектерден тұратындығын көрсетеді: *ағачлар – ағаштар, бизлер – біздер, тағлар – таулар;* ә) белгілі бір адамдардың тобын, жиынтығын білдіреді: *кішілер – кісілер, азамлар – адамдар, білмезлер – сауатсыздар.* Егер сөйлемде бастауышқа көптік жалғауы жалғанса, баяндауышқа да көптік жалғауы жалғанып, бір-бірімен қиысады. Мысалы, *анлар сордулар – олар сұрады, билге тетик кишилер меним сөзим ешитиңлер – білікті, есті кісілер, менің сөзімді тыңдаңдар* (Айдаров, 1971: 106).

Армян-қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде көптік жалғауларының -лар, -лер формалары ұшырасады: *ханлар – хандар, тонлар – тондар, йемішлар – жемістер, т.с.с.*

Көптік жалғаудың грамматикалық қызметіне қарай семантикалық мағынасы да күшті. -Лар, -лер жалғаулары зат есімдерге жалғанып, аталатын заттардың көптігін білдіреді. Сондай-ақ көптік жалғаулар көп адамға тән я ортақ бола алатын заттардың (адамның, нәрсенің) атауларына қосылғанда, сол заттың көп (бірнеше) адамға бірдей, ортақ екенін білдіреді:*Hali, χanlar, bunu eskä aliŋïz, ögütläniŋiz barčaŋïz, kimlär ki yarγularsiz yerni. – Енді, хандар, мұны еске алыңыз, жерді жарғылау туралы ұғыныңыз баршаңыз* (Гарковец 2002: 531). *Da budur Teŋriniŋ yarγusu, ki Yarïχ keldi dünyâgâ, da adamlar artïχ sövdülär χaranγunu, ne ki yarïχnï* (Гарковец 2002: 676). – *Тәңрінің жарғышылығы дүниеге жарық келтірді, бірақ адамдар жарықтан қараңғылықты артық көрді* (Гарковец 2002: 678). *Yalbarïp χolarmen sïzdan, χardaŝlar, ki neča sarnasaŋïz, aŋgaysen men yazïχlï Lusig sargawaknï bir «Atamïz ki köktäsen». – Сіздерден жалбарынып сұраймын, бауырлар, қанша оқысаңыз да, жазықты пірәдір «көктегі атамыз деп» Лусигті еске алыңыз* (Гарковец, 2002: 373). *Χartnï baduhasel etmägäysen, yoχsa övündür, nečik ataŋnï; χarïlärnï – necÿik analarnï. – Қартты қатты ренжітпе, әкеңдей көр, кәрі әйелдерді – анаңдай көр* (Гарковец, 2002: 275).

Ескерткіш тілінде көптік жалғау сын есімдерге жалғанып, субстантивтендіреді, әрі оларға көптік мағына жамайды: *Aniŋ üčün boŝ etär Teŋri, ki uslular tergäp baχkaylar, ne türlü isä esä, aŋar körä etkäylär yarγunu* (Гарковец, 2002: 679). – *Сондықтан Тәңрі парасаттыларға істің егжей-тегжейін терген, соған сәйкес жарғыны жүргізуге ерік береді* (Айдаров, 1971: 680). *Ki toydurdu džanlarïn ačlarniŋ da džanlarïn küsänčlärniŋ tolu etti yaχŝïliχ bilä. – Ол аштардың да, құсаланғандардың да жандарын жақсылықпен толтырды* (Гарковец, 2002: 423).

Қорытынды

Аталған мақала AP08855980 «Қазақ тілінің тарихи сөздігі» атты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен жобасы аясында дайындалды. Зерттеу нәтижесі бүгінгі кезеңге жеткен көптік жалғауларының ұзақ тарихи даму жолынан өткендігін айғақтайды. Әр дәуірде көптік жалғауларының көне формаларының әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері, шығу төркіні, қолданылу ерекшеліктері,

қолданылу кезеңдері болған. Кейбір көнерген жалғаулардың көне түрк дәуірінде өнімді қызмет еткендігін бағамдай отырып, бұл формалардың Орхон-Енисей жазулары өмір сүрген кезеңге дейін де болғандығы байқалады. Яғни көптік жалғауы тарихқа белгісіз бір кезеңде жеке сөзден пайда болған. Оның лексикалық мағынасын түркі тілдеріндегі кейбір түбірлер ғана еміс-еміс көмескі күйде сақтап қалған, ал грамматикалық мәні көптік мағына беретін көне жалғаулар арқылы көрінген. Ғалымдардың пікірін жүйелеу барысында көне жазба ескерткіштер тілінде кездесетін көптік жалғауының ең көне формалары *-t (-ut/-it), -z (-uz/-iz), -an (-un/-in), -q/-k (-aq/-ek)* болғандығы анықталды. Түркі тілдері аглютинативті тіл болғандықтан, түбірге қосымшалар бірінен кейін бірі жалғана береді. Көптіктің көне формалары тілдің дамуы барысында көнеріп, өзінің мағынасын, мәнін жойған кезде көптіктің басқа формасы үстемеленіп жалғанып отырған. Нәтижесінде алдыңғы аффикс түбірмен сіңісіп, тұтасып, жаңа форма жасап отырған. Дегенмен көнерген аффикстердің алғашқы грамматикалық мағыналарының жойылуы барлық дерлік аффикстерге тән дей алмаймыз. Орта ғасырда өз құрамында дәл осы жалғаулар кездесетін сөздердегі көптік мағына әлсіреп, нәтижесінде *-lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter* формалары қалыптасқан. Көне түркіден көптік ұғымда қолданылатын кейбір сөздер мен аффикстер орта ғасырдағы армян-қыпшақ мұраларына да ортақ деп айтуға болады. Армян-қыпшақ ескерткіштері тілінде бастан-аяқ көптік жалғаудың *-lar, -lär (-лер)* формалары көрініс тапқан. Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінде көне аффикстер өзінің грамматикалық мағыналарын толықтай жоғалтпай-ақ, көптік мәнді білдіретін жалғаулар үстемеленіп те жалғанып отырған.

Әдебиеттер

Aalto P. Altaistica. The suffixes -lar, -nar, -lär. – StO, 1952, XVII. – P.15-16.

Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.

Bang W. Zura auslautenden n im Altaischen. – TP, 1895. – VI. – S. 220.

Bohtling O. Uder dis Jakuten. – St-Petersburg, 1851. – 159 s.

Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Том 1. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002. – 1084 с.

Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Кыпчакский словарь по армянописьменным памятникам XVI-XVII веков. – Т.III. – Алматы: Баур-Касеан, 2010. – 1802 с.

Древнетюркский словарь. / Под ред. Э.В. Севортян. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

Досжан Р. XI-XII ғ. жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымы. – Астана: Астана полиграфия, 2012. – 328 б.

Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – 336 б.

Кононов А.Н. Тюркские этимологии. История и филология стран Востока // Ученые записки ЛГУ. Серия

Kowalski T. Zursemantischn Function des Plural suffixes -lar, -lär in den Turksprachen. – Krakow, 1963. – 77 s.

Қашқари М. Девану луғатит турк. – Ташкент: Фан, 1960. – 1 том. – 270 б.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1951. – 452 с.

Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина. – СПб.: ЗВОРАО, 1899. – 92 с.

Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Інжу-Маржан, 2007. – 390 б.

Ramstedt G.J. Kleine altaistisce Beitrage. Die Pluralendung mo -nar, tu –lar // Введение в алтайское языкознание. Морфология. – М., 1957. 460 s.

Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 145 б.

Серебренников Б.А. Вероятностные особнования в компаративистике. – Москва: Наука, 1974. – 64 с.

востоковедческих наук. – Л.: ЛГУ, 1954. – Вып. IV. – С. 276-280.

Sinor D. On Some Ural-Altaic Plural Suffixes. – AM, NS, 1952. – II. – P. 226-228.

Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.

Фазылов Э.И., Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. – Ташкент: Фан, 1978. – 451 с.

Frank, Marcella. Modern English Grammar: a Practical Reference Guide. New Jersey: Prentice Hall, Inc., 1972.

Шаймердинова Н.Г., Невская И.А. Некоторые аспекты истории развития кыпчакских и огузских языков // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – №4 (126)/2019. – С.184-199.

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Имя. – Ленинград: Наука, 1977. – 192 с.

Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

References

Aalto P. (1952) Altaistica. The suffixes -lar, -nar, -lär. – StO, XVII. – P.15-16. (in English)

Aidarov G., Quryshzhanov A., Tomanov M. (1971) Kone тurki zhazba eskertkishterinin tili. – Almaty: Mektep, p.272 (in Kazakh)

Bang W. (1895) Zura auslautenden n im Altaischen. – TP, VI. P. 220. (in German)

Bohtling O. (1851) Uder dis Jakuten. – St-Petersburg: p.159 (in German)

Crystal, D. (1995) The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press (in English)

Doszhan P. (2012) XI-XII g. Zhazba eskertkisteri tilinin morfologiyalyq qurylymy. – Astana: Astanapoligrafiya, p. 328 (in Kazakh)

Drevnetyurkskii slovar'. (1969) Podred. E.V. Sevortyan. – Leningrad: Nauka, P.676 (in Russian)

Fasylov E.I., Ziyaeva M.T. (1978) Izyskannyi dar tyurkskomu yazyku. Tashkent: Fan, p.451 (in Russian)

Frank, Marcella. (1972) Modern English Grammar: a Practical Reference Guide. New Jersey: Prentice Hall, Inc., (in English)

Garkovezt A. (2002) Kypchakskoe pis'mennoe nasledie. Katalog I teksty памятников armyanskim pis'mom. – Tom 1. Almaty: Desht-i-Kypchak, p.1084. (in Russian)

Garkovezt A. (2010) Kypchakskoe pis'mennoe nasledie. Kypchakskiislovar'po armyanopis'mennym pamyatnikam XVI-XVII vekov. V.III. – Almaty: Baur-Kasean, p.1802. (in Russian)

Isaiev S.M. (2007) Qazirgi qazaq tili. Morfologiya. Almaty: Oner, p.336 (in Kazakh)

Kononov A.N. (1954) Tyurkskie etimologii. Istoriya I filologiyastranVostoka // Uchenye zapisi LGU. Seriya vostokovedcheskih nauk. Leningrad: LGU, 1954. Vypusk. IV. p. 276-280. (in Russian)

Kowalski T. (1963) Zursemantischn Function des Plural suffixes -lar, -lär in den Turksprachen. Krakow, p. 77 (in German)

Malov S.Ye. (1951) Pamyatniki drevnetyurkskoi pis'mennosti. – Moskva.-Leningrad: Izd. ANSSSR, p. 452 (in Russian)

Melioranskii P.M. (1899) Pamyatnik v chest' Kyul'-tegina. Saint Petersburg: ZVORAO, p. 92 (in Russian)

Oralbai N. (2007) Qazirgi qazaq tilinin morfologiyasy. Almaty: Inzhu-Marzhan, p. 390 (in Kazakh)

Qasqari M. (1960) Devanu lugatit turk.Tashkent: Fan, 1 tom. p. 270 (in Kazakh)

Ramstedt G.J. (1957) Kleine altaistisce Beitrage. Die Pluralendung mo -nar, tu –lar // Vvedenie v altaiskoe yazykoznanie. Morfologiya. Moskva: 1957. p.460(in German)

Sagyndyquly B. (2011) Qazirgi qazaq tilinin tarihy. Almaty: Qazaq universiteti, p.145 (in Kazakh)

Serebrennikov B.A (1974) Veroyatnostnye osobnovaniya v komparativistike. Moskva: Nauka, p.64 (in Russian)

Shaimerdinova N.G., Nevskaya I.A. (2019) Nekotorye aspekty istorii razvitiya kypchakskih I oguzskih yazykov // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyq universitetinin Habarshysy. Sayasi gylymdar. Aimaqtanu. Shygystanu. Turkitanu seriyasy. №4 (126) p.184-199. (in Russian)

Sherbak A.M. (1977) Ocherki po sravnitel'noi morfologii tyurkskih yazykov. Imya. Leningrad: Nauka, p.192 (in Russian)

Tomanov M. (1988) Qazirgi qazaq tilinin grammatikasy. Almaty: Mektep, p.264 (in Kazakh)

Ysqaqov A. (1991) Qazirgi qazaq tili. Almaty: Ana tili, p.384 (in Kazakh)

ҒТАМР 16.01.21 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph14

С.А. Оданова , Қ.Е. Молдабаева*

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ
*e-mail: k.moldabaeva@aues.kz

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ ЖӘНЕ ЭЛЕКТРОНДЫ КОНТЕНТ ЖАСАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Академиялық жазылым Қазақстан білім кеңістігіне жаңадан еніп, дамып жатқан ғылым саласы болғандықтан, еліміздің кейбір ғалымдары академиялық жазылымның теориялық және практикалық негіздеріне зерттеу жүргізгенімен, оның қарастыратын мәселелері, соның ішінде қазіргі ақпараттық технологиялардың қарқынды даму кезеңде интернеттің мүмкіндіктерін қолдана отырып, электронды контентін жасау мәселелері, академиялық жазылымды электронды ресурстарды қолдана отырып үйрету мәселелері ізденістерді қажет етеді. Осы мәселеге көшпес бұрын алыс, жақын шет елдердің ғалымдарының еңбектеріне сүйене отырып, оларға шолу жасай отырып, академиялық жазылымның шет елдерде, көршілес Ресей мемлекетінде зерттелу деңгейі, жеке пән ретінде қалыптасуы, тарихы, оқыту әдістемелері мақалада сапатталады. Осы орайда мақалада И.Б. Короткина, И.Н. Минеева, И. Квитсиния, Л.А. Милованова сияқты Ресей зерттеушілерінің жұмыстарына шолу жасалады. Академиялық дискурстың шет елдерде қолданысының деңгейін саралау мақсатында Merton R. K., Beavis C., Green B., Beavis C., Kress G. A., Snyder I. Және тағы бірқатар зерттеушілердің жұмыстары қарастырылады. Сонымен қоса, Қазақстандағы академиялық жазылымның қалыптасу тарихын, оның алғышарттарын анықтау мақсатында Р.Сыздықованың, Б. Әбілқасымовтың еңбектеріне шолу жасалып, XIX ғасырдың екінші жартысында негізі қаланған, қазіргі академиялық жазылым бастау алған ғылыми стиль тарихына тоқталамыз. Қазіргі таңда елімізде академиялық жазылым салаларын зерттеп, оның теориялық және практикалық қырларын айқындап жүрген отандық ғалымдар Е.Т. Оспановтың, Б.Б Динаева, С.М. Сапиналардың еңбектері зерттеліп, қазақ тілінде академиялық мәтін құрастыру жолдары, ғылыми зерттеу жұмыстарын жазу кезеңдері, академиялық мәтіннің басты жанрлары, эссе, аннотация, пікір, түйін, рецензия, курстық жұмыс, магистрлік жұмыс, докторлық диссертация жазу жолдары сипатталады.

Қорыта келе, жазылым, оқылым мәселелерін электронды түрде оқыту мақсатында Ресей зерттеушілері И.Н.Розина, Ю. Е. Буттың академиялық жазылымды оқытудың электронды контенті жәйлі зерттеулері талқыланып, электронды ресурстарды пайдалана отырып еліміздің ғылыми кеңістігіне енгізу жолдары баяндалады.

Түйін сөздер: академиялық жазылым, web ресурстар, тілдік шаблондар, тілдік конструкторлар, электронды оқу құралдары, ақпараттық технологиялар.

S.A. Odanova, K.E. Moldabayeva*

Kazakh national women's teacher training university, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: k.moldabaeva@aues.kz

The academic writing's research level and topical issues of creating its electronic content

As academic writing is a new and developing theme in the field of scientific sphere of Kazakhstan, while some scientists of the country have studied the theoretical and practical bases of academic writing, there are some issues that should be investigated, including the creation of electronic content using the Internet resources in the period of rapid development of information technology and the problems of teaching academic writing using electronic resources require a profound research. Before moving on to the research,we studied the works of scientists from near and far abroad and this article describes the level of study of academic writing abroad, in neighboring Russia, its formation as a separate subject, history and teaching methods. In this regard, in the article we conducted reviews of works of some Russian researchers such as of I.B. Korotkina, I.N. Минеева, I. Kvitsiniya, L.A. A Milovanova. In order to analyze the level of application of academic discourse abroad, the works of Merton R. K., Beavis C., Green B., Beavis C., Kress G. A., Snyder I. will be taken into consideration. In addition, in order to determine the history of the formation of the academic writing in Kazakhstan, its preconditions, R. Syzdykova, B. Ab-

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

ylkasymov's works are reviewed and we focus on the history of scientific style, which was founded in the second half of the XIX century, considering as the starting point of modern academic writing. At present, local scientists like E. Ospanov, B.B. Dinaeva, S.M. Sapina are studying the theoretical and practical aspects of this issue, they describe ways to compile an academic text in the Kazakh language and all their papers are profoundly discussed in the article. In conclusion the ways to introduce an academic writing into the scientific space of our country using electronic resources are described.

Key words: academic writing, web resources, language templates, language constructors, electronic textbooks, information technology.

С.А.Оданова, К.Е. Молдабаева*

Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: k.moldabaeva@aues.kz

Уровень изученности академического письма и актуальные вопросы по созданию электронного контента

Поскольку академическое письмо является новой и развивающейся областью науки в Казахстане, некоторые ученые страны изучили его теоретические и практические основы, но проблемы его обучения с использованием электронных ресурсов, создание электронного контента все еще требуют исследования. Прежде чем перейти к этой проблеме, в статье описывается уровень изученности академического письма за рубежом, в соседней России, его становление как отдельного предмета, история, методика преподавания на основе работ ученых ближнего и дальнего зарубежья. В связи с этим в статье проводиться обзор работ российских исследователей, таких как И. Короткина И Н Минеева, И. Квициния, Л.А. Милованова. Для анализа уровня применения академического дискурса за рубежом рассматриваются работы Мертона Р. К., Бивиса К., Грина Б., Бивиса К., Кресс Г. А., Снайдера И. и ряда других исследователей. Кроме того, для полного осмысления истории формирования, предпосылок академического письма в Казахстане проводиться обзор работ Р. Сыздыковой, Б. Абылкасымова которые исследовали историю научного стиля, основанного во второй половине XIX века. В настоящее время отечественные ученые изучают сферу академической письменности в стране и определяют ее теоретические и практические аспекты , в статье также расмматриваются работы Е. Оспанова, Б.Б. Динаевой, С.М. Сапиной в которых ученые изучают и описывают способы составления академического текста на казахском языке, этапы написания научных работ, основные жанры академических текстов, рефераты, аннотации, рецензии, курсовые работы, кандидатские диссертации, докторские диссертации. В заключение, с целью изучения проблем чтения и письма в электронном формате проводиться обзор работ российских исследователи И.Н. Розиной и Ю. Е. Бута, а также описываеются пути и способы его внедрения в научное пространство страны с использованием электронных ресурсов.

Ключевые слова: академическая письмо, веб-ресурсы, языковые шаблоны, языковые конструкторы, электронные учебники, информационные технологии.

Кіріспе

XXI ғасыр ғылымдағы коммуникация нысандары мен әдістеріне де, ғылыми-педагогикалық кадрлар даярлаудың сипаты мен мазмұнына да өзгерістер енгізуде. Мектеп оқушысынан бастап профессорға дейін халықаралық басылымдарда мақала жариялауға деген ұмтылысының күрт өсуі академиялық жазылымды қалыптастыру қажеттілігін көрсетіп берді. Егер әлемде XX ғасырда, ал көршілес ел – Ресей университеттерінде 2015 жылдан бастап «Академиялық жазылым» орталықтарының көптеп ашылуы, біздің елімізде 2020-2021 оқу жылынан бастап барлық жоғары оқу орындарының докторантура деңгейіне осы аттас пәннің міндетті компонент ретінде енгізілуі академиялық жазылымды үйретудің қаншалықты өзектілігін дәлелдеп қана қоймайды, осы мәселені ғылымды дамытудағы басты тренд ретінде айқындап, оны жетілдірудің ғылыми-әдістемелік және АКТ мүмкіндіктерін қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Осы орайда академиялық жазылым мәселелерін зерттеп, оның жеке пән ретінде қалыптасуына үлес қосып жүрген бірталай отандық және Ресей ғалымдарының жұмыстарына тоқтала кетуді жөн көріп отырмыз.

Материалдар және әдістер

Зерттеу барысында біз, академиялық жазылымның зерттелуі Қазақстан білім кеңістігінде қандай деңгейде екендігін анықтап, академиялық

жазылыммның электронды контентін жасаудағы өзекті мәселелері не деген сұраққа жауап іздейміз.

Қазіргі таңда академиялық жазылым пәні алыс – жақын шет елдерде бұрыннан қалыптасып, ғылымның бір саласы ретінде толық қанды зерттеліп, қолданыс тауып жүргенімен Қазақстанда, оның ішінде қазақ тілінде, бұл сала әлі де барлық қырынан ашылып, толық зерттеліс таппады десе де болады.

Олай дейтін себебіміз, академиялық жазылымның теориясы берілгенімен, оның практикалық қырлары, оның ішінде академиялық жазылымды web ресурстар арқылы оқытудың жолдары әлі де болса зерттеуді қажет етеді, және де академиялық жазылымның электронды контентін жасаудың әдіс – тәсілдері мен бағыттарын анықтау әлі де шешімін таппаған мәселе десе болады.

Б. Гриннің тұжырымдамасы бойынша академиялық сауаттылықтың үш өлшемі бар және олар өзара байланысты, өзара тәуелді бола тұра, білімді тілдің, мағынаның бір парадигмасына шоғырландырып қана қоймай, академиялық сауаттылықты мәтіндік қызметтің әлеуметтік функциясының алдыңғы қатарына шығарады. Академиялық мәтін құру үшін оның белгілі бір білім саласына қолданылатын әдістері мен технологияларынан, талқыланып жатқан өзекті мәселелерінен хабардар болу жеткілікті емес, сонымен қатар белсенді түрде ат салысу, білімді жаңартуда және академиялық дискурсты енгізуде тың әдіс-тәсілдер енгізу қажет (Green B., Beavis C., 2012 : 248).

Жоғарыда сипатталған мәселелерді шешу мақсатында ұйымдастырылған зерттеу жұмысы академиялық жазылымның ғылым саласында алатын орнын, академиялық жазылымның отандық және шет елдік ғалымдардың еңбектерінде зерттелу жайын зерделу мақсатында атқарылатын зерттеу түрлері библиографиямен жұмыс, бакалавр деңгейінде ғылыми жұмыстардың құрылымдық және стильдік ерекшеліктерін айқындау (жазуға және рәсімдеуге қойылатын негізгі талаптар, эссе, ҒЖЗ , ғылыми жоба, стартап жоба, әлеуметтік, ғылыми баяндама, дипломдық жұмыс), академиялық жазылымның магистратура және докторантура деңгейлеріндегі құрылымдық және стильдік ерекшеліктерін анықтау (ғылыми негіздеме, ғылыми жоба, ғылыми мақала, әлеуметтік жобалар, диссертациялық жұмыстар), ғылыми стильдегі жазылым түрлерін модельдеу (академиялық жазылым бойынша модельдер және шаблондар) сияқты кезеңдерден тұрады.

Академиялық дискурстың ерекшеліктері мен теориялық моделін және басқа да маңызды мәселелерді зерделеу үшін аналитикалық зерттеу әдістерінің жүйесі (модельдеу, сараптау, кесте, графика) қолданылады. Мысалы, кестелік талдау әдісі деректерді тексеру және алдын ала бағалау, маңызды мәселелерді сұрыптау және одан әрі қарай егжей-тегжейлі зерттеу мақсатында маңызды ақпаратты айқындау үшін пайдаланылады. Академиялық стильдің түрлері мен жанрлық ерекшеліктері негізінде жасалатын лингвистикалық шаблондарды игеру нәтижесін анықтау үшін математикалық модельдеу, алгоритм әдістері қолданылады. Зерттеу барысында анализ – синтез әдістерін қолдана отырып, ғылыми басылымдардың жалпы мақала жариялау талаптары зерделеніп, осы талаптар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар сараланады. Еліміздің оқу орындарында дипломдық жұмыс, ғылыми-зерттеу жұмысы, ғылыми жобаның жазылу ерекшеліктеріне, талаптарына салыстыра отырып сараптама жасау үшін структуралық және салыстырмалық әдіс қолданады. Библиографиялық зерттеу әдісі ұсынылып отырған мақалаға арқау болып отырған академиялық жазылымның отанымыздағы, алыс – жақын шет елдердегі даму барысын, зерттелу деңгейін анықтау мақсатында қолданылады.

Зерттеудің нәтижесінде академиялық жазылымның әлемдік және Қазақстанның білім беру кеңістігіндегі түсінігі, зерттелуі, қолданыс деңгейі сараланып, академиялық дискурстың ерекшеліктері мен теориялық моделі зерделенеді, академиялық стильдің түрлері мен жанрлық ерекшеліктерін ескере отырып, лингвистикалық шаблондар жасалады, академиялық жазылымды оқытудың деңгейлік сипатын анықтап, әр деңгейге қойылатын талаптар мен бағалау өлшемдерін ұсыну; мектеп оқушылары мен бакалаврлар, магистранттар мен докторанттарға қойылатын академиялық жазылым талаптары айқындалады, арнайы мәтіндерді құрастыру, редакциялау және рәсімдеуге үйрететін оңтайлы технологиялар мен басылым таңдау, хат жазысу және жариялауға дейінгі үздіксіз процесті меңгерту жолдары айқындалады, академиялық жазылымға қатысты web-ресурстарды жинақталып, әлемдік ғаламтор кеңістігіндегі академиялық жазылымға қатысты сұрыпталған материалдарды жинақталып, сол арқылы қазақстандық

академиялық қауымдастыққа енетін жастарға ғылыми-әдістемелік зерттеу жүргізудің әдістерін үйрететін алаң ұсынылады.

Әдебиеттерге шолу

Ресей ғалымдарының ішінен академиялық жазылымның теориялық және методологиялық негіздерін, академиялық жазылымды оқытудың әдістемесін, Ресейдің білім кеңістігіне академиялық жазылымды енгізудің моделдері мен механизмдерін толыққанды зерттеген И.Б. Короткинаның орны ерекше, себебі ол өзінің «Академическое письмо: процесс, продукт и практика» атты оқу құралында академиялық жазылымның концепцияларын, моделін, академиялық мәтіннің бірізділігін, жазу принциптерін, жазу үрдісін ұйымдастырудың технологияларының, дереккөздерді қолданудың жолдары мен оларды саралауды егжей тегжейлі зерттеп, академиялық және ғылыми мәттіннің логикалық және синтактикалық проблемаларына тоқталып, оларға толыққанды сараптама жасаған, дегенменен қазіргі ақпараттық технологиялардың қарқынды екпінмен дамып жатқан дәуірде академиялық жазылымды Web ресурстар арқылы үйретудің жолдары автордың жұмыстарында көрсетілмеген.

И.Б. Короткинаның «Отандық және шет елдік жоғары оқу орындарында академиялық жазылымды оқытудың практикалық және теориялық негіздері» атты еңбегінде автор академиялық жазылымды оқыту заманауи университеттің үш миссиясымен байланысты дей келе олардың қатарына ғылыми – зерттеулік, білімдік, саяси – әлеументтік миссияларды атай келе, олардың айқын азаматтық позициясы қалыптасқан, еркін ойлауға қабілетті ғалым даярлауға мүмкіндік туғызатынын айтады, сол себептен академиялық жазылымды оқыту әлеументтік практика ретінде қарастырылып, оның ғылыми -теоретикалық негізін қалау керектігін тілге тиек етіп, пәннің негізі классикалық риторикадан бастау алатынын ескертеді.(Короткина, 2018:84).

Короткинаның пікірінше “Жазу – бұл ең күрделі және баяу дамып келе жатқан құзыреттіліктер жиынтығы, сондықтан риторика мен композицияның әр бөлімі тиісті құзыреттерді тиімді және біртіндеп дамытуға мүмкіндік беретін педагогикалық тәсілдерді, әдістер мен технологияларды қолдануды қарастырады. Өз бетінше зерттеу мәтінін қалай жазуға болатындығын білу үшін өз идеялары мен гипотезаларын алға тарту және дәлелдеу, қажетті ақпаратты іздеу және таңдау әдістерін меңгеру қажетті металлингвистикалық (тілден тыс) құзыреттіліктер, ғылыми дәлелдеу әдістері, мәтіннің аралық нұсқаларын талқылау (зерттеу нәтижелері) және басқа коммуникативті құзыреттіліктер; және осы нәтижелерді мақсатты түрде, сенімді, логикалық ретке келтірілген мәтіндік-дискурстық құзыреттілік түрінде ұсыну деген сипаттама береді. Олай дейтініміз автордың пікірінше академиялық жазылымды меңгеру барысында белсенді құзыреттіліктердің үш түрі дамиды және жазылымға үйретудің дидактикалық бағыттары мәтінмен жұмыс барысындағы жеке тұлғаның мотивациясының өсуіне ,аргументация әдістерін қолдана отырып сыни пікірлерді қабылдау, өз ойын жеткізу сияқты құзіреттіліктер қалыптастырады. Квитсиния М. «Акадаемиялық жазылымда жоғары оқу орындарында оқыту ғылыми ойлау қабілетінің артуына, ғылымдар жүйесінде зерттеу жүргізу дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді»- деп пікір білдіреді.

И.Б. Короткина академиялық жазылымды барлық қырынан зерттеген десе де болады, өзінің «Текст как вклад в научную дискуссию: что такое фокус» атты жұмысында батыстың академиялық тәжірибесінде «назар аудару» немесе «фокус» деп аталып жүрген академиялық жазылымның негізгі конструкторларының бірінің сипаттамасын береді. Автор тезис құрастыру және оның ғылыми мәтіндегі алатын орнына үлкен мән беріп, тұжырымның айналасындағы логикалық байланысты сипаттайды. Зерттеу барысында маңызды орын алып, ғылыми талқылауға өз үлесін қосатын ғылыми мәтінді автор интеллектуалды іс-әрекет ретінде қарастыра отырып, ресейлік студенттер мен мамандардың шетелдік университеттер мен ғылыми журналдардың мәтіндерге қойылатын талаптары туралы қате түсініктің қалыптасуына байланысты туындаған проблемалар ауқымын және оларды шешу жолдарын ұсынады. Қолданылған мысалдар әлеуметтік-экономикалық және гуманитарлық пәндерден алынған, бірақ ұсыныстар дисциплиналық тәсілге негізделген. Автордың ойынша академиялық мәтінмен жұмыс барысында зейін қою немесе фокустың орны ерекше, олай болатын себебі біздің мақсатымыз бүкіл мәтінді бір идеяға бағыттауымыз керек, тақырыптың негізгі идеясын, мақсат-міндеті нақ айқындалып, тек осы бағытта жұмыс жүргізілуі қажет. (Короткина, 2018:97). Қазіргі

таңда академиялық жазылым нақ бір жүйеге енгізілмегеннен мәтінмен жұмыс барысында ізденуші көптеген қиындықтарға кезігеді, академиялық жазылымның нақты бағыт-бағдары болмайынша бұл мәселе шешімін таппайды.

Академиялық жазылым мәселелерін өзінің зерттеулеріне арқау еткен тағы бір Ресей ғалымы И.Н. Минеева «Академиялық жазылымның теориясы және практикасы»- атты мақаласында академиялық эссе жазудың теориясына тоқталып, эссе жазудың тарихына көз жүгіртеді. Автордың пікірінше эссе жанры 1580 -ші жылдардан бастау алады. Ол, француз ойшылы М.Монтальдың «Тәжірибелер» атты шығармасында алғаш рет «Мен өзім»- атты феноменді ұсынып, өзінің ойлау процесін, қарқынды талдау және толғаныстар түрін жазумен береді. Минеева эссе сөзінің орыс тілді басылымдарда алғашында «тәжірибе», «сілтеме», «зерттеу» деп аударылғанын, араға жүз жылдай уақыт сала ағылшын философы Ф.Бекон осы жанрды «эссе» деп атағанын айта келе, сөвет өкіметі дәуірінде эссе жанр ретінде мойындалмай, тек публисцистика өркендегенімен, араға уақыт сала, эссе XXI ші ғасыр жанры деген айдарға ие болып, толыққанды зерттеле басталып, білім беру жүйесінен нығыз орын алғанын айтады. (Минаева,2015:32). Автордың пікірінше академиялық деген сөздің өзі шет елден еніп, оның құрылымына, жазылуына, жоспарлануына қойылатын талаптардың өзі сол шет елдегі эсселерді басшылыққа ала отырып құрастырылғанын ескертеді. Автор эсселердің түрлерін академиялық және академиялық емес, мазмұнына қарай көркем әдеби, ғылыми, публисцистикалық, философиялық, лингвистикалық, формасына қарай рецензия, хат, сипаттау, хабарлау, талқылау ретінде жіктейді. Ал шет елдік гуманитария мектептері эсселерге басқа сипаттар береді: пікір білдіру, зерттеу, аргументация, салыстыру, саралау эсселері.

Академиялық жазылымды оқытудың қиындық тудыратын мәселелеріне тоқталып, оларды шешу жолдарын ұсынған Ресей зерттеушісі Л.А. Милованова өзінің «Академическое письмо как компонент профессиональной подготовки бакалавров педагогического образования» -атты мақаласында академиялық жазылымды үйретуде студенттерге қиындық тудыратын бірден бір мәселе-ол көп уақыттан бері үстемдік алып келген педагогтардың басты мақсаттарының бірі болып саналатын коммуникативті дағдыларды қалыптастыру болғандықтан, жазылым нормаларына жете көңіл бөлінбейді, студенттер өз ойларын жазба түрде қысқа және мағыналы түрде беруге дағдыланбаған немесе ойларын логикалық тұрғыдан дұрыс жеткізе алмайды деген пікір білдіре келе, бұл автор да, академиялық жазылым дағдыларын қалыптастырудағы эссенің алатын орнын, эссенің жазылу талаптарын, жолдарын сипаттайды. Автордың пікірінше академиялық жазылымды үйретудің мазмұнына төмендегідей дағдылар мен біліктіліктер енгізілуі керек, олар: академиялық мәтіннің жүйелік ұйымдастырылуы, академиялық мәтіннің тілдік ерекшеліктері, академиялық мәтінді жазу дағдыларын дамытатын әдістәсілдер мен жаттығулар жүйесі, аутентикалық академиялық мәтіндер мен эсселер жинақталған оқу материалы.

Келесі Ресей педагогы О.Н. Крутикова өзінің «Академическое письмо» в условиях «академического капитализма» атты мақаласында академиялық жазылымды кәсіпкерлік тұрғыдан қарастырады. Автордың пікірінше жоғары профессионалды білім беруді заман талабына сай етіп икемдеудің заманауи кезеңі білім мен ғылымның жаңа формаларының қолданысқа енуіне жағдай тудыруы керек дей келе, академиялық құндылықтар ретінде пәнаралық байланыстың сапалы болып, білім индустриясында сұранысқа ие болуын академиялық құндылықтардың алғышарты ретінде атап өтеді.

Академиялық еркіндік автордың пікірінше, тек университет аясындағы өзіндік ғылыми және білімдік орта құру ғана емес, сонымен қоса академиялық қоғамдастықтың сыртқы ортаның ресурстарымен жұмыс істей алу қабілеті және осы арқылы қаржыландыру көздерін табуы деп атап кетеді. Оқу орнының беретін білімінің қоғамда сұранысқа ие болуы ғылыми және білім берудегі бағыттардың заман талабына сай болуына байланысты болғандықтан оқу орындары бірте – бірте мамандыққа бағытталған пәндерді енгізу арқылы нарық сұранысына ие болуға тырысуда. Қазіргі таңда студенттердің де білімге деген көзқарасы өзгеріс тауып, білім-тауар деген пікір қалыптасуда, және интеллектуалды кәсіпкерлік феномені дамып, зерттеу жұмыстарында креативті ойлау сияқты құндылықтар синтезделіп, студенттердің жоғары білімге деген селқос көзқарасы қалыптаса бастады. Сонымен қоса, көптеген оқу орындары жүйелерін нарыққа ыңғайлап, қарқынды түрде

өзгертуде, сол себептен, жоғары оқу орындары кей жағдайда білімнің мазмұнына, студент жастардың мәдени жағынан және кәсіптік деңгейде дамуына селқос қарайтын кездері болады, дегенмен университеттердің ерекшелігі академиялық стиль болып табылатынын естен шығармау керек, ол дегеніміз академиялық тіл, оқытушылар мен студенттердің жазу мәдениеті, оқымыстылар және студенттер арасындағы ғылыми коммуникация. (Крутикова,2019:49).

Автор оқу орындарының жоғарыда аталып өткен мәселелерін сипаттай келе, академиялық жазылымның студентке бағытталған мазмұнын төмендегідей сипаттайды: академиялық жазылым сыни ойлау дағдыларын дамытудың құралы бола алады, жалпы гуманитарлық дайындық пен тілдік және оқу мәдениетін дамытады, университеттің академиялық ортасына ену арқылы профессионалдық өсу, өз бетінше білім алу, жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру. Дамыған акедемиялық ортасыз академиялық жазылым өзінің әлеуетін жоғалтады, зерттеу әдістеріне бағытталған академиялық мәдениет, зияткерлік еркіндік, әлеументтік жауапкершілік сияқты құндылықтар нарық талаптарына икемделе жасалып жатқандықтан зерттеу жұмыстарындағы творчествалық ізденіс жүйесіздіктен, фрагментарлықпен сыртқы ортаның сұранысының төмендігінен құлдырау үстінде.

Академиялық жазылым Қазақстан білім кеңістігіне жаңадан еніп жатқан түсінік болғандықтан, елімізде осы мәселемен айналысып жүрген ғалымдар саны шектеулі десек те болады, алайда елімізде академиялық жазылымның негізін қалаушылардың бірі Е.Т. Оспановтың жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралында академиялық жазылым мәселелерінің практикалық және теориялық негіздері қарастырылған.

Автордың оқу құралында жазылым және оқылым әрекеттері, тақырып таңдау, ақпарат іздеу, сыни ойлау, плагиаттан сақтану жолдары, зерттеу әдістері, мәліметтерге талдау жасау, кіріспе, негізгі және қортынды бөлімді жазу сияқты академиялық жазылымның өзекті мәселелері қарастырылған, сонымен қоса автор ғылымның өркениеттің дамуында алатын орны, оның маңызы жәйлі ақпарат берген. Автор академиялық жазылымның мақсаты ретінде ғылыми тұрғыда жазылым әрекетіне дағдылану, жалпы академиялық жазылым талаптарына сәйкес студенттердің стиль бағытындағы жазылым деңгейін көтеруді ескерте келе, ғылыми стильдің нақтылық, объективтілік, қисындылық сияқты ерекшеліктеріне тоқталады және академиялық жазылымды меңгеруде маңызды орын алатын лексикалық бірліктерді орынды қолдана білу, мәтін жүйесінің логикалық мәнін келтіру, ғылыми стилдің талаптарын сақтау сияқты дағдыларды атайды.(Оспанов, 2020:87). Сонымен қоса автор академиялық жазылымның негізгі талаптарының қатарына зерттеу тақырыбының, сұрағының болуы, плагиат ережелерін сақтау, ғылыми мәліметтерді қолдану, кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды бөлімдердің, түйіндеменің болуы сияқты талаптарды қосады.

Отандық ғалымдар Динаева Б.Б., Сапина С.М. «Академиялык сауаттылыктың теориялық жене практикалық негіздері» атты оқу құралында академиялық сауаттылықтың теориялық жене практикалық меселелеріне терең зерттеулер жүргізіп, сипаттама береді. Қазақ тілінде академиялық мәтін құрастыру жолдары, ғылыми зерттеу жұмыстарын жазу кезеңдері, академиялық мәтіннің басты жанрлары, эссе, аннотация, пікір, түйін, рецензия, курстық жұмыс, магистрлік жұмыс, докторлық диссертация жазу жолдары сипатталып, мысалдар келтіреді, сонымен қоса оқу құралына академиялық жазылым туралы берілген теориялық ақпараттар бойынша тест сұрақтары және бақылау сұрақтары енгізілген.

Авторлар оқу құралында ғылымның қоғамдағы рөлі, ғылыми мәтіндер, ғылыми зерттеулер әдістемесі мәселелерін терең зерттей келе, зерттеу жұмысын жүргізу барысындағы ізденуші кездестіретін зерттеу жұмысының тақырыбының өзектілігін анықтау, зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері, жоспарын құру, жұмыстың материалын жинақтау сияқты мәселелердің шешімін ұсынады.

Ғылыми мақала, ғылыми мақаланың құрылымы, абстракттың жазылу жолдары, сипаттамалы абстрактілер, ақпараттық абстрактілердің жазылу жолдары сипатталып, тірек сөздердің қолданылу мақсаттары, олардың жиынтығын дұрыс құру жолдары түсіндіріліп, тезистің түрлері аталып, ғылыми жұмыстардың тезистерін жіктеу жолдары айқындалып, оларды ресімдеу, жасау алгоритмі, жазуға қойылатын талаптар анықталады. (Динаева, Сапина, 2016: 98).

Қазақстандағы академиялық жазудың тарихына көз жүгіртсек Р.Сыздықованың «Қазақ әдеби тіл білімінің тарихы» атты еңбегінде

академиялық жазылым қазақ жазба әдебиетінің ұлттық кезеңіне дейінгі жартылай ғылыми әдебиет стиль және ресми іс қағаздар және эпистолярлық (хат-хабарлар) стильдерден бастау алатынын көреміз. Ғалым жартылай ғылыми стильдің қатарына діни әдебиеттер мен жазба шежірелерді қоса келе, іс қағаздар стиліне эпистолярлық стильдегі хаттар мен біреуге арналып жіберілген жазбаларды, кеңсе қағаздары мен өкімет тарапынан берілген бұйрықтарды жатқызады. (Сыздықова, 1993: 154).

Р.Сыздықованың пікірінше, қазақ тіліндегі стильдік тарамдалуының басы XIX ғасырдың екінші жартысында мерзімді баспасөз пайда болу кезеңіне тура келіп, өткен ғасырда недәуір етек жайып, қазырғы заманда қарқынды даму үстінде. Автордың пікірінше XVIII-XIX ғасырдың бірінші жартысында қазақтың хан, сұлтан, старшындарының орыс империясының әкімшілігіне жазысқан түрлі мағынадағы хаттары мен қағаздарының тілі орын алды, және автор оларды сол кездегі көркем әдебиеттен бөліп қарастыруды ұсынады, себебі олар тілі және стилі жағынан ерекшеленеді. Сонымен қоса автор сол кездегі ресми жазулардың орта ғасырлық түркі тілінде қалыптасқан стилі болғанын және олардың орфографиясында, грамматикалық тәсілдеріне тән, лексика-фразеологиялық ерекшеліктері сол ғасырдағы әлеументтік, қоғамдық, экономикалық ұстанымдарға байланысты құрастырылды.

Автор өзінің еңбегінде қазақ даласында ғылыми стильдің даму тарихынын да хабардар ете келе XIX ғасырдың екінші жартысында ғылым салаларынан мәлімет беретін, ғылыми ақпаратты қазақ тілінде насихаттап, баяндап, сипаттайтын жанрдың пайда болғанын айтады. Автор тұжырымына дәлел ретінде Н.И. Ильминскийдің «Самоучитель русской грамоты для киргизов» деп аталатын кітаптың ақырғы беттеріндегі қазақ тілінде жазылған тілдік үлгілерді көрсетеді, сонымен қоса, ғылыми стильде жазылған мәтіндер табиғаттану, тарих пәндерінен ақпарат беріп, мерзімді баспалардан қысқаша мәтіндер түрінде көрініс тапқанын және ғылыми әдебиеттің алдында көпшілікке ғылым-білімнің әр саласынан хабар беріп, сол кездегі халықтың білім дәрежесімен, сауаттылығымен санаса отырып жеңіл, жалпақ тілмен жеткізу болғандығын тілге тиек етеді. Автордың пайымдауынша сол кездегі ғылыми-көпшілік әдебиеттің осы мақсаты оның стиліне, тіліне әсер етті, себебі, ғылыми әдебиетте баяндау мен түсіндіру сипаты басым болды, және баяндау мен түсіндіру сол кездегі ғылыми әдебиеттің стильдік ерекшелігі болды.Сонымен қоса, автор ғылыми стильдің қалыптасу жолдарына мысалдар келтіре отырып, қазіргі таңдағы ғылыми әдебиет сияқты әр ғылым саласына арналып саралынып, орнықпаса да, ғылыми –техникалық терминдер қолданысқа ене бастағанын, термин жасау принциптері мен жолдары анықталмаса да, ғылыми терминологияның алғашқы нысандары көріне бастағанынан және лингвитикалық мақсаттан гөрі ағартушылық мақсаты басым болғанынан хабар береді. (Сыздықова, 1993: 159).

Қазіргі ақпараттық технологиялардың өркендеген дәуірінде ғаламтордың білім беру жүйесіне тигізетін пайдасының мол екенін, ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында web ресурстарының мүмкіндіктерін пайдалану уақытты үнемдеп қана қоймай, зерттеу жұмыстарын неғұрлым оңайландыратынын есте сақтай отырып, осы бағытта зерттеулер жүргізіп, білім берудің мақсаттары мен формаларын жақын болашақтағы әлеуметтік-экономикалық ортаға тигізетін ықпалына қарай қайта қарастыруды қажет етеді (Brian Street, 2015:98).

Осы орайда Ресей ғалымы И.Н.Розина озінің «Цифровая грамотность в курсе Академическое письмо» атты жұмысында академиялық жазылымды үйретудің мақсат міндеттері ақпараттық коммуникативтік технологияларды қолдану арқылы шешілетінін алға тартады. Олардың қатарына көп функционалды мәтіндік процессорлар, мәтінді тексеретін желілік сервистер, менталды карталар мен рецензия жасау формаларының желілік сервистері кіретінін көрсетеді. Кәсіптік терминологиямен жұмысты дұрыс жүргізуге мүмкіндік беретін электронды лексикографиялық қызметтер, ғылыми мақаланы тексеруге арналған антиплагиат жүйелеріне сараптама жасап қарастырады.

Қазіргі таңда мәтін жазу үшін қолжазба қолданатындардың саны өте шектеулі, себебі, мәтіндік редакторлар кез келген мәтінді тексерудің жолдарын жеңілдетіп, мәтінді сақтап, өзгертіп, редакциялаға мүмкіндік береді, сонымен қоса, желінің шексіз мүмкіндіктері зерттеушінің сандық технологиялардан біліктілігін арттыруға ықпал етеді. Орфографиялық қателерді түзететін мәтіндік редакторларды қолданып, электронды кітапханалар мен анықтамаларға шолу жасап, орфографиялық, пунктуациялық, грамматикалық және стилистикалық қателерді

тексеретін қызметтерді пайдалану арқылы академиялық мәтіннің сапасын арттыруға болады, мысалы: Орфограмма, Яндекс Спеллер, Орфограф, Реформатор, Грамота.Ру сайттарын осы мақсаттарда қолдануға болады. Мәтіндік процессорларда қолжазбаларды редакциялау кезінде рецензиялау, ескертпелер мен түзетулердің енгізілуі, олардың жазылуы сияқты функцияларын қолдануға болады (Розина, 2019:15).

Академиялық оқылымның терминологиялық негіздерін үйрету барысында мәтінді когнитивті түрде талдап, саралау қабілеттерін дамыта отырып, ғылыми мәтіннің негізгі құрамдас бөліктерін ажырату, фактілер мен автордың пікіріне аргументтер келтіру сияқты жұмыстар атқарылатындықтан сараптама жасалып отырған мәтінді терең түсініп, дұрыс интерпретация жасау мақсатында желідегі кейбір ақысыз бағдарламалар қолданылады, олардың қатарына MindMeister, MindMup, Mind42; FreeMind, XMind бағдарламаларын жатқызуға болады. Аталған бағдарламалар ізденушіге өз ойын дұрыс, толық жеткізуге мүмкіндік беретін менталды және интеллектуалды карта құрастыруға мүмкіндік береді. И.Н. Розина өзінің жұмысында лексикалық дерек көздерін қолданудың маңыздылығын ескерте келе, Multitran.ru, Грамота.ру, Academic.ru электронды сөздіктерге сипаттама беріп, олармен жұмыс түрлерін сипаттайды.

Академиялық алаяқтықты электронды түрде анықтау жоларының бірі антиплагиат бағдарламаларын қолдану болып табылады. Академиялық мәтін құрастыру барысында ізденуші тарпынан жиі кездесетін қателіктердің бірі басқа автордың жұмысын көшіру болып табылады, студенттер дерек көздермен жұмыс жасау жолдарын толық меңгермегендіктен, жұмыстың мазмұнымен толық таныс болмағандықтан немесе оны түсінбегендіктен басқа автордың жұмысын көшіріп алатын жағдайлар жиі кездеседі. (Beavis. C., 2001:141).

Осы мәселені болдырмаудың бірден бір жолы-электронды антиплагиат бағдарламаларын қолдану болып табылады. Антиплагиат.ру, Антиплагиат. вуз, Text.ru, ағылшын тіліндегі Plagiarism.org, Glatt Plagiarism Screening Program, MOSS, AdvegoPlagiatus, Истио, Плагиата НЕТ, Детектор плагиата бағдарламаларына И.Н. Розинаның жұмысында шолу жасалады.

Академиялық мәтіннің метадеректерін автоматты түрде аудару, шет тілінде аннотация жазу, мәтінді рәсімдеу кезінде қолданылатын Google Переводчик, Яндекс.Переводчик, Bing, Microsoft Translator, PROMT (Translate.Ru), Lingvo Live, ABBYY сияқты желідегі электронды аудармашылармен жұмыс жасаудың жолдарын меңгеріп, оларды сауатты қолдану ізденушінің жұмысын айтарлықтай жеңілдетеді.

И.Н. Розина мәтіннің сілтеме көздерімен жұмыс барысында қолданылатын библиографиялық менеджерлерге шолу жасай келе, ең алдымен электронды кітапхана жүйелері КиберЛенинка, ақпараттық портал eLibrary, ЭБС Лань, РУКОНТ, IPR-books, Юрайт, Mendeley, Academia.edu и ResearchGate, Zotero, EndNote Online, BibTex, RefWorks, Biblioscape сайттары бойынша дереккөздерді табуға арналған кеңестер береді.

Модельдеу мәселесіне келер болсақ, Ресей зерттеушісі М.Ф. Панкина «Моделирование как метод познания в лингвистике» атты мақаласында когнитивті лингвитикадағы жалпы тілдік бірліктерді модельдеудің маңызы, модель жасау жолдары жайлы сипаттама жасайды және олардың тілдік бірліктердің семантикасын ұйымдастыруда, динамикалық процестердің, дискурстың құрылымын анықтауда қолданылуы зерттеледі. Автор тілдік модельдерге түріне, категориясына, кластарына қарай классификация жасап, мақсатына қарай ғылыми танылымда қолдану, білімде қолдану, жүйелер жасауда қолдану және жүйелерді басқару барысында қолданатын модельдер, уақытқа байланысты структуралық модельдер, динамикалық, функционалдық деп бөле отырып, тілдік моделдерді схемалық модельдер, метафорикалық модельдер, метономиялық модельдерге жіктеп, оларға сипаттама береді, бірақ аталған модельдеу жалпы тіл біліміне қатысты болғандықтан, академиялық оқылым, жазылым дағдыларын қалыптастыру жолдары автордың жұмысында қарастырылмаған.

Академиялық дискурстың ажырамас бөліктерінің бірі – эссе жазу жолдарының дағдыларын үйрену, авторға ойды нақты және сауатты тұжырымдауды, ақпаратты құрылымдауды, негізгі ұғымдарды қолдануды, себеп-салдарлық қатынастарды бөлуді, тәжірибені тиісті мысалдармен суреттеуді және өз тұжырымдарын дәлелдеуді үйренуге мүмкіндік беретіндіктен (Snyder I., 2002:173), бірқатар Ресей педагогтары академиялық жазылым бойынша эссенің конструкторларын ұсынып, эссе түрлеріне шаблондар жасап көпшілікке ұсынған. Эссе конструкторының құрамында эссе жазу бойын-

ша кеңестер берілген, проблемаға өз көз қарасын білдіру, қарама қарсы пікір білдіру кезінде қолданатын тілдік бірліктер кесте ретінде беріледі және қысқа сөз тіркестері, білім, жұмыс және карьера, бос уақыт, адамның сырт пішіні тағы да басқа тақырыптарға эссе жазу барысында қолданылатын шаблондар, белсенді лексика, қанатты сөздер беріледі, дегенмен дайындалған шаблондар ағылшын және орыс тілдерінде эссе жазуға арналғандықтан қазақ тілінде эссе жазуға арналған шаблондар жоқтың қасы.

Академиялық жазылымның мәселелерін электрондық тұрғыдан қарастырып, өзінің зерттеулеріне арқау еткен Ресей зерттеушісі Ю.Е. Буттың «Академическое письмо для историков» атты жұмысында автор ізденушінің сандық технологияларды меңгерудегі сауаттылық деңгейінің талаптарына тоқтала отырып, электронды кітапханалар, желілік қызметтердің интеллект карталары, байланыс диаграммалары, мәтіндік редакторлар, түрлерін сипаттай отырып British National Corpus, Oxford English Corpus, Corpus of Contemporary American English (COCA), Corpus of Historical American English (COHA) сияқты ағылшын және орыс тілдеріндегі тілдік корпустарды қолданудың тиімділігі айтылады.(Бут,2019:4).

Нәтижелер мен талқылаулар

Жоғарыда сипатталған жалпы білім берудегі элктронды ресурстарды қолдану жолдары, ғаламтордағы желілердің мүмкіндіктерін пайдаланудың жолдарының сипатталуы көбінесе Ресей ғалымдарының еңбектерінде көрініс тапқан, ал Қазақстандағы тіл білімін оқытудағы электронды контентті қолдану туралы сөз қозғайтын болсақ, ең алдымен Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты даярлаған Қазақ тілінің ұлттық корпусына тоқтала кетуді жөн көрдік.

Корпустың мәтіндік базасы отыз миллион сөзқолданысты құрайды және мәтіндер көркем стиль, ғылыми стиль, публицистикалық стиль, қағаз стиль және сөйлеу стилінен тұрады, сонымен қоса көркем әдебиет стилінде жазылған мәтіндер қазақ жазушыларының шығармаларынан құрастырылып, проза және поэзия жанрларына бөлініп, жеке суб корпус құрайды

Корпустан керекті сөзді іздеу барысында көптеген электронды бағдарламалар қызмет атқарады: қажетті сөздер мен сөйлемдер тобын ұсыну немесе конкорданс, лемматизация немесе сөздің формасын түбір, қосымшаға бөлу, лингвистикалық морфологиялық, сөзжасамдық, лексикалық, фонетикалық, семантикалық белгіленімдер енгізуге арналған бағдарламалар қамтылған.

«Сандық білім беру» термині білім берудің әдіс-тәсілдері, бағыт – бағдарына жаңа ақпараттық және коммуникациялық медианың қосылуын білдіру үшін қолданылатын соңғы сипаттама термин ретінде көпшілікке таныс (Goodfellow R., 2011:131). Қазіргі ақпараттық технологиялардың өркендеген дәуірінде ғылыми стильде жазылған құжаттар толтыру барысында ізденуші ең алдымен интертеттің көздеріне жүгінетіні бәрімізге белгілі, сол кезде түйіндеме болсын, рецензия, реферат болсын немесе басқа да ресми құжаттардың жазылу жолдары жалпы көрсетілгенімен, қазақ тілінде олардың жазылуына сатылай берілген ақыл-кеңес, модель, шаблондар жоқтың қасы.

Егер де академиялық жазылымның барлық түрлері шаблондалып, модельденіп, интернет сайттарында көрініс тауып, youtube каналынан жазылу үлгісін үйрететін сабақтар қамтылған бағдарламалар жүктелсе, академиялық жазылым дағдыларын қалыптастыратын дайын құрылымдарға салынған конструкторлар көпшілікке ұсынылса, қазақ тілінде ізденіс жүргізетін тұлғаларға өте тиімді болар еді.

Жас ғалымдарға ғылымды теориялық тұрғыдан үйрету жеткіліксіз, оларға ғылымды меңгерудегі дағдыларды дамытуға көмектесу керек (Barrass R, 2012:4). Егер де жоғары да аталған іс-шаралар іске асатын болса6 мектеп қабырғасында білім алып жүрген оқушылар желіде ұсынылған бағдарламалар модельдер, шаблондар мен конструкторлар арқылы өздерінің ғылыми стильде жазу дағдыларын қалыптастырып, ғылыми сауаттылықтарын арттырар еді, мәселенің ғылымға тигізетін пайдасы жәйінда сөз қозғасақ, ғылыммен айналысып жүрген бакалавр және магистрлік бөлім студенттерінің ізденістерін жеңілдетіп, олардың зерттеу объектілеріне көбірек көңіл бөлулеріне мүмкінді берер еді.

Студенттер мен магистранттар веб-негізделген технологияларға еніп кеткені сонша, олар академиялық оқу және эссе жазу сияқты дәстүрлі оқу тәжірибесімен айналысуда қиындықтарға тап болады деген алаңдаушылық жиі көтеріледі. Сонымен қатар, веб-негізделген оқу ортасын, әлеуметтік желілердің әлеуетін, цифрлық және мобильді технологиялардың мүмкіндіктерін

орнымен пайдалана білсе, академиялық сауаттылықтың артуына жағдай жасалар еді (Lea M.R., Jones S, 2010:377).

Академиялық жазылым түрлерін модельдеу, желілік конструкторлар жасау, тілдік шаблондар жасау, тегін сайттар мен желідегі каналдар тек білім-ғылымға ғана емес, сонымен қоса, қоғамға да пайдалы болмақ, нақтырақ айтсақ ғылыммен айналыспайтын тұлғалардың да ара – тұра ғылыми стильде құжат толтыратын кездері болады, сол кезде олар әрине, ең алдымен интернет көздеріне жүгінеді, егер интернет желісінде академиялық жазылымға байланысты барлық ақпараттың моделі ашық қолданыста тұрса, еңбек адамдары уақыттарын үнемдеп, қажетті құжаттарын дұрыс толтыруға мүмкіндік ала алатын еді.

Қорытынды

Мақаланың негізгі мақсаты алыс жақын шет елдердегі академиялық жазылым мәселесімен айналысқан барлық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасай келе, оның теориясы мен практикасының оқытылу әдіс-тәсілдерімен таныса отырып, оның негізінде қазақ тіліндегі академиялық жазылымның электронды контентін құрастырудың оңтайлы тәсілдерін қарастыра келіп, электронды форматқа енгізу. Білім мен ғылымның басты мақсаты қоғамға пайда келтіру, елінің мәдени, экономикалық, әлеументтік дамуына үлес қосу болғандықтан, қорыта айтқанда академиялық жазылым түрлерін модельдеп, шаблондарға салып, дайын шаблондарға салынған конструкторлар арқылы интернет желілерінен көпшілікке ұсыну, инстаграм, фейсбук, твиттер парқшалары арқылы сайттар ашу, You tube каналынан бейне баяндар даярлау қазақ тілінде ғылыми стильді жоғары деңгейде қолдануға, ізденушілердің жұмысын жеңілдетуге, академиялық жазылым дағдыларын қалыптастыруда, көпшіліктің академиялық сауаттылығын арттыруға зор үлес қосар еді.

Әдебиеттер

Barrass R. Scientists must write. A guide to better writing for scientists, engineers and students. – London: Routledge, 2002. – 165 p.

Beavis. C. Digital culture, digital literacies: Expanding notions of text, Pictures of English: Teachers, learners and technology. – Adelaide: Wakefield Press, 2001. – 145 p.

Бут Ю. Е. Академическое письмо для историков. – Екатеринбург: Издательский отдел УрГПУ, 2019. – 78 с.

Goodfellow R. Literacy, Literacies and the Digital in Higher Education. -Teaching in Higher Education, 2011.16(1). – 131 p.

Green B., Beavis C. Literacy in 3D: An Integrated Perspective in Theory and Practice. Camber well, Victoria: Australian Council for Educational Research (ACER); 2012. – 248p.

Динаева Б.Б. Сапина С.М. Академиялык сауаттылыктың теориялық жене практикалық негіздері. Оқу құралы. – Астана: 2016. – 74б.

Короткина И. Б. Модели обучения академическому письму : учебное пособие для вузов – М.: Издательство «Юрайт», 2018. – 219 с.

Крутикова О.Н. Академическое письмо в условия академического капитализм. – Высшее образование в России №5, 2012 – 43-47с.

Lea M.R., Jones S. Digital Literacies in Higher Education: Exploring Textual and Technological Practice. – Studies in Higher Education, 2010;36(4). – 377p.

Минаева И.Н. Академическое эссе: теория и практика жанра. – Теория, проекты,г ипотезы, Филологический класс, 2(40)/2015. – 18 с.

Оспанов Е. Академиялық жазылым негіздері. Оқу құралы. – Алматы, 2020. – 74 б.

Розина И. Н. Цифровая грамотность в курсе «Академическое письмо». – Образовательные технологии и общество, № 4, 2018. – 19 с.

Snyder I. Communication, Imagination, Critique. – Literacy Education for the Electronic age. – London: Routledge, 2002. – 173-183 p.

Street B. Academic Writing: theory and practice. – Journal of Educational Issues, 2015. – vol.1, no 2, – 110-116 p.

Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 114 б.

References

Barrass R., (2003) Uchenye dolzhny pisat'. Rukovodstvo po uluchsheniju navykov pis'ma dlja uchenyh, inzhenerov i studentov [Scientists must write. A guide to better writing for scientists, engineers and students]. London: Routledge, pp.50-53.

Beavis C., (2007) Cifrovaja kul'tura, cifrovaja gramotnost': rasshirenie predstavlenij o tekste [Digital culture, digital literacies: Expanding notions of text]. P (ICT) ures of English: Teachers, learners and technology, vol.1, no. pp.145-161.

But YU. E.,(2019) Akademicheskoe pis'mo dlya istorikov [Academic writing for historians]. Yekaterinburg: Publishing Department of the Ural State Pedagogical University, P.78 (In Russian)

Goodfellow R., (2011) Cifrovaja gramotnost' v vysshem obrazovanii [Literacies and the Digital in Higher Education]. Teaching in Higher Education, vol.16, no 1. pp.131-144.

Green B., Beavis C. (2012) Gramotnost' v 3D: kompleksnaja perspektiva v teorii i praktike [Literacy in 3D: An Integrated Perspective in Theory and Practice]. Australian Council for Educational Research (ACER), vol.1, no 1, pp. 220-225.

Dinaeva B.B., Sapina S.M., (2016) Akademijalyk sauattylyktyң teorijalyқ zhene praktikalyқ negizderi [Theoretical and practical bases of academic literacy]. Astana: Kazakh Humanities and Law University, P.74 (In Kazakh)

Korotkina I. B., Modeli obucheniya akademicheskomu pis'mu : uchebnoe posobie dlya vuzov [Models of teaching academic writing: a textbook for universities]. Moscow: Yurayt Publishing House, P.219 (In Russian)

Krutikova O.N., (2012) Akademicheskoe pis'mo v usloviya akademicheskogo kapitalizm [Academic writing in terms of academic capitalism]. Higher education in Russia, no 5. pp.43-47. (In Russian)

Lea M.R., Jones S., (2011) Cifrovaja gramotnost' v vysshem obrazovanii: izuchenie tekstologicheskoj i tehnologicheskoj praktiki [Digital Literacies in Higher Education: Exploring Textual and Technological Practice]. Studies in Higher Education, vol.36, no 4, pp. 377–393.

Minaeva I.N.,(2015) Akademicheskoe jesse: teorija i praktika zhanra [Academic essay: theory and practice of the genre]. Theory, projects, hypotheses, Philological class, vol. 2 no 40. pp.8-18. (In Russian)

Ospanov E., (2020) Akademiyalyқ zhazylym negizderi [Basics of academic writing]. Almaty: Economics, P.120 (In Kazakh)

Rozina I. N., (2018) Cifrovaya gramotnost' v kurse «Akademicheskoe pis'mo» [Digital literacy in the course "Academic writing"]. Educational technology and society, P.19 (In Russian)

Snyder I., (2002) Kommunikacija, Voobrazhenie, Kritika [Communication, Imagination, Critique]. Literacy Education for the Electronic age, vol 1, no 1, pp. 173-183.

Street B.,(2015) Akademicheskoe pis'mo: teorija i praktika [Academic Writing: theory and practice]. Journal of Educational Issues, vol.1, no 2, pp 110-116.

Syzdyқova R.,(1993) Қazaқ ədebi tilinің tarihy (XV-XIX ғasyrlar) [History of the Kazakh literary language (XV-XIX centuries)]. Almaty: «Mother tongue», P.114 (In Kazakh)

IRSTI 16.21.47 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph15

M.S. Ongarbayeva*, R.M. Tayeva, A.T. Alimbayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: trmeru16@mail.ru

METEOROLOGICAL METAPHORS OF "ATMOSPHERIC ELECTRICAL AND SOUND PHENOMENA" IN THE ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES

Relevance of research stems from the lack of knowledge of pecularities of the meteorological metaphor in the English and Kazakh languages as well as from the present-day trends of the linguistics development on the basis of the modern achievements of philological science and philological research approaches, general tendency of the modern scientific paradigm and its interest in language issues, culture and cognition. It's common knowledge that metaphorization is one of the essential ways of understanding, comprehension and categorization of reality and its further representation in the language and in the minds of native speakers of a particular language. In the context of globalization striving to standardize and make cultures vanish, this objective solves an issue of preserving the national identity that is in full embodied in linguistic metaphors, metaphoricity of language – "historical memory, spirit of the nation".

In the research work we classify various metaphoric images being part of terms, figurative meanings, idioms, the so-called meteo-phraseological units or lexico-phraseological metaphoric units relating to the meteorological thematic group of words as a meteorological metaphor in a very broad sense. The following methods of research were used with a view to accomplishing the thesis objectives: structural-semantic analysis, continuous sampling method, word definitions analysis method with the use of the component analysis elements, descriptive method and interpretation method, comparative method.

Meteorological metaphor in two languages has phraseo-forming characteristics: meteorological metaphors in the form of prepositional structures prevail in the English corpora while meteorological metaphors in the Kazakh language have a word-forming nature. Verbal, substantival and adjectival metaphorical structures in the English and Kazakh languages showed both similar and different metaphorical values, which confirms the universal nature of perception of the meteorological phenomena having no equivalents or insufficiently meeting the English language requirements. Such meteorological phenomena have specific metaphorical values unified with positive, negative and neutral connotative contents.

Key words: metaphor, meteorology, national identity, structure, semantics

М.С. Оңғарбаева*, Р.М. Таева, А.Т. Алимбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: trmeru16@mail.ru

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі "атмосфералық-электрлік және дыбыстық құбылыстар" метеорологиялық метафоралары

Зерттеудің өзектілігі ағылшын және қазақ тілдеріндегі метеорологиялық метафораның ерекшеліктерін жеткіліксіз зерттелмегендігімен, сондай-ақ тіл білімі ғылымының заманауи жетістіктері мен филологиялық зерттеу тәсілдерінің негізінде филологиянын қазіргі заманғы үрдістерімен дамуы, қазіргі ғылыми парадигманың жалпы бағыты және оның тіл, мәдениет және ойлау арасындағы өзара әрекеттесу проблемаларына қызығушылығымен байланысты. жаһандану жағдайында мәдениеттерді стандарттау мен таратуға ұмтылатын, ұлттық бірегейлікті сақтау проблемасын шешетін, тілдік метафораларда барынша толық көрініс табатын, тілдің метафоралылығы – "тарихи жады, халық рухы" болып табылатын аса маңызды тарихи-мәдени және саяси іс-шаралардың біріне жатады.

Ғылыми-зерттеу жұмысында біз метеорологиялық метафораға кең мағынада терминдердің құрамындағы әртүрлі метафоралық бейнелерді, бейнелі мағыналарды, идиомаларды, метеофразеологизмдерді немесе сөздердің метеорологиялық тақырыптық тобына жататын лексикалық-фразеологиялық метафоралық бірліктерді жатқызамыз. Метафораның жалпы адамзаттық табиғатын түсіну өте маңызды, өйткені "метафоралық категория мен метафоралану ең жалпы және іргелі ұғымдардың біріне жатады және әлемнің барлық тілдерінде кездеседі". Бір сөзбен айтқанда, метафора күнделікті өмірдің көрінісі ғана емес, сонымен бірге оның жаратылысына да қатысады.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Мақалада қойылған міндеттерді шешу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды: құрылымдық-семантикалық, жаппай іріктеу әдісі, компоненттік талдау элементтерін қолдана отырып сөздік анықтамаларды талдау әдісі, сипаттамалық әдіс және түсіндіру әдісі, салыстырмалы-салғастыру әдісі.

Метеорологиялық метафора екі тілде фразеологиялық сипаттамаларға ие: ағылшын корпустарында көмекші сөздерден тұратын құрылымдар түріндегі метеорологиялық метафоралар басым, ал қазақ тілінде метеорологиялық метафоралар сөзжасамдық сипатқа ие. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістік, субстантивтік және адъективті метафоралық құрылымдар ұқсас. Сондай-ақ әртүрлі метафоралық мағыналарды көрсетті. Бұл өз кезегінде оң, теріс және бейтарап коннотативті толықтырулармен біріктірілген.

Түйін сөздер: метафора, метеорология, ұлттық бейне, құрылым, семантика.

М.С. Онгарбаева*, Р.М. Таева, А.Т. Алимбаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: trmeru16@mail.ru

Метеорологические метафоры “Атмосферно-электрических и звуковых явлений” в английском и казахском языках

Актуальность исследования обусловлена недостаточной изученностью особенностей метеорологической метафоры в английском и казахском языках, а также современными тенденциями развития языкознания на базе современных достижений филологической науки и приемов филологических исследований. Известно, что метафоризация представляет собой один из важнейших способов понимания, осмысления и категоризации действительности и его дальнейшей репрезентации в языке, в сознании его носителей. Иными словами, метафора не только является отражением повседневной жизни, но и участвует в ее творении, в условиях глобализации, стремящейся к стандартизации и растворению культур, решает проблему сохранения национальной идентичности, наиболее полно находящее воплощение в языковых метафорах, метафоричность языка – “историческая память, дух народа”.

В метеорологической метафоре мы относим, в самом широком смысле, различные метафорические образы в составе терминов, переносные значения, идиомы, так называемые метеофразеологизмы или же лексико-фразеологические метафорические единицы, относящиеся к метеорологической тематической группе слов. Для решения поставленных задач в диссертации были применены следующие **методы исследования:** структурно-семантический анализ, метод сплошной выборки, метод анализа словарных дефиниций, компонентный анализ, описательный метод и метод интерпретации, сравнительно-сопоставительный метод.

Метеорологическая метафора в двух языках обладает фразеообразующими характеристиками: в английских корпусах преобладают метеорологические метафоры в виде предложных конструкций, а в казахском языке метеорологические метафоры носят словообразовательный характер. Глагольные, субстантивные и адъективные метафорические конструкции в английском и казахском языках продемонстрировали как схожие, так и различные метафорические значения, что подтверждает универсальность восприятия метеорологических явлений, не находящих эквивалентов или в неполной мере удовлетворяющих английскому языку, которые, в свою очередь, имеют специфические метафорические значения, объединенные положительными, отрицательными и нейтральными коннотативными наполнениями.

Ключевые слова: метафора, метеорология, национальный код, структура, семантика.

Introduction

The national values of all the peoples around the world were formed during a long historical development, which, while evolving they cover the main basic concepts for existence of nation: language, thinking, national identity, etc.

Throughout the history for development of the language, the metaphorical picture of the world changes, new meteometaphors, associations, comparisons for the same meteorological phenomenon appear. The meteorological metaphor reflects the linguistic picture of individuals through development of objects and natural phenomena of the surrounding world.

The metaphor especially vividly conveys the originality and uniqueness of culture, life of people, in which the new images, associations, comparisons for the same meteorological phenomenon are traced, therefore, the identification and analysis of meteorological metaphors seems relevant and necessary for disclosure of linguocultural features, the national character of the people.

The earliest and most ancient works on natural phenomena belong to Aristotle. It's interesting that he is the author of the natural scientific paper "Meteorologica". Aristotle lays out a doctrine in his work of four primary elements: water, air, earth and fire, where they are transformed into one another. He also looks into three types of precipitation (rain, snow, and hail), which emerge due to the cold.

Literature review

A metaphor became a subject of the study in the logical philosophical, linguistic and stylistic aspects. English philosophers rationalists (T.Gobbs, J. Lokk) had a negative viewpoint about a metaphor. They condemn the use of words in a figurative way; however, a metaphor is one of the ways of expressing the meaning, which also exists along with the use of words in their direct and accurate meaning but is much less convenient and efficient. The thinkers, who held rationalistic, positivistic and pragmatic views, supporters of the logic analysis philosophy, empiricists and logic positivists agreed with this idea (Арутюнова, 1990: 10-11).

Founder of the general linguistics and philosophy of language German philosopher Wilhelm von Humboldt (1767-1835) pointed at everywhereness of a metaphor and that a metaphor is universal and is inherent in all languages at all stages of development (Humboldt, 1985).

M. Black underpins his argument with a famous phrase "Man is a wolf", where a speech object does not have to know a standard word meaning of the auxiliary subject "wolf" but a system of predicative qualificative meanings. If a man is a wolf, this means that a wolf hunts other animals, it's furious, hungry and dirty, is involved in the permanent fight, etc. "A wolf is traditionally considered as a vicious and disturbing beast; therefore, if we call a man "a wolf", it is the same as to characterize a man as something vicious and threatening" (Black, 1962: 13).

The opponent of this theory American philosopher D. Davidson believes that a metaphor does not have a hidden meaning. Metaphors "mean only the things (or not more) that words inside them mean". Davidson proposes a theory that a metaphor is an equivalent of the literal meaning, which can be easily replaced as it is being used (Davidson, 1978: 172-175).

American philosopher J. Searle supported the Davidson's theory. Searle believed that a metaphor has only the meaning that a speaker implied: "Metaphorical expression denotes in fact something different to the direct meaning of words and sentences but not because of a change in the lexical meaning of its words but due to the fact that a speaker meant something special" (Searle, 1979: 307).

To determine the processes of metaphorization of the meteorological lexis in the English and Kazakh languages on the basis of the structural and semantic classification of a meteorological metaphor, we tried to determine regular or systematic types of metaphorical transfers (G.N. Sklyarevskaya, Z.Yu. Petrova).

A specific feature of the Russian cognitive linguistics is its organic connection with the semantic studies and the theory of a word meaning based on the component analysis (Yu.D. Apresyan, I.A. Melchuk, A.K. Zholkovskiy) (Алефиренко, Корина, 2011:11).

In order to show the process of interaction between the auxiliary and primary subjects of comparison (V.P. Moskvin, E.A. Pyulzyu), the main semantic components of words need to be identified using a component analysis.

Component analysis is "a method of studying the content plane of the language's significant units, which aims at breaking down the meaning into minimal semantic components" (Ярцева, 2002: 247).

According to E.A. Pyulzyu, the structural and semantic types of a metaphorical transfer are divided into one-component and two-component, the difference between which lies in the number of motivators containing one or more relevant semantic attributes promoting the formation of figurativeness. One-component types of transfer are found in single-root words while the two-component – in complex words and phraseological units (Пюльзю, 2008: 35).

A. Yurkov (2012) believes that:

– sources of metaphorization of the meteorological lexis representing the "source" and "target" metaphorization. Pattern "X → У", where the arrow → shows the direction of metaphorization from "source" sphere to "target" sphere (J. Lakoff);

– consideration of the external metaphor's structure as a particular lexical and grammatical structure lies in the basis of the structural approach (see V.P. Moskvin). In order to set figurative and semantic specifiers we referred to the basis of identification of metaphor's components of V.P. Moskvin;

– motivational attributes underlying the metaphorization (motivational and semantic attribute) (Юрков, 2012).

Table 1 – Structure and components of a metaphor

Auxiliary subject	Primary subject	Tertium comparationis	Comparison aspect	Figurative and semantic / metaphoric specifiers
“fox”	“man”	“cunning”	behavior	Hiding/concealing traces, external attractiveness
“rooster”	“man”	“bellicose”	behavior	Ostentatious pertness / aggressiveness, excessive fighting spirit (flaunty)
“lighting”	“fastener”	“fast”	speed	Brilliant at the start* (i.e. metallic)
“gold”	“hair”	“yellow”	color	Shining, beautiful
“serpentine”	“road”	“winding”	form	Narrow, winding* (having attractiveness features)

Following A.P. Moskvin, E.V. Kolosko gives the following examples of metaphorization processes in his work “Metaphorical vocabulary in Russian folk dialects” (based on the material of a substantive anthropocentric metaphor):

“The first element is an auxiliary subject of comparison (motivator, direct meaning), the second is a motivational seme contained in the intermediary concept (aspect, basis of comparison, a symbol of a metaphor), the third is the main subject of comparison (motivatum, motive, figurative meaning), for example: *mosquito (комар) – ‘a small dipteran painfully biting insect with a thin body’* – [‘causing a pain, harm’] – *mosquito (задиристый человек) cocky person*. Such denotations *as an object, action of an object, an attribute of an object* act as a motivator; the main subject of comparison is a person, an agent (a person who performs a certain action), an attribute of a person, action of a person” (Колосько, 2002).

E.V. Kolosko states that a *metaphorical transfer* is a method of nomination, in which in order to name units of one class of objects, the names of units of the same or another class of objects are used; common features inherent in objects coming within different spheres of reality are emphasized (Колосько, 2002).

When analyzing the meteorological lexis, we relied on the following types of motivational attributes (motivational metaphorical features), which underlie metaphorization proposed by O.N. Laguta:

– “physical properties: formative – “value”, “height”, “depth”, “length”, “fullness”, “size”, “stature”, “shape”, “width”; decorative – “odor”;

– color – “paint”, “hue”, “tone”, “color”; gustatory – “taste”; weight – “weight”, “mass”, “volume”; sound – “loudness”, “range”, “timbre”;

– temporary – “age”, “time”, “duration”; “ temperature”; tactile – “hardness”, “softness”;

– consistency properties reflecting the organization, consistency of the object, – “completeness”, “system of organization”, “composition”, “state”, “system”, “essence”, “practice”, “material”;

– functional properties – “intent”, “purpose”, “reason for use”;

– realization properties reflecting the idea of characteristics of the object’s manifestations – “activity”, “value”, “intensity”, “reaction”, “mode”, “result”, “force”, “consequence”;

– dynamic properties characterizing the course of an action – “rhythm”, “tempo”;

– quantitative properties characteristic of discrete (“dose”, “caliber”, “measure”) or syncretic (“quantity”) objects;

– relational parameters reflecting the idea of the generality of relations between compared objects;

– “place”, “position”, “ratio”, “direction”, “proximity”, “order”, “limit”, “location”; subjective and psychological attributes (Subj-psych) reflecting the idea of the generality of feelings, experiences, states, sensations, which arise in the subject as a result of contacting comparable objects – “feeling”, “experience” (Лагута, 2003: 70).

Materials and methods

In this work thematic subgroups of words that characterize “atmospheric electrical and sound phenomena” in a metaphorical sense were analyzed. We consider the lexemes that denote the unfavorable meteorological conditions – *thunder, lightning* and *найзағай, күн күркіреу.*

The noun *lightning* denotes the meteorological phenomenon that is perceived visually, while *thunder* is the auditory perception: we cannot see thunder.

In Roger’s thesaurus, we found the following expressions and combinations with *lightning и*

thunder, thunderstorm, thundering, thunderhead, thunderhead, thunder at the pitch of one's breath, thunder at the top of one's voice, black as thunder, black as midnight, thunder bolt (thunderbold), come like a thunder clap, thunderclap, like a thunderbolt, thunder forth, *look black as thunder*, *thunders of the Vatican*, *thunder against* (Roget, 2002).

...lightning, chain lightning, fork lightning, sheet lightning, summer lightning, quick as lightning, lightning express, flash of lightning (Roget, 2002).

We also found the following phraseological units:

Найзағай – strong electric sparks that occur during a storm from thunderstorm or heavy rain clouds, *күркір* – a loud echo sound that occurs when lightning flashes on thunder-cloud days.

найзағайдай жарқ – жарқ ету – to shine like lightning, *найзағайдай жарқ- жарқ ойнау* – to play like lightning, *найзағайдай күркіреу* – to rattle like thunder, *найзағайдай қиып түсу* – to cut like lightning (Electronic resource, 2018).

Direction of metaphorization: nature fact → artifacts → precious stones and jewelry/accessories, household items:

Semantic sphere – subject

[Ball Lightning], [*pearl-necklace lightning*…]. Lightning – Necklace a rare form of lightning, also termed *chain lightning* or *beaded lightning*, in which variations of brightness along the discharge path give rise to a momentary appearance similar to pearls on a string (Electronic resource, 2018), *beaded lightning* – lightning beads, which is a sequence of luminous relatively small spherical formations that "by shape" resemble the rounded shapes of pearls or other precious stones and *lightning tape* – long like a rope or string.

There are several types of lightning, these are [...*ribbon lightning*…] – ordinary cloud-to-ground lightning that appears to be spread horizontally into a ribbon of parallel luminous streaks when a very strong wind is blowing at right angles to the observer's line of sight and [...*sheet lightning*…] – the popular name applied to a "cloud discharge" form of lightning in which the emitted light appears diffuse and there is an apparent absence of a main channel because of the obscuring effect of the cloud (Electronic resource, 2017).

[...thunder colour…] literally, the lightning-fast color, striking, eye-plucking color, fabric of very bright colors; the metaphor was formed on the basis of features "to stand out from the background of something", "to attract attention".

[Suddenly a huge *fork of lightning* hit the tree…] – fork-shaped lightning, [*Ball lightning*…] a rare form of lightning in which a persistent and moving luminous white or coloured sphere is seen (Electronic resource, 2017).

Direction of metaphorization: nature fact → person → emotional sphere

Semantic sphere – human

Lightning in a certain way makes an impression on a person, on his perception. In these phrases, lightning is an object that attracts attention and has the speed of manifestation, instantly, for a short time, appearing in the sky [...Қара түнмен қағысып *найзағай отын шашпаса*, адыра қалсын найзаң…], [...*Найзағай оты өшісімен* басын көтеріп, қараңғыны қармап еңбектеп келе жатқанға ұқсайды…] – lightning fire, a flash of lightning, lightning glitters. The metaphorical transfer is based on the similarity of features: "selection, intensity of manifestation, short duration".

So, in the meaning of rushing through the head, a flash of memory, the property of lightning to fade out, having lost its strength, to disappear suddenly, as well as to appear metaphorically is transferred to the intellectual sphere, for example [...жарқ-жұрқ етіп *найзағай атып*…]. Мұнда ат етістігінің негізгі мағынасы – қару-жарақтан оқ шығару, оқ жұмсау. А найзағай сөзімен тіркесіп қолданылса, найзағай ойнау секілді найзағай сәулесінің жарқ-жұрқ еткенін көрсетеді. Literally it can be translated as, flashed and disappeared in a shake. The metaphor was formed on feature "to attract attention", for example, the bright flash of lightning makes you draw the attention of a person, who surprises and amazes, and on the other hand, frightens. For example: [...*Қас-қағымда найзағай* сөнді, бірақ жаңағы жалғыз қабірге жабысқан елес Сапардың көзінен өшер емес…], [...*найзағайдың отындай* сол бір қас қағым сәтте жарқ етті ғайып болды…], [...Өйткені, дәл осы мезетте сатырлап келіп *жарқ еткен найзағай*...].

Direction of metaphorization: nature fact → man → parts of the body:

Hurly-burly – a thunderstorm in England *thunderhead* – thunderstorm front, *rainhead* – precipitation layer (Cowie, 1993).

The names of some metaphorical units to denote the meteorological terms originate in mythological, folklore, and religious works.

[...Man the capstan! *Blood and thunder*! – jump! – was the next command, and the crew sprang…], [...*Go to thunder*, gal! What do you take a feller for?…], [...*By thunder*, men, we must do something

or go for it…], [‘It’s my last word, *by thunder*!’ said Silver…] I swear this is my last word, to swear an oath; it is a circumcised oath, carefully to avoid violating any social taboos.

[I was never afraid of Flint in his life and, *by thunder*, I’ll face him dead!…] swear by heaven or god.

[...”*what in thunder do you mean* by that? Don’t you know you might have killed that chap?”, ”What him say?” said Queequeg, as he mildly turned to me…] what’s going on in the heaven.

Semantic sphere – physical world

Direction of metaphorization: nature fact → man → social sphere → physical actions:

[...Tom was silent. Speak! *thundered* Legree, striking him furiously. Do you know anything?…] – to shout out, roaring, loud, deafening voice; the “intensity” of the sound is negative: [...roared Radney, pretending not to have heard the sailors ‘talk.’ *Thunder away at it!’*…].

[...steal someone`s thunder…] win praise for yourself by pre-empting someone else`s attempt to impress. The critic and playwright John Dennis (1657-1734) invented a new method of stimulating the sound of thunder in the theatre. Shortly after others used his method and he is reported to have exclaimed in a fury: “Damn them! They steal my thunder!” (https://www.metoffice.gov.uk/0).

[A strong wind was now blowing and there was a loud *crack of thunder*…], [The first distant *crash of thunder shook* the air…], [I remembered how the *lightning had destroyed* the tree…] – the lightning can crush, destroy an object. Thus, a metaphorically given meteorological phenomenon causes or terrifies metaphorically: “is a threat, danger”, for example, [There was a wild storm, and with it came the most *frightening thunder and lightning* that I have ever seen in my life…].

[*Workers thundering against management*…] – to resist, to rumble, to scold, to condemn, to curse, to threaten and more. Here, the thunder also means opposing, accompanied by sound, noise and rumbling, possibly shouts, bangs and thuds.

To move very fast [*As quick as lightning*, Toby climbed up and pulled Oliver after him...] – “speed of action, lightning speed of movement”, the lightning seems to play: it appears suddenly, then disappears instantly.

[...Ашық аспан жақсы ғой, дегенмен, бұлт жөңкіп, *найзағай ойнап*, нөсер шайып еткен аспанға не жетсін…]. A clear sky is good but nothing can be compared to a sky, in which the thunder rumbles, *lightning flashes* and downpours. The verb *ойнау* means to play a certain game, to have fun, to play i.e. an action, inherent to something alive. And in combination *найзағай ойнады* means that the lightning flashed in a metaphorical sense.

The lightning will find a lonely person and strike him i.e. it will harm and can destroy. The metaphorical transfer is based on features “harm, damage” [...Қасқиып тұрған жалғызды, *Найзағай ізден табады*…], lightning enters into interaction with object and has the negative consequences. This idea is proved by the expression [...Сауыс ұмтылып барып оның қолтығынан ұстай алды: *Төбеңізге аспанның найзағайы түссе де* мейлі, оны жұлып тастау маған киын емес…].

[...Сол ауыр *түнді найзағайдай тіліп*, әйел әні аспанға өрлеп бара жатқандай…] – this proposed construction is translated, literally, as suddenly the lightning cut or striped the night sky, the metaphor arose on features: “to break through” a thick layer of darkness, “to break through” in the night.

[...оғын ата *шатырлаған найзағай* өршелене…]. Cracked loudly, firing. *Шатырлаған* – it is formed from the imitative word *шатыр-шұтыр*, denoting action. *Шатырлаған* is a crackling sound. *Найзағай ойнағанда* – in connection with the appearance of such a sound, such a combination appeared.

[...Тайбурылдың осынау шаққа дейін, *Найзағайлар ұшады табанынан*…]. [...Until Taiburil reached this milestone, the sparks emanated from his hooves...]. In this example, the word “lightning” is used instead of “a spark emanating from a horse’s hoof”. A spark is a tiny bundle of flame. The flight of a spark from a horse’s hoof indicates a strong leap of the horse; here we observe a feature of “high speed”.

Semantic sphere – psychic world, the metaphorical transfer was carried out in the following direction nature fact → man → intellect:

[*The memory of lightning* flaring between the cracks in the boards...] – the metaphorical transfer arose pursuant to features “unexpected recollection” and “short duration”, [...Now, while all these ideas were passing through *me like lightning*, this harpooneer never noticed me at all].

Direction of metaphorization: nature fact → man → emotional aspect → manifestation of feelings:

The metaphorical use of [Black as a thunder cloud...] or [Black as a thunder...] *қара бұлттай қатулану*, to become gloomy as a thundercloud i.e. “to be angry, to be out of sorts”. The metaphor arose on the basis of similarity in color, in this case, the

"black color" of thunderclouds, accompanied by thunder and lightning, convey the gloomy mood of a person.

[Obama *thundered* in Missouri last week…] to make a harsh condemnation, denouncing speech, thunder in allegorical English means "condemnation, exposure": like a thunderbolt from a clear sky, to make the loud statements with element of surprise, the metaphor arose pursuant to feature "intensity" in sound of thunder, where the judgments, accusations and the facts are of such importance that they lead to serious consequences. This kind of metaphorical use is dictated by the very nature of the weather phenomenon, which symbolizes the anger of heaven and which cannot be ignored, hidden or ignored: it touches everyone, as if denouncing or condemning any sin.

[...Pushing aside *the feeling that had just flared up like lightning*, he bowed and said: Hello!...]. The word *асау* means the untamed, unbroken, wild, restive *(жүген-құрық тимеген, үйретілмеген, тарпаң, бас білгі емес)*. Mostly used in describing the horses. *Сезім* – feeling, is a process of mood in the inner world of a person, which appeared as a result from influence of the external world and various phenomena. Combined, these words are used figuratively and mean raging, unaffected feelings. If the combination "*найзағай болып соққан*" is added to the combination "*асау сезім*", then here "raging feelings" are replaced by the meaning of "lightning strike".

[...Сезім тұр тасығалы, Жанардағы *найзағай жарқылдарын Кірпіктер жасырады*…]. Feelings are bursting, the glare of lightning in the eyes hides the eyelashes, *жарқыл* (shine). *Найзағай жарқылдары* – visible light during lightning: the lights ran across the face, the person glows, the person's feelings appear on the face suddenly, the person literally glows. The human face emits the light. Metaphorical sign – "brightness", one more example [...қанша шұқшиса да *екі көзден найзағайдай жалтылдаған* көктің отынан басқаны көре алған жоқ...].

The manifestation of natural properties at lightning actualizes the human character traits, for example: [...Оның ойынша: Мәди қиырдан қиырға құлаш ұрып жүйткитін *найзағай секілді жан екен*…], [...Жұрт мені қатал дейді *найзағайдай мінезі* шатырлаған…]. When using such constructions, the character of a person is described, who tends to quickly change the mood and to make decisions quickly, "changeability".

Direction of metaphorization: nature fact →man → military sphere

[*Rocket lightning*...] a very rare and unexplained form of lightning in which the speed of propagation of the lightning stroke is slow enough to be perceptible to the eye (Cowie, 1993). The metaphor arose pursuant to feature "speed": *lightning-rocket*.

[...Күздің қараңғы түнінде *найзағай оғынан* үркіп бір жөнелген жылқы…], [...On a dark autumn night, the horse, frightened by the *thunderstorm fire*, ran away...]. *Оқ* – A bullet is a round or oval lead that is fired from a weapon such as a rifle. *найзағай оғы – thunderstorm bullet* is the light that can be seen and the sound that can be heard when lightning strikes.

[...*Жел мен жауынның* командирі *жау төбесінен найзағай* түсірем деп кетті ме екен *құйын соқтырам* деп кетті ме екен? деген ой әлі арылмай бірге келе жатыр…], here the metaphorical lightning actualizes the image of attack, causing the harm with a weapon: bombs, the explosion of shells are compared with flashes of lightning, which are accompanied by loud sounds, rumblings, for example, [...*Найзағай атқандай* алда жарқ-жұрқ, тарс-тұрс етіп жарылған снарядтар…].

[...Күздің қараңғы түнінде *найзағай оғынан* үркіп бір жөнелген жылқы…], [...*жарқ-жұрқ етіп найзағай атып*...], the lightning metaphorically means a weapon that literally shoots like a gun [...Самолеттердің ойранының түтіні ақ басылмай ізбе-із алыстан күн күркіреп, *найзағай атқандай* қатты сарын естіледі...] literally it can be translated as the smoke of planes does not subside, the thunders are heard from afar, as if the lightning is shooting, here we see the interaction of subjects that have the negative impact [...Қара бұлт қаптаса да аспан, айды, *Түссе де найзағайдай басқа қайғы*…] translation: a black cloud enveloped the sky, the moon, and the sadness like lightning overtook, [...Сұмдық оқтың көрмейміз жолақтарын, *От боп ойнап найзағай оқ* атқанын…] not even a trace of the terrible bullets, the fire raged and fired with lightnings.

Results and discussion

The comparative analysis on metaphorization of meteorological lexis in the English and Kazakh showed as it follows:

– In English, *thunder* has the following main metaphorical meanings: negative emotions, quick action, *thunder* – metaphorically transfers a state of extreme anger, feelings of violent anger, also refers to some indefinite but negative action, which is done quickly and often unexpectedly, also ex-

tremely harshly, moves intensively with a lot of noise, makes the loud sounds: [They *thundered* into town on horseback cutting down everything in their path...].

– *Найзағай* as an adjective (circumstances of action) in Kazakh and the verb to thunder in English gives the expressive coloring to the expression, for example, *найзағайдай жарқ-жарқ ету* – to shine like lightning; *найзағайдай жарқ-жарқ ойнау* – to play like lightning, *найзағайдай күркіреу* – to thunder like lightning; *найзағайдай қиып түсу* – to cut like lightning.

– The metaphorical meaning of lexeme *thunder* in English: condemnation, threats – does not find any analogues in Kazakh. Next, let’s turn to the comparison of verb forms that are formed from the nouns *thunder/күн күркіреу*. The first noticeable difference between the verbs to thunder and *күн күркіреу* is the way they are used. The English verb to thunder, in its meaning, describes the process of thunder, for example, *to speak loudly, to thunder*, in which a feature of intensity is manifested.

– In Kazakh language, there are a lot of comparisons from the military sphere, in which hail and lightning can metaphorically mean bullets, weapons, for example, *бұршақтау, найзағай оғы.*

Conclusion

As a result, the analysis of meteorological vocabulary has revealed a fairly extensive use of metaphorization in this field, which is one of the most important sources for term replenishment in the meteorological industry. Metaphors come from a variety of places, but they are almost always linked to an individual, his activities, the things around him, and nature. Artifact metaphors are the main group in terms of number and range of metaphors. It’s easy to understand why there are so many artifact terms-metaphors: a person’s presence in the world of surrounding reality is linked to active contact with various objects of material culture. Identifying form, color, and size similarities

It should be emphasized that this study does not exhaust the entire content of the problem under consideration. It seems that the results of this work open up the prospects for further research of metaphor in English and Kazakh meteorological lexis.

Литература

Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Вступительная статья Н. Д. Арутюновой// Теория метафоры / Общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журинской. М.: Прогресс, – 1990. – С. 5-33

Humboldt V. Language and philosophy of culture – M., 1985, – 448 p.

Black M. Models and metaphors, Cornell university press Ithaca, New York, –1962. – 267 p.

Davidson, D. (1979): What Metaphors Mean. In: Sacks, S. (ed.): On Metaphor. Chicago: University of Chicago Press. Reprinted in Davidson, D. (2001): Inquiries into Truth and Interpretation. Second Ed., Oxford: Clarendon Press, 245-264 p.

Searle, J. (1979): Metaphor. In: Ortony, A. (ed.): Metaphor and Thought. First Ed., Cambridge: Cambridge University Press – pp. 92-123

Алефиренко Н.Ф., Корина Н.Б. Проблемы когнитивной лингвистики. Научная монография. Нитра: УКФ, 2011. – 216 с.

Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М.: Большая рос. энцикл., 2002. – 709 с.

Пюльзю Е.А. Метафорическая лексика в структурно-семантическом аспекте: по материалам севернорусских говоров. Дис.на соиск.уч.степени канд.фил.наук – Петрозаводск, 2008. – 384 с.

Юрков Е.Е. Метафора в аспекте лингвокультурологии. Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Санкт-Петербург 2012. – 54 с.

Колосько Е.В. Метафорическая лексика в русских народных говорах (на материале субстантивной антропоцентрической метафоры). Автореф. дис... канд. филол. наук. – СПб., 2002. – 19 с.

Лагута О. Н. Метафорология: теоретические аспекты: в 2 ч. Ч. 1. Метафорология: проникновение в реальность / О.Н. Лагута. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 2003. – 114 с.

Roget P., Davidson G.W. Roget’s Thesaurus of English Words and Phrases: Penguin Books, 2002. – 500 p.

[Электронный ресурс]URL: www.sozdik.kz (дата обращения: 11.03.2018)

[Электронный ресурс] URL: https://www.metoffice.gov.uk/ (дата обращения: 1.04.2017)

[Электронный ресурс] URL: https://www.farmersalmanac.com/how-many-words-snow-16650 (дата обращения: 1.04.2017)

Oxford dictionary of Current idiomatic English Volume 2 by A.P. Cowie, R. Mackin and I.R. McCaig. Oxford University Press, 1993. – 685 p.

References

Alefirenko N.F., Korina N.B. (2011) Problemy kognitivnoj lingvistiki [Problems of Cognitive Linguistics] Nauchnaya monografiya. Nitra: UKF, 216 p. (In Russian)

Arutyunova N.D. Metafora i diskurs. Vstupitel’naya stat’ya [Metaphor and discourse. Introductory article] N. D. Arutyunovoj// Teoriya metafory The theory of metaphor / Obshch. red. N.D. Arutyunovoj i M.A. ZHurinskoj. M.: Progress, – 1990. – S. 5-33 (In Russian)

Black M. Models and metaphors, Cornell university press Ithaca, New York, –1962. – 267 p. (In English)

Davidson, D. (1979): What Metaphors Mean. In: Sacks, S. (ed.): On Metaphor. Chicago: University of Chicago Press. Reprinted in Davidson, D. (2001): Inquiries into Truth and Interpretation. Second Ed., Oxford: Clarendon Press, 245-264 p. (In English)

Humboldt V. (1985) Language and philosophy of culture – M. – 448 p. (In English)

Kolos'ko E.V. (2002) Metaforicheskaya leksika v russkih narodnyh govorah (na materiale substantivnoj antropocentricheskoj metafory) [Metaphorical Lexis in Russian Folk Dialects (on the Material of Substantive Anthropocentric Metaphor)]. Avtoref. dis... kand. filol. nauk. – SPb., – 19 p. (In Russian)

Laguta O.N. (2003) Metaforologiya: teoreticheskie aspekty: v 2 ch. CH. 1. Metaforologiya: proniknovenie v real'nost' [Metaphorology: theoretical aspects: in 2 hours. Part 1. Metaphorology: penetration into reality]/ O.N. Laguta. – Novosibirsk: Izd-vo NGU, – 114 p. (In Russian)

Lingvisticheskij enciklopedicheskij slovar' (2002) – [Linguistic Encyclopedic Dictionary] / gl. red. V.N. Yarceva. – 2-e izd., dop. – M.: Bol'shaya ros. encikl., – 709 p. (In Russian)

Oxford dictionary of Current idiomatic English Volume 2 (1993) by A.P. Cowie, R. Mackin and I.R. McCaig. Oxford University Press, – 685 p. (In English)

Pyul'zyu E.A. (2008) Metaforicheskaya leksika v strukturno-semanticheskom aspekte: po materialam severnorusskih govorov [Metaphorical lexis in the structural and semantic aspect: based on the materials of Northern Russian dialects]. Dis.na soisk.uch. stepeni kand.fil.nauk – Petrozavodsk, 384 p. (In Russian)

Roget P., Davidson G.W. (2002) Roget's Thesaurus of English Words and Phrases: Penguin Books, – 500 p. (In English)

Searle, J. (1979): Metaphor. In: Ortony, A. (ed.): Metaphor and Thought. First Ed., Cambridge: Cambridge University Press – pp. 92-123 (In English)

Teliya V.N. (1998) Metafora v yazyke i tekste [Metaphor in language and text] /(V.G. Gak, V.N. Teliya, E.M. Vol'f, E.O. Oparina, T. CHerdanceva, X.D. Leemets, A.M. SHahnarovich, N.M. YUr'eva, S.S. Gusev, E.A. Lapinya, N.A. Kozhevnikova, V.V. Petrov)//Otv. red. V.N. Teliya. – Moskva: Nauka, 176 p. (In Russian)

Yurkov E.E. (2012) Metafora v aspekte lingvokul'turologii [Metaphor in the aspect of linguoculturology]. Avtoreferat na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskih nauk. – Sankt-Peterburg, – 54 p. (In Russian)

[Electronic resource] URL: https://www.farmersalmanac.com/how-many-words-snow-16650 (Accessed: 1.04.2017) (In Russian)

[Electronic resource] URL: https://www.metoffice.gov.uk/ (Accessed:1.04.2017) (In Russian)

[Electronic resource] URL: www.sozdik.kz (Accessed:11.03.2018) (In Russian)

ҒТАМР 81’33:34 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph16

А.Қ. Таусоғарова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: ayauzhan1971@gmail.com

ДАУЛЫ МӘТІНДЕГІ ДЕРЕК ТУРАЛЫ МӘЛІМДЕМЕНІҢ ЛИНГВОСАРАПТАМАСЫ

Тілдің қоғам өмірінің түрлі салаларындағы қызметі, қолданысы барысында құқық бұзушылыққа жол беру жағдайлары кездеседі. Бұл тұрғыдағы мәселелер тіл білімі мен заң салалары тоғысында қарастырылып, теориялық және әдістемелік жағынан зерттеулерді қажет етеді. Осыған байланысты мақалада тұлғаның ар-намысы, абыройы мен іскерлік беделіне нұқсан келтіру туралы сот ісі бойынша даулы мәтіннің лингвистикалық сараптамасы барысында туындайтын сұрақтар және оларды шешу жолдары қарастырылады.

Дерек туралы мәлімдеменің субъективті бағаны және объективті деректі білдіру мүмкіндіктері және оларды өзара ажыратудағы семантикалық талдаудың орны сарапшы-мамандар назарына ұсынылады. Даулы мәтіннен сот ісінде маңызды болып табылатын шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын дерек туралы мәлімдемені анықтау өлшемдері талданылады. Эксплицитті және имплицитті тілдік бірліктер семантикасында шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын мәліметтің қамтылу сипаты дерек туралы мәлімдеменің басты белгілерінің бірі ретінде көрсетіледі. Дерек (факт) және деректік сипаты бар фактоидтарды өзара ажырату арқылы шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын мәліметті анықтау мүмкіндігі нақты мысалдар негізінде талданылады. Сонымен қатар сөйлем, сөйленіс, сөйлеу актілерінің шынайылық мәніс анықталатын бөлігі туралы пропозиция теориясы ғылыми қағидаларының сот-лингвистикалық сараптамадағы маңызы көрсетіледі.

Мақала сот-лингвистикалық сараптама саласы мамандарына арналады.

Түйін сөздер. Лингвосараптама, дерек туралы мәлімдеме, жағымсыз мәлімет, сөйлемнің пропозициясы, имлицитті және эксплицитті тілдік бірліктер, семантикалық талдау, грамматикалық маркерлердің рөлі

A.K. Taussogarova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: ayauzhan1971@gmail.com

Linguistic expertise assertion o f fact in controversial texts

There are cases of committing offenses in the course of the activity, use of the language in various spheres of society’s life. Problems in this regard are considered at the intersection of linguistics and law, and require theoretical and methodological research. In view of this, the article considers issues that arise in the course of linguistic expertise of the controversial text in a lawsuit for damage to the honor, dignity and business reputation of a person and ways to resolve them.

The subjective assessment of the data statement and the possibility of expressing the objective data and the role of semantic analysis in their differentiation are presented to the attention of experts. Consequently, the role of grammatical markers of subjective modality and the possibilities of semantic analysis in determining information that can be verified for compliance with reality are analyzed.

In the semantics of explicit and implicit language units, the nature of the content of information that can be checked for compliance with reality is indicated as one of the main features of the data statement.

The possibility of identifying data that can be inspected for compliance with reality by mutually distinguishing data (fact) and factoids of a factual nature is analyzed on the basis of specific examples. It also indicates the significance in the forensic linguistic expertise of the scientific provisions of the proposition theory in the part in which the subject of the truth of a sentence, utterance, speech acts is determined.

The article is devoted to specialists in the field of forensic linguistic expertise.

Key words. Linguistic expertise of negative information, assertion of fact, propositions in a sentence, explicit and implicit language units, semantic analysis, the role of grammatical markers.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

А.К. Таусогарова
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: ayauzhan1971@gmail.com

Лингвоэкспертиза утверждении о факте в спорных текстах

В процессе использования и функционирования языка в различных сферах общественной жизни могут возникнуть речевые конфликты (правонарушения). Вопросы в этой области рассматриваются на стыке лингвистики и права и требуют теоретических и методологических исследований. В связи с этим в статье рассматриваются пути решения вопросов, возникающих в ходе судебной лингвистической экспертизы спорного текста по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации лица.

Вниманию экспертов и специалистов предлагается рассмотрение разграничения субъективных и объективных значений, составляющих содержание утверждения о факте в спорном тексте. В связи с этим анализируются роль грамматических маркеров субъективной модальности и возможности семантического анализа при определении сведений, которые могут быть проверены на соответствие действительности.

В семантике эксплицитных и имплицитных языковых единиц одним из главных признаков утверждения о фактах указывается характер охвата информации, подлежащей проверке на соответствие действительности.

На основе конкретных примеров анализируется возможность определения сведений, которые могут быть проверены на соответствие действительности путем различения фактов и фактоидов, имеющих фактологический характер. Также указывается значение в судебно-лингвистической экспертизе научных положений теории пропозиции в части, в которой определяется предмет истинности предложения, высказывания, речевых актов.

Статья посвящена специалистам в области судебно-лингвистической экспертизы.

Ключевые слова: Лингвоэкспертиза негативных сведений, утверждение о факте, пропозиций в предложении, эксплицитные и имплицитные языковые единицы, семантический анализ, роль грамматических маркеров.

Кіріспе

Бүгінгі күні БАҚ жарияланымдарында жеке тұлғаның ар-намысына, абыройы мен іскерлік беделіне кір келтіретін жағымсыз мәліметтердің таратылуы бойынша қозғалған сот істерінде лингвист-мамандардың сараптшы ретінде даулы материалға лингвистикалық зерттеу жүргізу барысы тілдің ерекше феномен екеніне көз жеткізеді. Бұл, әсіресе, сот ісінде маңызды орын алатын шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын жағымсыз мәліметті анықтау барысында көрініс береді. Осы тұрғыда лингвистикалық семантика саласындағы зерттеулер мен ғылыми концепциялар негізінде даулы мәтінге сот-лингвистикалық сараптама жүргізу әдістемесін қалыптастыру маңызды болып табылады. Өйткені нұқсан келтіретін мәлімет қамтылатын сөйлемге тән лингвистикалық белгілер мен өлшемдер анықталған жоқ. Бұл, өз кезегінде, лингвист-мамандардың даулы мәтін бойынша объективті сараптамалық қорытынды беруін қиындатады. Сонымен қатар юрислингвистика, сот-лингвистикалық сараптама пәндері қазақстандық ғылымдар контексінде жас салалар болғандықтан, қолданбалы сипаттағы зерттеулерді қажет етеді.

Материал және әдістер

Сот-лингвистикалық сараптама пәнінің негізгі зерттеу нысаны даулы мәтіндер, тұлға туралы жағымсыз ақпараттар мен жағымсыз мәліметтер болып табылады. Бұл тұрғыда басым жағдайда масс-медиа құралдарында жарық көрген материалдардың қайсыбірі тұлғаның арнамысына, абыройы мен іскерлік беделіне кір келтіретін жағымсыз мәліметтер көзі ретінде сот ісіне тартылып жатады. Баспасөздегі осындай даулы жарияланымдардан алынған үзінділер ғылыми мақалада лингвистикалық талдаудың материалы ретінде қарастырылады. Даулы мәтіннен *дерек туралы мәлімдеме, шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын мәлімет, нұқсан келтіретін мәлімет* қамтылатын сөйлемді анықтау үшін семантикалық талдаудың орны ерекше. Сол себепті мақалада тілдік бірліктің семантикалық құрылымын зерттеуде компоненттік талдаудың кейбір принциптері мен сөйлем пропозициясы теориясының зерттеу әдістері басшылыққа алынады.

Әдебиетке шолу

Мақалада қарастырылатын мәселелердің түрлі аспектілері юрислингвистика, нақты айтқанда, сот-лингвистикалық сараптама саласы мамандарының зерттеу нысанында табылып келеді. Сондықтан *дерек туралы мәлімдеме* терминінің юрислингвистикалық түсініктерін, тұлғаның ар-намысына, абыройы мен іскерлік беделіне кір келтіретін жағымсыз мәліметтер қамтылатын сөйлемдерге тән лингвистикалық сипаттарды сараптауда отандық зерттеуші әрі сот-лингвистикалық сараптама саласы маманы Р.Д. Қарымсақованың, сондай-ақ Ю.А. Бельчиков, М.В. Горбаневский, И.В. Жарков, О.В. Кукушкина, С.В. Доронина, И.А. Стернин және т.б., С.А. Кузнецов, С.М. Олейников, Munirah, S. Apriyanto, M. Umiyati, P. Tiersma, L.M. Solan сияқты т.б. шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне шолу жасалды. Сонымен қатар жағымсыз ақпарат қамтылған сөйлемнің пропозициясына, сөйлемнің семантикалық талдауына қатысты Г. Фреге, Э. Аронсон, Е.В. Падучева, С. Гусаренко, Э.Д. Сулейменова еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдар басшылыққа алынды.

Нәтижелері және талқылыма.

Тіл және заң тоғысындағы юрислингвистика ғылымы саласындағы зерттеулерде жеке тұлғаның ар-намысы мен абыройына, іскерлік беделіне кір келтіретін жағымсыз мәліметтерге тән лингвистикалық белгілер мына түрде көрсетіледі: 1) тұлға немесе мекеме, ұйым туралы жағымсыз мәліметтің хабарлануы; 2) сол жағымсыз мәліметтің нақты тұлғаға я мекеме-ұйымға қатыстылығы; 3) жағымсыз мәліметтердің деректік сипаты (шындыққа сәйкестігі тексеріле алатыны, нақты болғаны); 4) сол жағымсыз мәліметтердің нұқсан келтіру сипаты, яғни тұлға тарапынан іс жүзіндегі заң немесе мораль қағидаларының бұзылғанын тілдік формада көрсету; 5) даулы мәтіннің ақпараттық сипаты, мәтін авторының ақпараттық мақсаты (Стернин және т.б., 2013: 80). Және осы көрсетілген белгілер негізінде лингвист-маман немесе филолог-сарапшы шешіміне қойылатын басты сұрақтардың бірі – «Зерттеуге ұсынылған материалда (даулы мәтінде) Х тұлғаға қатысты жағымсыз мәліметтер бар ма? Бар болса, олар қандай формаларда берілген: *дерек туралы мәлімдеме*, баға немесе пікір?». Бұл сұрақтағы ***дерек туралы мәлімдеме*** деген юрислингвистика саласы терминінің өзін екі ыңғайда қарастыруға болады: біріншіден, осы терминнің құрамындағы ***мәлімдеме*** сөзіне қарағанда ақпараттың формасы назарға алынуы тиіс, яғни қандай да бір құбылыс, әрекет туралы, оның нақты болғанын растайтын хабарлама (негізінен хабарлы сөйлем), «Мәлімдеме белгілі бір оқиға туралы ауызша немесе жазбаша хабарлама» http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1108728&lang=kk; екіншіден, осы терминнің құрамындағы ***дерек*** сөзіне қарағанда ақпарат семантикалық жағынан қарастырылуы тиіс, яғни заңгерлік тұрғыдан шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын (верификация) мәлімет назарға алынуы керек. Қарастырылып отырған терминнің нақ осы екіжақтылығы даулы мәтінге лингвистикалық талдау жүргізу барысында маман я сарапшыға қиындықтар туғызуы мүмкін. Қайсыбір фразалар формасы жағынан дерек туралы мәлімдеме болғанымен, семантикалық жағынан шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын деректі білдірмеуі мүмкін. Мысалы, *Құрметсіз Х, Надан әкім, Жемқор әкім* фразалары атрибуттық (анықтауыштық) қатынаста бағаны білдіреді және сол уақытта олар – кесімді формада айтылған дерек туралы мәлімдеме. Алайда бұл сот тарапынан маман шешіміне қойылған сұрақтың толық берілген жауабы ретінде қабылданбайды. Өйткені сот ісі үшін бағалау модальдығына құрылған осы фразалардың мазмұнындағы деректі, яғни шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын және кір келтіретін (нұқсан келтіретін) мәліметтің қамтылған / қамтылмағанының анықталуы маңызды болып табылады. Бұл туралы мына ғылыми деректерді алға тартамыз: «Сотты мәліметтің берілу тәсілі (формасы) емес, мәлімдеменің нақты типі қызықтырады» (Кукушкина, 2016: 134), «Сот ісі үшін маңызды болып табылатын жағдайлар; айыпталушы тарапынан талапкер туралы кір келтіретін (нұқсан келтіретін) мәліметтердің таратылуы және оның шындыққа сәйкестігі» (Бельчиков және т.б., 2010: 136).

Бұл тұрғыда кір келтіретін (нұқсан келтіретін) мәлімет ұғымына ҚР заңнамасында мынандай түсініктеме беріледі: «Қоғам немесе жеке азаматтардың заңдарды сақтау, моральдық принциптерді орындау туралы көзқарастары бойынша ұйымдар мен азаматтар жөніндегі шындыққа жатпайтын мәліметтер олардың ар-намысына және абыройына кір келтіретін мәліметтер деп есептелінеді (мәселен, арамдық

істерді, семьяда, еңбек ұжымында тәртіпсіздік жасады деген, мекеме жөнінде өндіріс-шаруашылық жұмысына нұқсан келтіретін мәліметтер)». https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P92000006S_

Осы заңнамалық қаулыға сәйкес, лингвистикалық сараптама барысында «заңдарды сақтау, моральдық принциптерді орындау» тұрғысынан шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын дерек туралы жағымсыз мәлімдеме формасындағы мәліметтер зерттеледі. Ал *құрметсіз Х немесе Х – құрметсіз адам, Ол – надан әкім, А.қаласының әкімі – жемқор немесе жемқор әкім* фразаларын тек формасы бойынша талдау жасасақ, олардың шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын мәліметті білдіретіні / білдірмейтіні анықтала алмайды. Мысалға алынған фразалар формасы жағынан сын-сапаны білдіретін атрибуттық қатынасқа құрылған және дерек туралы кесімді мәлімдеме формасында ақпаратты білдіреді (күман, болжам модальдығын білдіретін грамматикалық я лексикалық маркерлері жоқ). Сондықтан ар-намыс, абырой және іскерлік беделге нұқсан келтіру ісі бойынша даулы мәтінге лингвистикалық зерттеу кезінде синтаксистік конструкцияларға семантикалық талдау жүргізу маңызды орын алады. Х тұлғаға қатысты айтылған *сыйлы, қастерлі, қадірлі* сөздерінің мағынасына қарама-қарсы жағымсыз мағынадағы «Құрметсіз», «құрметтен жұрдай болған» фразасының семантикасында Х тарапынан іс жүзіндегі заң қағидаларының бұзылғаны я қоғамдағы мораль нормаларына қайшы қандай да бір әрекетті жасағаны туралы мәлімет қамтылмаған. *Надан* сөзінің білдіретін мағыналарының нақты белгіленген өлшем безбені (шкаласы) жоқ. Әркімнің түсінігінде бұл сөз әртүрлі қырынан түсінілуі мүмкін. Мысалы, даулы мақала авторы «*ел тарихын білмейтін, дінін құрметтемейтін, халқымен тіл табыса алмайтын, сіз-біз деп сыйласуды білмей, айқайлай беретін адамды (әкімді)»* надан деп түсінетінін білдірген. Мұнда Х тұлғаға қатысты қолданылған «надан» жағымсыз ақпараты нақты болған деректің негізінде айтылған. Және *менің ойымша, меніңше* сияқты пікірді білдіретін грамматикалық маркерлер жоқ болса да *құрметсіз Х, надан әкім, жемқор әкім* фразалары субъектінің объекті туралы бағалау модальдығын білдіретін пікірі де бола алады. Осы тұрғыдан *құрметсіз Х, надан әкім* фразалары адамның қайсыбір жеке қасиеттеріне қарай берілген субъективті баға я пікір болғанымен, олардың дерек негізінде (тұлғалардың бойындағы жағымсыз қасиеттер негізінде) айтылғанын, яғни дерек туралы мәлімдеме екенін үзілді-кесілді түрде жоққа шығара алмаймыз. Тек *құрметсіз, надан* сөздерінің семантикасынан сот ісі үшін маңызды заңға я моральға қайшы әрекет туралы шындыққа сәйкестігі тексерілетін (верификация) деректі мәлімет анықтала алмайды, сол уақытта *жемқор* сөзінің семантикасында заңдық тұрғыдан айыпталатын қайсыбір әрекеттің жасалғаны имплицитті (жасырын) қамтылған. Өйткені бірнеше қылмыстық іс-әрекеттің жалпы атауы болып табылатын *жемқор* сөзі «жеке пайда тұрғысынан көрсеткен қызметі үшін пара алу, туыстық, жерлестік, т.б. жақындықтарына байланысты қызметке ретсіз қабылдау және көтермелеу, сондай-ақ, мемлекеттік және қоғамдық талан-таражыға салу» болса (“Қазақстан”: Ұлттық энцклопедия, 1998), ал «Сыбайлас жемқорлық» сөзінің (латын тілінен «corumper») көптеген мағынасы бар: бүлдіру, құлдырау, параға сатып алу, азғыру, тура жолдан тайдыру, притон, құбылмалылық, істі бұзу, күйреуге әкелу, бұрмалау, алдау, қорлау, ар-намысын таптау, «rumpere» көп мағыналы (бұзу, қирату, заңнан аттап өту, шартты бұзу) етістігімен қатар қолданылатын «со» қосымшасы сыбайлас жемқорлық – бұл бірнеше субъектілердің қатысуымен іс-қимыл жасау екенін көрсетеді» (Абдрасилов, 2016: 32). Сонда қандай да бір болған оқиғаның негізінде айтылғандықтан, қарастырылып отырған үш фраза да – *құрметсіз Х немесе Х – құрметсіз адам, Ол – надан әкім, А.қаласының әкімі – жемқор немесе жемқор әкім* – дерек туралы мәлімдеме болып та табыла алады. Тек олардың сот ісі шешіміндегі маңыздылығы бірдей емес. Бұл *дерек туралы мәлімдеме* ұғымының лингвоюристикалық тұрғыдағы түсініктері мен оған тән өлшем-белгілерін анықтап, нақтылауды қажет етеді.

Жоғарыда көрсетілгендей, сот ісі шешімі үшін даулы мәтіндегі кез келген дерек туралы мәлімет емес, *талапкер тұлғаның ар-намысы, абыройы мен іскерлік беделіне кір келтіретін, яғни заңға немесе қоғамдық моральға қайшы әрекеттің жасалғаны туралы мәлімет қамтылған және оның шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын дерек туралы мәліметтер* маңызды. Осы заңгерлік өлшем сәйкестігінде қарастырылған *А.қаласының әкімі – жемқор немесе Х – жемқор әкім* фразасының мазмұнында әлі де шындыққа сәйкестігі тексерілетіндей деректі әрекет туралы нақты мәлімет айтылмаған.

Салыстырыңыз: Х – *қылмыскер немесе Х қылмыс жасады фразаларының жалпы семантикасынан Х*-тің заңмен айыпталатын қандай да бір әрекетті жасағаны белгілі болғанымен, оның қылмыстың нақты қай түрін жасағаны туралы деректі білдірмейді. *Қылмыскер, жемқор* сияқты имплицитті тілдік бірліктер Х-тің мәтіннің мағыналық бөліктерінде баяндалған жағымсыз іс-әрекеті негізінде берілген баға іспеттес. Сондықтан *жемқор немесе қылмыскер (Х қылмыс жасады)* сияқты бірнеше әрекеттің жалпы атауы қатысқан имплицитті синтаксистік конструкциялар басым жағдайларда автордың бағасын, жеке пайымдауын білдіру қызметін атқарады деуге болады. Сот-лингвистикалық зерттеу барысындағы бұл сияқты фразалар туралы О.В. Кукушкина дәл анықтама береді: *«Негативные высказывания содержат, «распространяют» информацию сразу двух типов: (а) фактологическую: 'имело место нечто'; (б) квалифицирующую, оценочную: 'я оцениваю, квалифицирую это нечто как нарушение, преступление, нехороший поступок и т.п.'»* (Кукушкина, 2016: 137).

Даулы мәтіндердегі Х-ке қатысты айтылған фразалар семантикасында дерек туралы мәліметтің қамтылу деңгейін анықтау үшін жүргізілетін лексика-семантикалық талдауда ескерілуі керек: 1) фраза құрамындағы лексикалық бірліктің эксплицитті және имплицитті сипаттары. Мұндағы бір-біріне қарама-қайшы құбылыстарды білдіретін эксплицитті термині «[< лат. explicite – айқын, ашық] – лог. сырттай көрініс беретін, айқын, ашық білдірілген» деп анықталса, «имплицитті [< лат. impliclte қоса алғанда, соның ішінде] лог. түрде ішінде қамтылған, сырттай көрініс бермейтін, тек тұспалданатын; тікелей айтылмаған, жасырын, айқын емес» деген мағынада түсіндіріледі. (https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/17006/%D0%98%D0%9C%D0%9F%D0%9B%D0%98%D0%A6%D0%98%D0%A2%D0%9D%D0%AB%D0%99)

Жоғарыда қарастырылған *жемқор, қылмыскер* имплицитті сөздерінің мазмұнында тікелей айтылмаған заңсыз әрекеттер дерегі контекстен анықталуы мүмкін. Мысалы, «Х пара алды» эксплицитті фразасы шындыққа сәйкестігін тексеруге келетін деректі мәліметті қамтиды;

2) фраза құрамындағы лексикалық бірлік семантикасындағы деректілік немесе дерексіздік мәндер сипаты да ескерілуі керек. Мұндағы дерексіздік мәні Х-тің бойына тән материалды емес жеке қасиеттері туралы мәліметтер тұрғысынан түсіндіріледі, мысалы, *надан* немесе *ақылсыз, құрметсіз, суайт т.б.*. Тұлғаның жеке басына, бойына тән бұл сияқты қасиеттердің, әдетте, қоғамда қалыптасқан біркелкі шектеулі, нақты өлшемдері болмайды, сондықтан түрлі субъектілердің бұл ұғымдар туралы түсініктері де біркелкі емес. Және бастысы, тұлғаның жоғарыда көрсетілгендей жеке қасиеттеріне байланысты жағымсыз мәлімдеме тек автордың субъективті пікірі я бағасы ретінде қарастырылады: *«В отличие от утверждений о фактах, субъективные суждения отражают не реальный мир, а состояние сознания говорящего или персонажа»* (Доронина, 2012: 67). Сөйтіп, адам бойындағы жағымсыз қасиеттері туралы фразалар дерекке негізделіп айтылған пікір немесе баға қамтылған мәлімдеме болса да, өз семантикасында қоғамдық мораль қағидаларын я заңды бұзғаны туралы деректі білдірмейді. Фраза құрамындағы деректілік Х-тің жасаған нақты жағымсыз әрекеті туралы мәліметтер тұрғысынан түсіндіріледі.

1-сызба – Дерек туралы мәлімдеменің семантикалық белгілері

1. Баға	**Х – жемқор Имплицитті**	2. Дерек туралы мәлімдеме Шындыққа сәйкестігі тексеріле алмайтын мәлімет
	Х пара алды Эксплицитті	Дерек туралы мәлімдеме Шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын мәлімет

Юрислингвистикада «хабар-ошар, мағлұмат, факт, дерек, шынайы жағдай» деген түсініктеріне сәйкес қарастырылатын дерек туралы мәлімдеме оқиғаның нақты болғанын растайды және олар басым жағдайда етістіктің өткен шақ категориясының грамматикалық маркерлерінің қатысуымен хабарлы сөйлем формасында беріледі деп түсініледі (http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=129710&lang=kk.)

Алайда ҚР АК 143-бабына сәйкес «Жеке тұлғаның ар-намысы, абыройы мен іскерлік беделіне нұқсан келтіру» тұрғысынан сот ісі қозғалатын конфликтогенді мәтіндердегі оқиғаның болғанын растайтын хабарлы формадағы сөйлемдер семантикасы жағынан Х тұлғаға қатысты алғанда шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын деректерді қамтымауы да мүмкін. Мысалы, «Бұл біреу ғана. .. Біздің елімізде тек қана бұл емес, қаншама осындай («Алматы ВДС» ЖШС сияқты) компаниялар әртүрлі заңсыз

әрекетте жүріп, қитұрқы жолдармен халықты тонауда, халықтың қалтасын қағуда» (Тоқтасын, 2021) хабарлы сөйлемі көптеген компанияларға қатысты жалпылама айтылған. Автор «Бұл біреуі ғана» деп «Алматы ВДС» ЖШС компаниясын солардың – «әртүрлі заңсыз әрекетте жүріп, қитұрқы жолдармен халықты тонайтын, халықтың қалтасын қағатын» компаниялардың қатарында көрсетеді.

Автордың «қаншама осындай әртүрлі заңсыз әрекетте жүріп, қитұрқы жолдармен халықты тонауда, халықтың қалтасын қағуда» сөздері имплицитті (жасырын), яғни нақты бір болған деректі алға тартпайды, нақты түрде болған іс-әрекетті, оқиғаны ашық түрде атап я көрсетіп тұрған жоқ. Көптеген компаниялардың әрекеттерін жалпылама сипаттап тұр.

Тонау сөзі қимыл етістігі ретінде *талау, зорлық қылып тартып алу* сияқты әрекеттердің жалпы атауы.

Қарастырылып отырған контексте «халықты тонау» тіркесі *қитұрқы жолмен* деген анықтауыштық тіркесімен қатынаста тұрып, әрекеттің физикалық, яғни күш көрсету арқылы емес, түрлі алдау амалдарымен жүзеге асырылатын әрекетті білдіреді. Автор түрлі заңсыз жолдармен халықтың ақшасын иемдену әрекетін «тонау» ретінде бағалайды. Сондықтан *тонау* сөзінде авторлық модальдық мәні қамтылған деуімізге болады. Дегенмен барыс септігінде тұрған *тонау+-да, қағу+-да* қимыл етістіктері созылмалы іс-әрекетті білдіріп, оқиғаның нақты болғанын, әлі болып жатқанын растайды. Және, шындығында, мәтінде көрсетілгендей заңсыз әрекет ететін компаниялардың бар екені де жоққа шығарылмайды. Сол уақытта Х тұлғаға, мысалы, жоғарыдағы мәтін үзіндісінде «Алматы ВДС» ЖШС компаниясы туралы сот ісінде маңызды болып табылатын шындыққа сәйкестігі тексерілетін деректі мәліметтер берілмеген. Сондықтан сот-лингвистикалық сараптама үдерісінде жалпылама дерекке құрылған және нақты деректің өзі емес, деректік сипаты бар, шығайылығы күманды мәлімдеме мен нақты жеке немесе заңды тұлғаның шындыққа сәйкестігі тексерілетін деректі әрекеті туралы мәлімдеме зерттеушілер тарапынан өзара ажыратылады. Осы тұрғыда ресейлік сарапшы-мамандар, зерттеушілер факт және фактоид терминдеріне анықтама береді: «Фактоид – жалпылама деректер қамтылатын мәлімдеме» (Кузнецов, Олейников, 2014: 219). Мұнда шынайылығы тексерілмейтін жалпылама деректер деп қоғамда, өмірде орын алған бірнеше оқиға я көптеген жағдайлар жиынтығындағы мәліметтерді түсінуіміз керек. Мұндай фактологиялық (деректік сипаты бар және нақты дерек) мәліметтер сөйленіс құрамынан баға, пікір, болжам, күман сияқты субъективті-модальдық компоненттерді ажырату нәтижесінде анықталатынын Р.Д. Қарымсақова атап көрсетеді (Қарымсақова, 2007: 104). С.А. Кузнецов жалпылама деректерді фактоидтер қатарында қарастырып, олардың жартылай шынайы мәліметтерді қамтитынын, бұл тұрғыда объективті де, субъективті де элементтер орын алатынын көрсетеді. Және факт деп тек жеке оқиға, нақты тұлғаға қатысты деректі анықтайды: «деректің көрсеткіштері – бұл предикаттық белгілері сияқты анық-айқын субъект және объект актанттары бар жеке жағдай», «оқиға туралы мәлімдеме нақты бір нысанға немесе сандық жағынан шектеулі нысандарға қатысты болған жағдайда ғана дерек туралы мәлімдеме бола алады, ал бұл тұрғыда фактоидтер нақтылықтан ада, үнемі эмпирикалық жалпыланған мәліметті қамтиды» (Кузнецов, Олейников, 2014: 219).

Жалпылама дерек туралы мәлімдеме (фактоид) мен нақты дерек туралы мәлімдеменің (факт) жоғарыдағы зерттеушілердің тұжырымдарында көрсетілген белгілерін мына мысал барысында қарастырып көрейік: «*Біз неден аздық, неден тоздық? Ұрысы көп елдің – иесі өледі деп бекер айтпаса керек. Біздің иеміз де, киеміз де Қазақстан. Ал Х. сияқты жемқорлар бірігіп, сол Қазақстанды тонауда, өлтіруде*» (А. Дүйсебаева «С. Майғазиев Шымкентте қанша ақша тонады? Шенеунік болған әншіні сойып салды» бейнежазбасы: https://youtu.be/FBfqyyd4QDk).

Асты сызылған фразадағы дерек немесе оқиға компоненттері: *тонауда, өлтіруде* – формалды предикаттар, объект – Қазақстан, субъект – альтернативті, яғни бірнеше жалпылама аталған ‘белгісіз жемқорлар’ және Х. Жалпы Қазақстандағы жемқорлық жағдайлары көпшілікке ақиқат болғанымен, альтернативті субъектілердің нақты жемқорлық дерегі көрсетілмеген. Сонымен қатар ***Ал*** қарсылықты шылауы мен «Қазақстанды тонауда, өлтіруде» фразасы «Х сияқты жемқорлар» тіркесінің Қазақстанның дамуына кері жағдайдың бір мысалы ретіндегі қолданысын білдіреді. Сондай-ақ,

мәнмәтінде жанды нәрсеге қатысты айтылатын «өлтіру» етістігінің нысаны – Қазақстан, оның бұл метафоралық сипаты елде жемқорлықтың ақиқат жағдай екенін көрсеткенімен, нақты бір субъекті тарапынан орын алған жемқорлық дерегі туралы мәлімдемені жоққа шығарады, сондықтан фактоид мазмұнынан шындыққа сәйкестігін тексеруге келетін мағыналық бөлікті анықтау мүмкін болмай қалады. Қоғамдағы жағымсыз құбылыс – 'жемқорлық' жағдайы шындық болғанымен, оның нақты дерегінің көрсетілмеуі, яғни шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын мәліметтің берілмеуі фактоидқа тән басты белгілердің бірі болып табылады. Фактоидтардың бұл тұрғыдағы қызметі «әлеуметтік шындықты алға тарту арқылы психологиялық қажеттілікті қанағаттандыру және орын алған жағымсыз жағдайды сараптау жолдарын нұсқау» (Аронсон, 2008; 189) тұрғысынан қарастырылады.

Сөйтіп, жалпылама деректерді қамтитын фактоидтердің тұрақты белгілері қатарында альтернативтілік, имплициттілік сипаттарды қарастыруға болады деп ойлаймыз.

Сот-лингвистикалық сараптама нысанында қарастырылатын дерек туралы мәлімдемеге тән басты белгілердің бірі – айыпталатын іс-әрекеттің нақты болғанының, болып аяқталғанының расталуы. Осы «аяқталғандық» белгісін О.В. Кукушина нұқсан келтіретін мәліметті анықтауда өз тарапынан ұсынылатын «фактологиялық квадрат әдісінде» басшылыққа алынатын өлшемдердің бірі ретінде көрсеткен: «Предлагаемый подход базируется на четырех критериях, поэтому его можно назвать методом фактологического квадрата. Этими критериями являются совершённость, верифицируемость, отсутствие альтернативы и побудительная («порочащая») цель (сокращенно «СВОП»)» (Кукушкина, 2016: 137). Түрлі тілдерде іс-әрекеттің бұл қалпын білдіретін негізгі грамматикалық маркерлер қатарында етістіктің өткен шақ категориясының формалары көрсетіледі. Дегенмен сот-лингвистикалық сараптама тәжірибесінде етістіктің ауыспалы осы шақ категориясының өткен шақта болып кеткен іс-әрекетті білдіру қызметінде қолданылуы мамандарды ойға қалдырады. Мысалы: *«Саясат – ақпарат» газеті «өлі материалдарды» интернеттен алып жариялайды. Болмаса біреулердің мақалаларын алып, тақырыбын өзгертеді де жариялай салады»* .

Үзіндідегі *«Саясат – ақпарат» газеті «өлі материалдарды» интернеттен алып жариялай салады»* сөйлемінің семантикасына қарағанда, аталған газеттің әдетте материалдарды Интернеттен алатыны, яғни дағдылы түрде Интернеттен алып жариялайтыны көрсетілген. Осы сөйлемдегі ***«алып жариялайды»*** күрделі етістігі ауыспалы осы шақ формасында (-а, -е, -й) қолданылған. Ауыспалы осы шақ контекске қарай іс-әрекеттің сол уақытта, сол уақытқа дейін және сол уақыттан кейін де болғанын, болып жатқанын және болатынын да білдіре алады: «Действие, обозначаемое переносным настоящим временем (ауыспалы осы шақ) может происходить в момент речи, до и после него, а иногда может происходить безотносительно к моменту речи, не уточняя его» (Сулейменова, 2007: 102).

Сонымен қатар қарастырылып отырған үзіндідегі «*Болмаса біреулердің мақалаларын алып, тақырыбын өзгертеді де жариялай салады»* сөйлемінің семантикасында аталған газетке «біреулердің мақалаларының тақырыбын өзгертіп, жариялай салу» дағдылы, қалыпты құбылыс ретінде көрсетілген. Бұл сөйлемде де газет тарапынан жүзеге асырылатын әрекетті білдіретін «*өзгертеді де жариялай салады» етістіктері* ауыспалы осы шақ формасында қолданылған. Ауыспалы осы шақ формаларының грамматикалық мағыналарына сәйкес «біреулердің мақалаларының тақырыбын өзгертіп, жариялай салу» әрекеті газет тарапынан осы уақытта, сол уақытқа дейін және сол уақыттан кейін де болғанын, болып жатқанын және болатынын да білдіреді. А. Батырбеков тарапынан газеттің «өлі» материалдарды Интернеттен алып жариялайтыны, басқа біреулердің мақалаларының тақырыбын өзгертіп, жариялай салатыны» (Батырбеков, 2020) туралы жағымсыз ақпарат шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын деректі мәліметке жатады.

Алайда өткен шақта болған әрекетті білдіру қызметінде қолданылған дәл осы ауыспалы осы шақ категориясының грамматикалық формалары қатысқан контекстен шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын деректі мәліметтің анықтала алмайтын жағдайлары да кездеседі. Салыстырыңыз:

1-кесте – Дерек туралы мәлімдеменің екі түрлі жағдайдағы мысалдары

Шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын дерек туралы мәлімдеме	Шындыққа сәйкестігі тексеріле алмайтын д ерек туралы мәлімдеме
1-Мысал: «Алматы ВДС» деген компания, әрбір үйге, сосын дүкендерге кіріп, сауда орындарына кіріп, сіздерден «жылдық, годовой обслуживание, акті *толтырАмыз,* жылына бір рет өтіп тұруларыңыз керек, жыл сайын өтіп *тұрАсыздар* деп, осылай ақша деп», ешқандай ешнәрсені тексерместен жоқ нәрсені бар деп *жазАды,* бәрі керемет деп *жазЫП берЕді,* ешнәрсе *тексермеЙді,* ешнәрсе *жасап бермеЙді* сізге, бірақ сіздерден ақша *алЫП кетЕді»*	*2-Мысал:* «К. көп ұзамай өзіне үйреншікті кәсіпке ақырын кірісіп *кетЕді.* Әуелі бұрынғы бастықтың «артын қазғысы» келді. Бірақ ештеңе *таппаЙды.* Сосын ұжымдағыларды оның соңын қуалап арыз жазуға *үгіттеп көрЕді.* Алайда, мұнда да барқадар *таба алмаЙды.* Рас, оған келіскендер де *шығАды*. Мысалы, ... «бастықтың орынбасарының міндетін уақытша атқарушы» С. мұның айтағына бірден *көнЕді.* Алайда, ұжымның біраз мүшелері мұндай пасық тірлікке <u>қарсы</u> *болАды,* олар кеткен басшыдан еш залал көрмегендерін айтып, арызға қол қоюдан ада-күде *бас тартАды*. Бұл, әрине, ... «басшының міндетін атқарушыға» (К-ге) жаздықүнгі жауған аязды қардай болып, сұмдық қатты *әсер етЕді*.

Кестеде берілген сөйленістерден (сөйлеуші субъектінің ниеті, әрекетке байланысты ойы қамтылған) шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын мәліметті анықтауда грамматикалық маркерлердің негізгі рөл атқармайтынын көруге болады. Бұл тұрғыдағы мәселе шешімінде лингвистикалық семантика саласындағы сөйлем (сөйленіс, сөйлеу актісі) пропозициясы теориясының басшылыққа алынуы тиіс деп ойлаймыз. Пропозицияның түрлі зерттеушілер тарапынан мынандай анықтамалары көрсетіледі: «...П. сөйлемнің қайсыбір прагматикалық факторларға тәуелсіз және шынайылық мәнісімен тікелей байланысты мазмұны» (Фреге, 1977: 188), «Нақты сөйлеу жағдаятындағы анықталған ниеттегі актуалды сөйленіс пропозициясының басты қасиеттері ретінде оның шындыққа сәйкестілігі, референтке бағыттылығы көрініс береді» (Гусаренко: https://cyberleninka.ru/article/n/propozitsiya-kak-komponent-aktualnogo-diskursa

Ал жоғарыдағы кестенің 2-бағанында берілген сөйленістердің пропозициясынан шынайылық мәнісімен тікелей байланысты мазмұнын анықтау қиынға түседі. Себебі бұл сөйленістердің семантикасы объективті әрекеттерден гөрі, сөйлеуші автордың субъективті көзқарасы туралы мәліметке құрылған. Қарастырылып отырған сөйленістегі «*кірісіп кетЕді; үгіттеп көрЕді; келіскендер де шығАды; С. бірден көнЕді; біразы қарсы болАды; бас тартАды. қатты әсер етЕді»* предикаттары әрекеттің нақты өзін емес, сөйлеуші субъектінің сол әрекет иелерінің еркін, ниеттеріне байланысты пайымын білдіреді. «Пропозиция бұл расталуы немесе күман келтірілуі мүмкін бөлік, сондай-ақ ол өтініш, уәде, тілек, бұйрық нысаны болуы мүмкін» (Падучева, 2004: 36) деген тұжырым тұрғысынан қарастыратын болсақ, қарастырылып отырған мысалдағы пропозициялық бөлік – ‘арыз’. Алайда «арыз» дерегі, яғни оның объективті образы сөйленісте берілмеген. Өйткені бұл сөйленіс пропозициясына мына анықтама дәл келеді: «Пропозиция, бір жағынан, деректің шынайылық деңгейін сөйлеуші субъектінің пайымына қарай және екінші жағынан, адресаттың қабылдауына, пайымына қарай бейнелейді».

Енді сөйленістің пропозияциясын (сөйленістің я сөйлемнің шындыққа сәйкестілігін білдіретін бөлігі) білдіруде грамматикалық маркерлердің рөлін қарастыратын болсақ, С.В. Гусаренконің мына ғылыми тұжырымы орынды деп есептейміз: «сөйленістің модальды-грамматикалық сипаты сөйлемнің предикативтілікнің құрамдас компоненті болса да, ол сөйленістің пропозиционалды құрылымын анықтамайды, басқаша айтқанда, субъектінің сол немесе басқа бір деректі сенімді түрде растап тұрғанын, күмәнданып тұрғанын т.б. нақты түрде білдіре алмайды. Қандай жағдай да болса, шындыққа сәйкестілік дерегі семантикалық құрылымда бейнеленеді» https://cyberleninka.ru/article/n/propozitsiya-kak-komponent-aktualnogo-diskursa.

Шынында да, «*кірісіп кетЕді; үгіттеп көрЕді; келіскендер де шығАды; С. бірден көнЕді; біразы қарсы болАды; бас тартАды. қатты әсер етЕді»* предикаттары қатысқан

сөйленістердің шындыққа сәйкестілік дерегін осы етістіктердің семантикалық құрылымын талдау негізінде анықтай аламыз.

Өткен шақта болған әрекетті білдіру қызметінде қолданылған ауыспалы осы шақ грамматикалық формасындағы етістіктердің шындыққа сәйкестігі тексерілетін және шындыққа сәйкестігі тексеріле алмайтын мәліметтерді білдірудегі лингвистикалық ерекшеліктері төмендегі кесте талданылады.

2-кесте – Ауыспалы осы шақ грамматикалық формасындағы етістіктердің семантикалық айыпмашылықтарының анықталуы

р/с	Лингвистикалық сипаттары / Предикаттар	Гр. Маркер	Контекстегі гр.мағынасы	Семантикалық сипаты	Пропозициясы	Нұқсан келтіретін мәліметті қамтуы
1	*кірісіп кетЕді; үгіттеп көрЕді; келіскендер де шығАды; С. бірден көнЕді; біразы қарсы болАды; бас тартАды. қатты әсер етЕді*	-а, -е, -й	Өткен шақта болған әрекетті білдіреді	Субъектінің әрекетке еріктік, құлықтық ықыласын білдіреді	Субъективті модальды мәндер	Қамтымайды
2	*бәрі керемет деп жазып берЕді, ешнәрсе тексермеЙді, ешнәрсе жасап бермеЙді, ақша алЫП кетЕді»*	-а, -е, -й	Өткен шақта болған әрекетті білдіреді	Субъектінің нақты әрекетін білдіреді	Объективті мәндер	Қамтиды

Жоғарыдағы 2-мысалдағы курсивпен көрсетілген ауыспалы осы шақ формасындағы етістіктер өткен шақта болып кеткен – ‘тұлғаның үстінен арыз ұйымдастыру’ әрекеті болғанын білдіреді. Қазақ тілінде ауыспалы осы шақтың бұл қызметі грамматикалық анықтағышта көрсетілген: «Контекске қарай ауыспалы осы шақ өткен шақ мағынасын білдіре алады» (Сулейменова, 2007: 102).

Алайда жоғарыдағы дерек туралы мәлімдемедегі асты сызылып көрсетілген ауыспалы осы шақ формасындағы етістіктер өткен шақта болып кеткен – ‘тұлғаның үстінен арыз ұйымдастыру’ әрекеті болғанын, оның нәтижесіз аяқталғанын білдіргенімен, контекст мазмұнының тұтастығында шындыққа сәйкестігі тексерілетін деректі мәлімет қамтылмаған. Бұл жағдайда грамматикалық маркерлердің контекстегі мағыналары мен қызметі ғана емес, болған іс-әрекеттің нәтижесін көрсететін, яғни сот ісі үшін маңызды шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын деректі объективті мәлімет контекстен ізделуі керек. Қарастырылып отырған үзіндіде болған әрекеттің объективті дерегі, мысалы ‘жазылған арыз’ туралы мәлімет жоқ, үзіндінің мазмұнына қарағанда жағымсыз әрекет ауызша формада жүзеге асқан. Сондықтан өткен шақтағы әрекеттің аяқталғандығының бірден бір көрсеткіші тек грамматикалық маркерлер ғана емес, болған әрекеттің шындыққа сәйкестігін тексеретіндей объективті дерегін білдіретін мәлімет те маңызды орын алады.

Қорытынды және тұжырымдама

Сөйтіп, даулы тілдік материалдан нұқсан келтіретін мәліметті анықтауда О.В. Кукушкина атаған жоғарыдағы негізгі белгілердің (әрекеттің нақты болып, аяқталғандығы; шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын мәліметті білдіруі; альтернативтің болмауы) барлығының бірдей зерттеліп отырған сөйлеу нысанында бір уақытта болуы маңызды. Сонымен қатар сот ісінде маңызды болып табылатын шындыққа сәйкестігі тексерілетін мәліметті даулы мәтіннен анықтауда сөйлемнің (сөйленістің, сөйлеу актісінің) пропозициясы туралы теориялық тұжырымдар басшылыққа алынуы керек.

Әдебиеттер

Стернин И.А., Антонова Л.Г., Карпов Д.Л., Шаманова М.В. Основные понятия лингвокриминалистической экспертизы: справочное пособие. /Под науч. ред. проф. И.А.Стернина. – Ярославль, Изд-во «Канцлер», 2013. – 80 с.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі / – Алматы : Дайк-Пресс, 2008 . – 967 б. (Қазақ сөздіктері. – – 9965-798-99-0(мұқ.) // http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1108728&lang=kk

Кукушкина О.В. Негативная информация: утверждение о факте или выражение мнения? // Теория и практика судебной экспертизы №3 (43) 2016. с. 132 – 144

Бельчиков, Ю.А., Горбаневский М.В., Жарков И.В. Методические рекомендации по вопросам лингвистической экспертизы спорных текстов СМИ. Сборник материалов. – М.: ИПК «Информкнига», 2010. – 208 с.

Сот тәжірибесінде азаматтардың және заңды тұлғалардың ар-намысы мен абыройын және іскерлік беделділігін қорғау жөніндегі заңдылықты қолдану туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысы 1992 жылғы 18 желтоқсан N 6. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P92000006S_

Қазақстан: Ұлттық энцклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы "Қазақ энциклопедиясы" Бас редакциясы, 1998. ISBN 5-89800-123-9

Абдрасилов Б. С. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері: оқу құралы. –Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2016. – 176 б.

Словарь иностранных слов русского языка https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/17006/%D0%98%D0%9C%D0%9F%D0%9B%D0%98%D0%A6%D0%98%D0%A2%D0%9D%D0%AB%D0%99

Доронина С.В. Факты и мнения: речевые средства выражения персуазивного модуса в публицистическом дискурсе с точкизрения лингвистической экспертизы // Журналистика и культура русской речи. – 2012. – № 3. – С. 62–82.

Сәбікенов С., Сәбікенова Г. Заң терминдері мен ұғымдарының қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздігі = Казахско-русский, русско-казахский словарь юридических терминов и понятий [Мәтін] : 17000 жуық термин. – Алматы : Жеті жарғы, 2007 . – 688 б. http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=129710&lang=kk

Тоқтасын Ы. «Алматыда кәсіпкерлерді қорқытып, заңсыз ақша жинап жүрген адам» тікелей эфирінің бейнематериалы (01.02.2021) // Facebook желісі, https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=771235986815832&id=100017883137903

Кузнецов С.А., Олейников С.М. Экспертные исследования по делам о признании информационных материалов экстремистскими: теоретические основания и методическое руководство. – М.: Издательский дом В. Ема, 2014. – 312 с.

Қарымсақова Р. Лингвистикалық қауіпсіздік // Жүз жағдай – жүз кеңес. Журналистерге көмек. – Алматы: Әділ сөз, 2007. – 208 б.

Дүйсебаева А. С. Майғазиев Шымкентте қанша ақша тонады? Шенеунік болған әншіні сойып салды. https://youtu.be/FBfqyyd4QDk

Аронсон Э. Современные технологии влияния и убеждения. Эпоха пропаганды. – Прайм-Еврознак, 2008. – 543 с. – (Лучшие психотехнологии мира). – ISBN 978-5-93878-719-

Сулейменова Э.Д., Кадашева К.К., Аканова Д.К. Грамматикалық анықтағыш. – Астана: Арман-ПВ, 2007. – 240 б.

Батырбеков А.М. Саясат – ақпарат» газетінің «крышасы» кім? https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=771235986815832&id=100017883137903

Фреге Г. Смысл и денотат // Семиотика и информатика. 1977. Вып. 8. С. 181–210.

Гусаренко С. В. Пропозиция как компонент актуального дискурса // Филологические науки https://cyberleninka.ru/article/n/propozitsiya-kak-komponent-aktualnogo-diskursa

Падучева Е. В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений). 4-е изд. М.: Едиториал, 2004. 288 с., с. 36.

Munirah, Sigit Apriyanto. A Forensic Linguistic Point of View of Implicational Conversations in a Police Interrogation: A Review. Talent Development & Excellence. Vol.12, No. 1, 2020, 3370 – 3384.

Mohsen Ghasemi Ariani, Fatemeh Sajedi, Mahin Sajedi. Forensic linguistics: A brief overview of the key elements. Procedia – Social and Behavioral Sciences 158 (2014) 222 – 225.

Peter Tiersma, Lawrence M. Solan. The Linguist on the Witness Stand: Forensic Linguistics in American Courts. Language. Vol. 78, No. 2 (Jun., 2002), pp. 221-239.

Umiyati, M. (2020). A Literature Review of Forensic Linguistics. IJFL (International Journal of Forensic Linguisti. 1(1). 23-29.

References

Abdrasilov B. S. (2016) Sybailas jemqorlyqqa qarsy mädeniet negızderı: oqu qūraly. Astana: Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ janyndağy Memlekettık basqaru akademiasy. – 176 b. [Fundamentals of Anti-Corruption Culture] (In Kazakh).

Aronson E. (2008) Sovremennye tehnologii vliyaniya i ubejdeniya. Epoha propagandy – Praim-Evroznak 543 p [Modern technologies of influence and persuasion. The era of propaganda] (In Russian).

Batyrbekov A.M. (2020) Saiasat – aqparat» gazetınıñ «kryşasy» kım? [Who is the "roof" of the newspaper "Politics – Information"?] https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=771235986815832&id=100017883137903 (In Kazakh)

Bel'chikov YU.A., Gorbanevskii M.V., Jarkov I.V. (2010) Metodicheskie rekomendacii po voprosam lingvisticheskoi ekspertizy spornyh tekstov SMI. Sbornik materialov. – M.: IPK «Informkniga» – 208 p. [Methodological recommendations on the issues of linguistic expertise of controversial media texts] (In Russian).

Doronina S.V. (2012) Fakty i mneniya: rechevye sredstva vyrajeniya persuazivnogo modusa v publicisticheskom diskurse s tochkizreniya lingvisticheskoi ekspertizy. V jurnale: Jurnalistika i kul'tura russkoi rechi № 3. – S. 62–82 [Facts and Opinions: Speech Means of Expressing Persuasive Mode in Publicistic Discourse from the Point of View of Linguistic Expertise] (In Russian).

Düisebaeva A. (2021) S. Maiğaziev Şymkentte qanşa aqşa tonady? Şeneunık bolğan änşını soiyp saldy» beinejazbasy [How much money did S. Maigaziev stole in Shymkent? The singer-turned-official received harsh criticism] https://youtu.be/FBfqyy-d4QDk (In Kazakh)

Frege G. (1977) Smysl i denotat. Semiotika i informatika.. Vyp. 8. S. 181–210. [Meaning and denotation] (In Russian).

Gusarenko S. V. Propoziciya kak komponent aktual'nogo diskursa. Filologicheskie nauki https://cyberleninka.ru/article/n/propozitsiya-kak-komponent-aktualnogo-diskursa/ [Proposition as a component of current discourse] (In Russian).

Kukushkina O.V. (2016) Negativnaya informaciya: utverjdenie o fakte ili vyrajenie mneniya? Teoriya i praktika sudebnoi ekspertizy №3 (43). s. 132 – 144 [Negative information: a statement of fact or an expression of an opinion?] (In Russian).

Kuznecov S.A., Oleinikov S.M. (2014) Ekspertnye issledovaniya po delam o priznanii informacionnyh materialov ekstremistskimi: teoreticheskie osnovaniya i metodicheskoe rukovodstvo. – M.: Izdatel'skii dom V. Ema. – 312 s. [Expert Research on Cases of Recognizing Information Materials as Extremist: Theoretical Foundations and Methodological Guidelines] (In Russian).

Paducheva E. V. (2004) Vyskazyvanie i ego sootnesennost' s deistvitel'nost'yu (referencial'nye aspekty semantiki mestoimenii). 4-e izd. M.: Editorial. 288 s., s. 36 [Utterance and its correlation with reality (referential aspects of pronoun semantics)] (In Russian).

Qarymsaqova R. (2007) Lingvistikalyq qauıpsızdık // Jüz jağdai – jüz keñes. Jurnalisterge kömek. – Almaty: Ädıl söz. – 208 b. [Linguistic security] (In Kazakh).

Qazaq tılınıñ tüsındırme sözdıgı (2008) 50 myñğa juyq söz ben söz tırkesı – Almaty: Daik-Press. – 967.b – (Qazaq sözdıkterı. – – 9965-798-99-0(mūq.) [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (In Kazakh).

Qazaqstan: Ūlttyq ensklopedia (1998) Bas redaktor Ä. Nysanbaev – Almaty "Qazaq ensiklopediasy" Bas redaksiasy. ISBN 5-89800-123-9 [Kazakhstan: National Encyclopedia] (In Kazakh).

Säbıkenov S., Säbıkenova G. (2007) Zañ terminderı men ūğymdarynyñ qazaqşa-orysşa, orysşa-qazaqşa sözdıgı [Mätın]: 17000 juyq termin. Almaty: Jetı jarğy. – 688 b. [Kazakh-Russian, Russian-Kazakh dictionary of legal terms and concepts] (In Kazakh).

Slovar' inostrannyh slov russkogo yazyka [Dictionary of foreign words of the Russian language] https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/17006/%D0%98%D0%9C%D0%9F%D0%9B%D0%98%D0%A6%D0%98%D0%A2%D0%9D%D0%AB%D0%99

Sot täjiribesinde azamattardyñ jäne zañdy tūlğalardyñ ar-namysy men abyroiyn jäne iskerlik bedeldiligin qorğau jönindegi zañdylyqty qoldanu turaly Qazaqstan Respublikasy Joğarğy Sotynyñ normativtık qaulysy (1992) 18 jeltoqsan N 6. [Normative resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan on the application of the law on the protection of honor, dignity and business reputation of citizens and legal entities in judicial practice] (In Kazakh) https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P92000006S_(In Kazakh).

Sternin I.A., Antonova L.G., Karpov D.L., SHamanova M.V. (2013) Osnovnye ponyatiya lingvokriminalisticheskoi ekspertizy: spravochnoe posobie. /Pod nauch. red. prof. I.A.Sternina. – YAroslavl', Izd-vo «Kancler». – 80 s. [Basic concepts of linguistic forensic examination: a reference guide] (In Russian).

Suleimenova E.D., Kadaşeva K.K., Akanova D.K. (2007) Grammatikalyq anyqtağyş. – Astana: Arman-PV – 240 b. [Grammar reference] (In Kazakh).

Toqtasyn Y. (2021) Almatyda käsıpkerlerdı qorqytyp, zañsyz aqşa jinap jürgen adam [A man who threatens businessmen and illegally collects money in Almaty] (In Kazakh). https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=771235986815832&id=100017883137903

Munirah, Sigit Apriyanto. A Forensic Linguistic Point of View of Implicational Conversations in a Police Interrogation: A Review. Talent Development & Excellence. Vol.12, No. 1, 2020, 3370 – 3384.

Mohsen Ghasemi Ariani, Fatemeh Sajedi, Mahin Sajedi. Forensic linguistics: A brief overview of the key elements. Procedia – Social and Behavioral Sciences 158 (2014) 222 – 225.

Peter Tiersma, Lawrence M. Solan. The Linguist on the Witness Stand: Forensic Linguistics in American Courts. Language. Vol. 78, No. 2 (Jun., 2002), pp. 221-239.

Umiyati, M. (2020). A Literature Review of Forensic Linguistics. IJFL (International Journal of Forensic Linguisti. 1(1). 23-29.

ҒТАМР 16.21.47 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph17

Ж.О. Тектіғұл , Е.А. Дузмагамбетов ,

А.Б. Баядилова-Алтыбаева*

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.
*e-mail:ba_ainura85@mail.ru,

ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІНІҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ҚАБАТЫ

Әр халықтың жер-су атауларының мазмұнында сол этностың көп ғасырлық саяси-әлеуметтік тіршілігінің қилы-қилы тылсым оқиғалары, мәдени және рухани өмірінің алуан түрлі қабаттары жасырынып жатыр. Жалпы алғанда тіл білімінде қазақ топонимикасына қатысты бірнеше бағытта зерттеу жұмыстары жазылғанымен, топонимдерді мифологиялық ойлау мен мифтер жүйесімен байланыста қарастыру мәселесі әлі де нақты, жан-жақты зерттеу обьектісіне айнала қойған жоқ. Мақаланың ғылыми зерттеу мақсаты қазақ тіліндегі кейбір топонимдердің, оның ішінде мифологиялық сипаттағы «киелі, қасиетті» жалпытүркілік сакральды ұғымдарымен сабақтасып жатқан бай, «әйел құдайы» тіркесімен келетін топонимдерді тарихи тұрғыдан түркі тілдері материалдарымен салыстыра сипаттау болып табылады. Соған сәйкес Қазақстандағы Катонқарағай, Баянауыл топонимдерінің құрамына семантикалық және этимологиялық талдау жасай отырып, аталған «бай», «әйел құдайы» түркі тілдес халықтарының, соның ішінде қазақ халқының ежелгі дәуірдегі қоршаған ортаға байланысты қалыптасқан рухани дүниетанымындағы мифтік жүйе көріністерін анықтау, талдау мақаланың өзектілігін көрсетеді. Талдау нәтижесінде қол жеткізген нәтижелер: біріншіден, қазақ халқының танымдық деңгейінің өз бастауын ежелгі жалпытүркілік мифологиялық дүниетанымдардан алатындығы, екіншіден, әрі барлық түркі дүниесіне ортақ мифтердің мазмұн мен идея ортақтығы, яғни көнетүркілік Ұмай – әйел құдайы, Бай ана қолданыстарының мифтік мәтін сипатындағы мазмұн ортақтығы мен жалпы түркілік дыбыстық сәйкесімдер (м/б), үшіншіден, осы «әйел құдайы» сакральды ұғымының (Ұмай- әйел құдайы, Бай (киелі, әулие) ана) Қазақстандағы Баянауыл, Катонқарағай топонимдеріндегі көрінісін бұған дейінгі зерттеулер мен бұрын назарға алынбаған дереккөздер негізінде жаңаша сипатта дәлелдеуге талпынысымыз жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығын анықтайды.

Зерттеуде сипаттамалық әдіс пен тарихи-салыстырмалы әдіс түрлері қолданылды. Қазақ және өзге түркі тілдес халықтардың мифотопонимдері ғылыми-көпшілік әдебиеттердегі этимологиялық талдаулар мен ежелгі түркологиялық сөздіктердегі мифомәтіндер мазмұны негізінде нақты тілдік деректер арқылы салыстырылып, «Ұмай», «әйел құдайы», «бай» (Ұмай, Баянауыл, Катонқарағай) қолданыстарының (композиталарының) топоним ретінде шығу, қалыптасу себептері диахронды тұрғыдан сипатталды. Соның негізінде қазіргі түркілердің «Ұмай ана» түсінігіндегі әйел затына қатысты сакральды ұғымдардың қайнар көзі ежелгі дәуірде өмір сүрген этностардың табиғаттың тылсым сырларынан туындаған мифтік көзқарастарымен байланыстылығы, тілдегі осы тектес кейбір топонимдердің мифтік (мифологиялық) танымның нәтижесі екендігі тарихи-салыстырмалы талданды.

Түйін сөздер: мифоним, мифотопоним, Ұмай, Баянауыл, Катонкарағай, Катунь, Мұзтау.

Zh.O. Tektigul, E.A. Duzmagambetov, A.B. Bayadilova-Altybayeva

K. Zhubanov Aktobe Regional university, Kazakhstan, Aktobe
*e-mail: ba_ainura85@mail.ru

Mythological layer of Kazakh toponyms

The names of the lands and rivers hide the most diverse layers of cultural and spiritual life, the tragic events of the centuries-old political and social life of this ethnic group. Despite the fact that in linguistics, various facts of Kazakh toponymy has been published, such problems of toponyms as the system of myths of the local ethnic groups, have not become the object of a specific, comprehensive study yet. The purpose of research is to describe some toponyms mythological nature in Kazakh language, combined with the common Turkic sacred concept of "sacred, holy" in the meaning of "rich", "female deity". The semantic and etymological analysis of the composition of the name Katonkaragai, Bayanaul, the identification of mythological basis of concepts of "goddess", "female goddess" in worldview of the Turkic-speaking and Kazakh peoples, determines the relevance of the article.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

As a result of the analysis, the followings were achieved:-the cognitive level of the Kazakh people comes from ancient Turkic mythological worldviews; -the commonality of the content and ideas of myths common to the entire Turkic world, i.e. their sound correspondences in the nature of the mythical text of the ancient Turkic Umai-female God, Mother of God; -our attempt to justify in a new way the reflection of the sacred concept of "female God" in the toponyms Bayanaul, Katonkaragai on the basis of the research done and previously ignored sources determines the scientific and practical significance of the work.

The methods of descriptive, historical-comparative analysis were used in study. The mythological understandings of Kazakhstan and other Turkic-speaking peoples were comparatively analyzed on the basis of etymology, described in popular scientific literature and in mythotexts of ancient Turkic dictionaries, compared with real linguistic data and reasons for the origin.

Key words: Mythonym, mythotoponym, Umai, Bayanaul, Katonkaragai, Katun, Muztau.

Ж.О. Тектіғұл , Е.А. Дузмагамбетов , А.Б. Баядилова-Алтыбаева *

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе

*e-mail: ba_ainura85@mail.ru

Мифологический пласт казахских топонимов

В значениях названий местностей и рек каждого народа скрываются самые разные пласты культурной и духовной жизни, трагические события многовековой политико-социальной жизни этого этноса. Несмотря на то, что в лингвистике в целом, были опубликованы исследования по различным направлениям казахской топонимики, вопросы, расматривающие топонимов в связи с мифологическим мышлением и системой мифов этносов, населяющих эти места, до сих пор не стали объектом конкретного, всестороннего исследования. Целью научного исследования данной статьи является описание некоторых топонимов в казахском языке, в том числе топонимов мифологического характера, сочетающихся с общетюркским сакральным понятием «сакральное, святое» в значении «богатое», «женское божество». Проведение семантического и этимологического анализа состава названии Катонкарагай, Баянаул, выявление мифологической основы понятий «богиня», «женщина-богиня» в мировоззрении тюркоязычных народов, в том числе и казахского народа определяет актуальность статьи. В результате анализа были достигнуты: во-первых, познавательный уровень казахского народа исходит из древних общетюркских мифологических мировоззрений; во-вторых, общность содержания и идей мифов, общих для всего тюркского мира, т.е. общность содержания и общетюркских звуковых соответствий в характере мифического текста древнетюркских Умай – женского Бога, Богоматери; в-третьих, наша попытка по-новому обосновать отражение сакрального понятия «женский Бог» в топонимах Баянаул, Катонқарагай на основе предшествующих исследований и ранее не принятых во внимание источников определяет научную и практическую значимость работы.

В исследовании использовались методы описательного, историко-сравнительного анализа. В статье мифотопонимы Казахстана и других тюркоязычных народов сравнительно анализированы на основе этимологического анализа, описанных в научно-популярной литературе и в мифотекстах древнетюркологических словарей и сопоставлены с реальными языковыми данными, а также диахронно описаны причины происхождения, формирования употреблений (композитов) «Умай», «женский Бог», «бай/богатый» (Умай, Баянаул, Катонкарагай) в качестве топонимов. Например, истоки сакральных представлений современных тюрков о женском начале в понимании «Умай ана» связаны с мифическими понятиями, вызванные таинственными чудами природы местности этносов, живших в древности, проведен исторически-сравнительный анализ причин возникновения этого типа топонимов, возникших на основе мифического (мифологического) представления народов.

Ключевые слова: мифонимы, мифотопонимы, Умай, Баянаул, Катонкарагай, Катунь, Музтау.

Кіріспе

Қазақтың ұлттық таным көкжиегінде мифологияның алар орны зор дейтін болсақ, ол ғылым саласы ретінде бүгінгі таңда енді-енді бойын тіктеп келе жатыр. Біз бүгінгі ғылым арнасында мифологияны, соның ішінде дербес ғылым саласы ретінде танып, оған жаңаша көзқарас танытып отырғандықтан, түп тамырында үш бірліктің жатқанын айта кетуіміз жөн. Олар: наным, дін, философия.

Адамзаттың көне замандардағы шынайы қоршаған ортаны бейнелеудегі мифологиялық ойлау қызметінен әлемнің мифологиялық бейнесі қалыптасып, адам табиғатты, әлемді мифологиялық тұрғыдан тану деңгейіне көтерілді.

Адамдардың мұндай тылсым табиғат сырларына байланысты дүниетанымын профессор Қ. Жұбанов былайша түсіндіреді: «Адамдар бұрын табиғат сырының күштерін білмеген. Сондықтан олар табиғатқа адамша (жанды затша) тіл қатқан. Желді ысқырып шақырған, құйынды қуалаған, ауруды көшірген, түрлі жақсылық-жамандықтың иесі бар деп түсініп, оларды бірде шошындырып, бірде тамақ беріп ырза қылып отырған. Әр рудың иесі, қорғаны бар деп есептеп, соларды жәрдемге шақыратын болған. Келе-келе осы ұғым-түсініктен дін туған. Одағайдың қаратпа сөзсіз (шақыру сөзінсіз) болмайтыны – сол әр түрлі табиғат күштеріне: ай күнге, малға, т.т. қарап сөйлеп, соларға көңіл айтып, соларды жәрдемге шақырудан қалған қалдық. Кейін адам баласы оны ұмытып, әр одағай өзінің әніне қарай түрліше көңіл райын білдіретін сөз болып кеткен» (Жұбанов, 1999: 100). «Сондықтан антикалық тілтанушылар тіл мен сөздің сиқырлы-магиялық қасиеттерін жоғары бағалаған. Олар ғарыш, табиғат және адамды бір бүтін ретінде тани отырып, тілді философияның бір бөлігі ретінде қарастырған» (Tektigul et al, 2020: 445).

Әлемнің мифологиялық бейнесінің құрамдас бөліктерін зерттеу қазіргі кезде этнолингвистика, лингвомәдениеттану, лингвокогнитивтік, когнитивті-дискурстық бағыттар аясында қарқынды жүргізіліп келеді. Архаикалық және қазіргі мифологиялық сана ерекшеліктері фольклорлық және көркем дискурстар негізінде қарастырылып келеді. Зерттеу материалдары ретінде лексикографиялық, диалектілік, тарихи дереккөздер, сакральды мәтіндер мен бір кездері халықтың әлем бейнесінде қалыптасқан топонимдік атаулар, яғни мифотопонимдер алынып отыр.

Мифотопонимдер – аңыз-әңгімелерде, мифтерде сақталған тылсым, қасиетті саналатын, адамдар оларды шынайы бар деп түсінетін географиялық нысандардың атаулары.

Материал және әдістемелер

Тіл білімі даму сатыларын анықтауда методологияның алатын орны ерекше. Сипаттамалы, одан кейін тарихи-салыстырмалы әдістердің қалыптасуы кейіннен құрылымдық және типологиялық әдістердің қолданылуымен жалғасты. Ал тіл білімінің дамуы оның методологиялық саласының біршама кеңеюіне алып келді. Тілдік бірліктер қоршаған ортадан тыс, жекелеген деңгейлерге бөлінген парадигмалық қарым-қатынастардың абстрактілі сызбасы түрінде ғана емес, өмірмен біте қайнасып жатқан тіршілік пен шындықты бейнелеу құралы ретінде қарастыратын дәрежеге жетті. Мұндай адам мен оның әлемін біртұтас дүние ретінде қарап, антропологиялық принцип негізінде зерделеу тілдің табиғатын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

Сондықтан мақалада сипаттамалы әдіспен қатар түркі тілдері мен өзге де тілдердің мифотопонимдерін (мысалы, Баянауыл, Катонқарағай) дүниетанымдық тұрғыдан қарастыру қазақ және басқа да түркі халықтарының мифологиялықдіни көзқарастарын, салт-дәстүрлерін анықтауға көмектессе, ал лексемаларды тарихи-салыстырмалы талдау жекелеген түркі тілдерінің топонимдық жүйесі дамуы мен қалыптасуындағы кейбір ортақ заңдылықтарды ашып көрсетуге мүмкіндік берді.

Ғылыми жұмыстың материалдарын қазақ топонимикасына арналған зерттеулерде, тарихи лексикология, қазақ тілінің тарихи грамматикасы, түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы т.б. пәндерді оқыту барысында қосымша дерек көздері ретінде пайдалануға болады.

Әдебиеттерге шолу

Зерттеу барысында бірқатар отандық және шетел ғалымдарының зерттеулеріне шолу жасалды, олардың Баянауыл, Катонқарағай топонимдеріне, Ұмай ана/Бай ана, Қатын/Қадын мифонимдеріне қатысты пікірлері мен Миф, Мифоним, Теоним секілді терминдерге берілген анықтамалары сарапталып, Көне түркі тілдері сөздігі, Тұңғыс-манжур тілдерінің салыстырмалы сөздігі пайдаланылды.

Зерттеушілер Ш. Уәлиханов, М.Ж. Көпейұлы, Ғ. Қоңқашбаев, Т. Жанұзақов, Г. Қосымова Баянауыл атауының шығу төркінін моңғол тіліндегі «Баян-Ола» атауымен салыстыра отырып, қазақша «Бай тау» деген мағынаны беретіндігін атап өтсе, тарихшы-ғалым Ж.О. Артықбаев «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырындағы Баян сұлу есімін Байана теонимімен байланыста қарастырады. Осыған байланысты көптеген түркі тілдерінен Баянауыл атауының түп негізі Ұмай ана/Бай ана теонимінен туындайтындығын дәйектейтін тілдік деректерді көптеп кездестіруге болады.

Атаудың алғашқы сыңары «Байана» ұғымына қатысты зерттеу жүргізгендер: Қ. Жұбанов,

М. Аджи, Е. Қойшыбаев, Р.Г.Ахметьянов, Н. Кудачина, Ә. Қайдар, А.Н.Самойлович, И.Н. Шершавидзе, Л.П. Потапов, И.К. Жолобова, С.М. Қырықбаева. Солардың ішінде Е. Қойшыбаев Қазақстандағы Майбалақ топонимінің құрамын «*май* «құдай – желеп-жебеушіәулие/ киелі» (су, жер,сәбилерді) және *балық* «өзен» сөздерінен құралған» деп көрсетсе, Р.Г. Ахметьянов пен Н.К. Кудачина Ұмай ана / Бай ана теонимінің этимологиясын түркі және моңғол тілдерінде кездесетін атаулармен байланыста зерттейді. И.Н. Шершавидзе бұл сөзді иранизм деп көрсетсе, А.Н. Самойлович М. Қашқари сөздігіндегі деректерге сүйене отырып, арғу тайпасының тілінде *құдай* мағынасында жұмсалғандығын алға тартады. Бұл пікірді Саян-Алтай түркі тілдес халықтарының тілдеріндегі "бай" сөзінің этимологиясын зерделеген Л.П. Потапов та қолдайды.

Д. Қыдырәлі Ұмай ананы құдай емес, аналарды қолдайтын періштенің аты деген пікірде болса, Ресей зерттеушісі И.К. Жолобова да осы пікірді қолдап, көне түркі ескерткіштерінде Ұмай ана атауы көп айтылмайтындығын айтады. С.М. Қырықбаева көне түркілік «Ұмай ана» ұғымы қазіргі кезде «Табиғат ана» позициясына ауысты деген пікір білдіреді.

Сонымен қатар Катонқарағай топониміне қатысты зерттеушілер Т. Жанұзақов, Г. Қосымова, Ә. Нұрмағанбетов, Ә. Қайдар, В.В. Сапожников, П.М. Чихачевтің пікірлеріне шолу жасалды. Бірқатар зерттеушілер (Ә. Нұрмағанбетов, Г. Қосымова) Катонқарағай атауының этимологиясын түркі тілдеріндегі «қотан», яғни топтана, дөңгеле орналасқан/өскен қарағай деген сөздерімен байланыстырса, Т. Жанұзақов Қ. Ысқақовтың пікіріне қосыла отырып, аталған топонимнің Алтай тауынан бастау алатын Катунь өзенімен байланысты Қатынқарағай тұлғасында болғандығын атап өтеді. Біз де аталған топонимге қатысты Т. Жанұзақов Қ. Ысқақовтың пікірлерін негізге ала отырып, Катонқарағай атауының қалыптасуы оның алғашқы сыңарының (Қатын) мифтік астарымен байланысты деп топшылаймыз. Соған орай мақалада Қатын/Қадын сөздерінің тарихи мағынасын ашуды мақсат тұтып, бірқатар еңбектерге шолу жасалды. Ол үшін Көне түркі сөздігінен алынған мәліметтер, басқа да зерттеушілердің пікірлері сарапталды.

Жалпы алғанда, көптеген авторлар негізінен топонимдердің семантикалық, этимологиялық сипаты мен тұлғалық-құрамдық ерекшеліктерін анықтай отырып, олардың мифологиялық қырларын анықтауды нақты зерттеу нысаны ретінде қарастыра бермейтіндігі анықталды.

Нәтижелер және талқылау

Мифонимдер (гректің mythos – аңыз, әпсана және onyma – есім, атау деген сөздерден туындайды) – мифтердегі, аңыздардағы қиялдан пайда болған нысандардың жалқы атауы.«Бұл терминдердің ерекшеліктері – олардың мифологиямен байланысында» (Papazova et al, 2019: 236). «Мифонимдер шынайы деп түсінілетін қияли әлемнің мәдени, тарихи және дәстүрлер ерекшеліктерін бейнелейтін мәдени байланысқан сөздер болып табылады» (Харитонова, 2017: 79).

«Мифоним» және «мифолексема» терминдері жалпы алғанда толық синоним сөздер болып табылады және тілдік әлем бейнесінде мифологиялық концепттерді бейнелей отырып, ойлап табылған болмыстың референттерін белгілеу үшін қолданылады» (Плахова, 2013: 30). Ал «мифотопонимдер оқырмандарды қиялға жетелей отырып, атау тағылған нысан туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді» (Nefedova, 2017: 26).

Көптеген мифологиялық бейнелер, мифонимдер уақыт өте келе тілде жоғалып, ал кейбіреулері аңыздар мен хикаяларда сақталып қалған болса, кейбіреулері географиялық объектілердің атаулары ретінде бекіген. Сондықтан аталған топонимикалық деректер олардың кейбіреулерін қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Осындай мифтердің бірінде Тәңір көк пен жерді жаратумен қатар өмірге ұрпақ әкелуші еркек пен әйелді қоса жаратқандығы туралы айтылады.

Ежелгі түркі халықтарында осындай Тәңір құдайымен қатар қамқоршы ретінде Ұмай-ана әйел жынысты құдай бейнесі де кездеседі. М. Аджи: «Қыпшақтарда Тәңірі-ханнан басқа Ұмай құдайы да болған. Ұмай – әйелдік тіршілік бастауы. Ол сәбилердің қорғаушысы. Оны қыпшақтар христиан иконаларындағы әйел құдайы секілді бейнелеген» (Аджи, 1994: 98).

Құдай-әйелді Ұмай-Тәңір деп атап, оны Сумер тауының ұшар басына, сүтті көлі бар (Сүткөл) Аспан тауының қия шыңына қондырады. Жаратушы Тәңірдің құдіреті мен күш қуаты шексіз, екпіні мықты еді. Баба түркі тілінде шамандар – Хантәңірі елшілері әуелде әйелдер болғаны, жұрт сол ел аналарына табынғаны туралы аңыз бар (Малов, 1967: 135).

Сондықтан түркілердің «Ұмай ана» түсінігінде әйел затына қатысты текті ұғым жатыр. Көне түркілердің мифологиясында «Ұмай ана» ұрпақ жалғастығын жебейтін періште саналады. Бізге жеткен деректерде ерте дәуірде Алтай тауын мекендеген түркі жұрты құрық бойы қар жауған бір қатты қыста қырылып қалады. Осы қақаған аязда Айсұлу атты қыз бөстекке оранып аман қалыпты. Оны Алтайдың үңгірін мекен еткен Аю батыр тауып алып, Айсұлуды ес-түссіз жатқан жерінен Ұмай ананың көмегімен тірілтіп алады. Көп ұзамай Аю батырдан Айсұлу жүкті болады. Аю батыр үйде жоқта толғақ қысқан Айсұлуды Ұмай ана жебеп, бір ұл, бір қызды дүниеге әкеледі. Содан түркі қауымы бір рулы елге айналып, бүгінге күнге жетеді (Ыбыраев 2002: 134). Яғни, көне дәуірлерден келе жатқан бұл аңыздан ұғатынымыз «Ұмай ана» ұрпақ жалғастығын жебеуші, мейірімді рухани күш саналады.

Кейбір батыс зерттеушілері де «Ұмай ананы» Тәңірге балап, құдайға теңестіреді. Ал Д. Қыдырәлі «Ұмай ананы» теология, космогониямен байланыстырудың еш реті жоқ дей отырып: «Ориенталист ғалымдар «Ұмай сөзін «тәңір ана» деп қате аударып жүр. Біздің ойымызша, Ұмай – аналарды қолдайтын періштенің аты. Қыз ұзатылғанда, неке қиылғанда, әйел босанғанда Ұмай анадан медет тілеу осыдан келіп шыққан» (Қыдырәлі, 2008: 126) деген пікір білдіреді.

Дегенмен бұл келтірілген пікірлердің барлығынан ортақ тарихи сабақтастықты, яғни Ұмай атауының ежелгі дәуірдегі алғашқы *құдай – желеп-жебеуші – әулие/ киелі* мағынасынан *Ұмай ана, Бай ана, Май ана, Табиғат ана,* келекеле *періште, бай, май* жалпылама ұғымдары қалыптасқанын анықтауға болады.

Қ. Жұбановтың «Ұмай, құдай, ұма – май. Ол заманда әйелдер құдайының аты Ұмай болған. Кейіннен сөз басындағы қысаң ұ дыбысы түсіп қалып, май деп айтылып кеткен. Қазақтың: «От ана, май ана, жарылқа!» дейтін және «Май әулие, майсыз жарылқайтын қай әулие?» деген мақалы да осы ұғымнан туған (Үйғыр мақалы)» (Жұбанов, 1999: 123) деген пікірімен И.К. Жолобованың: «Түркі қағанаты кезеңіне жататын көне түркі халықтарының өмір салты мен табыну жүйелері бейнеленетін ескерткіштерде негізінен Тәңірі құдай атауы кездеседі. Ал Ұмай ана құдайы көбіне айтылмайтыны» (Zholobova, 2020: 88) жайындағы пайымдаулары сабақтасып жатыр.

Халық арасында Ұмай-ананы Май-Ана деп атау да сақталған. Халық ұғымы бойынша Ұмайға тіл тигізу, ұлттық дәстүрге жат қылық көрсету Ұмайдың шамына тиіп, бақытсыздыққа душар етеді. Түркі тілдерінде кейбір дауыссыздар алдында *и* дыбысының түсіп қалуы, олардың протезалық сипатымен түсіндіріледі. Теориялық тұрғыдан, фонологиялық, морфологиялық, семантикалық негізде гомогенділігін айқындауға болатын *Умай, Май, Вай* лексемаларының төркіндестігін қазақы аңыздардағы қолданыстар да дәйектей түседі. Осы тектес тілдік деректердің негізінде Майлыкент – Ұмайлы кент, Майтөбе – Ұмай төбе, Майбұлақ – Ұмай бұлақ екендігіне көз жеткізгендейміз. Себебі Ұмай – май, кент – қала деген ұғымды білдеретіндігін көрсетеді. Ал *тарихи тұрғыдан сөздің соңындағы ғ дыбысы қазақ тіліне жеткенге дейін үш түрлі өзгеріске ұшырағандығы белгілі: 1) түсіп қалған (ұлығ-ұлы); 2) қ дыбысына ауысқан (баг-бақ*); 3) й-ге ауысқан (маг-май). Мұндай тілдік заңдылықтар жоғарыдағы атаулардың құрамындағы *маг* сөзі *май* болып қалыптасып, ал соңғы компоненттері өздерінің тура мағынасында жұмсалып тұрғанын көрсетеді.

Көне түркі дүниетанымында «Ұмай анадан» өзге «бес ене» түсінігі де болған. Қазақ тіліндегі «бесенеден белгілі» сөз тіркесі осы «бес ене» ұғымының негізінде қалыптасқан болуы мүмкін. Көне түркілер пендені желеп-жебейтін Ұмай ана, Май ана, От ене, Ұмайық және Бай әжені «бес ене» деп қабылдаған (Оразбаев, 2018). «Бес ене» періште текті рухани күш саналғандықтан, адамды ауруынан емдеп, жолын ашып, алдынан жарылқай білген. Осы себептен де көне түркілер «Ұмай анамен» бірге «бес енені» де пір тұтқан.

Осындай Ұмай сөзінің *май-бай* тұлғаларында сақталуын көне топонимдік атауларлардың құрамынан көптеп кездестіруге болады. Солардың қатарында Баянауыл топонимінің этимологиялық сипаты ерекше назар аудартады. Бұл атау әр кезде түрлі ғалымдар тарапынан қарастырылғанымен, біржақты шешімін таба алмай келеді. Бір зерттеушілер оны Баян батыр мекендеген жер десе, басқалары *баян аула* деп түйеді.

Кейбір зерттеушілер бұл атаудың екі сөзден біріккендігін, олардың екеуі де моңғол тілінен алынғандығын айтады. Ш. Уәлиханов жергілікті тұрғындардар тіліндегі «Баянаула» деп аталатын сөздің моңғол тілінен енгендігін алғаш айқындап, оны «Баянауыл (бұрмаланған атау, нақты, тарихи атауы Баянаула, монғолша Баян-Ола) – берекелі, көрікті, бай тау» мағынасында

қарастырады» (Валиханов, 1961: 720). Осы айтылған оймен Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің: «Өлеңті өзенінің аяғында Қараоба, Сарыоба деген екі төбе Қарабай және Сарыбай деген екі байдың қоныс қылған мекені екен. Сол Сарыбайдың жалғыз қызы Баянсұлудың туған жері — Баянаула тауы. Бұл таудың аты – «Баянаула» қойылған себебі Баян ауылы деп аталып кеткеннен» деген пікірі мен Т. Жанұзақовтың «Среди монгольских топонимов на территории Казахстана более древними, на наш взгляд, являются Баянаул, от *баян уул*, баян ола – «богатая гора»...» деген талдаулары да үндесіп жатыр (Көпейұлы, 2006: 152).

Г. Қосымова: «Қазақ тарихы қызықтырған Л. Левшин де бұл атаудың «Баян-Ола» болып жазылатындығын көрсетсе, Ғ. Қоңқашбаев та «Баян-Ола» деген таудың аты Монғолияда кездесетіндігін, атаудың моңғолдың «баин (бай) және ола (тау)» деген сөздердің бірігуінен жасалғандығын дұрыс көрсетті» (Қоңқашбаев, 1959: 89). Жергілікті қазақтар тауға бай өлкенің моңғол тілінен алынған нұсқасын өз тілінің заңдылығына сәйкестеп, оланы – аула деп, елді мекен болғандықтан кейін өздеріне белгілі ауыл сөзімен алмастырып атады» деп түйіндейді (Қосымова, 2018: 21).

Баянауыл атауындағы *бай* компонентінің этимологиясын ашуда белгілі татар зерттеушісі Р.Г. Ахметьянов оны көне моңғол тіліндегі bajydu "әскердің жаңа жерде сап құруы, орналасуы" деген сөзіне жақындатып, қазақ тіліндегі *баяу* "жай, ақырын", кейбір қыпшақ тілдеріндегі *байау* "тыныштық", тағы да басқа түркі тілдердегі осы типтес мағына үстейтін сөздермен байланыстырса, *байтерек* атауының шығу төркінін: *"Иначе говоря, слово bajterek могло означать дерево или столб в центре кочевых владений. Это дерево (и птица на нем) в народном сознании наделялось ореолом святости и приобретало гиперболическое значение (и размеры*)" деп көрсетеді (Ахметьянов 1980: 89).

Ал алтай, телеуіт, шор, саха және басқа тілдерінде *бай* буынына ана\днд + й (дәл сол мағынада, *бай* дегенмен бірдей) плеонастық тіркес құрап: *байана\байднд майанаһ* кейде *бай\май – "ана", ана\днд* –"ана" деген мағынада жұмсайды, мұнда жалпылай құрғанда бәрі бір "ру басы" деген мағынаны береді, "әйел құдай", "тотем", ал якут (саха) елінде бұл тіркеске қосымша тағы да бір лексема қосылады. Н. Кудачина бұл байланысты: "якут (саха) Бай Байана < Бай (ана) + Бай (ана) + ана (сол мағынада) + й (аталым аффиксі)" құрамда талдай отырып, Байанай алдындағы *бай* сөзінің пайда болуын: "Байанай күрделі тіркесінің пайда болуының нәтижесінде "ана" сөзі маңызын жойып, тек қана "аңшылар мен балықшыларды қорғаушы –аруақ" семантикалық ұғымы ретінде сақталып қалған" – деп түсіндіреді (Кудачина, 1980 а: 86). Бұған қосымша Н. Кудачина *бай* сөзінің төркінін алтай тілдеріндегі *байат, байкайынг, бай агаш. байтерек, байкуш, байлу ат, байана,* якут тіліндегі *байана* сөзінің алдына тағы *бай* қосылып, *Бай Байана* болып айтылатындығына орай былайша пайымдайды: «Лингвистический и этнографический анализ соответствующих материалов показывает, что развитие семантики слова *бай* было обусловлено характером и особенностями религиозных верований. "*Корень бай/пай/май в тюркских языках тесно связан с различного рода синкретическими действиями шаманских мистерий, радений, заговоров, колдовства, заклинаний, а в связи с этим и с празднествами жертвоприношения, веселья, пира, песнопениями, сказаниями и пр.". Это высказывание как бы подводит закономерный итог всем исследованиям, имеющим отношение к слову бай»* (Кудачина, 1980 б: 86).

Тілдегі мұндай құбылысты Ә. Қайдар плеонастық тіркес құрайтын компоненттердің семантикалық дамуының күрделі үдерісінің нәтижесі екендігін атап өтеді: *"Как видно, иногда плеоназмы являются результатом довольно сложных процессов семантического развития сочетающихся компоненттов. Плеоназм Бай Байанай в якутском языке интересен еще и тем, что здесь мы имеем дело с утроенной семемой, и такой случай в тюркских языках далеко не единичен"* (Қайдар, 2014: 137).

Ал И.Н. Шершавидзе бұл сөзді иранизм деп атап, оған дәлел ретінде мынадай уәж келтіреді: *"*baj "богатый" представлено в древнетюркском с YIII века и широко распространено в современных языках. В качестве тюркизма слово проникло в монгольский (с суффиксальным оформлением – baja-n), новоперсидский и другие языки. Видимо, имя аварского вождя YI в. – Вауап указывает на довольно раннее заимствование слова"* (Шершавидзе, 1989:72). Одан әрі ол аталған сөздің төркінін жалпы иран тілінде кездесетін "мырза", "құдай", "бай" мағынасын беретін сөздерімен байланыстырады.

«Байана» туралы алғашқы жазба деректер М. Қашқаридің «Сөздігінде» де кездеседі. М. Қашқари сөздігіндегі «Байана/бай» сөздеріне

алғаш көңіл аударған А.Н. Самойлович: *«Слово bayat, которое можно рассматривать как древнюю форму множественного числа на – t от вышеупомянутого слова bayan, обозначало, по словам Махмуда Кашгарского, бога на языке племени аргу и вместе с тем, как это нам известно из других источников, служило названием, по видимому тотемного происхождения, одного из огузских племен»* (Самойлович, 1936: 32) деп көрсетсе, Арғулардың шығу тегін зерттеген белгілі этнограф, түркітанушы Л.П. Потапов былайша өрбітеді: *«Прежде всего о племени аргу, в среде которого (XI в.) бытовало слово bayat в значении «бог»* (Потапов, 1986: 231). Ж. Баласағұнның «Құтты білігі» (bajat aty biria sozug basladym «Құдайдың атымен сөз бастадым») мен А. Югнекидің «Хибатул Хақайык» (Байат берди эрса санна, сан ма бер «Құдай саған берсе, сен де бер») жазба ескерткіштерінде де *байат* сөзі «бай» мағынасында жұмсалады (Наджип, 1989: 11, 51).

Қазақтарда «байана» құдайына табыну ислам дінінің ықпалынан ұмытылған, дегенмен қазақтарда сақталған «ой-бай» сөзінің мағынасы тек «Байана» ұғымы арқылы ғана түсінікті болады. «Ойбай» Байананы көмекке шақыру, жалбарыну, толық нұсқасы «Ой-бай-ана». Қазақтың тілдік әлем бейнесінде «Байана» ұғымы тек «Баян», «Баянды» және «Ойбай» одағайы түрінде сақталып қалған болса, алтай түркілері «Байана» ұғымын ежелгі түркілік нұсқасында жақсы түсінеді.

Қазақ танымындағы Ұмай ана бейнесін Қырықбаева: «Қазақ танымында «Ана» сөзі – сакральдыұғым. Сондықтан оның антропологиялық образы теологиялық нұсқасына трансформацияланып, Ұмай ана түрінде түсінікті болды. Ұмай ана көне түркі мифологиясында Жер-су әйел құдайы, сәбилердің қамқоршысы, молшылықтың құдайы ретінде кездеседі. «Жер – Ана, Аспан – Әке» формуласындағы өзінің от қамқоршысы мен қорғаушысы ретіндегі архетиптік бастамасы қазіргі архетиптік түсініктегі «Табиғат ана» позициясына ауысқан» (Қырықбаева, 2020: 12) деп көрсетсе, «Қозы көрпеш-Баян сұлу» жырының мифтік астарын зерттеген тарихшы-ғалым Артықбаев та эпостағы Баян сұлу есімін түркілердің Ұмай ана, яғни Байана есімімен байланыстырады: «Байана әуел бастан дүниетаным моделінің ішіндегі ең бір көркем образ болғандығына дау жоқ. Ол көне бақсылық түсініктерде аяғы ауыр әйел-ана кейпінде сүреттерге түсті, оның әдемілігін табиғаттың ең бір сұлу суреттерімен салыстырып отырды. Байана туралы түсініктерді сақтаудың жалғыз жолы одан көркем образ жасау арғу-түрік тайпалары жайлаған өлкеде ислам туына бағынудан басталады деп жорамалдауға болады»(Артықбаев 2010: 4)

Сонымен қатар қолда бар деректер «байана» образының түркі-моңғолдың телеуіт, челкан (шалқан), құманды, шор, якут (сақа), бурят, қалмақ, моңғол т.б. арасында кеңінен тарағанын көрсетеді. Мысалы, Алтай телеуіттерінде ол – аспан құдайларының басшысы, ортақ атауы ретінде түсінілсе, соның ішінде «Тотай пайана» – найзағай, жаңбыр мен бұршақтың иесі, бұлт түрінде жиі қолданылады екен.

Қазақ тілінде құтты, берекені, молдықты білдіретін «баян» сөзі «байана» сөзімен төркіндестігін, мұндағы «байана» сөзі қасиетті «Жер-сумен» тікелей байланысты болғандығын, Тәңірінің сепкен дәнін өсіріп-өндіріп шығаратын ана есепті екенін ұмытпауымыз керек, әрі тіл біліміндегі этнографиялық деректер де түркі-моңғол халықтарының Байана, Ұмай ана, Май ана деп атап жүргендерінің барлығы бір ғана «ана құдайы» екенін анықтайды.

Олай болса, біздің ойымызша, «Баянауыл» атауы көне түркі *байана* және *ауыл* сөздерінің тіркесімінен жасалған сияқты. Сонда бұл атаудың мағынасы «ана құдайының ауылы», яки мекені дегенді білдіретін болып шығады. Олай деуге негіз де бар секілді. Кең жазықтықта орналасқан тау оазисі іспеттес аймақтың өзінің сұлу да ғажайып бейнесімен әсемдіктің символы ретінде көрінетіндігі де осы ойымызды дәлелдей түсетіндей.

Осындай көнетүркілік «Ұмай ана» мифонимі, яғни әйел құдайы түсінігі негізінде қалыптасқан жер атауларының қатарына Қазақстандағы Катонқарағай топонимін де жатқызуға болады.

Мифтерге байланысты қойылған топонимдер ойлаудың ерекше түрі – мифопоэтикалық ойлау нәтижелері болып табылады. Егер ерте дәуір адамдарының «метафоралық» ойлау негізіне образдылық, аналогиялар бойынша салыстырулар тән болса, оларды абстрактілі ойлау әдісі арқылы меңгеру символизмге әкелген (Бухарова, 2016: 622). Мұндай көне түркі халықтарының мифопоэтикалық ойлау символизмдері қазіргі кездері сол халықтар мекендеген жерлерде, яғни Қазақстан территориясында да көрініс тауып отыр.

Катонқарағай атауының этимологиясын бірқатар отандық және шетелдік ғалымдар зерт-

теген. Мысалы,Т. Жанұзақтың «Тарихи жер-су аттарының түптөркіні» атты сөздігінде Катонқарағай атауына қатысты «...Котанқарағай атауының әуел бастағы аты Қатынқарағай» деген Қ. Ысқақовтың пікірі орынды деп білеміз. Алтай тауының терістігінде Қатун (Қадын) өзені ақса, оның бергі бетінде қалың қарағай өскен. Сонда бұл атау «Қатун өзені жағындағы қарағай мәнінде қойылғаны байқалады» деген пікір беріледі. (Жанұзақ, 2010: 356). Бұл жерде ғалым аталған мекеннің Қатынқарағай аталуын сол өңірде Мұзтау тауынан бастау алатын Катунь өзенімен байланыстырады.

Аталған топонимнің этимологиясына байланысты басқа да пікірлер кездеседі. Ә. Нұрмағанбетов: «Түркі және моңғол тобындағы тілдер дерегі «қотан» сөзі осылардың қайқайсысында да ерте кезде қолданылған, екеуіне де ортақ екенін көрсетеді. Біздің тілімізде «қотан» сөзінің ежелден келе жатқандығына – оның «қора» мағынасында қолданылуы немесе «алқа-қотан» қос сөзінің құрамында кездесулері куә болғандай. Моңғолдардың ертедегі жазба тілінде «хотан» – 1) қала; 2) киіз үйлер тобы; 3) қала сыртындағы қорған мағыналарын меншіктенсе, қазіргі моңғолдарда алғашқы екі мағына осы күнге дейін сақталған да, үшінші мағына орнына біздегі сияқты «мал қорасы» деген қолданылады. Бурят тілінде «хотон» – «мал қорасымен» бірге «ауылдың топтала, дөңгелене қонуы» мағынасын да берген. Осы келтірген деректерге қарағанда, моңғол тобындағы тілдерде «хотан», «хотон» тұлғалары немесе біздегі «қотан» сөзінің мағынасы «топтана», «дөңгелене орналасу» болса керек», – дей келіп, «Қотанқарағайдың» түсінігі «топ қарағай» немесе «дөңгелене өскен қарағай» дегенді білдірсе, (Нұрмағанбетов, 1974: 32), Б.Бияров та Ә. Нұрмағамбетовтың пікірін қолдай келе, *«Катонқарағай* ойконимі *Қотанқарағай* «топ (дөңгелек) қарағай» деген атаудың орысша бұрмаланған түрі» деп көрсетеді (Бияров, 2013: 11). Г. Қосымова: «Біріншіден, қадын (qadïn) сөзінің бір мағынасы «әйелінің әкесі, қайын ата» дегенді білдіреді; екінші мағынасы – «төменгі». Рас, көне түркі тілінде «ханым, билеушінің әйелі, текті әйел» деген мағынада қолданылатын *қатун* (qatun) деген сөз бар. Бірақ осы сөз Қотан Қарағай атауына негіз болып тұр дей алмаймыз» деген тұжырымға келе отырып, «Қотан Қарағай атауын «Қотан атты кісінің атындағы қаланың жанындағы қарағай» (ДТС, 443) тіркесімен байланыстырады (Қосымова, 2018: 59).

Ал енді осы «қатын» сөзінің шығу төркіні мен қолданылу сипатына келсек, ежелгі түркі жазба ескерткіштерінде Qatun –ханым, ақсүйек ханым, асыл текті әйел; билеушінің, атақты адамның әйелі: umaj teg ögim qatun qutïŋa inim Kül tegin ẹr at bultï – Умай сияқты ұлы мәртебелі (яғни қуаныш үшін) менің анам – катун үшін, менің інім Күл-Тегин батырлық атақ алды» мағыналарында жұмсалған (КТ. 31) (ДТС, 1959, 436).

Академик Ә. Қайдар өз зерттеулерінде Қатын сөзін этимологиялық тұрғыдан өзге тілдік материалдармен салыстыра сипаттайды: «Эвенкілерде *катун* – «үй иесі әйел», «батырдың, басшының әйелдері», эвендерде: *хотун* – «үй иесі әйел»; неждальдарда *катон* – «ауыл ағасының әйелі». Түркі тілдеріне жақын моңғол тілінде 1) *хатуын* – «ақсүйек әйел», буряттарда *хатан* – «ақсүйек әйел», «патша әйелі»; қазіргі моғолдарда *хатан* бурят тіліндегі мағынада қолданылады; қалмақша *хаты* – «ақсүйек әйел» [ССТМЯ I, 3-385]. Саха тілінде: *хотун* – «ақсүйек әйел» (Панзарбекова 1998:116) мағынасында. Өзбек тілінде: *хотин* – әйел (УзбРС, 150). Қазақтар мен басқа түркі тілдерінің көбінде бұл сөз бастапқы «текті» мағынасында – *қатын* түрінде қолданылады. Тұңғыс-мәнжур тілдерінің кейбіреуінде осы тұлғалас *қатлиқ* немесе *қатлин* сөздері «дос, өмір серігі» дегенді түсіндіреді (ССТМЯ I, 1975,3). Сөйтіп, сөздің алғашқы түбірі – *қат* болар да, тұңғыс мағынасы – “дос, өмір серігі” болса керек. (Қайдар 2014: 152)

Жоғарыда келтірілген тілдік деректерге сүйене отырып, Катонқарағай атауының сол көнетүркілік *қатын/қадын* сөздерінен өрбігендігін дәлелдеуге болатындай. Ол үшін Катонқарағай орналасқан өлкедегі атауларды бір-бірімен сабақтастықта қарастыру қажет. Алтай тауларының Қатын жотасының бойымен батыстан шығысқа қарай бойлай орналасқан Қатынқарағай өлкесі бір-бірімен жалғасып жатыр. Сол өңірде қазақтар Мұзтау деп атайтын, орысша Белуха деген атпен белгілі биік тау арқылы Ресей және Қазақстан шекаралары өтеді.

Википедияда бұл атауға мынадай анықтама берілген: «Белу́ха (южно-алт. *Ӱч-Сӱмер* – «*Трёхглавая*», *Кадын-Бажы* – «*Вершина Катуни*», каз. *Мұзтау Шыңы*) – высшая точка Алтайских гор (4509 м), одна из крупнейших горных вершин России. Венчает Катунский хребет. Находится на территории Усть-Коксинского района Республики Алтай. Через массив Белухи проходит

граница России и Казахстана. Со склонов горы берёт начало река Катунь. Название вершины происходит от обильного снега, покрывающего гору от пика до самого основания».

Ертеде адамдар кез келген тауды қасиетті санаған, әлемді жаратқан құдайлар мекені деп танып, оған құлшылық еткені белгілі. Мысал ретінде Олимп, Арарат, Синай, Фудзияма, Хантәңірі тауларын алуға болады.

Мұзтау – әлемде үш дүниежүзілік діндер тарапынан қасиетті саналатын санаулы таулардың бірі. Ежелгі үнді эпосында, «Махабхарта» киелі кітабында Будда Гаутама осы жерден Үндістан жеріне барды делінген. Қазіргі кезде ол жерді космоспен байланыстырып, ғаламның кіндігі деп санайтындар да бар.

Аталған тау түркі тілдес және басқа да халықтар үшін де киелі саналады, өйткені көне түркі халықтарының әлемдік тілдік бейнесінде ол «Ұмай» әйел құдайының мекені саналған. Соған байланысты халық арасында «оның басына шығуға болмайды, тіпті оған жақын жерден қарауға да болмайды» деген наным қалыптасқан.

Қазақтар мен басқа да халықтардың Мұзтауға деген көзқарасын орыс саяхатшысы, ғалым В.В. Сапожников: «Высокие снежные горы (Белуха) служат у калмыков предметом священного почитания. Никто из них под страхом смерти не смеет восходить на них. Обаяние Белухи на киргизов (казахов) еще больше: «Нам и смотреть близко на нее нельзя», – говорил мне один старик из аула в вершине Черной Берели», – деп көрсетеді (Сапожников, 1911: 231).

Мұзтау тауының беретін мағыналарының әртүрлілігіне байланысты бірнеше атауға ие болған. Оның Уч Сумер деген атауы түркілік «Үш» және Будда философиясындағы «Меру» атты негізгі (киелі) тау дегенді білдіретін сөздерден құралған. Атаудың беретін мәні – «Үш басты қасиетті тау». «Меру» кейін моңғолша «Сүмер» аталып кеткен. Таудың алтай тіліндегі атауы – Кадын Бажы. «Қатын» сөзі түркі халықтарында «құрметті, мәртебелі әйел, ақсүйек әйел, бише, ханым» деген мағынаны білдірсе, ал «Бажы» сөзі – түркілік «Баш/Бас» сөзінің фонетикалық өзгерген түрі болып саналады. Сонда бұл атау «Ханымның басы», «Қатын өзенінің басы» мағыналарын білдіреді. Мұндай «қатын» сөзі қатысқан топонимдер түркі тілдес халықтар мекендеген кейбір жерлерде де кездеседі. Мысалы, Кавказ тау жоталарындағы Безенгийлік Черек өзенінің жоғары жағында Қатын-тау деген атпен белгілі биік тау бар. Жергілікті балқар халқы оны (балқ. Катын–қатын, тау–тау) қасиетті санайды.

Осы Мұзтаудың оңтүстік-батысындағы мұздақтан Катунь (Қатын) өзені бастау алып, тау жоталарының арасымен бірнеше жүз шақырым жылжи отырып, Бий өзенімен қосылып, әрі қарай Обь өзенін құрайды. Алтай халқында аталған өзендер туралы бірнеше аңыздар сақталған. Сол аңыздардың негізгі мазмұны мынадай сипатта келеді: Ұлы ханның Катын атты қызы болады, ол Би деген батыр жігітке ғашық болыпты-мыс, әкесі олардың үйленуіне қарсы болғандықтан Қатын тау жоталары арасымен қашып, ақыры Биге қосылады. Қызды қуып жете алмаған қуғыншылар Қатын өзені ағып өткен жерлерде тас болып қатып қалған.

Ал Катунь (Қатын) өзенін зерттеушілер оны бірауыздан түркілік «Қатын» сөзінен туындаған атау деседі. Белгілі орыс саяхатшысы П.М. Чихачев (1830-1917) «Путешествие в Восточный Алтай» атты кітабында Катунь атауына қатысты: «У некоторых тюркских народов этот термин имел более широкое значение, так как он употреблялся в смысле «владычица». Поэтому реке и дано название «Катунь» – «царица река» (Чихачев, 1974: 360) деп жазса, Таулы Алтай топонимикалық сөздігін құрастырушы профессор О.Т. Молчанованың да пікірі осы тектес: «По-видимому, название Катуни в Горном Алтае исходит их древнетюрского кадын/хатун – женщина, госпожа, повелительница – и связано с древним обычаем народов возвеличивать и преклоняться перед большими реками, горами и т.п. И сейчас алтайцы почитают и воспевают Кадын-Суу» (Молчанова, 1979: 215). Осы атау құрамындағы «қатын» сөзінің этимологиясына қатысты Б. Бияров пен Ә. Бекжанның пікірі назар аударарлық. Олар Катонқарағай, Қошағаш ауданындағы Қатын өзенінінің этимологиясын анықтау барысында алтайлық зерттеуші В.Н. Тадыкиннің пікірін негізге ала отырып, «түркі тіліндегі *қат* түбірі «қос, араластыр» мәнін берсе (мысалы, шайға сүт қат), *қат+ын* туынды сөзі «қосылған» деген мән береді (мысалы, қатын ерге қосылған, шыққан әйел). Сонда Қатын гидронимі «екінші бір өзенге қосылған өзен» ұғымын тудырады, сондықтан қазақтар Қатын суы, алтайлықтар Қатын суу деп атайды. Қатын су «қосылған су» мәнін береді де,тұнық су, жайық су секілді ұғымдармен теңеседі. Түркі елдерінің біразында» (Бияров, 2020: 9) деп пайымдайды. Соған орай түркі халықтарында «құрметті, мәртебелі әйел, ақсүйек әйел, бише, ха-

ным» деген мағынаны білдіретін Қатын сөзі мен «күйеуге шыққан әйел» мағынасындағы *қатын* сөздерінің «қат, қос, араластыр» мағыналы *қат* тұлғасымен өзектес болу мүмкіндігін де жоққа шығаруға болмайды.

Енді Қатынқарағай оронимінің «Қарағай» сыңарына келсек, көне түркі халықтары қарағай ағашы өскен жерлерде өмір сүрген, оны жақсы таныған, пайдасына жаратқан, кейбір биік өскен түрлерін табыну объектісіне айналдырған. Сондықтан сол кездердегі ауызекі тілдесімінде жалпы ағаштар өсетін алқапты, яғни орманды «қарағай» деп атаған деген мәліметтер бар. Мысалы, Қазақстанның шығыс өңірін мекендейтін тұрғындар орман сөзінің орнына «қарағай» сөзін қолданса, оңтүстік өңірлерде тұратын қазақтар «*терек*» атауын, ал батыста «*тал*» сөзін қолданады, яғни әр өңір өздерінде өсетін ағаш түрімен барлық ағаш атаулыны, тіпті орманды да атайтындығын кездестіруге болады. Мұндай орман атауына қатысты жергілікті тұрғындар тіліндегі қолданыстар Қатынқарағай топонимінің де жергілікті тілдік жасалымдармен, ежелгі жалпы түркілік тілдік ерекшеліктермен, кеңінен тараған мифтік аңыздармен, әрі сол өңірдің табиғатымен, жер-су атауларымен тарихи сабақтастықта қалыптасқандығын дәлелдей түседі.

Қорытынды

Қазақ тіл білімінің ономастика саласы бойынша біраз зерттеулер жүргізіліп, бірқатар диссертациялық жұмыстар қорғалды, жер-су атауларының сөздіктері құрастырылды. Алайда, кейбір топонимдерде, әсіресе мифтерге негізделген, атаулар бойында сақталып қалған ежелгі дәуірлік этностардың қоршаған әлем бейнесін қабылдаудан туындаған дүниетанымдық көзқарастарының сырын ашу бағытындағы зерттеулерде біріздiлік жоқ.

Соған орай өз мақаламызда «Ұмай» теонимі негіз болған Баянауыл және Қатынқарағай топонимдеріне қатысты материалдарды тарихи салыстыра отырып, ежелгі және қазіргі түркі, көршілес, шекаралас, өзге де халықтар тіліндегі осы тектес топонимдер атауларына қатысты ғалымдардың ортақ пікірлері мен тұжырымдарын бір арнаға тоғыстыруға тырыстық.

Соның негізінде Баянауыл атауы екі сөзден, яғни *Баян* және *ауыл* аппелятивтерінен тұратыны анықталды. Алдыңғы сынары, яғни анықтауышы – Баян. Бұл сөздің түп-төркіні көне түркілер құдай ретінде табынған «Ұмай» теонимі, Ұмай сөзі қазіргі кездері түркі тілдес халықтардың көпшілігінде қолданыста бар Байана/Бай Байана ұғымдарымен белгілі. Екінші сыңары «ауыл», яғни мекен дегенді білдіреді. Сонда бұл атаудың әуелгі ұғымы «Бай ана мекендеген жер немесе өлке» болып шығады. Бұған қоса айтарымыз, Монғолия жеріндегі «Баян өлгий» топонимі де осындай ұғымнан туындаған атаулар болса керек. Ол, әрине, қосымша зерттеуді қажет етеді.

Еліміздің шығысында орналасқан орманды-таулы аймақ қазіргі уақытта Катонқарағай деп аталып жүр. Кейбір зерттеушілер аталған топонимнің шығу төркінін Қотанқарағай, яғни Қотан сөзінен өрбіген атау деген пікірде. Олар Қотан сөзінің көне түркі тілінде «топ», «қой қора» мағыналарын беретіндігін алға тартады.

Біздің пікірімізше, Катонқарағай атауы «Қатын» және «Қарағай» деген сөздерден туындаған секілді. Олай дейтін себебіміз, қазіргі кезде аталып жүрген Катонқарағай ұлттық табиғи паркі – Алтай тауларының Катунь (Қатын) жотасы бауырын бойлай батыстан шығысқа қарай созылған аймақ. Аталған тау жотасында көне түркілер үшін киелі саналған Қадын Бажы (Белуха/Мұзтау) тауы бар. Сол таудың мұздақтарынан Катунь (Қатын) өзені бастау алып, Би өзеніне қосылады. Барлық атаулар бір ғана «Қатын» эпониміне негізделген. Олай болса, көне түркілер танымында ана құдайы, яғни «Ұмай» мекені саналатын Қадын Бажы/Мұзтау/Белуха тауы орналасқан тау қырқасы, одан аққан Қатын/Катунь өзені мен сол өңірде өскен Қатын қарағай орманы қасиетті мекен саналған. Ал «Ұмай» атауының Қатын атауы болып өзгеруіне екеуіне де тән қасиеттілік, екеуіне де тән құрметтілік негіз болса керек, яғни «Ұмай» теонимі бертін келе Қатын ұғымына трансформацияланған секілді. Бұл пікірімізді «қатын» сөзі қатысқан топонимдердің түркі тілдес халықтар мекендеген кейбір жерлерде кездесетіндігі, әрі негізгі Кавказ тау жоталарында Қатын-тау деген атпен белгілі биік тау атауын жергілікті балқар халқы қасиетті санап, кие тұтатындығы да дәлелдей түседі.

Жұмыс ҚР БҒМ Ғылым Комитетінің гранттық қаржыландыру жобасы аясында орындалды (ЖТН АР 09259776). Жобаның атауы – «Ономастикалық дискурс мифологиялық аспекті».

Әдебиеттер

Жұбанов Қ. Қазақ тілінің жоғары курсы/Лекциялар желісі. – Алматы. Қазақ университеті. –1999. –100 б.

Tektigul Z.O., Bayadilova-Altybayeva A.B., Sadirova K.K., Kushkarova G.K., Karabaev M.I.2 Transmissional and magical nature of naming system. A multifaceted review journal in the field of pharmacy. Systematic Review Pharmacy. – 2020. -Vol 11. –Issue 4.pp. 445-450 / https://www.sysrevpharm.org/articles/transmissional-and-magical-nature-of-naming-system.pdf

Papazova M.1, Parasheva P.1,Tomov N.2, Dimitrov N.1.The role of individual author's worldview in mythonyms creation . Medical biology studies, clinical studies, social medicine and health care the usage of mythonyms: a survey among medical students. –2019. vol. IX. no1. –236-241pp.

Харитонова Е.И., Фокина М.С. Особенности мифонимического пространства в зарубежной литературе жанра фэнтези (на материале произведений дж. толкина и дж. мартина) /Russian linguistic bulletin 4 (12) 2017 79, doi: https://dx.doi.org/10.18454/rulb.12.09

Плахова О.А. Мифоконцепт, мифологема, мифоним, мифолексема: к вопросу об унификации терминологического разнообразия/Карельский научный журнал. –Тольятти (Россия).–2013.№2.–30-32с./https://cyberleninka.ru/article/n/mifokontsept-mifologema-mifonim-mifoleksema-k-voprosu-ob-unifikatsii-terminologicheskogo-raznoobraziya

Nefedova L.A.1, Deulin D.A.2 (2017) The role of individual author's worldview in mythonyms creation.RUSSIAN LINGUISTIC BULLETIN.General questions relating to both linguistics and literature. Philology (UDC 80). -2017 / vol.2.no10.pp. 26-29/ http://rulb.org/wp-content/uploads/wpem/pdf_compilations/2(10)/26-29.pdf

Аджи М. Полынь половецкого поля. –М.:ТОО Пик-контекст. 1994. – 88-92 с.

Малов С. Язык желтых уйгуров, тексты. Переводы. – М.: –1967. –135-136 с.

Ыбыраев Ш., Әуесбаева П. Қазақтың мифтік әңгімелері. Алматы 2002. Ғылым баспасы. 134б.

Қыдырәлі Д. Атымды адам қойған соң... – Алматы: –2008. Таймас баспасы. 126-130 б.

Zholobova I. Old turkic religious beliefs as a part of spiritual culture of turkic-speaking peoples of the crimea. Научный альманах стран Причерноморья. 2020.vol. 23, no 3, pp.88-93. / https://science-almanac.ru/documents/334/2020-03-11-Zholobova.pdf

Оразбаев Қ. Тасболатов Б.Ұмай ұғымы.Интернет-журнал – Майлыкент, Майтөбе, Майбұлақ топонимикалық атаулығының негізі https://atau.kz/kz/article/18

Валиханов Ч.Ч. «О кочевьях киргиз»/Собрание сочинений. – Алма-Ата. – 1961. –720-721 с.

Көпейұлы М. Шығармалары.– Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. –2006. – 8 том. 452 б.

Қосымова Г. Тарихи атаулардың этимологиясы. – Алматы: –2018. –59-62 б.

Ахметьянов Р.Г. «Лес», «Дерево» и «Барс» у тюрков (этимологические этюды).Сов. Тюркология. – Баку: –№5, 1980. – 87-95 с.

Кудачина Н. К этимологии слова «бай» в алтайском языке /Научный журнал – Советская тюркология. –1980. – №8-2. –82-86 с.

Қайдар Э Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы: Сардар баспа үйі. –2014. –137-142 б.

Шершавидзе И.Н. Фрагмент общетюркской лексики (заимствованный фонд). –М. Воп. Языкознания АН СССР, –1989. – 54-92с.

Самойлович А.Н. Богатый и бедный в тюркских языках. Научный журнал.Известия Академии наук СССР. Отделение общественных наук. –М.Л.: –1936. №4. –32-35с.

Потапов Л.П. Сакральное значение слова «богатый» в Алтае-Саянских тюрских языках.По этнографическим материалам.Тюркологика –Л.: –1986. –230-237с.

Наджип Э.Н.Исследования по истории тюркских языков.11-14 в.в. –Москва:Наука. –1989. –№11. –51с.

Krykbayeva S M, Bakirova L. Sh., Zhedelov K. O. Prerequisites and plot-compositional features of the direction of surrealism in the visual arts. Евразийский Союз Ученых (ЕСУ) #10(79), 2020. –10-15 с.

Артықбаев Ж."Қозы Көрпеш-Баян сұлу" жаратылыс құпиялары туралы жыр. – Қазақстан тарихы әдістемелік журнал. 2010. –3-7 бб.

Бухарова Г.Х. Реконструкция культа божества Иргиз у башкир по данным топонимии и мифологии. Российский гуманитарный журнал/Liberal Arts in Russia. – 2016. – Том 5. – №6. – 622-632 с.

Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні.Алматы: «Сөздік-словарь» ЖШС.–2010. –356 бб.

Нұрмағанбетов Ә. Түркменстандағы қазақтардың тілі. –Алматы: –1974. 32 бб.

Бияров Б. Н. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. Астана: -Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру- әдістемелік орталығы. -2013.-460-бет.

Наделяев В. М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. (ДТС), Древнетюркский словарь. – Л.:Наука, –1969. – 677 с.

Конкашпаев Г. Географические названия монгольского происхождения/Научный журнал-Известия АН Каз ССР. Серия филологии и искусствоведения. – №11. – 1959, –88с.

Қосымова Г. Тарихи атаулардың этимологиясы. – Алматы: –2018. –59-62 б.

Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата: Наука, –1974– 587с.

Горцевская В. А., Колесникова В. Д., Константинова О. А. (ССТМЯ), Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимол. словарю: В 2 т. / Отв. ред. Цинциус В. И.; Авт. предисл. проф. Суник О.П.; АН СССР. Ин-т языкознания .–Л.:Наука, – 1975,–77с.

Панзарбекова Р. Қазақ тіліндегі жануарлар төлінің атауы. Филол. ғылым. дисс. Авторефераты. – Алматы, 1998. –116 б.

Акабирова С.Ф., Магруфова З.М., Ходжаханова А.Т.(УзбРС), Узбекско-Руский словарь. – М.: Гос. изд-во. иностр. и нац. словарей, 1959. – 150с.

Сапожников В.В. Монгольский Алтай в истоках Иртыша и Кобдо. Путешествие–Томск.1991. –231-235с.

Чихачев П.А. Путешествие в Восточный Алтай/пер. с франц. В.В. Цыбульского. –М.: Наука,1974. –360-363с.

Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, – 1979. – 397 с.

Бияров Б.Н., Бекжан Ә. Қошағаш, Қатонқарағай аудандарының кейбір топонимдері. Ономастика тынысы, –Ақтөбе: –№ 4, 2020. –4-10 б.

References

Aji M. (1994) Polyn plovetskogo polya [Polovtsian field wormwood]. M.: Pik-kontekst LLP, 1994, 88-92 p. (in Russian)

Akabirova S.F., Magrufova Z. M., Khodzhakhanova A. T.(1959) Uzbeksko russkii slovar [Uzbek-Russian dictionary].Moscow: State Publishing House. inostr. and nat. Dictionaries. 1959, 150 p. (in Russian)

Akhmetyanov R.G. (1980) “Les”, “Derevo” i “Bars” u Turkov [“Forest”, “Wood” and “Bars” of Turkics].-Etymological etudes, No. 5, 1980, 87-95 p. (in Russian)

Artykbayev Zh. (2010) “Kozy Korpesh-Bayan sulu” zharatylys kupiyalary turaly zhyr [“Kozy Korpesh-Bayan sulu” poem about the secrets of creation]. Kazakhstan tarikhy adistemelik zhurnal. 2010,3-7p. (in Kazakh)

Bukharova G.H. (2016) Reconstruktsiya kulta bozhestva Irgiz u Bashkir po dannym toponimii i mifologii [Reconstruction of the cult of the deity Irgiz among the Bashkirs according to toponymy and mythology].Russian Humanitarian Journal / Liberal Arts in Russia.Vol.,5, No.6, 2016, 622-632p. (in Russian)

Chikhachev P.A.(1974) Puteshestvie v Vostochnyi Altai [Journey to the Eastern Altai / trans. from the French].M.: Nauka, 1974, 360-363 p. (in Russian)

Gortsevskaya V.A., Kolesnikova V. D., Konstantinova O. A. (1975) Sravnitelnyi slovar tunguso manchzhuiskih yazykov [Comparative dictionary of the Tungus-Manchu languages]. Materials for etymol. dictionary: In 2 vols. / Ed. by V. I. Tsintsius; Author’s preface by prof. O. P. Sunik; AN SSSR. Institute of Linguistics. – Leningrad: Nauka . Leningr. otd-nie, 1975,77p. (in Russian)

Haritonova E.I., Fokina M.S.(2017) Ossobennosti mifonimicheskogo prostranstva v zarubezhnoi literature zhanra fentezi (na material proizvedenii J.Tolkiena I J.Martina) [Features of the mythological space in the foreign literature of the fantasy genre (based on the works of J. Tolkien and J. Martin)]/Russian linguistic bulletin 4 (12), 2017, 79 p. (in Russian)

Kaidar A. (2014) Gylymdagy gumyr [Life in science].Kazak tili etymologiyasynyn gylym-teoriyalyk negizderi.Almaty: Sardar baspa uyi, 2014, 37-142 p. (in Kazakh)

Konkashpaev G. (1959) Geogrfaphicheskie nazvaniya mongolskogo proiskhozhdeniya [Geographical names of Mongolian origin].Scientific journal-Izvestiya AN Kaz SSR. Series of Philology and Art History, Vol. 1-№ 11, 1959, 88-01p. (in Russian)

Kopeyuly M. (2006) Shyrarmalary. [Works]. Pavlodar: NGO “Eco”.8 vol., 2006, 452p. (in Kazakh)

Krykbayeva S. M., Bakirova L. Sh., Zhedelov K. O. Prerequisites and plot-compositional features of the direction of surrealism in the visual arts. Evraziisskii Souyz Uchenyh (ESU) #10(79), 2020,10-15 p. (in English)

Kydyrali D. (2008) Atymdy adam koigan son [As I was given a name by a human].Almaty. Tama publishing house, 2008,126-130p. (in Kazakh)

Koichubaev E. (1974) Kratkii slovar toponimov Kazakhstana [Short explanatory dictionary of toponyms of Kazakhstan.] Alma-Ata: Nauka, 2008, 587p. (in Russian)

Kossymova G. (2018) Tarihi ataulardyn etimilogiyasy [Etymology of historical names] Almaty. 2018, 59-62p. (in Kazakh)

Kudachina N. (1980) K etimologii slova “bai” v Altayskom yazyke [On the etymology of the word “bai” in the Altai language]. Scientific journal-Soviet Turkology,- No. 8-2, 1980, 82-86p. (in Russian)

Malov S. (1967) Yazyk zheltyh uygurov, texts. Translation [The language of the Yellow Uighurs, texts. Transfers]. Moscow: 1967,135-136p. (in Russian)

Nadelyaev V. M., Nasilov D. M., Tenishev E. R., Shcherbak A.M.(1969) Drevneturkskii slovar [Ancient Turkic dictionary].L.: Nauka, 1969, 677p. (in Russian)

Najip E.N. Issledovanya po istorii turkskih yazykov. (2010) 11-14 v.v. Translation [Studies on the history of the Turkic languages]. Moscow: L.: Nauka, 2010,11p. (in Russian)

Nefedova L.A.1, Deulin D.A.2 (2017) The role of individual author’s worldview in mythonyms creation]. Russian linguistic bulletin.General questions relating to both linguistics and literature. Philology. – vol.2.no10.pp. 26-29/ http://rulb.org/wp-content/uploads/ wpem/ pdf_ compilations/2(10)/26-29.pdf

Nurmaganbetov A. (1974) Turkmenstandagy kazaktardyn tili [Language of Kazakhs in Turkmenistan]. Almaty: 1974,32 p. (in Kazakh)

Orazbaev K. Tasbulatov B.Umai ugumy [The concept of Umai]. -https: //atau.kz /kz /article. https:// atau.kz/kz/article/1818. (in Kazakh)

Panzarbekova R. Kazak titlindegi zhanuarlar tolinin atauy.[Name of young animals in the Kazakh language]Fill. gylym. diss. avtoreferaty. – Almaty, 1998. –116 p. (in Kazakh)

Papazova M.1, Parasheva P.1, Tomov N.2, Dimitrov N. 1.(2019) The role of individual author’s worldview in mythonyms creation. Medical biology studies, clinical studies, social medicine and health care the usage of mythonyms: a survey among medical students.-vol. IX. no1. 2019, 236-241p. (in English)

Plakhova O.A. (2013) Mythoconcept, mithologema, mythonym, mytholeksema: rk voprosy ob unifikacii terminologicheskogo rasnoobraziya [Mythoconcept, mythologeme, mythonym, mytholexeme: on the issue of unification of terminological diversity]. Karelian Scientific Journal.- Tolyatti (Russia).- No. 2. – 30-32 p. (in Russian)

Potapov L.P. (1986) Sakralnoe znachenie slova “bogatyi” v Altae-Sayanskich turkskich yazykah [Sacral meaning of the word “rich” in the Altai-Sayan Turkic languages]. According to ethnographic materials.Turkologika.-L. 1986, 230-237p. (in Russian)

Samoilovich A.N. (1936) Bogatyi I bednyi v turkskih yazykah [Rich and poor in the Turkic languages]. Proceedings of the USSR Academy of Sciences. Department of Social Sciences.M. L, 1936, No. 4, 32-35p. (in Russian)

Sapozhnikov V.V. (1911) Mongolskii Altai v istokah Irtysha I Kobdo.Puteshestvie [Mongolian Altai in the sources of the Irtysh and Kobdo. Journey].Tomsk,1911, 231-235 p.(in Russian)

Shershavidze I.N. (1989) Fragment obcheturkskoi leksiki (zaimstvovannyi fond) [Fragment of the common Turkic vocabulary (borrowed fund)].- M. Linguistics of the USSR Academy of Sciences, 1989, 54-92p. (in Russian)

Tektigul Z.O. 1 , Bayadilova-Altybayeva1 A.B., Sadirova K.K.1 , Kushkarova G.K.1, Karabaev M.I.2 (2020) Transmissional and magical nature of naming system. A multifaceted review journal in the field of pharmacy. Systematic Review Pharmacy. vol 11.Issue 4.pp.445-450/ https://www.sysrevpharm.org/articles/transmissional-and-magical-nature-of-naming-system. pdf (in English)

Valikhanov Ch.Ch.(1961) O kocheviyah Kirgiz [About the Kirghiz nomads]. -Collected works. – Alma-Ata, 1961, 720-721p. (in Russian)

Ybyrayev Sh., Auesbayeva P. Kakaktyn miftik angimeleri.[Kazakh mythical stories]. Gylym baspasy. Almaty. 2002,134 p. (in Kazakh)

Zhanuzak T. (2010) Tarikhi zher-su attarynyn typtorkini [Origin of historical land and water names].Almaty: “Sozdik-dictionary” ZHSHS. 2010, 356 p. (in Kazakh)

Zholobova I. (2020) Old turkic religious beliefs as a part of spiritual culture of turkic-speaking peoples of the crimea. Scientific Almanac of the Black Sea countries. vol. 23, no 3, 2020, 88-93p. / https://science-almanac.ru/documents/334/2020-03-11-Zholobova.pdf (in English)

Zhubanov K. (1999) Kazakh tilinin zhogary courses [Higher courses of Kazakh language].Almaty. Kazakh University, 1999,100-106p. (in Kazakh)

FTAMP 16.21.07 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph18

Р.К. Токсанбаева

Казахский национальный университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: rakhiyatoxic@gmail.com

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЮРИДИЧЕСКОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ЮРИДИЧЕСКОГО ЯЗЫКА

Статья рассматривает историю возникновения и развития юридического языка в Англии, а также роль латыни и французского языка в его формировании. Латынь до сих пор является неотъемлемой частью юридического языка, поскольку она господствовала почти во всей средневековой Европе. Помимо этого, практически вся хронология тех событий велась на латыни. У юридического языка наблюдается сложная терминология и нередко она используется не только юристами, но и людьми других профессий. Например, при вступлкении в гражданско-правовые отношения в виде договоров купли-продажи, аренды, займа и т.д. Однако, не всегда юридические термины понятны им. Для того, чтобы лучше понять юридический язык, обратимся к истории и попытаемся проанализировать, – можно ли создать отдельный универсальный юридический язык в реалиях современного мира, который был бы понятен, независимо от страны и языка.

С начала XX века, в юридической лингвистике появился термин legalese, что означает юридический язык, используемый юристами, особенно при составлении документации. Как известно, юридический язык наполнен не только юридическими оборотами, но и архаизмом, техническими терминами и даже выражениями, используемые в обычном языке, но немного с другим значением.

Цель данного исследования состоит в том, чтобы детально изучить историю возникновения юридического языка в Англии, терминологию права, а также обсудить актуальные проблемы, связанные с юридической терминологией в эпоху глобализации. Анализ показал, что юридические словари в английском языке продолжают пополняться неологизмами, но международное сообщество не готово к созданию единого универсального языка юридических терминов.

Ключевые слова: юридический язык, юридический английский язык, неологизм, глобализация.

R.K. Toxanbayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: rakhiyatoxic@gmail.com

The history of formation of legal english language: the current problems of globalization of legal language

The article discusses the history of emergence and development of legal language in England, as well as the role of Latin and French in its formation. Latin is still an integral part of legal language since Latin dominated in almost all of medieval Europe, and legal documents were written in Latin for many centuries. The legal language has a complex terminology, and it is often used not only by people of the legal profession, but also by ordinary, unprepared people when entering into civil law relationships in the form of contracts of sale, lease, and loan. However, they do not always understand the legal terms. In order to understand the legal language, it is necessary to turn to the history and analyze whether it is possible to create a universal legal language in the realities of the modern world.

Since the beginning of the 20th century, the term legalese has appeared in legal linguistics, which means the legal language used by lawyers, especially when drafting legal documents. Legal language is filled not only with legal jargons, but also with archaism, technical terms and even expressions used in ordinary language, which has a different meaning for a lawyer.

The purpose of this study is to examine the history of the emergence of legal language in England, the terminology of law, as well as to discuss problems associated with legal terminology in the era of globalization. The analysis shows that legal dictionaries in the English language continue to be replenished with neologisms, but the international society is not ready to create a single universal language of legal terms.

Key words: legal language, legal language in English, neologism, globalization.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Р.Қ.Тоқсанбаева
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: rakhiyatoxic@gmail.com

Ағылшын құқық тілінің қалыптасу тарихы: құқық тілінің жаһандануының қазіргі мәселелері

Мақалада Англияда заңды тілдің даму тарихы және пайда болуы, сонымен қатар оның қалыптасуындағы латын және француз тілдерінің рөлі қарастырылған. Латын тілі әлі күнге дейін заңды тілдің ажырамас бір бөлігі болып табылады, өйткені ол бүкіл орта ғасырлардағы Еуропада үстемдіктелді және көптеген ғасырлар бойы заңдық құжаттар латын тілінде жазылып келеді. Заң тілі күрделі терминологияға ие және оны көбіне заң мамандары ғана қолданып қана қоймай, сондай-ақ қарапайым, дайындалмаған адамдар да азаматтық-құқықтық қатынастарға түсу кезінде сату, жалдау, несие алу және т.б шарттар түрінде қолданады. Алайда, оларға заңды терминдер барлық жағдайда түсінікті бола бермейді. Заңды тілді түсіну үшін тарихқа жүгіне отыра және қазіргі әлем шындығында елі мен тіліне қарамай адамдарға түсінікті болатын әмбебап құқықтық тіл құруға бола ма, жоқ па соны талдауға тырысамыз.

XX ғасырдың басында заң лингвистикасында legalese термині пайда болды, бұл заңгерлермен қолданатын, әсіресе құжаттама жасау кезіндегі заңды тілді білдіреді. Өздеріңіз білетіндей, заң тілі заңды жаргондармен ғана емес, архаизммен, техникалық терминдермен және қарапайым тілде қолданылатын, бірақ басқа мағынадағы тіркестермен толтырылған.

Бұл зерттеудің мақсаты – Англияда заңды тілдің пайда болу тарихын, құқық терминологиясын егжей-тегжейлі зерттеу, сонымен қатар жаһандану дәуіріндегі құқықтық терминологиямен байланысты өзекті мәселелерді талқылау. Талдау барысында көрсеткендей, ағылшын тіліндегі заңдық сөздіктер неологизмдермен толықтырып келеді, бірақ халықаралық қоғам біртұтас әмбебап құқықтық терминдер жасауға дайын еместігін аңғарамыз.

Түйін сөздер: құқық тілі, заңды ағылшын тілі, неологизм, жаһандану.

Введение

Латынь – общий юридический язык

В современной правовой системе существуют две большие гражданско- правовые системы: романо-германская и англо-саксонская. Римляне оказали большое влияние на развитие юриспруденции, и это отражено в романо-германской правовой системе. К романо-германскому праву относится юридический язык, используемый в континентальной Европе. Романо-германская правовая система основана на кодифицированной форме закона, которая берет свое начало с Римского права. Латинский язык положил начало юридическому языку, и долгое время доминировал в формальных записях, включая законодательные акты. Латынь была распространена римскими солдатами, администраторами, поселенцами и торговцами в различных частях их растущей империи. Сицилия, Сардиния, Корсика, Далмация и юго-восточное побережье Испании оказались под властью Римлян к концу третьего века до н.э. Расширение продолжалось до тех пор, пока Траян не захватил Дакию, а Римская империя не достигла своего пика, включая Британию в крайнем западе и Эллинистические королевства на востоке, с северной границей по Рейну и Дунаю (Palmer, 1988:173). Падение римской империи в последствии не привело к исчезновению Римского права и свидетельство тому известный *Codex Justiniani* (“Кодекс Юстиниана”), составленный под руководством императора Восточной Римской империи Юстиниана в VI веке нашей эры. Юстиниану удалось захватить значительную часть территории, которая когда-то была частью Западной Римской империи, включая части Италии. Ради восстановления славы Рима, ему нужно было возродить прежние законы. Он также хотел укрепить и усовершенствовать эти самые законы. Поэтому поводу, он поручил группе ученых взять доступные источники римского права (включая труды юристов) и создать на их основе систематический свод законов. Результатом амбиции Юстиниана стал Кодекс Юстиниана. (Tiersma, 2012:37). Закон римлян был изменен и адаптирован к новым условиям в течение нескольких веков. Вышеуказанное позволяет сделать вывод, что юридический язык, используемый в странах романо-германской правовой системы, имеют общие корни, берущие начало с Кодекса Юстиниана, и этим объясняется присутствие юридических терминов в законодательстве этих стран. Господство латыни сохранялось и после появления национальных языков. Учитывая консерватизм юридических кругов, переход к новым на-

циональным языкам был особенно медленным в вопросах права. Это отражалось прежде всего в перманентных процессах ученых-юристов и профессоров права. В западных странах до XIX века теоретические юридические труды, как правило, писались на латыни. 470 юридических судебных предписаний и уставов сохранились на латинском и английском языках со времен Вильгельма Завоевателя и его сына Вильгельма II (Mellinkoff, 1963a:66). Результаты этой латинской эпохи юридической науки впечатляют. Согласно одному исследованию, в XVI веке на латыни было опубликовано около 4000 новых документальных работ (Mattila, 2006:129).

Другая важная система права, используемая в современном мире – это англо-саксонская правовая система. Эта система используется в Англии, США и странах Британского Содружества. Она основана не на кодификации, а на прецедентах. Несмотря на общие основные характеристики, языковые и правовые институты в соответствующих странах заметно отличаются друг от друга (Williams, 2005). Вопреки тому, что Англией правили Римляне на протяжении многих веков, страна не попала под влияние Римского права. Примерно в 600 годах, христианские миссионеры прибыли в Англию. Вместе с письменностью, они принесли с собой латинский язык. Вскоре после этого, появились первые письменные английские законы. Некоторые англосаксонские короли издали кодексы и определенные особенности юридических сделок (завещания и сделки о землях) были увековечены в письменной форме. Многие из этих текстов были написаны на латыни, а другие на староанглийском языке (Tiersma, 2015a:20). Как известно, англосаксонское право берет свое начало с периода нормандского завоевания. Множество юридических концепций и процедур норманны принесли с собой, и постепенно утвердили их в Англии. (Maley, 1994:12). В последствии латынь и английский стали письменными языками, правда, латынь занимала лидирующую позицию. В те времена, французский язык еще официально не присутствовал и поэтому, действия канцелярий французского короля регистрировались на латыни. Мы не имеем никаких подтверждений о каких–либо нормандских законах того периода, написанных на французском языке. (Mellinkoff, 1963б: 65). После смерти Вильгельма английский язык перестали использовать в официальных юридических документах. Латинский язык оставался языком английских статутов до первой половины XIII века (иногда с переводом на французский). Во второй половине века преобладали латинские статуты, но встречались статуты и на французском языке. В XIV французский стал обычным языком общения; тем не менее, до 1461 года некоторые статуты были на латыни (Mellinkoff, 1963в:81).

Эксперимент

Как формировался юридический английский язык

Большинство юридических терминов в английском языке едва можно назвать английскими. Они переняты из других языков, в частности из латинского, древне (-) и средне-французского, и греческого. Слова греческого происхождения составляют небольшой процент и пришли они через латинский язык, например, такие общеизвестные слова, как *police*, *chronology, scheme.*

Английские слова *goods, guilt, manslaughter, murder, oath, rights, sheriff, steal, swear, theft*, *thief, ward, witness, writ, moot* были внесены в ряд юридических терминов англосаксами. Многие из этих слов актуальны и по сей день, а также применимы за пределами юридического контекста. Во время оккупации страны викингами англосаксы легко приняли скандинавские слова благодаря лингвистическому родству. Особенно важным заимствованием этого периода стало право. Старо-норвежский передал такие слова, как *gift*, *loan*, *sale* и *trust*. (Matilla, 2006б:225). В англосаксонском языке была распространена аллитерация среди максим, чтобы придать эффект сказанному. Например, *new* and *novel*, *mind* and *memory*, *safe* and *sound*.

Юридическая терминология на английском языке тесно связана с латинской и французской лексикой. В средневековой Англии преобладающим разговорным языком в судах был французский, в то время как юридические документы писались на латыни и на французском языке. Интересно то, как Лина Лофстед в своей статье «*Notes on beginning of Law French*» приводит примеры использования латинского и французского языков в зале суда (Löfstedt, 2014a:306). В статье говорится о том, что дата, время заседания, имена сторон и прочее произносились исключительно на французском языке. Следовательно, все указания давались на французском, включая клятвы, но документация велась на латинском языке (Löfstedt, 2014б:307).

Согласно наблюдению Малей, одной из причин использования этих языков вместо английского, возможно, было обусловлено «желанием иметь секретный язык и сохранить профессиональную монополию», и тем самым выделить его среди остального общества. Только к концу XV века, уставы начали печататься на английском языке. В XVII веке английский язык уже стал официальным языком права, и постепенно господство юридического французского и юридической латыни прекратилось (Maley 1994б:38).

Влияние латыни на юридический английский язык проявляется в большом количестве изречении и максим, присутствующих в юриспруденции. Многие из этих максим известны в современном праве. Выделим некоторые популярные максимы на латинском языке: *pact sunt servanda* (договоры должны соблюдаться), *persona non – grata* (нежелательная персона), *vox populi* (голос народа), *ad hoc* (по особому случаю), *affidavit* (письменное показание под присягой). Перевод этих максим и выражений из латыни на английский язык может полностью не передать их суть, и поскольку эти выражения присутствуют в праве многих языков, они стали универсальными.

Юридические термины на английском языке были заимствованы из латыни напрямую, либо через древне (-) и средне-французский язык. Например, английское слово *layman* в *Black Law Dictionary* означает *из людей*, *из духовенства*; *тот, кто не имеет юридической профессии*; *тот, кто не принадлежит к определенной профессии*. *Lay* или *layman* происходит от латинского слово *laicalis,* что означает не принадлежащий духовенству. Иногда сложно определить на прямую взяты слова с использованием языка-посредника или через слияние двух языков. В английском юридическом языке имеется категория слов, которые стали частью латыни под влиянием англосаксонского языка. Считается, что слово *morder* нашел место в латыни в форме *murdrum*: «…Наложив латынь на древнеанглийский язык, например, изменив *morder* (тайное убийство) в *murdrum* (1076), юридическая латынь была предназначена для дифференциации латыни, используемой в юриспруденции от других языков, а также от латинских слов, применимых вне права» (Mellinkoff, 1963г: 74). Поэтому сложно говорить, что все английские юридические термины произошли от классического латинского языка, в то время как латынь всегда шла рука об руку с английским и французским языками.

Французский язык впервые был использован в английском праве в середине XII века. Но это не означает, что французский язык полностью вытеснил Латынь. Французский язык применялся наряду с латинским. Слово «французский» использовался в нескольких значениях, как отдельная форма языка, которая развивалась в Англии на протяжении XII и XIII веков (англо-нормандский язык), а также как технический язык, применявшийся в высших королевских дворах. Последний состоял из специальных терминов, поэтому его выделяли как отдельную ветвь языка – юридический французский (Law French). Согласно *Black's Law dictionary* юридический французский является нормандским французским, представленным в Англии Вильгельмом Завоевателем. Стоит добавить, что ряд ученых уже не придерживаются мнения, что французский язык как разговорный язык королевских дворов является результатом нормандского завоевания. Например, Вудбайн считал, что юридический французский является продуктом правления Генри III, но не все ученые согласны с ним. На протяжении нескольких столетий юридический французский был в определенном смысле языком английского права. В комментариях к дефиниции юридического французского в *Black's Law dictionary* говорится: «… на момент его введения он был лучшей формой языка, на котором говорила Нормандия». Большинство слов, используемых в повседневном английском языке, в свое время, принадлежали юридическому французскому. Самые ранние случаи применения французских слов *appeal, demand, heir* and *indictment* были юридического характера. Меллинков писал: «Они были частью юридического французского в свое время. В настоящее время они достаточно распространены и в повседневном английском языке…» (Mellinkoff, 1963е:106). Вместе с тем, были слова, которые изначально имели одно значение, но по истечении определенного времени приобрели другой смысл. Например, согласно Меллинкову слово «*purchase*», по форме и значению, рожденное в результате погони за дикими животными, подразумевает личные усилия, направленные на то, чтобы что-то заполучить. Использование в таком значении было принято в юриспруденции на французском в XII и XIII веках. В XIII веке данное слово было использовано в более узком смысле как получение (предписания) и приобретение имущества, не относящиеся к наследству. В настоящее время в английском языке слово

«*purchase*» используется в юриспруденции на ровне с англосаксонским "*buy*". Современное значение слова *purchase* согласно *Black's Law dictionary* – это передача имущества от одного лица к другому по добровольному действию и соглашению, основанному на вознаграждении (Black's Law Dictionary, 1968: 1399).

Лина Лофстед, в свою очередь, разбирает образование слова «*court*» в своей статье "*Notes on beginning of Law French*". В контексте как «*окружение, где справедливость*» в текстах на латинском языке часто использовалось слово «*curia»,* а на французском языке «*cort*». Первоначально автор считала, что слова не связаны друг с другом, никак не применялись в одинаковом значении. Далее, в своей статье, Лофстед приходит к заключению, что «*cort*» официально означает место правосудия и является англо-нормандским словом, и соглашается, что это слово слилось с латинским «*curia*», чтобы пояснять один концепт (Löfstedt, 2014в:315). Интересно взглянуть на то, как образовались причастия прошедшего времени французского происхождения в английском языке. Они были сформированы путем добавления к основе слова букв – *e* или букв – *ee*. Юридический французский использовал это окончание для обозначения, например, человека, в отношении которого совершается действие: *acquitee, arestee, employee, trustee*. В свою очередь, слово, обозначающего человека, совершающего активное действие, получило окончание *–or.* Таким образом, появились слова противоположные по значению: *employer – employee, vendor-vendee*, которые до сих пор применяются в английском языке.

Меллинков считает, что использование французских слов в английском языке не обусловлено тем, что древнеанглийский язык был недостаточно гибким. Наоборот, он утверждает, что древнеанглийский язык был вполне способен подстроится под концепции права, и французский в юриспруденции- это лишь результат случайностей в истории, а не наука лингвистов (Mellinkoff, 1963ж, 1963:58). Вероятно, юридический французский язык внедрился в английский язык в ходе исторических событий, однако переняты были лексемы, но не грамматика. Одной из причин, почему эти лексемы сохранились в английском языке, можно только предположить, что английское право является прецедентным и поэтому суды должны обращаться к предшествующим судебным решениям по аналогичным делам. Поскольку долгое время судебные дела велись на французском юридическом языке, юридические термины не утратили свое место в английском праве.

В 1632 году правительство Эдуарда III издало статут, который является одним из самых известных, но наименее понятным заявлением об использовании разговорного английского в средневековой Англии. Законодательство требовало, чтобы английский, а не французский язык был обязательным языком устного общения во всех королевских и дворянских судах страны (Ormrod, 2203:750). Согласно Вудбайн статут 1632 года не имел силы. Французский язык как язык судопроизводства был слишком устойчивым, чтобы на него могло повлиять законодательство страны. Юристы были вынуждены продолжать использовать французский язык не только потому – что невозможно было перевести специальные термины в точные английские эквиваленты, но и потому что любые юридические труды, трактаты и ежегодники продолжали писать на французском языке. Провал статута был более чем сиюминутным (Woodbine, 1943:396). Только к 1730 году, в связи с тем, что люди, которых вызывали в суд, не понимали языка, на котором велось судопроизводство, было решено переходить на английский язык. И только после этого, юристы начали использовать специальные термины на английском языке. В 1731 году судебные разбирательства перестали проводиться на французском и латинском языках (Tiersma, 2015б :35). Французский язык постепенно утратил лингвистическую монополию в изучении права, хотя официальные записи статутов продолжались на французском и латыни. На протяжении XVI века все больше комментарий к праву публиковались уже на английском языке, начиная с переводов законов на английский язык Расстелом (Kibee, 1991:95). В дальнейшем учебники по юриспруденции стали опубликовываться на английском языке. Все документы, прежде написанные на французском и латинском языках, должны были обязательно переводиться на английский. Не всегда это было легко сделать. Более того, многие специальные термины из юридического французского не стали переводить в силу отсутствия точного перевода на английский язык. Был издан закон, который не обязывал переводить труднопереводимые термины. В результате, все специальные термины юридического французского языка попали в английское право без какого-либо изме-

нения, и таким образом, мы имеем такие слова как *court, judge, defendant* и тд.

На сегодняшний день юридический английский язык отказался от некоторых архаичных терминов из юридического французского, но все же есть документы, которые не всегда понятны даже на английском. Юридический английский условно можно разделить на несколько категорий: юридический английский, который понятен только юристам; специальные термины, которыми пользуются люди без юридического образования; юридический английский, который может трактоваться по-разному для людей без подготовки и отдельно для юристов. Юридический язык, который понятен только профессионалам, и который на английском языке называют *legalese* и есть юридический язык, по причине которого непрофессионалы прибегают к помощи юристов. Вероятно, юристы искусственно создают такой язык и продолжают использовать некоторые архаичные и специальные термины, взятые из латыни и французского языка. С другой стороны, есть максимы и термины, перенятые из латыни и существующие во многих языках, что облегчает коммуникацию при толковании договоров на иностранном языке. Например, есть морфологические дублеты, существующие в русском юридическом языке, но понятные только профессионалам: *узуфруктарий* и *узуфруктуарий*, которые в английском языке выражается одним термином usufuctuary; *фидуциар* и *фидуциарий*, что в английском обозначается единым термином *fiduciary.* Как мы видим, в обоих языках используются одинаковые термины, что может быть полезными при совершении действии за пределами одной страны. Ведь эти термины достаточно древние и по-другому передать значение, наложенное на них на протяжении веков, может быть сложным и может стать причиной ложного толкования. Более того, подобные специальные термины предполагают профессиональный подход в данных сферах, и люди без специального образования их не используют. Меллинков в своей книге «*The language of the law*» приводит список слов из обычного английского языка, которые для юриста означают одно, а для обычных людей совсем другое, Например, *action – lawsuit, alien- transfer, instrument – legal document* (Mellinkoff, 1963з:12). Девид Меллинков внес большой вклад в изучение юридического английского языка. Он также был инициатором движения *Plain English writing style*, призывающий использовать простой юридический язык для деловой документации, в частности, в потребительских договорах и договорах аренды.

Таким, образом, мы видим, что юридический язык состоит из архаичных слов, таких как *hereinafte*r, *herein*, *hereinbefore*, специальных терминов, упомянутых выше и иностранных, заимствованных слов. Также можно сделать вывод, что юридический английский язык, под влиянием исторических событии, на протяжении веков переплетался с латинским, французским и другими языками, и не развивался как самостоятельный язык.

Обзор литературы

Обзор литературы показал, что есть несколько известных авторов, которые внесли значительный вклад в изучение юридического языка. Дэвид Меллинков, бывший адвокат, профессор университета UCLA, в 1963 году выпустил свою знаменитую книгу «*The language of the law*», в которой подробно рассказывает про происхождение и развитие юридического языка. По мнению Голдфарб, «*The language of the law*» является частично исторической и энциклопедической этимологией формулировок и клишированных конструкции, и частично авторским комментарием о недостатках юридического языка (Goldfarb, 1984: 968-970). В первых главах Меллинков описывает историю происхождения юридических слов с кельтского языка, который был первым доминирующим языком в Англии. Он посвятил отдельную главу каждому этапу развития юридического языка, начиная с влияния саксов и ютов, заканчивая английским языком, который пришел на смену латыни и французскому языку.

В аспекте изучаемой темы следует отметить еще одного автора, который также посвятили множество работ теме юридического языка: P. Tiersma. Тиерсма совместно с Солан издали книгу под названием “*The Oxford handbook or language and law*”. Эта книга является своего рода заключением прошлых и настоящих исследовании о взаимодействии лингвистики и права. В книге раскрывается история развития юридического языка и влияние лингвистики на право. Через различные кейсы авторы показывают связь языка и права. Стоит отметить, что в своей другой книге “*Legal Language*” Тиерсма также исследует происхождение юридического языка.

Еще одной современной книгой, которая рассматривает юридический язык в рамках

лингвистики является книга Хайкки Матилла «*Comparative Legal Linguistics*». Его книга состоит из отдельных глав, в которых по отдельности разбираются крупные юридические языки, такие как юридический немецкий, юридический французский, юридический испанский и так далее.

Обсуждение и результат

Современные проблемы и глобализация юридического языка

Какова роль юридического языка в современном мире, в частности, в международном праве? С учетом современных языковых реалии в межкультурных коммуникациях и глобализации, у многих возникает естественный вопрос: какие сложности представляет использование юридического языка? В средневековье сложности существовали в рамках одной территории, например, Англии, когда регистрация юридических документов была на латыни, языком инструкции в судах был французский, а простой народ говорил на английском. С учетом глобализации, границы между странами стерлись, все больше строятся экономические отношения, которые приводят к открытию зарубежных компании. Договора с участием иностранных партнеров, как правило, пишутся на английском языке. Проблема возникает, если стороны принадлежат к разным правовым системам, так как некоторые термины не могут быть переведены в силу отсутствия соответствующего института в той или иной правовой системе. Согласно Сандрини абсолютная эквивалентность правовых концепций из разных правовых систем вряд ли возможна, поскольку большинство правовых концепций будут иметь лишь частично схожие функции в исходной и целевой правовых системах (Sandrini, 1999:1-5). Если судебное разбирательство проходит в стране, где суд не владеет английским языком, но договор составлен на английском, то возникает необходимость перевода договора. При переводе могут быть искажены значения терминов в связи с тем, что юридический язык сложно толковать на одном языке, а попытка толковать на двух языка, и подбирать правильные эквиваленты могут привести вплоть до субъективной трактовки соответствующих пунктов договора. В любом языке значение слова формируется путем наложения на основное значение дополнительных слоев по коннотации и тонкостей, как результат того в каких вариантах используются слова в исторические периоды в пределах одной культуры (Ainsworth: 44).

Существование единого универсального языка могло бы уменьшить сложности, возникающие при переводе. Например, в Европейском Союзе соглашения чаще всего составляются либо на английском, либо на французском языках, которые далее переводятся на языки членов Союза. Написание договоров на английском языке, не дает этой версии договора преимущество перед другими языками, и это приводит к разногласиям, когда возникает необходимость толкования терминов в судах для разрешения конфликтов. Ряд ученых предлагали создание универсальных терминов, которые позволили бы лучше понять юридический язык, однако это было опровергнуто антропологами, которые считают, что язык привязан к культуре того или иного народа, и учитывая природу юридических терминов, неправильное толкование терминов может привести к заблуждению в коннотациях. Антропологи вместе с Боханнан предполагают, что каждое общество и культура имеют уникальный правовой порядок, с отличительными правовыми институтами, практикой и идеологией, которые развивались в контексте целого социального строя (Ainsworthb:45).Таким образом, в Европейском союзе часто создаются неологизмы, которые, как правило, вырабатываются на английском и французском языках и далее появляются в языках стран участниц в виде эквивалентов, либо же заимствованных слов. Со временем английский язык стал доминирующим рабочим языков Европейского союза при создании неологизмов. Правовая система Европейского союза все еще развивается и еще не является независимой; следовательно, перевод в Европейском союзе до некоторой степени является межсистемным (Šarčević 2013:10).

Если со времен средневековья юридические термины, включая термины на английском языке перенимались из латыни, французского языка, то каким образом регистрируются новые юридические термины на английском языке? Как известно, большинство терминов, перешедших из латыни или французского языка в английский, подверглись изменениям в написании и произношении на протяжении многих веков. Многие слова, которые мы знаем сегодня, были англизированы. Юридическая терминология является важной составляющей частью юридической лингвистики, так как касается разных сфер жизнедеятельности человека и является именно той

частью юриспруденции, которая вызывает трудности, в частности при подборке эквивалентов и толковании терминов. Лексикографы занимаются анализом терминов, порой даже их историческим исследованием, и решают, займет ли тот или иной термин место в юридическом словаре. Например, лексикографы широко известного *Black's Law Dictionary* не всегда придают значения на кратность использования слова за определенное время. Им достаточно посмотреть в *Westlaw* и *Lexis* (онлайн-сервис юридической информации), и увидеть, что слово было упомянуто несколько раз. Команда юристов работают над выявлением неологизмов и написанием определения для них. Слова они ищут в юридических источниках, включая судебные заключения, юридические исследования и трактаты. Юристы также просматривают журнальные статьи и журналы, посвященные правовым новостям, в том числе юридические блоги. В английском языке есть даже понятия правовые сленги, которые включены в *Black's Law Dictionary*. В данном словаре можно увидеть такие интересные неологизмы как *yank-cheating*, *ethical wall*, wobbler итд. Потребность в слове *yank-cheating* возникла с появлением торговых автоматов. Согласно *Black Law Dictionary* этот термин описывает «незаконную практику вставления бумажных денег в торговый автомат, а затем извлечения денег… таким образом удерживая наличные и незаконно приобретая товары». *Ethical wall* «…механизм проверки, поддерживаемый организацией, в особенности юридической фирмой для защиты конфиденциальности клиентов от ненадлежащего раскрытия юристами или сотрудниками, которые не представляют клиента» (Black's Law Dictionary, 2014). В словаре имеются слова из общелитературного языка, которые приобрели юридическое значение, но их смысл понятен только профессионалам. Примером терминологизации слов общелитературного языка может служить термин «wobbler» (гибридное преступление, которое может классифицироваться и как фелония, и как мисдиминор), который появился путем терминологического переосмысления общеупотребительного слова «wobbler» («тот, кто раскачивается из стороны в сторону») (Богданова:84). Данное слово относится к правому сленгу.

Глобализация и развивающиеся торговые отношения, где нередко присутствует иностранный элемент, приводят к тому, что большинство новых правовых терминов заимствуются с английского языка и не только в рамках Европейского союза, но и за пределами.

Выводы

Из истории юридического языка, мы видим, что юридический язык в Англии возник до появления многих современных языков и прошел долгий путь. Латынь, которая лежит в основе юридического языка до сих пор присутствует и играет определенную роль в форме юридических терминов. Присутствие этих терминов и юридических максим в юридическом языке может показаться усложнением языка для обычных людей, но с другой стороны, они облегчают работу юристов, в частности при судебных разбирательствах, тонко передавая природу некоторых ситуации и придавая лаконичность тексту. В последние годы все более популярным становится движение *Plain English,* которое призывает отказаться от архаичных фраз и терминов, и использовать язык, понятный людям без юридического образования и профессиональной подготовки. Однако, большего продвижения в их работе нет, поскольку юристы продолжают использовать юридический, понятный только им самим. Возможно, это делается специально для поддержания профессионализма. Раньше Латынь была *lingua franca* в Европе и современных проблем с терминологией не существовало. Некоторые современные ученые предлагают сделать английский язык *lingua franca* в юриспруденции. Это невозможно в силу того, что английский язык принадлежит к англо-саксонской правовой системе, но как было замечено в начале статьи в мире есть и другие системы, где наиболее крупным является романо-германская правовая система. Терминология в этих системах может значительно отличаться по причине того, что одна система является прецедентной, другая кодифицированной. Ученые также предлагали собрать юридические лексемы из языков Европы, и объединит их в один искусственный язык, но его успех пока такой же, как желание создать искусственный язык в виде Эсперанто. Все сводится к тому, что, как и любой язык, юридический язык связан с культурой и менталитетом народа и поэтому на данный момент создание универсального языка остается лишь в теории, но юридический английский язык определенно играет важную роль в межкультурных отношениях.

Литература

Palmer L.R. The Latin language – London: Faber and Faber, 1988 – p. 173.
Tiersma P.M. The Oxford Handbook of Language and Law- New York: OUP Oxford; Reprint edition, 2012 – pp. 20- 37.
Mellinkoff D. The language of the Law- Boston: Little Brown and Company, 1963 – p. 12-81 .
Heikki E.S, Mattila. Comparative Legal linguistics – New York: Routledge; 2nd edition, 2016 – pp. 129- 225.
Williams, Ch. Tradition and Change in Legal English – Frankfurt am Main: PeterLang, 2005.
Maley Y. Language and the Law – New York: Routledge; Gibbons ed., 2013,p p.12-38.
Löfstedt L. Notes on the beginning of Law French. Romance Philology. Vol. 78- No. 3(July) – Oakland: University of California press, 2014- p. 306-315.
Black's Law Dictionary. – 4th ed. – St. Paul, MN: West, 1968 – p.1399.
Ormrod W.M. The Use of English: Language, Law, and Political Culture in Fourteenth-Century England. Speculum. Vol. 78 – No 3 (July) – Chicago: The university of Chicago press, 2003 – p. 750.
Kibee D.A. For to Speke Frenche trewely – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, 1991 – p. 95.
Goldfarb R.L. Review of "The language of the Law" by D. Mellinkoff. Michigan Law Review. Vol. 63 -No 1 -Michigan: The Michigan Law Review Association, 1964 – pp. 180-186.
Woodbine G.E. The language of English Law. Speculum. Vol. 18 – No. 4(October) – Chicago: The University of Chicago Press, 1943 – p. 396.
Sandrini, P. Legal Terminology. Some Aspects for a New Methodology. 22 -Hermes, 1999- pp.101-112.
Ainsworth J. The Ashgate Handbook of Legal Translation. Lost in translation? Linguistic diversity and the Elusive Quest for Plain meaning in the Law – New York: Routledge; Le Chang, King Kui Sin, and Anne Wagner, eds, 2014- p.44.
Šarčević, Susan. Multilingual Lawmaking and Legal (Un)Certainty in the European Union // International Journal of Law, Language & Discourse – 3(1), 2013 – pp. 1–29.
Богданова Н.В. Актуальные вопросы развития российской государственности и публичного права- Санкт Петербург: Санкт-Петербургский институт (филиал) федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Всероссийский государственный университет юстиции, 2017 – с. 84.

References

Ainsworth J.(2014) The Ashgate Handbook of Legal Translation. Lost in translation? Linguistic diversity and the Elusive Quest for Plain meaning in the Law – New York: Routledge; Le Chang, King Kui Sin, and Anne Wagner, eds., p.44 (in English)
Bogdanova N.V. (2017) Aktual′nye voprosy razvitija rossijskoj gosudarstvennosti i publichnogo prava [Relevant issues of development of Russian state and public law]- Sankt Peterburg: Sankt-Peterburgski institut (filial) federal′nogo gosudarstvennogo bjudjetnogo obrazovatel′nogo uchrejdenija vysshego obrazovanija "Vserossijski gosudarstvennyj universitet yusticii, p. 84 (in Russian)
Black's Law Dictionary (1968) – fourth ed. – St. Paul, MN: West Publishing Co., p. 1399 (in English)
Goldfarb R.L. (1964) Review of "The language of the Law" by D. Mellinkoff. *Michigan Law Review*. vol. 63 -No 1, pp. 180-186 (in English)
Kibee D.A. (1991) For to Speke Frenche trewely – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing, p. 95 (in English)
Löfstedt L. (2014) Notes on the beginning of Law French. *Romance Philology*. vol. 78, No. 3, pp. 306-315 (in English)
Maley Y. (2013) Language and the Law – New York: Routledge; Gibbons ed., pp.12-38 (in English)
Mattila Heikki E.S. (2016) Comparative Legal linguistics – New York: Routledge; second edition, pp. 129- 225(in English)
Mellinkoff D.(1963) The language of the Law- Boston: Little Brown and Company, pp. 12-81 (in English)
Ormrod W.M.(2003) The Use of English: Language, Law, and Political Culture in Fourteenth-Century England. *Speculum*, vol. 7, no 3, p. 750 (in English)
Palmer L.R.(1998) The Latin language – London: Faber and Faber, p. 173 (in English)
Sandrini, P. (1999) Legal Terminology. Some Aspects for a New Methodology- Hermes. 22:101-112 (in English)
Šarčević, S. (2013) Multilingual Lawmaking and Legal (Un)Certainty in the European Union . International Journal of Law, Language & Discourse – 3(1), pp. 1–29 (In English)
Tiersma P.M. (2012) The Oxford Handbook of Language and Law- New York: OUP Oxford; Reprint edition, 2012 pp. 20- 37 (in English)
Williams, Ch.(2005).Tradition and Change in Legal English. Frankfurt am Main: PeterLang
Woodbine G.E. (1943) The language of English Law. *Speculum*, vol. 18, no. 4, p. 396 (in English)

МРНТИ 16.21.33 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph19

Чжао Чжунган[1*], Ван Жун[2]

[1]Столичный педагогический университет, Китай, г. Пекин
[2]Пекинский университет авиации и космонавтики, КНР, г. Пекин
*e-mail: zhaozhonggang1991@gmail.com

АНАЛИЗ СЕМАНТИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ АФФИКСОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Словообразовательная мотивация – типичное для русского языка явление. В синхронном аспекте аффиксы оказывают влияние как на семантический состав лексики, так и на ее синтаксическую структуру.

В соответствии с принципом композиции, значение слова-деривата должно складываться из значений аффикса разных видов и корня, то есть простейшая семантическая модель носит исключительно аддитивный характер: значение деривата складывается непосредственно из значений аффикса и корня без каких-либо изменений в значении. Анализы показали, что значение аффиксов, корней и деривированных слов в целом довольно автономно, изменение любого из этих элементов может привести к такой ситуации, когда значение сложенных вместе корней и аффиксов в синхронном срезе не соответствует значению деривата.

В данной статье проводится углубленный анализ типов семантических функций аффиксов в деривационных связях, эти функций включают в себя функцию чистого грамматического значения, двойную функцию грамматического и лексического значения, функцию чисто лексического значения и чисто структурно-семантическую функцию.

В статье рассматриваются также и явления синонимии и многозначности аффиксов в русском языке. Поскольку аффиксы не обладают собственной номинативной функцией, реализация их синонимии и многозначности может происходить при соединении с корнем. Значения многозначных приставок могут сосуществовать, их способность присоединяться к словам связана с конкретным лексическим значением этих слов, при реальном общении конкретная реализация значения приставки иногда полностью определяется контекстом.

Ключевые слова: аффикс, значение, семантическая функция, синонимия, многозначность

Zhao Zhonggang[1*], Wang Rong[2]

[1]Capital Normal University, China, Beijing
[2]Beihang University, China, Beijing
*e-mail: zhaozhonggang1991@gmail.com

Semantic function analysis of russian affixes

Word-formation motivation is a typical phenomenon for the Russian language. From a synchronic point of view affixes affect both the semantic composition of the vocabulary and its syntactic structure.

In accordance with the principle of composition, the meaning of a derivative word should be made up of the meanings of the affix and the root, that is, the simplest semantic model is exclusively addition in nature: the meaning of the derivative is made up directly from the meanings of the affix and the root without any changes in meaning. Analyzes have shown that the meaning of affixes, roots and derived words is generally quite autonomous; changing any of these elements can lead to a situation where the value of the roots and affixes put together in a synchronous slice does not correspond to the value of the derivative.

This article provides an in-depth analysis of the types of semantic functions of affixes in derivational links, these functions include a function of pure grammatical meaning, a dual function of grammatical and lexical meaning, a function of purely lexical meaning and a purely structural-semantic function.

The article also discusses the phenomena of synonymy and polysemy of affixes in the Russian language. Since affixes do not have their own nominative function, the realization of their synonymy and polysemy can occur when they are connected with roots. The meanings of polysemous prefixes can coexist, their ability to attach to words is associated with the specific lexical meaning of these words; in real communication, the specific implementation of the prefix's meaning is sometimes completely determined by the context.

Key words: affix, significance, semantic function, synonymy, polysemy

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Чжао Чжунган[1*], Ван Жун[2]
[1]Астаналық қалыпты университеті, Қытай, Бейжің қ.
[2]Пекин авиация және астронавтика университеті, Қытай, Бейжің қ.
*e-mail: zhaozhonggang1991@gmail.com

Орыс тіліндегі қосымшалардың мағыналық қызметін талдау

Сөзжасамдық уәждеме – орыс тіліне тән құбылыс. Қосымшалар сөздіктің мағыналық құрамына да, синтаксистік құрылымына да әсер етеді.

Құрамдық принципке сәйкес туынды сөздің мағынасы қосымша мен түбір мағыналарынан жасалуы керек, яғни ең қарапайым семантикалық модель тек қана қосымша сипатта болады: туынды сөздің мағынасы тікелей жасалады. Аффикс пен түбір мағыналарынан мағыналық өзгеріссіз. Талдаулар аффикстердің, түбірлердің және туынды сөздердің мағынасы жалпы алғанда айтарлықтай дербес екенін көрсетті; осы элементтердің кез келгенін өзгерту синхронды тілімде біріктірілген түбірлер мен қосымшалардың мәні сәйкес келмейтін жағдайға әкелуі мүмкін. туынды.

Бұл мақалада туынды буындардағы аффикстердің мағыналық қызмет түрлеріне терең талдау жасалған, бұл қызметтерге таза грамматикалық мағына қызметі, грамматикалық және лексикалық мағынаның қосарлы қызметі, таза лексикалық мағынаның қызметі және таза құрылымдық қызметі жатады. семантикалық функция.

Мақалада орыс тіліндегі аффикстердің синонимия және полисемия құбылыстары да қарастырылады. Аффикстердің өзіндік номинативті қызметі болмағандықтан, олардың синонимдігі мен көп мағыналылығының жүзеге асуы түбірмен байланысқанда жүзеге асуы мүмкін. Көп мағыналы префикстердің мағыналары қатар өмір сүре алады, олардың сөздерге тіркесу қабілеті осы сөздердің нақты лексикалық мағынасымен байланысты, нақты қарым-қатынаста префикс мағынасының нақты жүзеге асуы кейде контекст арқылы толығымен анықталады.

Түйін сөздер: аффикс, мағына, семантикалық қызмет, синонимдік, көп мағыналылық.

Введение

Словообразовательная мотивация – один из важнейших способов образования новых слов в русском языке. По подсчетам, в русском языке более 6000 немотивированных слов (такие слова ни по форме, ни по значению не могут быть разложено на более простые слова) (Попова, 1998: 5). Основную массу многодесятитысячного корпуса русской лексики составляют слова-дериваты. Процесс словообразования тесно связан как с лексикой, так и с грамматикой (Розенталь, 2002: 163). Словообразовательная мотивация – это отношение между двумя однокоренными словами, значение одного из которых либо а) определяется через значение другого, либо б) тождественно значению другого во всех своих компонентах, кроме грамматического значения части речи (Синь Делин, Чжан Хуйсэнь, Хуа Шао, 1999:96). Отсюда можно заметить, что процесс словообразования касается изменений либо только лексического значения, либо лексического и грамматического значения. Любое мотивированное слово состоит из двух частей – форманта и мотивирующей части. Формант – та часть, которая отличает мотивированное слово от мотивирующего или мотивирующих (Лопатин, Улуханов, 2016: 25) Словообразовательный аффиксальный морф (ниже – аффикс) является обязательным элементом производного слова. С опорой на анализ процесса словообразования в данной статье рассматриваются различные семантические функции аффиксов разных видов в их синхронном аспекте и делается попытка раскрыть роль аффиксов в семантическом составе лексики русского языка.

Материалы и методы

В соответствии с принципом композиции, значение слова-деривата должно складываться из значений аффикса и корня, то есть простейшая семантическая модель носит исключительно аддитивный характер: значение деривата складывается непосредственно из значений аффикса и корня без каких-либо изменений в значении. С точки зрения отношений между двумя частями слова, корень играет доминирующую роль, а аффикс подчиненную. По этому правилу мы можем получить значения слов *домик* (‘маленький дом’) или *победитель* (‘ тот, кто победил’) (Русская грамматика. 1980: 133). Однако, как отмечает Баранов, «внутренняя форма может поддерживать реальное значение слова, а может ему противоречить» (Баранов, 1998: 15).

Из-за влияния разных факторов в действительности отношения между значением слова-деривата в целом, его аффиксов и корня может быть не таким простым.

Хорошо известно, что в языке постоянно происходит развитие и изменения, проще всего изменения происходят на уровне лексики. Помимо непрерывного появления новых слов и отмирания старых, развиваться и изменяться со временем может и значение слов. Поскольку значение аффиксов, корней и деривированных слов в целом довольно автономно, изменение любого из этих элементов может привести к такой ситуации, когда значение сложенных вместе корней и аффиксов в синхронном срезе не соответствует значению деривата.

Обзор литературы

1. Исторические изменения значения деривированного слова в целом

Хотя с точки зрения внутренней формы дериваты состоят из мотивирующего слова и аффиксов, дериват обретает языковую независимость, поэтому изменения в значении его частей не влияют на значение слова в целом. С синхронной точки зрения, сумма значений корня и аффиксов не равна значению всего слова, и одна из причин тому – изменения в значении деривата, в то время как в его составных частях этих изменений не происходит.

Например, слово *запамятовать* состоит из приставки *за-* и архаичного слова *памятовать* (со значением «помнить»). По правилу простой композиции, когда это слово только образовалось, его значение было «запомнить», но в современном русском языке оно стало значить «забыть», то есть поменяло значение на антонимичное (хотя в диалектах еще сохраняется значение «запомнить»). Значение приставки *за-* и основы *памятова(ть)* не претерпело изменений, но поменялось значение их объединения, таким образом, на синхронном срезе произошло рассогласование значений.

Приведем еще один пример. В словах *разбудить* и *пробудить* один и тот же корень *-будить*, к которому добавлялись приставки *про-* и *раз-*, первоначально слова были синонимами. В словаре Даля, изданном в 1863-1866 годах эти слова объясняются через друг друга. Однако сейчас *пробудить* утратило значение «разбудить» и уступило свое место слову *разбудить*, а само стало значить «взывать, побуждать».

2. Исторические изменения значения корня

Рассмотрим, например, слова женский, женолюб, женоненавистник и женоподобный. У всех них корень *жена* и очевидно, что в этих словах значение корня «женщина», в то время как в современном русском жена – это супруга. Причиной этого кажущегося нелогичным явления является семантический переход, который произошел в слове *жена*, постепенно оно стало утрачивать свой первоначальный смысл. И корень *-жен-* содержит в себе след этого перехода, он воспроизводит историческое значение слова *жена*. С синхронной точки зрения это явление можно рассматривать как один из видов многозначности. Хотя эти мотивации не составляет значение соответствующих слов, но они предоставляют удобства для познания этих слов (Хуа Шао, 2003: 25).

3. Изменения значения аффикса

В отличие от целого слова-деривата и корня, у аффиксов нет собственной номинативной функции, их значение сливается со значением корня, и оно само по себе довольно размытое и абстрактное, поэтому следы изменений значения аффиксов не очевидны и заметить их непросто. Роль значения аффикса в значении целого слова часто проявляется в различении синонимов или близких по значению слов. Например, «исходной для всех значений приставки *у-* является идея отделения и удаления отделившейся части»(Зализняк 2006: 339), основной смысл рисует картину перехода некоторого объекта от одного владельца к другому, то есть отделение и обладание появляются одновременно и порождают значение «забрать у другого и сделать своим». В семантической структуре глаголов с приставкой *у-* только один из аспектов проявляется, в то время как второй остается скрытым. Например, у глагола *украсть* на первый план выходит значение «забрать у другого», а значение «сделать своим» вторично, а у глагола *уворовать* все наоборот, хотя оба элемента значения могут проявляться в синтаксисе. Кроме того, семантическая структура некоторых слов с приставкой *у-* сильно отличается от исходного значения, поскольку они выделяют только часть картины, причем другая часть не только скрывается, но и теряет свое место в поверхностном синтаксисе. Например, в слове *ухватить* еще есть первоначальный элемент «владения», но он не находит собственного выражения в синтаксисе и может проявиться только в виде родительного падежа: *Маленький телё-*

нок бежал, подпрыгивая, и смешно пытался на ходу ухватить вымя коровы.

Эксперимент

С точки зрения структуры и значения дериватов, аффиксы и корни составляют два элемента композиции. Хотя по форме они совершенно самостоятельны, однако в составе слова их смысловая самостоятельность может быть только относительной, что в целом должно соответствовать принципу согласованности в языке. Семантические функции аффиксов проявляются в трех аспектах: грамматическое значение, лексическое значение и чисто структурное значение.

1. Функция чистого грамматического значения

Чисто грамматическое значение аффиксы обычно имеют при смене частей речи и формировании различных грамматических значений глаголов.

Аффиксы, участвующие в переходе в другую часть речи, бывают нулевыми (*бежать – бег*) или ненулевыми (*белый – белизна*). Хотя лексическое значение исходного слова и дериватов, образованными этими двумя типами аффиксов, теоретически считается одинаковым (см. концепцию словообразования в «Русской грамматике» (Русская грамматика. 1980: 133)), на самом деле из-за разной частеречной принадлежности меняется синтаксическая позиция, есть также и различия в значении слов. Рассмотрим в качестве примера *белая стена /белизна стены*. В первом случае основная синтаксическая функция прилагательного – специфицировать существительное, оно оказывается под влиянием существительного *стена*, характеристика, представленная словом белый, конкретизируется, становясь частью характеристики отдельной конкретной стены. Во втором случае главным словом словосочетания является *белизна*, характеристика материализуется, и степень абстракции здесь выше, чем у соответствующего прилагательного.

Существует два основных вида аффиксов, которые участвуют в формировании грамматического значения глаголов. Первые преобразуют глаголы совершенного вида в глаголы несовершенного вида, как *-ыва-* (*-ива-*) (*прочитать/ прочитывать*), *-ва-* (*добыть/добывать*), *-а-* (*-я-*) (*бросить/ бросать*), вторые пассивизируют глаголы несовершенного виды, к ним относится постфикс *-ся*. Поскольку у таких аффиксов нет конкретного или абстрактного лексического значения, они не вступают в противоречие с лексическим значением мотивирующего слова, поэтому к его семантике нет особых требований, и также нет принципиальной разницы в лексическом значении производного слова и мотивирующего слова, разница между ними выражается в противопоставлении вида. В этом процессе наблюдается интересное явление: соответствующий суффикс не только усиливает процессуальное значение незавершенного вида, но и нейтрализует форму совершенного вида мотивирующего слова. Аналогичным образом при присоединении приставки к глаголу несовершенного вида образуется глагол совершенного вида, а исходное видовое значение нейтрализуется.

2. Двойная функция грамматического и лексического значения

Приставки и суффиксы, участвующие в процессе словообразования, сильно различаются по значению и функциям. Большей части приставок в русском языке соответствуют предлоги, их объединяет общее происхождение, например, «русский предлог *у* имеет то же происхождение, что и приставка *у-*. Этимологически исходным у них обоих было аблативное значение («отделения, удаления») (Зализняк 2006: 339). Будучи под влиянием семантики предлога, приставки также обладают относительной самостоятельностью. С другой стороны, поскольку приставка стоит в начале слова, она имеет позиционное преимущество, поэтому она оказывает определенное влияние на лексическое значение, грамматическое значение и синтаксическое распределение дериватов.

Слияние грамматического и лексического значения приставок ярко проявляется, когда такие приставки, присоединяясь к глаголу несовершенного вида, образуют глагол совершенного вида. Приставка, которая используется как маркер вида, отличается от суффиксов, описанных в пункте 1., поскольку она имеет собственное лексическое значение, и этот компонент значения не должен противоречить семантике мотивирующего слова. В зависимости от семантического состава глаголов-мотивириующих слов несовершенного вида, приставки дают вклад в значение производных глаголов совершенного вида.

1) Значение приставки дублирует значение мотивирующего слова

В аспектологии такие приставки называют чисто видовыми (Чжан Цзяхуа, 2004: 4). Некоторые из этих приставок могут присоединяться

только в глаголам несовершенного вида определенного семантического класса, например, приставка *на-* со значением «на поверхности» сочетается с мотивирующими глаголами несовершенного вида, в которых есть семантический элемент «на поверхности» (*нарисовать*, *написать*), приставка *про-* со значением «протыкать, пронзать» образует слова в сочетании с глаголами несовершенного вида с тем же элементом значения (*просверлить*, *прочитать*). Поскольку в самих мотивирующих словах заложен тот же смысл, который несет в себе приставка, то в дериватах приставка отвечает только за смену грамматического значения.

2) Значение приставки не дублирует значение мотивирующего слова

Когда такие приставки соединяются с глаголами несовершенного вида и образуют глагол совершенного вида, то они не только меняют грамматическое значение глагола, но и добавляют свое значение в производном слове, поэтому производное слово отличается от мотивирующего как лексическим, так и грамматическим значением, например *клеить что – наклеить что на что*. Таким образом, дериваты, образованные по этой модели, не могут образовывать видовую пару с первоначальным глаголом.

3. Функция чисто лексического значения

Роль приставок в дериватах главным образом проявляется в лексическом значении слова. Помимо приставок, описанных в пунктах 1 и 2 к аффиксам с чисто лексическим значением относятся все аффиксы, кроме интерфиксов и постфикса *-ся*. Значение этой части аффиксов может быть относительно конкретным, например, суффиксы существительных *-ист, -тель*, а может быть относительно абстрактным, например суффикс абстрактного процесса *–ств(о)*, суффикс *–ни(е)*, который присоединяется к глаголам, суффикс *-н-,* обозначающий субъект или объект действия и присоединяющийся к прилагательным. Производное слово может соотноситься со своим производящим не только прямыми, но и образными, в частности, метафорическими значениями: *змея – змеиться, вуаль – вуалировать, нога – подножие, зверь – звероватый, бросать – броский* и под. Это явление получило наименование метафорическая мотивация, или словообразовательная метафора (Козинец, 2008: 8).

Соединение аффиксов с корнем должно соответствовать принципу единства значения. Хотя по сравнению с корнем аффикс дает только дополнительное значение, в некоторых контекстах влияние значения аффикса на синтаксическую функцию слова также может быть равно влиянию корню слова или даже превышать его, тогда аффикс становится определяющим фактором синтаксической структуры производного слова.

4. Чисто структурно-семантическая функция

Существует три типа интерфиксов: нулевой инфикс, одинарная гласная, *-ух-, -ех-* и другие фонетические сочетания. Функция интерфиксов заключается в соединении корней и приведении фонетической структуры производных слов в соответствие с требованиями русской лексики. Они не оказывают никакого влияния ни на лексическое, ни на грамматическое значение производных слов, их появление является лишь требованием к фонетической структуре слова.

Обсуждение

Лексические и грамматические значения аффиксов по-разному влияют на производные слова. Что касается лексического значения, то, во-первых, аффиксы не имеют строгих ограничений на частеречную принадлежность мотивирующих слов, но имеют требования к семантике; во-вторых, независимо от того, является ли лексическое значение абстрактным или нет, соотношение между аффиксами и корнем аддитивно с точки зрения лексической семантики, то есть аффиксы всегда добавляют или уменьшают количество элементов лексического значения мотивирующих слов.[1] С грамматическим значением дело обстоит иначе. С одной стороны, аффиксы с грамматическим значением появляются только у слов, принадлежащих к определенной части речи; с другой стороны, аффиксы добавляют соответствующие грамматические значения к дериватам, и в то же время они также отменяют грамматическое значение мотивирующего слово, которое противоречит их собственному, то есть функция увеличения и уменьшения реализуется одновременно.

Различия в функциях лексического и грамматического значения проистекают из их сущностной разницы. По сравнению с грамматическим значением лексическое значение довольно специфично и имеет более или менее тесную связь с субъективным и объективным миром. Конкретные отношения между значением аффиксов и

[1] Дисфиксацию можно понимать как прибавление отрицательного числа, в результате происходит уменьшение элементов значения.

определенным типом вещей или явлений приводят к тому, что их сочетания попадают под влияние внеязыкового пространства. Например, основное значение *лить* связано с текучестью, это основное свойство жидкостей, которые не имеют фиксированной формы и не могут самостоятельно фиксироваться где-либо. Значение приставки *над-* «сыпаться сверху, увеличивая высоту». Хотя корень и аффикс имеют пересекающуюся часть в своем значении (жидкость может пролиться с высоты), результирующее значение «увеличение высоты» приставки не может быть реализовано жидкостью независимо, поэтому они не могут сочетаться и в русском языке нет глагола **надлить*.

В отличие от лексического значения, после длительного процесса грамматикализации, грамматическое значение аффиксов оказывается почти не связано с субъективным и объективным миром, а грамматическая связь наиболее прямо показывает отношение между языковыми единицами. Грамматические значения являются взаимоисключающими, например, значение множественного или единственного числа и падежи у существительных или лично-числовые значения глагола. Такое свойство исключения заставляет аффиксы при присоединении к производящему глаголу добавлять некоторое грамматическое значение и удалять элементы, ему противоречащие.

Результаты

На уровне аффиксов также существуют явления синонимии и многозначности, которые существуют и на лексическом уровне. На лексическом уровне синонимы могут проявляться во всех семемах различных слов, а также в одной или нескольких семем различных слов (Чжан Цзяхуа, 2016: 71). Однако, поскольку аффиксы не обладают собственной номинативной функцией, реализация их синонимии и многозначности может происходить только при соединении с корнем.

I. Противопоставление синонимичных значений

Синонимичные приставки и многозначные приставки накладывают ограничения на значение корня, синонимия приставок здесь проявляется наиболее ярко. Например, приставки *за-* и *по-* являются инхоативными, но имеют разные значения. *За-* часто требует, чтобы корень обозначал однородную, неограниченную деятельность, приставка маркирует начало этой деятельности (*закурить*), а *по-* обычно сочетается с глаголами, обозначающими целенаправленную движение, эта приставка имеет значение начала или реализации целенаправленного движения (пойти).Если корень слова имеет эти два значения, то две синонимичных приставки можно комбинировать с разными семантическими компонентами одного и того же глагола, при этом будут образовываться глаголы с разными семантическими характеристиками. Например, в семантике глаголов движения, таких как *скользить* и *скакать*, есть два важных компонента: характерный способ и направленность этого движения. В зависимости от того, какой семантический компонент является основным, такой тип глаголов может выражать как ограниченные, так и неограниченные двигательные процессы, то есть комплекс с *по-* выражает направленность движения, а комплекс с *за-* будет выражать само движение с некоторой характерной особенностью, например *поскакалк дому*, *заскакална одной ноге*.

Многозначная приставка *про-* имеет пространственное и временное значение. «В пространственных приставочных глаголах это движение, интерпретируемое как однонаправленное (*идти, нести, скользить, шагать* и т.д.), а во временных – это процесс, состояние или действие, интерпретируемые как деятельность, которые происходят в течение некоторого времени (*бегать*, *думать, любить, совещаться, спать* и т.д.)» (Кронгауз, 2005: 182). У приставки в ее пространственном значении более строгие ограничения на корень, чем во временном значении, причина тому в том, что во временном значении она требует однонаправленного физического движения, но не любая деятельность приводит к смене положения в пространстве, в то время как движение во времени не зависит от действий.

II. Совмещение разных значений

1. Значение части пространства и отрезка времени

Традиционно структура и употребление глаголов с приставкой *про- пройти (пробежать, проехать, провезти...) 1 километр, проходить (проездить, провозить, проспать, проработать...) 1час* трактовались по-разному. Первая группа выражает значение преодоления пространства, вторая группа – наполнение времени.

Для первой группы пространство предстает как некоторый фрагмент, а действие рассматривается как направленное движение. У переход-

ных глаголов пространственное значение в русском языке реализуется нехарактерными генетивом и аккузативом, например, *пронести бревно ещё метров пять и бросить на землю.*

Вторая группа глаголов описывает период времени, в который действие было завершено. При переходным глаголах существительные в аккузативе, выражающие время, могут занимать второе место: *Пётр прорубил дрова весь день* (Ср. без приставки *Петр рубил дрова весь день*).

2. Место, время и их скрытое содержание

В предложениях *проехать Мытищи* и *А теперь посмотрели налево: мы проезжаем памятник архитектуры четырнадцатого века* реализуется значение движения в пространстве, но пространство осмысляется не как некий фрагмент, а как точка, через которую проходит движение. Когда такая точка является целью движения, то также может возникать скрытое значение «пропустить». Именно поэтому возникает двусмысленности в словосочетании *проехать Мытищи.* В предложении *Ну вот, Мытищи проехали, скоро Москва* проявляется только чистое пространственное значение. А в предложении *Как ты ухитрился проехать Мытищи, я же тебе говорил: «Пятая остановка»* речь идет не только о движении мимо некоторой точки, но и о том, что она была пропущена. В предложении *Я проехал свою остановку* однозначно есть скрытый смысл «пропустить», поскольку слово *свой* подчеркивает, что пропущенная точка была целью движения.

Аналогичный смысл есть и у приставки *про-* во временном значении. Словосочетание *проспать солнечное затмение* значит «пропустить солнечное затмение», которое случилось в период сна. Предложение *Студент проспал лекцию* является двусмысленным, оно включает в себя идею времени как точки и как интервала. Если мы говорим о точке, то предложение значит, что студент не был на занятии, поскольку он спал, когда оно началось. Время занятия или время его начала понимаются как точка, которая в том числе включает отрезок, занятый сном. Если есть значение периода времени, то это предложение означает, что студент находится в аудитории, но спал во время занятия. Занятие используется как время для сна. Неоднозначность может быть устранена различными способами, например, слова весь, целый подчеркивают значение занятия как временной охвата, то есть занятие интерпретируется как временной интервал: студент проспал весь лекцию.

3. Контекстные варианты значения времени

Следствием того, что время оказывается заполнено, является невозможность одновременного протекания другого действия. Если прямое дополнение – это деятельность (обед, урок), то последствие (или скрытый смысл) может стать эксплицитно выраженным смыслом, например, пробегать обед, проболтать урок значит «делая что-либо во время Y, пропустить Y (не завершить Y)». В этой ситуации соединение смысла глагола, существительного и приставки дают новый смысл: потратить время не на то, что нужно.

По анализу приставки *про-* видно, что значения многозначных приставок могут сосуществовать, их способность присоединяться к словам связана с конкретным лексическим значением этих слов, при реальном общении конкретная реализация значения приставки иногда полностью определяется контекстом.

Выводы

В традиционной лингвистике «в исследованиях русского словообразования и морфемики ученые в основном используют дискриптивные методы для описания всех морфем, выделенных в языке, но содержание и перспектива описания различны» (Линь Чунъзе, 1999: 64). В этой статье мы провели более всесторонний обзор семантики и ее влияния на процесс словообразования с точки зрения внутренней семантики производных слов. Кроме семантического влияния, деривационный процесс влияют и на синтаксис лексики (Пазельская, 2009: 376-377). В исследовании мы обнаружили, что аффиксы, лишенные собственной номинативной функции, обладают семантическими элементами, присущими национальной культуре, например, Линь Чунъзе указал: «Существование огромного количества русских аффиксов и их широкое распространение оказывают большое влияние на семантическое соответствие между русскими и китайскими словами» (Линь Чунъзе, 2006: 76). Теперь уже существуют работы по исследованию культурно-семантической разницы между синомичными словами и идиомами (Гладкова, 2010: 225-243). Более глубокое исследование смежных аспектов станет полезным дополнением к современной семантике и даже исследованиям национальной культуры.

Литература

Баранов А.Н. Внутренняя форма как фактор организации значения дискурсивных слов. / А.Н.Баранов // Труды международного семинара Диалог'98 по компьютерной лингвистике и ее приложениям. Т. 1. Казань, 1998.–15с.

Гладкова А. Русская культурная семантика: Эмоции, ценности, жизненные установки. /Анна Гладкова. – М.: Языки славянских культур, 2010.–225-243с.

Зализняк Анна А. Многозначность и её представление в языке. /Анна А.Зализняк. – М.: Языки славянских культур, 2006.–339с.

Козинец С.Б. Деривационные возможности словообразовательной метафоры // Известия Саратовского университета. 2008. Т. 8. Сер. Филология. Журналистика, вып. 2. – 8-13с.

Кронгауз М.А. Семантика./М.А. Кронгауз.–М.: Издательский центр «Академия», 2005.–182 с.

Линь Чунъзе.Семантические проблемы сочетания морфем. // Вайюй сюэкань. 1999 (2).– 62-66 с.

Линь Чунъзе. Описательные и функциональные методы в морфемике. // Вайюй сюэкань. 2006 (6).– 76-78 с.

Лопатин В.В., Улуханов И.С. Словарь словообразовательных аффиксов современного русского языка. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2016. – 25с.

Пазельская А.Г.Модель деривации и синтаксическая позиция отглагольных существительных по корпусным данным. / Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам ежегодной Международной конференции «Диалог 2009». Вып. 8 (15). – М.: РГГУ, 2009. – 376-377 с.

Попова Т. В. Деривационно-семантическое пространство русского глагола: докт. дис. – Екатеринбург, 1998.– 5 с.

Розенталь Д.Э. Современный русский язык. / Д.Э. Розенталь, И.Б. Голуб, М.А. Теленкова – 11-е изд. – М.: Айрис – пресс, 2010. – 163 с.

Русская грамматика. /Академия наук СССР институт русского языка. – М.: Наука, 1980.–133 с.

Синь Делин, Чжан Хуйсэнь, Хуа Шао. Грамматика русского языка. /Синь Делин, Чжан Хуйсэнь, Хуа Шао – Пекин: Издательство «Преподавание и изучение иностранных языков», 1999. – 96 с.

Чжан Цзяхуа. Аспектология современного русского языка. /Чжан Цзяхуа.–Пекин: Издательство «Вышее образование», 2004. – 4 с.

Чжан Цзяхуа. Современный русский язык. Обновленный теоретический курс. / Чжан Цзяхуа. – Пекин: Издательство «Шанъу иншу гуань», 2016. – 71с.

Хуа Шао.Язык: Меридианы и параллели. /Хуа Шао. –Пекин: Издательство «Шанъу иншу гуань», 2003. – 25с.

References

Baranov A.N. (1998) Vnutreniaia forma kak factor organizacii znacheniia diskursivnyh slov [Internal form as a factor in the meaning organization of discourse words].Proceedings of the International Symposium"dialog'98"on computer linguistics and its applications.V.1. Kazan, 15 p. (in Russian)

Gladkova A.(2010) Russraia kuljturnaia semantika: emocii, cennosti, zhiznennye ustanovki [Russian cultural semantics: emotion, values and attitude]. M.: Slavic culture and language,225-243 p.(in Russian)

ZaliznyakAnna A. (2006) Mnogoznachnosmj i ee pregstavlenie b iazyke [Polysemy and its expression in language].M.: Slavic culture and language, 339 p.(in Russian)

Kozinets S.B. (2008) Derivacionnye vozmozhnosti slovoobrazovateljnoi metafory [Derivational possibilities of word-formation metaphor]. T. 8. Ser. Philology. Journalism, vol. 2, 8-13 p. (in Russian)

KrongozM.A.(2005) Semantika [Semantics].M.: "College" publishing center, 182p. (in Russian)

Lin Chunze (1999) Yusu zuheshi de yuyi wenti [Semantic problem of morpheme combination]. Foreign language research, Issue 2, 62-66p. (in Chinese)

Lin Chunze (2006)Yusuxue zhong de miaoxie yu gongneng fangfa [Description and functional methods in morphemics].Foreign language research, Issue 6, 76-78p. (in Chinese)

Lopatine V. V., Ulukanov I.C. (2016) Modern Russian word formation affix dictionary// M: Publishing center "azbukovnik", 25p. (in Russian)

Pazelskaya A.G. (2009)Modelj derivacii i sintaksicheskaia poziciia otglagoljnyh suschestviterljnyh po korpusnym dannym [Derivation model and syntactic position of verbal nouns based on corpus data].Computational Linguistics and Intellectual Technologies. Papers from the Annual International Conference "Dialogue 2009". Issue 8 (15).M.: RGGU, 376-377 p. (in Russian)

Popova T.B.(1998) Derivacionno-semanticheskoe prostranstvo russkogo glagola [On derived semantic space of Russian verbs]. Doctoral Dissertation,Yekaterinburg, 5 p. (in Russian)

Rosental D.E.,Golub I.B., Telenkov M.A. (2010) Sovremennyu russkuu iazyk [Modern Russian language]. – 11th ed. M.: Airis – press, 163 p. (in Russian)

Russkaia Grammatika [Russian Grammar]. (1980) Russian Institute of the Soviet Academy of Sciences. M: Science, 133 p. (in Russian)

Xin Delin, Zhang HuiSen, Hua Shao.(1999) Eyu yufa [Russian grammar]. Beijing: Foreign language education and Research Press, 96p.(in Chinese)

Zhang Jiahua. (2004) Xiandai eyu tixue [Aspects of modern Russian language].Beijing: Higher Education Press, 4 p. (in Chinese)

Zhang Jiahua. (2016) Xinshidai eyu tonglun (shagnce) [Modern Russian language. Updated theoretical course.(Volume I)]. Beijing: Commercial press, 71p. (in Chinese)

Hua Shao. (2003) Yuyan jingwei [Language: Meridians and Parallels]. Beijing: Commercial press, 25 p. (in Chinese)

2-бөлім

ӘДЕБИЕТТАНУ

Section 2

LITERARY CRITICISM

Раздел 2

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

IRSTI 17.09.91 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph20

Z.Q. Bysengaly , Weining Xie*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: xieweining@yandex.ru

THE RISE OF THE NOVEL IN KAZAKH LITERATURE

As one of the most important literary genres, the novel of new characteristics first emerged in Kazakh literature at the beginning of the twentieth century. However, early Kazakh novels have been questioned for their short length and immaturity in composition over the years. In the Soviet period, some scholars even suggested that the works before the October Revolution, such as Jamal the Unfortunate, Kalyn Mal, Girls Let's Have a Look, Beautiful Kamar and Sorrowful Mariam were not novels in real terms. In response to these questions, our article attempts to reinterpret prerevolutionary Kazakh novels from a new perspective and reveal their unique artistic value. With the help of Ian Watt and Michael Mckeon's theories of the novel, our article re-examines the prerevolutionary Kazakh novels in terms of narrative, language, and thoughts, using historical and inductive methods. Our textual analysis proves that realistic narrative, prose language, and enlightenment thoughts are the main contributions of prerevolutionary Kazakh novels to Kazakh literature and the fundamental reasons they can be recognized as novels.

Key words: prerevolutionary Kazakh novels, Kazakh literature, enlightenment thoughts, realism.

З.Қ. Бисенғали*, Вэйнин Се

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: xieweining@yandex.ru

Қазақ әдебиетіндегі роман жанрының өрлеуі

Роман әдебиеттегі маңызды жанрлардың бірі деуге болады. Қазақ әдебиетінде жаңа сипатты роман ХХ ғасырдың басында пайда болды. Алайда, ұзақ жылдар бойы қазақ романдарының көлемі қысқа және композициясы жетілмеген деген пікірлер айтылып келді. Кеңес дәуірінде кейбір ғалымдар көзқарасы бойынша қазан төңкерісіне дейінгі «Бақытсыз Жамал», «Қалың мал», «Қыз көрелік», «Қамар сұлу», және «Мұңлы Мариям» секілді шығармалар нақты мағынада роман емес деген пікірлер де айтылды. Осы сұрақтарға жауап ретінде біздің мақалада жаңа сипатты қазақ романдарын дәстүрлі көркемдігін жаңа көзқараспен қайта қарастыруға және олардың бірегей көркемдік құндылығын ашуға әрекет жасалады. Ян Уотт пен Майкл Маккеонның роман теорияларын қолдана отырып, біздің мақаламызда Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ романдары тарихи және индуктивті әдістерімен зерттелді. Олар баяндау әдісі, тіл және ой-санасы бейнелеу ерекшеліктері тұрғысынан қарастырылады. Көркем мәтінді талдау арқылы Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ романдарының қазақ әдебиетіне қосқан негізгі үлесі реалистік баяндау мен басқа да бейнелеу тәсілдерін қолдануы бағытында талданады. Көркем проза тілін ағартушылық-демократтық ойлады суреттеуде шебер қолданылатыны дәлелденеді. Бұл шығармалардың роман жанры талаптарына сай екендігі нақты талдаулар арқылы көрсетілді.

Түйін сөздер: қазан төңкерісіне дейінгі қазақ романдары, Қазақ әдебиеті, ағартушылық ойлар, реализм.

З.К. Бисенгали*, Вэйнин Се

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: xieweining@yandex.ru

Возникновение романа в Казахской литературе

Роман – один из важнейших жанров в литературе. В казахской литературе новый характерный роман появился в начале ХХ века. Однако в течение многих лет были высказаны мнения о том, что у казахских романов короткий объем и несовершенная композиция. В советское время некоторые ученые утверждали, что такие дореволюционные произведения, как «Несчастная Жамал», «Калым», «Смотрины», «Красавица Камар» и «Печальная Мариям» не были романами в реальном смысле. В ответ на данные вопросы наша статья пытается пересмотреть традиционное художественное оформление казахских романов и раскрыть их уникальную художественную ценность. Казахские романы, написанные в период до Октябрьской революции,

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

рассматриваются в работе с точки зрения исторического подхода и индуктивного метода. С этой целью автором используются теории романа Яна Уотта и Майкла Маккеона. Проводится анализ особенностей авторского мышления, повествования и языка. Анализ текста показывает, что основной вклад новых казахских романов в казахскую литературу состоит в их реалистическом повествовании и других изобразительных приемах. Доказано, что язык художественной прозы искусно используется в изображении просветительно-демократического мышления. То, что эти произведения соответствуют требовании жанра романа, было продемонстрировано путем детального анализа.

Ключевые слова: дореволюционные казахские романы, Казахская литература, идеи просвещения, реализм.

Introduction

As Mikhail Bakhtin once remarked, that the great heroes of literary and language "turn out to be first and foremost genres," and the "trends" and "schools" are "but second – or third rank protagonists" (Bakhtin, 1981: 7). Indeed, genres have always been one of the most critical themes in literary researches. The field of genre studies blossomed in the twentieth century and witnessed a series of widely respected works such as Vladimir Propp's Fairy Tale Transformations, Rosalie Colie's Genre-systems and the Functions of Literature, Tzvetan Todorov's The Origin of Genres, and so on. However, no matter how many works are dedicated to genre studies, researchers' attention has always been focused on the novel, which is "the sole genre that continues to develop, that is as yet uncompleted" (Bakhtin, 1981: 3). Since the novel as a genre is still developing, let's not predict what it will be in the future, but concentrate instead on tracing the novel's birth in our literature.

There are thousands of definitions of the novel in literature studies, but none of them can define it precisely, nor do they agree with each other; Someone says novels are "a book-length fictional prose narrative" (Quinn, 2006: 293), while the others claim, "the novel disregards the constraints that govern other literary forms, and acknowledges no obligatory structure, style, or subject-matter" (Baldick, 2001: 173). Maybe we have to agree with Cuddon that "If proliferation is a sign of incipient death, then the demise of the novel must be imminent" (Cuddon, 2013: 478). As a result, any attempt to confirm the birth of the novel by definition will end up in vain because works that satisfy some of the definitions must violate the others simultaneously, and the problem is that none of them endorses absolute authority.

When it comes to Kazakh literature, it will be even more complicated to find out the first novel as different versions of the History of Kazakh Literature have different sayings about it. For example, most scholars of the Soviet period, including B. Shalabaev, S. Khirabaev, and B. Kenzhebaev, agree that the novel Kalyn Mal (Dowry) is the first Kazakh novel. Scholars today tend to attribute the wrong view about the first Kazakh novel to the ban on the publication of the novel Jamal the Unfortunate during Soviet times. However, they ignore the fact that, at the beginning of the twentieth century, when scholars could discuss Jamal the Unfortunate publicly, some of them had already questioned its status as the first Kazakh novel. Akhmet Baitursynov, the founder of Kazakh literature study, once affirmed, "Although Mirzhakyp's Jamal the Unfortunate is described as a novel, it is closer to a long story due to its short length" (Baitursynov, 2003: 166).

Baitursynov pointed out a common problem of early Kazakh novels, that is, their short length. This problem is not only seen in the novel Jamal the Unfortunate but also can be found in other prerevolutionary works. However, in existing Kazakh literature studies, we can not find any explanations of the reason why these works are taken as novels despite their short length. "There used to be no novel in Kazakh literature. The first one of us to write a novel was Mirzhakip Dulatov. His novel Jamal the Unfortunate was published in 1910" (Bokekhan, 2010: 255), affirmed Alikhan Bokhekan in 1914, as if the birth of the first Kazakh novel was self-evident. The only exception is perhaps the 10-volume "History of Kazakh Literature" published in 2010, which offers us an answer by making the following statement

Taiyr Zhomartbaev's Girl Let's Have a Look is a novella-level work in length. However, in the researches of literary critics such as Mukhtar Auezov, Beisenbai Kenzhebaev, Kaltai Mukhamedzhanov, Belgibai Shalabaev, this level of work at the beginning of the twentieth century, to be precise, Mirzhakip Dulatov's Jamal the Unfortunate, Taiyr Zhomartbaev's Girls Let's have a look, Spantiar Kopeev's Kalyn Mal (Dowry), Sultanmakhmut Toraigyrov's Beautiful Kamar, Shakarim Kudaiber-

diev's Adil and Maria, and Mukhametsalim Kashimov's Sorrowful Mariam are all studied as novels according to the author's definition. (Egeubaev& Ismagulov, 2006: 241)

This statement identifies the problem but fails to provide a reasonable answer. By saying this, we do not deny that the author's own opinions can serve as important evidence for our judgment. Somehow, it is not academic rigor to base our judgment solely on authors' words. Although Dulatov claims in the preface of the work that Jamal the Unfortunate is a novel, Toraigalov also asserts in his novel Whose Fault that "Now there isn't the novel and its critic; then it will be" (Toraigalov, 2006: 65). Or let's put it differently, if the publisher happened to miss the first few pages of Jamal the Unfortunate, making us unable to read the writer's own definition, can we still say that Jamal the Unfortunate is a novel? In the end, all of these arguments end up owing discrepancy between early Kazakh novels and the novels in the modern sense to the immaturity of the former.

Our article must be severely mistaken if it is regarded as an attempt to overturn the saying that Jamal the Unfortunate is the first Kazakh novel. On the contrary, we believe in the correctness of scholars' judgments. However, in our point of view, the reason why these novella-level works can be taken as novels doesn't lie in any definitions but their differences from previous Kazakh literary works. As Dennis Walder once remarked, "Genres can be interpreted through their formal characteristics, or in terms of their historical context, or both" (Walder, 1995: 5). The genre of early Kazakh novels should be interpreted by their specifics or historical context, rather than scholar's claims or writers' own opinions. The purpose of our article is to find out the characteristics of early Kazakh novels, proving that their identification as novels is not a tolerance of their creative immaturity but a recognition of their artistic achievements.

Material and Methods

Our article attempts to clarify the rise of Kazakh novels, an issue that has been studied by many scholars but remains unclear. It seems that each one expressed a supposedly self-evident conclusion, which can be neither proved nor refuted. There is no denying that the birth of the novel is not a new topic in Kazakh literature studies. Still, so far, researchers have paid too much attention to specific works and ignored the critical question of why they can be characterized as novels.

In our opinion, the answer to this question is central to the rise of the novel in Kazakh literature. After all, if we take the author's words as the only basis for classifying their works' genre, we will fail to respond to the questions raised against early Kazakh novels and underestimate their great significance to Kazakh literature. Such short works as Jamal the Unfortunate can be called novels because they are fundamentally different from previous literary works in narrative methods, language, and thoughts.

The earliest research on the Kazakh novels can date back to 1914 when Alikhan Bokeikhan published an article in the magazine Aikap called "What is a novel?" Since then, the social background at the beginning of the twentieth century, the writers' biographies, characteristics of the novel as a genre, the themes, content, and narrative techniques of novels all have been studied to some extent. But when it comes to what makes works like Jamal the Unfortunate so different from its predecessors and why the first Kazakn novel is considered to be Jamal the Unfortunate rather than the other literary works, the existing studies are either too vague or too general.

The novel is a grand theme in literary studies, and critics from around the world have contributed a large number of theories of the novel over the years. Their studies have provided us with a rich methodological basis. In particular, contemporary literary critics incorporate multiple perspectives such as structuralism, psychoanalysis, feminism, modernism, and postmodernism into their theories of the novel. However, since our article focuses on the origins of the Kazakh novel, it is based on the theoretical model, drawn primarily from Ian Watt's "The Rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding" as well as Michael McKeon's "Rethinking the Rise of the Novel." The methodology they used to study the rise of the novel in English literature could offer new insights into the reevaluation of early Kazakh novels.

The peculiarity of Watt's theory is that he neither defines Defoe, Richardson, and Fielding's work by existing definitions of the novel, nor does he rely on authors' own interpretations. In his opinion, the reason why Defoe, Richardson, and Fielding's works are taken as novels is that these writers "make an extremely significant break with tradition" (Watt, 1957: 15), evidenced by the Realism in their works as well as the emphasis on time, space, and individual life. Watt's theory not only clearly points out the characteristics of the first novels in British literature but also uncovers the great changes in

philosophical thoughts and social consciousness behind the novels.

Ian Watt's theory opened up new ideas for the study of the novel and received considerable attention in academic circles. Subsequently, another famous literary critic, Michael McKeon, further complemented Watt's study by putting forward "questions of truth" and "questions of virtue" (Mckeon, 2000: 383), indicating not only the rise of new philosophical ideas but also the decline of old social consciousness in the process of the rise of the novel.

Although there are lots of differences between the first British novels and Kazakh novels at the beginning of the twentieth century, Watt and McKeon's methodology of defining the rise of the novel by its aesthetic and philosophical characteristics can be undoubtedly applied to our research. Moreover, revealing the specifics of early Kazakh novels also requires historical and inductive methods. The former enables us to understand the traditions of Kazakh literature, developed over the last few centuries. The latter helps us to find out the characteristics of early Kazakh novels. Through historical and inductive methods, we analyze and generalize the Kazakh novels of the early twentieth century represented by Mirzhakip Dulatov's Jamal the Unfortunate in the context of the development of Kazakh literature. In our opinion, their breakthrough in tradition, such as realistic narrative, the prose style of language, and enlightenment thoughts can serve as the fundamental reason for their becoming novels.

Literature Review

As a problem of enduring significance, the early Kazakh novels have been studied from almost every aspect over the years. For example, S. Mukanov's "Kazakh Literature of the 20th Century" (1932), B. Kenzhebaev'S "Democratic Writers of the Kazakh People in the Early Twentieth Century" (1958), B. Shalabayev's "History of the Essays in Prerevolutionary Kazakh literature" (1958), A. Derbisalin's "Kazakh Democratic Literature Before the October Revolution" (1966), B. Kenzhebaev's "Kazakh Literature at the Beginning of the 20th Century" (1976), Sh. Eleukenov's "From Folklore to Novel-Epopee" (1987), B. Mamraev's "Kazakh Literary Relevance of the Early Twentieth Century" (1991), T. Kakishev's "Kazakh Literature of the 20th century" (1994), R. Nurgali's "the Golden Age of Kazakh literature" (2002), O. Abdimanuly's "Kazakh Literature at the Beginning of the 20th century" (2010), and Z. Beisengaliyev's "Kazakh Prose at the Beginning of the Twentieth Century: On the Way to the New Novel" (2010). These studies provide us with a broad perspective and a solid foundation for exploring the formation process and aesthetic characteristics of early Kazakh novels.

Furthermore, lots of research also focuses on the writers of early Kazakh novels, for example, M. Absemet's "the Return of Mirzhakyp" (1995), S. Kirabaev's "Spandiyar Kobeev" (1958), E. Saduakasov's "S. Kobeiuly's Legacy" (1991), B. Kenzhebaev's "The Problem of Research and Recognition of Sultanmakhmut Toraigyrov" (1969), and A. Espenbetov's "Sultanmakhmut Toraigyrov" (1992). These researches provide us with comprehensive materials of the background and motivation of the rise of the Kazakh novels.

Results and Discussion

According to some scholars, Realism is a mode, which first emerged in Rembrandt's works when he refused to idealize his subjects. In 1856 some French critics published a journal called Realism, marking the consecration of Realism as a special literary term. It will be challenging to find another concept that suggests more and signals less than "realism." As Mathew Arnold once said, "Everywhere there is connection, everywhere there is illustration: no single event, no single literature, is adequately comprehended except in relation to other events, to other literatures" (Arnold, 2015: 50). So as to Realism, which not only appeared in literature but in fine art, music, and philosophical sphere as well. Our article is preoccupied with the Realism in literature, which spread from the French novelists and soon passed to all over the world. In our opinion, it is Realism, a concern to render the concrete life of a given time and space, that distinguishes Dulatov's Jamal the Unfortunate from all the Kazakh epic literary works before it. The Realism represented in Jamal the Unfortunate and recurs in its contemporary works such as Beautiful Kamar and Kalyn Mal has marked a new stage of Kazakh literature and proclaimed the rise of the Kazakh novel.

Before we begin our analysis of Realism in early Kazakh novels, we must first define what Realism is. This is not an easy question to answer, bearing in mind that even today it remains unresolved at the philosophical level, and in literature, the situation is not much better. Yet, it is a crucial question for the study of modern novels because in some circumstances, the definition of Realism determines the birth of the novel. For example, M. Qarataev once

asserted, "Before the revolution, narrative prose in Kazakh literature was mainly in the framework of short stories and did not reach the level of a realistic novel. Beautiful Kamar and Kalyn Mal, which are called novels, are not novels in real terms, but stories" (Qarataev, 1965: 237). Clearly, Qarataev came to this conclusion because he defined the novel by referencing the criterion of Socialist Realism, which is more of an idealized realistic art with the depiction of communist values.

However, despite multiple claims about what Realism actually is, there is no denying that representing the real world should be the general criterion of Realism. Authors of the ninth edition of A Glossary of Literary Terms claimed, "Realism is said to represent life as it really is," and the novelists we identify as realists must "render their materials in ways that make them seem to their readers the very stuff of ordinary experience" (Abrams & Harpham, 2009: 303). And in the book Key Concept in Literary Theories, critics also agreed that realism "describes a common tendency from the early nineteenth century onwards to represent real-life in fiction and painting and to do so using common conventions of representation" (Wolfreys, Robbins & Wolmack, 2006: 85). In this sense, Jamal the Unfortunate and his contemporaries can be considered the first realistic narrative proses in Kazakh literature.

Before the twentieth century, Kazakh literature was dominated by folklore, whose content often combined reality and legend and whose plots overlapped with each other. The Realism in Kazakh literature is supposed to first emerge in Abai's prose. However, it was Dulatov and his contemporaries who first applied it to narrative prose. Whatever later literary critics may say about the maturity of their works, there is no doubt that early Kazakh novels already had a realistic style. According to Mirzhakip Dulatov's biography, Jamal's story is taken from Dulatov's personal experiences. In 1908, when he was teaching at the village school in Kokshetay, he heard about the tragic experience of a girl named Jamal. Out of great sympathy for the girl, Dulatov wrote about her experience as Jamal the Unfortunate. Again M. Kashimov wrote in the preface of the novel Sorrowful Mariam that, "The sorrowful Mariam mentioned here is an event that I have personally experienced from beginning to end" (Kashimov, 2014:119), indicating the realistic style of his work.

We can see the Realism in early Kazakh novels through the writers' treatment of time. Before Jamal the Unfortunate, Kazakh literature, both written and oral, rarely had a clear indication of time. The representation of time in Kazakh epics tends to be very vague. For example, in the lyric epic Kyz-Zhibek the author does not specify the time when the story takes place but only says in general that the story takes place in the past. Even in historical epics such as "the History of Tole Bi" the time is also simplified to be "in earlier times, within the people in the past" (Qorabai, 2009: 9). This kind of situation remains unchanged until the publishing of Jamal the Unfortunate. Dulatov wrote: "the last winter" (Dulatuly, 2013:101) in the first chapter of the novel, which clearly indicates the time of the story, making the time in the work to be infinitely close to the time of our present life.

Moreover, the passage of time in early Kazakh novels appears to be much more objective and realistic than in the Kazakh literature of the past. Unlike the protagonists of heroic epics, who can be gestated for several years, often abnormally, in their mother's body, and once born, grow up unusually fast, Jamal's birth and growth follow the general rules of time. The novel begins with Jamal's birth and depicts how she starts her studies at the age of nine and falls in love with Gali at the age of seventeen, giving a sense that she is a person who does exist in real life. Similarly, in the novel Beautiful Kamar, time passes as if it was in the real world. Kamar's falling love with Akhmet, her marring to the landlord Nurym and her illness, everything in the novel is depicted in chronological order. Particularly noteworthy is the end of the novel, where Toraigylov deliberately mentioned the time after describing Akhmet's plunging of the dagger into the shaman's body. The last sentence of the novel, "It was a Friday evening" (Toraigylov, 2006: 64), proves that the author pays more attention to time than his predecessors. In a word, time plays an essential role in the composition of Dulatov and his contemporaries' works, distinguishing them from those of their predecessors.

Early Kazakh novels also differ from previous Kazakh literary works in their location settings. Kazakh narrative literary works before the twentieth century tend to emphasize the tribe of the protagonists rather than the geographic location where the story takes place. For example, in heroic-epic Batyr Olzhabai from the Middle Zhyz, the author mentioned the ethnic origin of the hero rather than the geographical location where his heroic deeds takes place. Sometimes indicating locations is to introduce the tribe of the protagonists; for example, in lyric-epic Kyz-Zhibek description of the location goes like "On the backside of Ural mountains, near

the river Shybyk, there was a tribe called Kypchak" (Qosan, 2008: 28).

However, in early Kazakh novels, locations are described more precisely, with distinct administrative and geographical attributes. M. Dulatov begins Jamal the Unfortunate by specifying the location of the story, down to the exact village and pasture. As the plot proceeds, readers can even draw a map of Jamal and other protagonists' movements. According to Dulatov's description, Jamal and Gali elope to a city 120 versts away from their village. At the end of the novel, Jamal gets lost in a snowstorm and is found half a verst from the main road. All these details show the essential role of geographic location in the author's plot planning.

It is not difficult to see from such works as Kalyn Mal and Girls Let's have a Look that Kazakh writers of the early twentieth century have developed a new understanding of space, which is different from their predecessors. At the beginning of the novel Kalyn Mal, through the eyes of landlord Torlykor, the author depicts the interior layout of the yurt in a very detailed way. This perspective rarely appeared in Kazakh literature before. In the novel Girls Let's Have a Look, all cities mentioned by the author, such as Semipalatinsk, Paris, London, and Berlin, are true and testable. Moreover, despite the fairytale motifs of the novel, the author makes relatively realistic estimates of the transportation required to reach these places. All above proves that the Kazakh intellectuals of the early twentieth century have already had a considerable spatial awareness and took location as an essential part of their narrative.

The realist tendency of time and space is only one of the important signs of the rise of the novel in Kazakh literature at the beginning of the twentieth century; in fact, works of this period also developed significantly in terms of language. Although Abai is known as the founder of the modern written Kazakh language, it was undoubtedly the early twentieth-century Kazakh novelists, led by M. Dulatov, who developed the contemporary written Kazakh language in their works. As a follower of Abai and Baitursunov, Dulatov has an aspiration to perfect the written Kazakh language. Compared to his predecessors, Dulatov used fewer foreign words in Arabic or Russian in his works, making his narrative as fluent and accessible as possible while maintaining the purity of the Kazakh language.

Before the publication of Jamal the Unfortunate, Kazakh literature, both written and oral, was mainly presented in verse. However, by the early twentieth century, the society in which the writers lived had changed considerably. In the late nineteenth and early twentieth centuries, the schools built by the tsarist government gradually produced an increasing readership for the society. Meanwhile, the publishing boom and the emergence of cities also enabled the printing and distribution of books, leading to a radical change in the ways in which literary works are received. Kazakh people who lived nomadically on the steppes for generations started to shift from listening to books to reading books; consequently, prose narrative gradually replaced verse and became the mainstream of Kazakh literature. Although traces of folklore, such as Aitys, remain in early Kazakh novels, narrative prose has become the dominant mode of expression in these works. Kazakh novels of the Soviet period were indeed more mature in their language and composition techniques, but the change in narrative language should be dated back to Jamal the Unfortunate, which served as one of the most important signs of the birth of the Kazakh novel.

Finally, compared with previous Kazakh literary works, the major characteristic of M. Dulatov and his contemporaries' works is their enlightenment consciousness, which is also an important feature of modern novels. The Kazakh intellectuals of the early twentieth century attacked gender inequality and urged for social progress, setting exposure of social problems as the primary goal of novels. When recalling his writing experience, S. Kopeev mentioned, "There was a view that the only way to fight against ignorant, antiquated and blind feudal customs is to inspire the people's wisdom, educate children, and teach people to read, so that they can become civilized. In the past, I was also one of the supporters of this view. However, after being a teacher for eight to nine years, I firmly believe that education is not enough to fight against feudal customs. Here the struggle seems to need some weapons that can have a greater impact on people's consciousness. On the road to achieve this goal, I have been exploring and finally determined that literature is one of the most suitable weapons of enlightenment" (Kopeev, 1960: 246). In order to enlighten the masses, Kazakh intellectuals at the beginning of the twentieth century wrote such works as Jamal the Unfortunate, Kalyn Mal, and Beautiful Kamar, which so profoundly reflected the social inequalities that moved many women readers to tears. Therefore, in our opinion, works we mentioned above have already acquired the characteristics of modern novels in terms of progressive ideology and serve as the beginning of Kazakh novels.

Conclusion

In the Soviet period, there were different opinions about the beginning of the Kazakh novels. After Kazakhstan declared its independence, scholars affirmed Jamal the Unfortunate as the first Kazakh novel. However, early Kazakh novels have been questioned for their immature style and short length for years. The question of why early Kazakh novels are taken as novels without meeting the contemporary definition of the novel has not yet been fully answered.

In this article, with the help of classical theories of the novel, we try to find out the reason why literary works such as Jamal the Unfortunate, Kalyn Mal, Girl Let's Have a Look, Beautiful Kamar, and Sorrowful Mariam are recognized as the beginning of Kazakh novels. Our research shows that these works are considered to be novels not because literary critics had lowered the criteria for novels in view of the times when they were written. On the contrary, they are novels because they have the basic characteristics of modern novels in terms of narrative methods, language, ideas, and thoughts, which are fundamentally different from previous Kazakh literary works.

From the narrative perspective, the setting of time and space in early Kazakh novels is infinitely close to real life, marking the emergence of Realism in Kazakh narrative literature. In terms of language, writers of early Kazakh novels used more prose rather than verse to write their works. From the perspective of the idea and thoughts, the propagation of Enlightenment ideas became a common theme in early Kazakh novels, which reflects the modernity of these works. In conclusion, the realistic narrative techniques, the prose style of language, and the modern enlightenment ideas witnessed the rise of the novel in Kazakh literature, laying a solid foundation for the future development of the novel in Kazakh literature.

References

Bakhtin M. M. The dialogic imagination. Austin: University of Texas Press, 1981. – 443p.
Quinn E. A dictionary of literary and thematic terms (2nd ed.). New York: Facts on File, 2006. – 474p.
Baldick C. The concise Oxford dictionary of literary terms (2nd ed.). New York: Oxford University Press, 2001. – 280p.
Cuddon J. A. A dictionary of literary terms and literary theory (5th ed.). Oxford: Wiley-Blackwell, 2013. – 784p.
Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 206 б.
Бөкейхан Ә. Шығармаларының толық жинағы. Тоғыз томдық. 5-том. – Астана: Сарыарқа, 2010. – 557 б.
Егеубаев А, Ысмағұлов Ж. Қазақ әдебиеттің тарихы. Он томдық. 6-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2006. – 611 б.
Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. Екі томдық. 2-том. – Алматы: Ғылым, 1993. – 200 б.
Walder D. The realist novel. London: Routledge in association with The Open University, 1995. – 296 p.
Watt I. The rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1957. – 333p.
Mckeon M. Theory of the Novel: A historical approach. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2000. – 947 p.
Arnold, M. Culture and anarchy and other selected prose (2nd ed.) Oxford: Penguin Classics, 2015. – 443p.
Қаратаев М. Социалистік реализмнің қазақ прозасында қалыптасуы. – Алма-Ата: Наука, 1965. – 407 б.
Abrams M. H., Harpham G. G. A glossary of literary terms (9th ed.). Boston: Wadsworth Cengage Learning, 2009. – 393 p.
Wolfreys J., Robbins R., Wolmack K. Key concepts in literary theory (2nd ed.) Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – 190p.
Кәшімов М. Шығармалар Жинағы. – Алматы: Елтаным Баспасы, 2014. – 213 б.
Қорабай С. Бабалар сөзі. Жүз томдық. 57-том. – Алматы: Фолиант, 2009. – 360 б.
Дулатұлы М. Шығармалар жинағы. – Алматы: Өлке, 2013. – 288 б.
Қосан, С. Бабалар сөзі. Жүз томдық. 53-том. – Алматы: Фолиант, 2008. – 383 б.
Көпеев С. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1960. – 295 б.

References

Abrams, M. H., & Harpham, G. G. (2009) A glossary of literary terms (9th ed.). Boston: Wadsworth Cengage Learning.
Arnold, M. (2015) Culture and anarchy and other selected prose (2nd ed.) Oxford: Penguin Classics.
Baitursynov A. (2003) Adebiet Tanytqysh. [Literature research]. Atamura. (in Kazakh)
Bakhtin M. M. (1981) The dialogic imagination. Austin: University of Texas Press.
Baldick C. (2001) The concise Oxford dictionary of literary terms (2nd ed.). New York: Oxford University Press.
Bokekhan A. (2010) Shykharmalarynyn tolyq zhynagy. Togyz tomtyk. [Complete works]. Saryarka. vol. 5. (in Kazakh)
Cuddon J. A. (2013) A dictionary of literary terms and literary theory (5th ed.) Oxford: Wiley-Blackwell.
Dulatuly M. (2013) Shykharmalar zhynagy. [Collection of works]. Olke. (in Kazakh)
Egeubaev A, Ismagulov Zh. (2006). Qazaq adebiettyn tarikhy. On tomtyk. [History of Kazakh literature]. Kazinform. vol. 6. (in Kazakh)
Kashimov M. (2014) Shykharmalar zhynagy. [Collection of works]. Eltanym Publishing House. (in Kazakh)

Kopeev S. (1960) Tandamaly shygarmalary. [Selected works]. Kazakh State Publishing House of Literary Works. (in Kazakh)
Mckeon M. (2000) Theory of the Novel: A historical approach. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
Qaratayev M. (1965) Sotsyalistik realizmnyn Qazaq prozasynda qalyptasuy. [Formation of socialist realism in Kazakh prose]. Nauka. (in Kazakh)
Qorabai S. (2009) Babalar sozy. Zhuz tomdyk. [Words of ancestors]. Foliant. vol. 57. (in Kazakh)
Qosan S. (2008) Babalar sozy. Zhuz tomdyk. [Words of ancestors]. Foliant. vol. 53. (in Kazakh)
Quinn E. (2006) A dictionary of literary and thematic terms (2nd ed.). New York: Facts on File.
Toraigyrov S. (1993). Eki tomdyk shykharmalar zhynagy. Eki tomdyk. [Collection of works in two volumes]. Gylym. vol. 2. (in Kazakh)
Watt I. (1957) The rise of the novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
Walder D. (1995). The realist novel. London: Routledge in association with The Open University.
Wolfreys, J., Robbins, R., & Wolmack, K. (2006). Key concepts in literary theory (2nd ed.). Edinburgh: Edinburgh University Press.

IRSTI 17.01.45 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph21

E. Suleimenova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: elya_aman@mail.ru

ARCHETYPAL IMAGES IN THE NOVEL "NAKANUNE" BY I.S. TURGENEV

This article examines the archetypal images in the novel "Nakanune" ("On the Eve") by I. S. Turgenev. For a detailed analysis of them, it was necessary to study the poetics of the novel's title, the semantics of the characters' images, the functions of archetypes and mythologems in work.

Myths can be perceived as literature itself and as historical sources for subsequent creation of literary works. Some scientists regard such literary works as reworked myths. In the days of the Stoics and Epicureans, mythical stories were understood as allegories. The people, not being able to explain various phenomena, endowed them with their own properties. People perceived obscure, magical, strange phenomena as real, valid, and explained all this with ordinary human logic. And they perceived myths as allegory.

The interest in myths at the beginning of the twentieth century lies in human consciousness and interest in the topic: what our life is. And although the myth can sometimes be opposed to modernity, but it is he who allows us today to understand modern human life. Myths contain history, distorted facts, and experience, based on which we can develop our consciousness and build our lives.

The relevance of the article lies in the need for a detailed study of the mythopoetics of the novel by I. S. Turgenev "Nakanune" from new methodological positions, namely, in the aspect of the mythopoetic approach. It allows using methods of analyzing mythopoetics and considering the archetypes of character images, symbols and other details transmitted by the author with the help of mythologemes.

We tried not only to give the comments about mythological images of this novel, but also to study their aesthetic functions, and we tried explore the archetypal nature of the images and motives of the work together. For this work we used mythopoetic, semiotic, comparative and other methods.

Key words: mythopoetics of the novel, mythological subtext, archetypal images, mythological symbols, functions of mythologems.

Э. Сулейменова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: elya_aman@mail.ru

И.С. Тургенев «Накануне» («Қарсаңында») романдағы архетиптік бейнелер

Бұл мақалада И.С. Тургенев «Накануне» («Қарсаңында») романдағы архетиптік бейнелерді зерттелген. Оларды егжей-тегжейлі талдау үшін роман атауының поэтикасын; кейіпкерлер бейнесінің семантикасы; жұмыстағы архетиптер мен мифологемалардың қызметтері зерттеу қажет болды.

Мифтерді әдебиеттің өзі және әдеби шығармаларды кейінгі жасаудың тарихи көздері ретінде қабылдауға болады. Кейбір ғалымдар мұндай әдеби шығармаларды қайта өңделген мифтер деп санайды. Стоиктердің және эпикуршылардың дәуірінде мифтік әңгімелер аллегория ретінде түсінілді. Адамдар әртүрлі құбылыстарды түсіндіре алмай, оларға өзіндік қасиеттер берді. Адамдар түсініксіз, сиқырлы, оғаш құбылыстарды шынайы, негізді деп қабылдап, мұның бәрін қарапайым адами логикамен түсіндірді. Мифтерді олар аллегория ретінде түсінді.

Сонымен қатар, XX ғасырдың басындағы мифтерге деген қызығушылық адамның санасында және біздің өміріміз қандай деген тақырыпқа деген қызығушылықта жатыр. Миф кейде қазіргі заманға қарсы болуы мүмкін, бірақ ол бізге қазіргі заманғы адам өмірін түсінуге мүмкіндік береді. Мифтерде тарих, бұрмаланған фактілер, тәжірибе бар, соның негізінде санамызды дамытып, өмірімізді құра аламыз.

Мақаланың өзектілігі И.С. Тургенев «Накануне» жаңа әдістемелік позицияларда, атап айтқанда – мифопоэтикалық көзқарас аспектісінде жатады. Бұл мифопоэтиканы талдау әдістерін қолдануға және автор мифологемаларды қолдана отырып жеткізген кейіпкерлердің бейнелері, таңбалары мен басқа да бөлшектерінің архетиптерін қарастыруға мүмкіндік береді.

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Біз бұл романның мифологиялық образдарына түсініктеме беріп қана қоймай, олардың эстетикалық қызметтерін де зерттеуге тырыстық. Шығармадағы бейнелер мен мотивтердің архетиптік сипатын бірге талдауға тырыстық. Зерттеу үшін біз мифопоэтикалық, семиотикалық, салыстырмалы және басқа әдістер қолданды.

Түйін сөздер: романның мифологиялық поэтикасы, мифологиялық подтекст, архетиптік бейнелер, мифологиялық символдар, мифологемалардың қызметі.

Э. Сулейменова

Казахский национальный университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: elya_aman@mail.ru

Архетипические образы в романе И.С. Тургенева «Накануне»

В настоящей статье рассматриваются архетипические образы в романе И.С. Тургенева «Накануне». Для подробного их анализа необходимо было изучить поэтику заглавия романа; семантику образов героев; функции архетипов и мифологем в произведении.

Мифы могут восприниматься как собственно литература и как исторические источники для создания в последующем литературных произведений. Некоторые ученые подобные произведения рассматривают как переработанные мифы. Во времена стоиков и эпикурейцев мифические истории понимались как иносказание. А люди, не умея объяснить различные явления, наделяли их собственными свойствами. Неясные, волшебные, странные явления люди воспринимали как реальное, действительное и объясняли все это обычной человеческой логикой. И мифы они воспринимали как иносказание.

Интерес к мифам в начале двадцатого века состоял в человеческом сознании и интересе к теме: что есть наша жизнь. И хотя миф порой может противопоставляться современности, но именно он позволяет нам понимать сегодняшнюю человеческую жизнь. В мифах есть и история, и искаженные факты, и опыт, опираясь на которые мы можем развивать свое сознание и строить свою жизнь.

Актуальность статьи заключается в необходимости подробного изучения мифопоэтики романа И.С. Тургенева «Накануне» с новых методологических позиций, а именно – в аспекте мифопоэтического подхода. Он позволяет использовать методы анализа мифопоэтики и рассмотреть архетипы образов персонажей, символы и другие детали, переданные автором с помощью мифологем.

Мы попытались не только прокомментировать мифологические образы данного романа, но и изучить их эстетические функции, а также мы постарались проанализировать, изучить архетипичность образов и мотивов произведения в целом. Для исследования были использованы мифопоэтический, семиотический, сравнительный и др. методы.

Ключевые слова: мифопоэтика романа, мифологический подтекст, архетипические образы, мифологические символы, функции мифологем.

Introduction

The novel “Nakanune” was written by Ivan Sergeyevich Turgenev in 1859. At first, as a liberal democrat, the writer did not accept the ideas of the revolutionary-minded masses. However, he wanted to create a hero’s image with more active positions, more progressive ones. Turgenev felt that a generational change was coming, that the progressive forces in Russian society were building up, and he did not want to stay away from what was happening. In the novels “Dvoryanskoe gnezdo” (“Home of the Gentry”), “Rudin”, the author begins to create a new image of the local hero, who will strive for freedom and will be true to his idea.

During this historical period, many countries were in a state of crisis. Russia was also in a difficult social, economic and political situation (Vinnikova, 1986: 416, 7). The country was defeated in the Crimean War with Turkey in 1853–1856. Russian society was experiencing a state of uncertainty about what would happen next. Later, Alexander II abolished serfdom, carried out military, judicial, zemstvo and city reforms. The Polish autonomy was liquidated, and the war in the Caucasus was over.

All these events significantly affected the lives of ordinary people who found themselves being involved in such events.

Materials and Methods

Myth criticism regarded the creation of myth (with its association with magic, imagination, dreams etc.) as integral to human thought; and myth

as the collective attempt of cultures to establish a meaningful context to human existence. This context C. G. Jung called the "collective unconscious", since this part of the unconscious has not an individual, but a universal nature. In contrast to the personal part, the psychicion contains behavior patterns that are found in all cultures and in all individuals (Jung, 2021: 6-7).

The content of the collective unconscious is represented by archetypes. The Swiss scientist believed that the archetype denotes only those elements that have not undergone conscious processing, comprehension (Jung, 2021: 10).

These elements can be transmitted in the form of secret teachings, traditions, rituals, myths, fairy tales, and so on. As M. Bell said, historically speaking, modernist appreciation of myth descends from a European romantic tradition in which literary creation and a national or folk spirit were intimately associated; yet it also constitutes a distinctive new phase reflecting philosophical and political shifts, as well as other cultural and intellectual developments around the turn of the twentieth century (Bell, 2015: 46-67).

Archetypal image (archetypische bild) is a form of representation of an archetype in consciousness; at the individual level, an archetypal motive is always a pattern or pattern of thought or deed that is characteristic of a person in general at all times and everywhere. "Just as science explains the world using the laws of nature, so myth explains the same processes, tracing them back to a sacred primitive phenomenon, which is regularly repeated" (Hübner, 1985: 135).

This article aims to study archetypal images and determine the role of mythologems in the poetics of the novel "Nakanune". The goal is achieved by solving the following tasks:

1) to study the poetics of the title of the novel "Nakanune";

2) to consider the archetypes of the characters' images;

3) to identify the functions of mythologems in the novel.

For this work we used mythopoetic, semiotic, comparative and other methods.

Literature review

Poetics of the title. Reading the novel for the first time, the reader may ignore its heading, but he begins to understand its meaning in the course of the text.

V. I. Tyupa believes that the title has a certain character that contributes to understanding the author's intention (Samrukova, 2002: 23). A.A. Zinchenko wrote that "the title proceeds, depicted in a work of art, world and evaluates it" (Samrukova, 2002: 23).

N. R. Halperin defined two functions of the literary text's title: nominative and predicative (correlation of the name to reality) (Samrukova, 2002: 23). The title of the novel "Nakanune" ("On the Eve"), in addition to highlighting the category of time, draws our attention to the state of society on the eve of the revolutionary events in Russia.

The novels of the second half of the XIX century are characterized by the study of the psycho-emotional state of the individual, the interest in the inner world of a person against the background of a difficult situation in the society of the period. Literature is viewed as emerging out of a core of myth, and as a "system" based on "recurrent patterns" (Mambrol, 2016).

Northrop Frye shares two types of heroes: if a man has superiority over other men and such a hero is perceived as a divine being, then the story about him will be a myth about God. But this happens most often outside of literature. If a man is a typical hero of the novel, who surprises with his actions, but he is perceived as an ordinary person with extraordinary strength and skills (Frye, 1957: 33).

The myth describes various, sometimes dramatic, powerful manifestations of the sacred (or supernatural) in this world. It was these manifestations that were the real basis for the creation of the World (Eliade, 1963: 237-239).

The myth has its own value. It is a part of history. In the sense, some meaning has already been laid, and it could have completely dominated if the myth had not taken possession of it ... The function of the myth is to remove reality, things in it literally bleed out, escaping without a trace by fading reality (Bart, 312: 242).

In the Concise Oxford Companion to English Literature is wrote that "myth criticism is usually concerned to demonstrate that literary works draw upon a common reservoir of archetypes or recurrent images, or that their narrative patterns repeat those of ancient myths or religious rituals, as in quests for sacred objects, or cycles of death and rebirth" (https://www.oxfordreference.com).

N. A. Dobrolyubov "drew an allegorical parallel" (Dobrolyubov, 1984: 205) of the characters with the situation that developed at that time in the country. In an article about the novel "On the Eve"

and its main character Yelena, he writes: “She was affected by that vague longing..., that almost unconscious, but the irresistible need for a new life, new people, which now covers the entire Russian society” (Dobrolyubov, 1984: 205). The new life gave a rise to the emergence of gender literature and provoked the creation of a new image of women in the society’s consciousness. Consequently, a woman becomes one of the main characters of the novel “Nakanune”.

The title of the novel tells us about an important event that takes place on the eve of another, no less significant event. Just before leaving, Dmitry and Yelena are married. On the eve of important events in Russia, Insarov decides to return to Bulgaria and devote himself to the struggle for its liberation, then falls ill and dies. He is unable to fulfill his civic duty.

Thus, the title of the novel announces to us what the story will be about in the novel.

Semantics of character images. Researchers speak of not only the symbolic subtext in Turgenev’s novel, which is associated with its social orientation but also the mythopoetic subtext, “the study of which reveals the archetypal foundations of the writer’s poetics” (Lebedev, 1990: 97). According to Campbell’s study of origins (Campbell, 2003: 186-187), many myths have a common plot – the archetypal hero appears and evaluates various problems, this is a monomyth. We have such a hero in our novel, he is Dmitry Insarov. But we have another hero – Yelena, who also reconsiders and becomes the main character after the death of Dmitry. There are two other main characters: Bersenev and Shubin. Therefore, we must not forget that in our novel there is a monomyth.

The images of the characters in the novel “Nakanune” reflect a part of society that is able to defend the Motherland, to sacrifice itself to the idea, to the people. The author explores the characters as integral personalities, studies the combination of their external appearance and inner world. These are the types of leaders that characterize the country on the eve of revolutionary events.

The characters of Turgenev’s novel differ from others in their aspirations and characters. They think differently; they are smart, educated and want certain changes in the country and in their lives. The image of Dmitry Insarov is heroism, selfless love for the Motherland. Yelena Stakhova is the pursuit of truth and sacrifice. Andrey Bersenev – represents the mind, education, knowledge. Pavel Shubin – shows talent, sincerity, emotions. On the whole, the characters are shown in the development and integrity of their images.

Yu. V. Lebedev writes: “The social and everyday plot of the novel complicates the symbolic subtext: Yelena Stakhova personifies young Russia on the eve of the upcoming changes. Who is more necessary for Russia now: people of science or art, government officials, or heroic natures who are ready for a civil feat?” (Lebedev, 1990: 391).

Experiment

In this section, we explore the portraits of heroes, their artistic images, through which the author wanted to convey the state of society on the eve of the revolution.

Yelena Stakhova. The main character of the novel is the image of a new hero capable of sacrifice. Yelena is 21 years old. She is fast, independent, demanding, quick to draw conclusions and judgments, does not tolerate lies, weaknesses, and stupidity. At the same time, Yelena pities all the unfortunate, gives alms, helps the weak and the needy. Her father calls her an “enthusiastic Republican.” Outwardly calm and balanced, inwardly, she is full of anxiety and concern. The author writes that Yelena wants something unclear, which no one around is looking for. Nevertheless, it is obvious that she wants a different life in the country than those around her. She loves reading, but she loves action even more. Therefore, the heroine is ready to take a risk, to take a bold step.

During the years of the novel’s creation, a public women’s movement emerged in many European countries, whose members fought for equality with men; they actively protested against the country’s widespread patriarchy, but not by force, of course, after all, they are women. However, in some of them, this aspiration was expressed in literary creativity, in which the corresponding female images began to appear.

And now Yelena is one of these new images of the era. She is sincere, selfless, and ready to perform a feat in the name of love and for an idea. She is the image of Russia at its best – brave, desperate, searching, and willing to protect her people.

Dmitry Insarov. Yelena’s lover Dmitry Insarov is a Bulgarian who is studying at Moscow University in order to apply his knowledge later to save his Motherland. He is a staunch patriot, a well-bred, honest young man. To illustrate, when

Andrey Bersenev offered Dmitry to share a room with him, Insarov did not want to occupy a room for free – he insisted that he would pay for his share.

As a child, the boy was left without a mother, who tragically died. Dmitry was sent to live with his aunt in Kyiv, which is why he speaks Russian well.

It seems that the author tells us the usual story of a man. But we have a main character, which means it can't be normal. That is, his fate cannot be trivial. According to Campbell (see above), makes a journey in several stages.

The hero first gets summoned. Our hero Dmitry Insarov, he is convinced that he made the right decision to participate in the liberation of Bulgaria from the Turks. Civic duty is a priority for Dmitry. Despite his love for Yelena, he decides that nothing should stand in the way of saving his Motherland. The hero leaves the familiar world and with the help of a mentor (in our case, together with Yelena) overcomes the barrier on the way to the supernatural world.

Hard trials await the hero, and having overcome the most difficult trial, he receives a reward. This is followed by a metaphorical death and resurrection. In Turgenev's novel "Nakanune", the hero receives a reward in the form of Yelena's love and loyalty. But in the he dies. And if usually the hero returns home with honors and rewards, but our hero returns only to be buried in his homeland.

According to Campbell, the hero returns and can use the reward he has received to improve the ordinary world. So Dmitry and Yelena become an example of fortitude, a mythologeme of the struggle for an idea, for the liberation of the Motherland.

Yelena, despite being courted by two other men – Pavel and Andrey, chose Dmitry. They are similar: both are obsessed with the idea of salvation, change; both are ready for the feat. I. S. Turgenev is very sympathetic to these heroes, their selflessness and firmness of spirit.

Insarov represents heroism and selfless love for the Motherland. Nothing could stop him from willing to save her. But after experiencing many difficulties and never reaching his country, Insarov falls ill and dies.

Poor Yelena decides to bury him in Bulgaria and goes on a ship with his body. The ship gets into a terrible storm; the wind and waves rock the ship. This is an image of the tragic ending of their history. Yelena finds the strength to follow her idea to the end. She will write a letter to her parents saying that she will not return to Russia and devote herself to the work of her beloved one.

Thus, Dmitry Insarov is the personification of the image of a selfless man loyal to his country. I. S. Turgenev creates the image of a smart, brave hero-defender. Yelena and Dmitry's love in the novel is proportional to their faith in the common cause of saving the Motherland. Insarov is an image of heroism and the idea of salvation, which is not always destined to come true.

Bersenev and Shubin. Other characters of the novel "Nakanune", a young scientist Andrey Bersenev and sculptor Pavel Shubin, also recreate the beautiful images of the Russian intellectuals, passionate about culture, history, philosophy, and music. These are decent, intelligent, educated young people, of whom any country could be proud.

Andrey was in love with Yelena, but after seeing her sincere love for Dmitry, he accepts their feeling. Andrey Bersenev is characterized by the phrase that you should always put yourself in second place. The most important things for him are the Motherland, science, love, happiness, and freedom.

Pavel Shubin is loving, emotional, a little spoiled, sometimes cynical, but an honest guy. He just wants to enjoy love, does not like to study, but at the same time speaks French fluently; does not recognize any professors, but is educated and talented. Pavel was also in love with Yelena; nevertheless, he was attracted to other women.

The researcher L. Pumpyansky characterizes the novel of I. S. Turgenev as a novel of artistic image (Rebel, 2007: 4), a novel of the challenge. It is the images of the heroes, their intellectual and cultural content, their characters, and the desire to overcome any difficulties that reflect the author's hope for victory in the struggle for happiness, love, and freedom.

Functions of archetypes in the novel. The Secret meaning and subtext of myths and archetypes. The myth, as is known, tells about the ideas of ancient people about the world, about their places in it, about the origin of everything around. Mythology preserves these ideas in a changing world. They are not necessarily real, but they make up a certain picture of the human world, allow him to find meaning in life and understand the meaning of being.

The archetype has a social meaning because it lives in the representation of people. The literary archetype exists in the present when the reader reads

the novel, while the mythological archetype is an ancient narrative about the distant past, but it is used to explain socially important phenomena in the present and future. In this work, we will try to recognize the myths and archetypes that the author of the novel refers to.

As is well known, mythopoetics conveys the archetypal and symbolic in the artistic text and its composition, plot, and images. The mythopoetic basis of the images in the novel by I. S. Turgenev contributes to the transmission of the novel’s main idea – the idea of high aspirations and feelings of the individual. However, our attention is drawn not only to the novel’s social aspect but above all, to the archetypal and mythopoetic subtexts.

We draw attention to the fact that the novel “Nakanune” is filled with many symbols, myths, and subtexts expressed in archetypes and mythologems. Yelena’s dream of a cornflower wreath (centaureacuanis, “a wreath is an ascetic crown” (Mikhailichenko, 2008: 98), and the smell of mignonette, which remains a trail after Yelena’s visit to Insarov’s room (resedare – to heal), reminds us of the heroine’s constant help to the destitute, and of the myth of getting rid of suffering (in this case, about saving the Motherland).

Myths find their expression in archetypes and mythologemes. Mythology was the first step in the assimilation of archetypal images. C. G. Jung wrote that “... myths are primarily psychic phenomena that express the deep essence of the soul. ...All mythologized natural processes... are not so much an allegory of the objective phenomena themselves, as symbolic expressions of the inner and unconscious drama of the soul. It is captured by the human consciousness through projections, i.e., being reflected in the mirror of natural events... the soul contains all the images from which myths originate” (Joyce, http://www.james-joyce.ru).

Functions of mythologems in the novel. The mythologeme is a combination of variations of the archetype. It combines various mythologemes into one cultural and mythological field. In the novel “Nakanune”, there is a mythopoetic aspect leading to the ritual archetype. The term “mythologeme” refers to mythological subjects, images that may have a specific expression. Frequently, the mythologeme is called borrowed mythological motifs that have been transferred to modern culture. If an archetype is a base of non-specific mythological plots and motifs, then mythologems are specific images, different manifestations, varieties of one archetype.

I. S. Turgenev uses the mythologeme of a thunderstorm – it was there when Yelena and Dmitry were married and when Dmitry fell ill. The storm seems to mark the critical moments of the fate of the heroes.

The mythologeme of water in a well symbolizes purification, renewal (for example, the well at the chapel where Yelena and Insarov got married). The water symbolizes the birth of the young’s love; if to recall their meeting at the pond, we regard as a font in which they dip in Epiphany. Yelena sees a dream of an unsettling sea – this is the archetype of anxiety, fear. The mythologeme of the stormy sea represents a fate that cannot be avoided. Yelena’s desire to transport Dmitry to Bulgaria across the stormy Adriatic Sea refers to the myth of the god Hades and Charon, the carrier to his kingdom of the dead (Mikhailichenko, 2008: 102).

The sky also conveys the state of the hero. Its color can reflect the atmosphere of the moment. The sky is generally thought of as blue, but in reality, it has many colors. It may be the pale blue and pink of sunrise, the deep blue of mid-day, the touch of gold added in the afternoon, the mix of blue, lavender, and orange at sunset, or the night sky, dark blue and full of stars (Arbel, 2018: https://pantheon.org/articles/t/tekhelet.html).

In the novel “Nakanune”, the categories of time (nine days of Dmitry’s illness) and space are defined – the boundary between the worlds (the top of the chapel is the sky, and the bottom of the well where it stands is the underground kingdom; the space between them is the center of the world (Mikhailichenko, 2008: 99). Yelena and Dmitry are secretly married in the chapel, which stands above the well and reminds us of the rite of initiation. It marks the transition to a new stage. Another symbol, expressed in Yelena’s handkerchief, which she passes to the old woman, marks the border between the past and future life. It is also symbolic that Yelena decides to finish her diary, drawing a line under her former life. The intention to move to Bulgaria marks a new stage in the lives of young people.

Here we can talk about initiation (or rite of passage). The rite of passage is a ritual ceremony that marks and formally fixes the transition of a person to a different status or social position. The concept of rites of passage was first formulated by Arnold van Gennep in his book “Rites of Passage”. According to his definition, the rite of passage is a sequence of ceremonies that accompany the tran-

sition from one state to another, from one world (cosmic or social) to another. Thus, the water in the well, and the top of the chapel-bottom of the well, and the diary, and the handkerchief, and the departure of Dmitry and Elena tell us about the rite of passage.

Motives of dream and death. The dream motif is often used in works of art, and it can be said that its roots go back to the philosophy of symbolism. Plunging into a dream, a person's consciousness loses the boundaries between dreams and reality. While in a dream, a person, according to Freud's theory, plunges into an unconscious state. The sphere of the unconscious is made up of dreams, the analysis of which reveals the desires and aspirations of a person in reality. In a dream, a person sees various objects, phenomena that symbolize or explain his anxieties or unrest. The writers use this to convey the experiences of the characters.

The motif of sleep is used in the novel as an unconscious state of the characters, during which the inner world of the characters can be revealed. In a dream, the heroes are trying to find out what is not clear to them in reality; they have a premonition of trouble in a dream. When Dmitry had a dream of a tree on which he climbed up but fell from it. Insarov actually failed to achieve his goal. Yelena also sees a dream before the death of Dmitry, which carries many signs of death: a boat in a pond that turns into a stormy sea; cold, winter and a sleigh in which the deceased is taken away in Christian rites; an abyss where a cart falls. R. Bultmann wrote that the image of the event of salvation corresponds to the mythical picture of the world. That is, the work describes the moment, the time of the end comes. "When the fullness of time came", God sent His Son – a divine being in the form of a man. He perishes and thereby atones for the sins of people. When he is resurrected, demonic forces lose their power (Bultmann, 1989: 1-43).

The motif of death appears more often in the end of the novel. Yelena's mother dissuades her from leaving, mourns her daughter as dead. Of all the sources of danger, the savage (in our case, just a person) fears above all magic or witchcraft, and he suspects all foreigners of involvement in this art (Frazer, 1923; 1976: 423). Helena's beloved was Bulgarian. Parents were afraid that she would disappear there, in another country. After Insarov's illness, the motif of the "dead groom" also appears. In addition, the author uses the image of a bird in the novel as a harbinger of trouble. Rushing down with a sharp cry, the seagull seems to predict the irrevocability, the inevitability of misfortune.

Overall, the archetypes and mythologems used by the author reveal to us the subtext of myths and details of plot motifs when creating artistic images in the novel "Nakanune".

Conclusion

Thus, we tried to study the work of I. S. Turgenev through the consideration of myths, archetypal images and mythologems. This allowed us to understand the poetics of the title of the novel "Nakanune" and find out that it announces to the reader a narrative about important events in the history of Russia in the middle of the 19th century.

We also tried to study the archetypal image; characters' images and emotions in more detail and understand the essence of their desire to overcome difficulties in the desire to find happiness, love, and freedom. They represented a part of Russian society that was eager and ready for big changes in the country. Thus, they created a unified image of Russia in the mid-19th century.

The property of archetypality is manifested in images and motives in different ways due to the unequal nature of the investigated phenomena. In the structure of archetypal images, an archetypal core can be distinguished, a sample that serves as a semantic framework for their construction (Fedorenko, 2018: 3).

The embodiment of this archetypal fundamental principle can be not only images-characters, but also images-symbols. Studying the work through archetypal images and mythologems, we tried to reveal the subtext of myths and symbols and, therefore, understand the main idea of the novel.

Литература

Arbel I. (2018) Tekhelet: The Mythical Color of the Sky (https://pantheon.org/articles/t/tekhelet.html).

Барт Р. Мифологии: пер с фр., вступ. ст. и коммент. С.Н. Зенкина. – П.: Editions du Seuil, 1957; М.: Издательство имени Сабашниковых, 1996. – 312 с. – С. 242.

Bell M. (2015) Myths and Texts from part I // A History of Modernist Poetry. Chapter 2. Cambridge University Press, pp. 46-67.

Bultmann R. (1941) New Testament and Mythology: The Problem of Demythologizing the New Testament Message. USA, Philadelphia: Fortress Press (published 1989). pp. 1–43.

Винникова Г. Тургенев и Россия. – М., 1986. – 416 с. – С. 7.

Добролюбов Н.А. Литературная критика: в 2 т. – Л., 1984. – Т. 2. – С. 205.

Campbell J. The Hero’s Journey: Joseph Campbell on His Life and Work, 3rd edition, Phil Cousineau, editor. Novato, California: New World Library, 2003, pp. 186-187.

Eliade M. (1963) Aspects du mythe. P., 247 p., pp. 237-239.

Федоренко О. Архетипичность образов и мотивов в драматургии Т. Уильямса. – М., 2018. – 28 с. – С. 3. Frazer J.G. (1923) The golden bough: a study in magic and religion. L. [Frazer, James George (1976). The Golden Bough. A Study in Magic and Religion. Part 1: The Magic Art and the Evolution of Kings. Vol. 1. London: The Macmillan Press. Pp. ix, 423].

Frye N. (1957) Anatomy of Criticism With a new foreword by Harold Bloom. N. J., O., 1973; 1990.

Hübner K. (1985) Die Wahrheit des Mythos. S. 135 (https://de.wikipedia.org/wiki/Kurt_H%C3%BCbner_(Philosoph))

Лебедев Ю.В. Тургенев. – М., 1990. – С. 97, 391.

Mambrol N. (2016) Myth Criticism of Northrop Frye (https://literariness.org/2016/03/21/myth-criticism-of-northrop-frye/).

Михайличенко Г.А. Мифопоэтический подтекст романа И.С. Тургенева «Накануне» // Филология и человек. – 2008. – №2. – С. 97, 98, 103.

Ребель Г.М. Герои и жанровые формы романов Тургенева и Достоевского (типологические явления русской литературы XIX века). – 2007. – 46 с. – С. 4.

Самрукова И.В. Заглавие как индекс дискурсивной стратегии писателя // Вестник Самарского госуниверситета. – Самара, 2002. – С. 23.

The Oxford Companion to English Literature. 7 ed. https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780192806871.001.0001/acref-9780192806871-e-5337

http://www.james-joyce.ru/articles/kategoriya-mifologicheskogo-vremeni6.htm#:~:text=%D0%95%D1%81%D0%BB%D0%B8%20%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BF%20%E2%80%94%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%8F%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B5%20%D1%81%D1%85%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5%20%D0%B8%D0%BD%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B5,%D0%B2%20%D0%BE%D1%82%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%B8%D0%B5%20%D0%BE%D1%82%20%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BF%D0%B0%20%D1%8D%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D0%B8%D1%84%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0

Юнг К.Г. Архетипы и коллективное бессознательное: перев. с немецкого А. Чечиной. – Walter Verlag AG, Olten, 1971; Foundation of the works of C.G. Jung, Zurich, 2007; Paul & Peter Fritz Agency; М.: Издательство АСТ, 2021. – 224 с. – 6-7, 10.

References

Arbel I. (2018) Tekhelet: The Mythical Color of the Sky (https://pantheon.org/articles/t/tekhelet.html).

Bart R. (1996) Mifologii: per., vstup. st. i komment. S. N. Zenkina: 2-e izd. M., 312 s., s. 242. (In Russian)

Bell M. (2015) Myths and Texts from part I // A History of Modernist Poetry. Chapter 2. Cambridge University Press, pp. 46-67.

Bultmann R. (1941) New Testament and Mythology: The Problem of Demythologizing the New Testament Message. USA, Philadelphia: Fortress Press (published 1989). pp. 1–43.

Dobrolyubov N. A. (1984) Literaturnaya kritika: v 2 t. L., t. 2, s. 205. (In Russian)

Campbell J. The Hero’s Journey: Joseph Campbell on His Life and Work, 3rd edition, Phil Cousineau, editor. Novato, California: New World Library, 2003, pp. 186-187.

Eliade M. (1963) Aspects du mythe. P., 247 p., pp. 237-239.

Fedorenko O.Ya. (2018) Arhetipichnost’ obrazov i motivov v dramaturgii T. Uil’yamsa. M., 28, s. 3. (In Russian)

Frazer J.G. (1923) The golden bough: a study in magic and religion. L. [Frazer, James George (1976). The Golden Bough. A Study in Magic and Religion. Part 1: The Magic Art and the Evolution of Kings. Vol. 1. London: The Macmillan Press. Pp. ix, 423]. Frye N. (1957) Anatomy of Criticism With a new foreword by Harold Bloom. [N. J., O. Copyright Princeton, Oxford, 1973; 1990. First essay. 384 p. P. 33].

http://www.james-joyce.ru/articles/kategoriya-mifologicheskogo-vremeni6.htm#:~:text=%D0%95%D1%81%D0%BB%D0%B8%20%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BF%20%E2%80%94%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%8F%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B5%20%D1%81%D1%85%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5%20%D0%B8%D0%BD%D0%B2%D0%B0%D1

%80%D0%B8%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B5,%D0%B2%20%D0%BE%D1%82%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%B8%D0%B5%20%D0%BE%D1%82%20%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BF%D0%B0%20%D1%8D%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D0%B8%D1%84%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0.

Hübner K. (1985) Die Wahrheit des Mythos. S. 135 (https://de.wikipedia.org/wiki/Kurt_H%C3%BCbner_(Philosoph))

Lebedev Yu. V. (1990) Turgenev. M., ss. 97, 391. (In Russian)

Mambrol N. (2016) Myth Criticism of Northrop Frye (https://literariness.org/2016/03/21/myth-criticism-of-northrop-frye/).

Mikhailichenko G. A. (2008) Mifopoeticheskij podtekst romana I.S. Turgeneva «Nakanune» // Filologiya i chelovek. No. 2, ss. 98, 99, 103. (In Russian)

Rebel G. M. (2007) Geroi i zhanrovye formy romanov Turgeneva i Dostoevskogo (tipologicheskie yavleniya russkoj literatury XIX veka). I., 46, s. 4. (In Russian)

Samrukova I. V. (2002) Zaglavie kak indeks diskursivnoj strategii pisatelya // Vestnik Samarskogo gosuniversiteta. S., 48, s. 23. (In Russian)

The Oxford Companion to English Literature. 7 ed. https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780192806871.001.0001/acref-9780192806871-e-5337

Vinnikova G. (1986) Turgenev i Rossiya. M., 416, s. 7. (In Russian)

Yung K.G. Arkhetipy` i kollektivnoe bessoznatel`noe: perev. s nemeczkogo A. Chechinoj. – Walter Verlag AG, Olten, 1971; Foundation of the works of C.G. Jung, Zurich, 2007; Paul & Peter Fritz Agency; M.: Izdatel`stvo AST, 2021. – 224 s. – 6-7, 10.

3-бөлім

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Section 3

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Раздел 3

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

IRSTI 14.35.09 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph22

R.A. Avakova[1*], A.A. Sultangubiyeva [2], L.B. Alekeshova[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2]Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Kazakhstan, Atyrau
*e-mail: r_avakova@mail.ru

INNOVATIVE APPROACHES IN LANGUAGE LEARNING

Various concept of innovational approaches of learning languages have been analyzed and their actual definition has been proposed in the article. The article is considered development not only practical knowledge of English, but also the ability to work with information, that is, the ability to think, communicative competence. The game method in teaching a foreign language, which are wide demand in society, and actively used by teachers in the practice of teaching foreign languages in higher education, in corporate learning and specialized courses continuing education. In addition, this article also provides a scientific review on exploring the characteristics of an integrated English Only Space language studio and the impact further development of language competencies among teachers and students. Interaction with people of different social and cultural backgrounds requires oral communication, understanding, and dialogue to interact effectively. Therefore, using the English Only Space (EOS) integrated language studio, it develops communicative competence, problem-solving skills, students' critical thinking skills, information analysis and reasoning. English Only Space serves as a driver for active start-up research in the field of innovative education. So, about 182 students of the Multilingual Education Faculty of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University took part in the research.

Key words: innovation, approaches, linguistics, communication, EOS, language learning space.

Р.А. Авакова[1*], А.А. Султангубиева[2], Л.Б. Алекешова[2]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті , Қазақстан, Алматы қ.
[2]Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Қазақстан, Атырау қ.
*e-mail: r_avakova@mail.ru

Тілдерді үйренудегі инновациялық тәсілдер

Мақалада тілдерді оқытудың түрлі инновациялық тәсілдеріне тұжырымдамалар қарастырылды және олардың нақты анықтамасы ұсынылды. Мақалада ағылшын тілін практикалық тұрғыда меңгеру ғана емес, сонымен бірге ақпаратпен жұмыс істей алу және ойлау қабілетімізді, коммуникативті құзыреттілігімізді дамыту жолдары қарастырылған. Қоғамда кең сұранысқа ие шетел тілін оқытудағы ойын ойнау тәсілі, яғни жоғары оқу орындарында, корпоративті оқытумен үздіксіз білім берудің мамандандырылған курстарында шет тілдерін оқыту тәжірибесінде белсенді қолданылады. Сондықтан мақалада English Only Space тіл студиясындағы зоналарға интеграцияланған сипаттамалық зерттеу жүргізе отыра, оқытушылар мен студенттердің тілдік құзыреттіліктерін одан әрі дамытудағы әсері туралы ғылыми шолу жасалды. Түрлі әлеуметтік және мәдени деңгейдегі адамдармен қырым-қатынас жасау – ауызша сөйлеуді, түсінуді және өзара тиімді қарым-қатынас жасау үшін диалог құруды қажет етеді. Сондықтан, English Only Space (EOS) кешенді тілдік студияны қолданып, коммуникативті құзыреттілікті, проблемалық ситуацияларды шеше білуді, студенттердің сыни тұрғыдан ойлау шеберлігін, ақпаратты талдауға және өз көзқарасын дәлелдеуін қалыптастырады. Ғылыми зерттеу жұмысына Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Көптілді білім беру факультетінің 182 студенті қатысты. English Only Space тілдік кешенді студиясы инновациялық білім беру саласындағы белсенді стартап-зерттеулердің драйвері ретінде қызмет атқарады.

Түйін сөздер: инновация, тәсілдер, тіл білімі, байланыс, EOS, тілді оқыту кеңістігі.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Р.А. Авакова[1*], А.А. Султангубиева[2], Л. Б. Алекешова[2]
[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казакстан, г. Алматы
[2]Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, Казакстан, г. Атырау
*e-mail: r_avakova@mail.ru

Инновационные подходы в изучении языков

В данной статье рассмотрены концепции различных инновационных подходов к обучению языкам. В статье рассматриваются пути не только практического овладения английским языком, но и умения работать с информацией и развивать мышление, коммуникативную компетентность. Игровой метод в обучении иностранному языку, пользующиеся широким спросом в обществе, которые активно используются в практике преподавания иностранных языков в вузах, на специализированных курсах непрерывного образования. Поэтому в статье сделан научный обзор влияния на дальнейшее развитие языковых компетенций преподавателей и студентов, проводя интегрированное описательное исследование зон в языковой студии English Only Space. Общение с людьми различного социального и культурного уровня-требует устной речи, понимания и построения диалога для взаимовыгодного общения. Поэтому English Only Space (EOS), используя комплексную языковую студию, формирует коммуникативную компетентность, умение решать проблемные ситуации, умение студентов критически мыслить, анализировать информацию и аргументировать свою точку зрения. В научно-исследовательской работе приняли участие 182 студентов факультета полиязычного образования Атырауского университета имени Х. Досмухамедова. Студия языкового комплекса English Only Space выступает драйвером активных стартап-исследований в области инновационного образования.

Ключевые слова: инновация, подходы, лингвистика, коммуникация, EOS, пространство обучения языку.

Introduction

The world has entered an era of rapid change, and people need to adapt to it. It requires intercultural communication skills formation of representatives of each country and nation.

Innovation are characteristic of any professional activity of a person, which is the subject of research, analysis and implementation. In the researches of culturologists the concept “innovation” first appeared in the XIX century and denoted the introduction of some elements of one culture in to others. Innovation is a change of inside the system (from English Innovation is new).

Innovative learning is the process and result of learning and educational activities, which forces innovative changes in the existence of environment and stimulates a response to problem situations. Thus, innovative learning is connected with a creative search on the basis of existing experience, and its enrichment and creation of new educational product, it is ready to prepare not only “knowing person”, but also “active person” (Tareva, 2012: 57)

Appeal to the problems of innovation and their selection as the most important areas of modern scientific thought were the result of awareness of the increasing dynamics of innovation processes in society. The development of scientific interests in this direction revealed the complexity and multidimensionality of this phenomenon, which led to the emergence of various approaches to its analysis.

Speaking English is in great demand today. It is always necessary to pay attention to new ways to encourage students to speak a foreign language. It’s known that every student is a future young specialist, who aims to speak English in accordance with modern requirements. Nowadays, English has gained the status of the language of international business, modern science and technology. It connects to the key of English role like the main international relations language in the world. Such researches increase the number of theoretical and applied studies around the world.

The main skill that formed in language learning is the ability to speak. So language is a means of human communication, it is the basis of speech. Language is a unique relationship that brings nations and people together. Language is not a world for human beings it is an internal phenomenon. Speech is unique to a man. A person can communicate with each other through language (Brooks, 2011: 719).

In addition, different activities organize to increase English speaking skills of students. Likewise, the student should not only learn the rules and concepts definition, although it will be able to apply it in practice consciously. The knowledge of theory and practice are reinforced through various tasks and exercises.

An innovative studio "English Only Space" was created in teaching English for the first time in the republic at the Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov. This innovative complex has no analogues in Kazakhstan, and consists of 12 studios, that recreate a real-life language environment for complete immersion. In English Only Space studio, a number of innovative experiments were launched, which formed the basis of the study in the field of methodology for teaching English.

Literature review

The literature review for this paper is considered from the online publications, books, Cambridge Press textbooks.

When researching the issue of innovative approaches in the education system, we relied on the research of the theoretical basis of E.G. Tareva and N.I. Almazova, They use "linguodidactic pedagogical innovation" term to denote a new direction in linguodidactics.

About thirty kinds of literature sources were reviewed, in particular, digital format books, dissertations, collections of conference materials, magazines, publications, websites, textbook.

EOS – English Only Space language studio includes qualitative research in English language teaching, which allows us to use both methods for synthesis. However, the main possible focus is using case studies as the main methodological research.

However, there are much rival views on teaching, which is given in the research of education spheres. Anna Sfard (1998) appointed that simple and single teaching concept would not be enough, and suggested "two teaching metaphors" focusing into higher education. Google Scholar conducted additional research on the use of the terms "learning spaces" and "language" and was able to research articles that cited literary sources that were considered relevant to this literature review.

Materials and Methods

Generally, the modern educational process and language learning are subject to significant renewal. The level of modern scientific and technological development supposes fundamental changes in the means, and activity of educational technology, which including the World Internet, the emergence of radically new approaches to language learning for professional purposes, based on the extensively use of technologies in communication and information.

The usage of these technologies makes it possible to expand the scope in the process of education, which in terms of its practical orientation, also contributing the students' motivation in the English learning process, the intellectual and creative students' abilities development, and their ability to acquire new independent knowledge.

As well as, it becomes to create individual educational approaches for students, taking into account the personal characteristics of each. The most effective way to learn a foreign language in past was not conceived without learning in a natural language environment. As L.V. Sukhova approves, it is impossible to learn to swim without water, so without the necessary language environment it is not possible to achieve the effective communication skills of formation in English (Sukhova, 2007: 17).

In accordance with national and foreign researches, it is required to afford a creative teaching approach, which consists of four basic aspects: process of creation, product of creation, personality of creation, environment of creation.

This process involves the creation of psychological security for students in an emotionally safe atmosphere, which leads to the creative projects implementation, contributes to the intellectual, emotional and the students' development speech activities, affects the positive emotional state of the team and develops initiative, and independence.

Creative workshops and their types help to reduce fatigue, rest, also help to develop the speech activities, to contribute the prosperous the materials of grammatical and lexical assimilation, and to adapt a creative production (to achieve aim through the creatively approach) and basically to improve the individuality. The object of teacher of foreign language is to provide the interest of students to the discipline and it should be stable and regularly, which might be to observe since the start of the education.

The great importance interest of point is to implement the problems successfully in learning a foreign language. Consequently, it is very important to teach creative personality for a teacher and to attract students in taking part in different games of role play, also in creatively projects, competitions, dramas, survey tests, and laboratories: publication of the foreign language newspapers, local history albums, speaking clubs with native speakers, the holiday, traditions and customs, national songs studies of English speaking countries.

English Only Space studio was used to create a comprehensive language studio or to identify

the physical spaces, content, equipment and technologies that interact with teachers and students. Practical applications in this studio are based on the analysis of the most modern publications in various fields of science, comparing the views of authors and new trends in various fields of science, such as philology, written and oral translation, psychology, applied linguistics, pedagogy and ecology. The results of the research allow to achieve the conditions, where speaking English becomes as a tool of interdisciplinary cognition and as for the physical environment, it has become an opportunity to effectively manage resources to achieve priority results.

In addition, while conducting research in English Only Space studio serves as a driver for the active initiation of practice-oriented research: the need to study the factors that have a major impact on the search and development of specific ways to speak English fluently; promotion and support of practices that contribute to the achievement of the main objectives of the training platform.

Everything promotes formation of environment of specific creation, when the students attends the lesson by great wishes, fun, and with interest of new something to discover, which is created by general creative striving. Since the fundamental requirements of modern world are creative personality development, which would be able to go beyond the famous, and make non-standard solutions and also expand the activities, which describes novelty. The most significant component of a modern, new person is ability and creativity.

In the context of our research, we adhere to understanding that the essence of the innovative approach lies in the fact of increasing the efficiency and optimality of training foreign language provide through conditions, which is the basis for the emergence of the spread of educational innovation, contributing to the stable, sustainable and positive development of the educational system.

Also the innovative approach in learning language help to understand that is no single correct decision, to develop self-confidence and abilities, to defend own position and evaluate the position of an opponent, to form stable skills of rational behavior and design of activities in life situations of English Only Space studio. The advantages of these technologies include the matter that they could be use to achieve the goals defined by definite educational standard; primarily, ensure the professional and personal development of students, which lead to the acquisition of professional competencies.

Results and Discussion

Nowadays, the matter is obvious, new requirements of learning level of foreign languages enact an effective process of different system of establishment to the teaching theory and practice.

Innovational education plan are designed to realize new educational programme, the effective content is individuality and personal centered education, possible growth in self in the process of education, synergy partnership between students and teacher.

Innovation has ever been appropriate in the activity of pedagogic like very important representative, which reflects the science in pedagogy and development process in practice. In new education, innovations are starting to become more prevalent. From English the word “Innovation” is “new study and novelty” (Mohammad Kaosar Ahmed, 2014: 42).

Specifically, nowadays innovation is called to coordinate relationship in the process of educational sphere, offer their results of the public and personal needs requirements, and decide the common problems of formation of valuable and prosperous personality.

In addition, while conducting research English only Space studio serves as a driver for the active initiation of practice-oriented research: the need to learn the problems, which has much impact into the search and specific ways development to speak English fluently, promotion and support of practices that contribute to the main objectives achievement of the learning space (Shilibekova, 2020: 107).

English Only Space (EOS) is a comprehensive language studio, who needs to speak English during study and work or in private life. The main requirement of educational reform is to renew the education system content, and its system of structure of modern and new education centres within the accordance of the requirements.

At that point, to acquire innovative technologies of teaching English is the starts of a much and big work. English Only Space consists of 14 studios: 1) Reception, 2) Passport Control), 3) Terminal, 4) In a plane, 5) Bus Stop, 6) Hotel, 7) Office, 8) Café, 9) Library, 10) Hospital, 11) Police, 12) Bank, 13) Gift Store, 14) Cinema. (https://asu.edu.kz/university/innovation/english-only-space/)

It is a kind of studio, which is equipped and specialized with own equipment and shows the real and life situations that a person encounters when traveling abroad. Each studio represents the logical step of a person, who is traveling abroad for educational

purposes, such as a hotel, university, library, bank, hospital, cinema, shops, police station and coffee shop from customs control at the airport to everyday life in a new country.

in this study, special attention is paid to the improvement of language training, which is achieved by the introduction of new technologies and teaching methods, the development of students' readiness for continuous self-development.

Currently, 182 students of the specialty Foreign Language and Translation are involved in the experiment on piloting the innovative model. According to the results of the entrance testing, learners are divided into two level of groups A1 – B1 according to the common European scale. English Only Space studio was used as a base, which is a super modern content management base, which allows learners to maximize the process of learning language.

According to a research in the EOS studio, the introduction of advanced language training in undergraduate studies, its goal is to improve the level of English language proficiency for successful participation in international scientific and educational activities.

Reliance on the innovative approach allowed us to design Relying on an innovative approach allowed us to design and implement a pilot model of language learning, as well as to build a management strategy for innovative language leaning of learners.

We used some forms and methods of problem in language learning in English Only Space studio. We applied different types of learning in it, and we offer the one of the main means, as Business Game, which is an important pedagogical learning process. During the game, the learner should perform actions that may take place in his/her future activity.

And now we are continuing to research the innovative approaches in learning languages and in further articles we will show the total diagram of our research in the English Only Space language studio. Summarizing the above definitions, we offer the experimental studio, which designed in the Kh. Dosmukhamedov Atyrau University and is part of a project to conduct empirical research, it is only learning language space, which has no analogue in Republic of Kazakhstan.

It was used to identify physical spaces, content, equipment, and technologies that interacted between teachers and students, when creating language learning in English Only Space language studio.

Practical applications are based in this studio according to the results of more modern publications in various fields of science, comparison of views of authors and new trends, such as philology, written and oral translation, psychology, applied linguistics, pedagogy and ecology.

The research results allow us to achieve situations where speaking English becomes a tool for interdisciplinary learning, and as for the physical environment, it has become an opportunity to effective resources to achieve priority results, including two approaches above.

Conclusion

In this way, we strive for global integration processes, which play a leading role in the modernization of quality education and build communicative competence,and involves the knowledge of English language yet, as well as to work with ability of information, i.e. critical and creative thinking.

In conclusion, we suggest several types of researches and ways to develop innovative approaches of learning language in applied linguistics. Creating a language environment is a form and means of expressing creative ideas among students and teachers. To do this, it develops and uses the accumulated knowledge of English, creates a micro-language environment, creates an incentive to learn English and removes the barrier of "fear of speaking" through games, discussions and competitions in an informal environment. Therefore, the establishment of the review is to search the foundation of the theory and concepts of the English language in English Only Space studio.

It can also be concluded from the above that the problems of English language learning are effectively agreed by the support of technologies of information and communication: creating virtual English language environment, that replaces the authentic one, providing an opportunity to form an individual educational trajectory of students, depending on their ability to master foreign languages; improving the knowledge control, skills and abilities; increasing the efficiency of classes due to the principles of interactivity, multimedia and feedback; system of access to English language using English Only Space studio.

References

Алмазова Н.И. (2016) К вопросу о лингводидактической педагогической инноватике. Электронное научное издание, Научно-педагогический интернет журнал. www.emissia.org.offline

Brooks, D.C. (2011). Space matters: The impact of formal learning environments on student learning: Impact of formal learning environments on student learning. British Journal of Educational Technology, 42 (5), 719-726. https://doi.org/10.1111/j.1467-8535.2010. 01098.

Canagarajah, S. (2014). In Search of a New Paradigm for Teaching English as an International Language. TESOL Journal, 5(4), 767–785. https://doi.org/10.1002/tesj.166

Ellis, R. A., & Goodyear, P. (2016). Models of learning space: Integrating research on space, place and learning in higher education. Review of Education, 4(2), 149–191. https://doi.org/10.1002/rev3.3056

Геркина Н. В., Нурхамитов М.Р. Новые подходы в общеобразовательной сфере информационного общества // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – № 3. – V. 2. – P. 185–188.

Granito, V. J., Santana, M. E. (2013). Psychology of Learning Spaces: Impact on Teaching and Learning: (623792013-001) [Data set]. https://doi.org/10.1037/e623792013-001

https://asu.edu.kz/university/innovation/english-only-space/

Kolb, D. A. (1984). Experiential learning: Experience as the source of learning and development. vol. 1, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall

Mohammad Kaosar Ahmed. The ESP/LSP Teacher: Issues, Tasks and Challenges English for Specific Purposes World, 2014. Issue 42, Vol. 15 www.ESP/lLSP-world.info

Нұрбекова Оразкүл (2016) Ағылшын тілі сабағында оқытудың тиімді жолдары. www.kenester.kz

Сухова Л. В. Коммуникативно-ориентированное обучение иностранному языку и языковая среда как системообразующий фактор // Иностранный язык в школе. – 2007. – № 5. – P. 15-18.

Тарева Е.Г. (2012) Инноватика и лингводидактика: предпосылки интеграции/ Тарева Е.Г., А.А. Казанцева // Инновации в образовании. – №6. С. 48-57

Шілібекова А.С. «Білім беру кеңістіктерінің тіл үйренудегі рөлі», Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршы журналындағы мақаласынан. Атырау, 2020. – 107р.

Шетел тілінің оқыту әдістемесі. (2012). No 4, 48р.

Zandvliet, D. B. (2014). PLACES and SPACES: Case studies in the evaluation of post-secondary, place-based learning environments. Studies in Educational Evaluation, no 41, pp. 18–28. https://doi.org/10.1016/j.stueduc.2013.09.011

References

Almazova N.I. K voprosu o lingvodidakticheskoy pedagogicheskoi innovatike. Electronnoe nauchnoe izdanie, Nauchno-pedagogicheskiy internet zhurnal. www.emissia.org.offline

Brooks D. C. (2011). Space matters: The impact of formal learning environments on student learning: Impact of formal learning environments on student learning. British Journal of Educational Technology, 42 (5), 719-726. https://doi.org/10.1111/j.1467-8535.2010. 01098.

Canagarajah, S. (2014). In Search of a New Paradigm for Teaching English as an International Language. TESOL Journal, 5(4), 767–785. https://doi.org/10.1002/tesj.166

Ellis, R. A., & Goodyear, P. (2016). Models of learning space: Integrating research on space, place and learning in higher education. Review of Education, 4(2), 149–191. https://doi.org/10.1002/rev3.3056

Gerkina N. V., Nurkhamitov M.R. (2016) Novyye podkhody v obsheobrazovatelnoy sfere informatcionnogo obshestva. [New approaches in general education field of information society // Philological sciences. Questions of theory and practice] Phologicheskiye nauki. Voprosy teorii I practiki. No 3. – V. 2. – P. 185–188. (In Russian)

Granito, V. J., Santana, M. E. (2013). Psychology of Learning Spaces: Impact on Teaching and Learning: (623792013-001) [Data set]. https://doi.org/10.1037/e623792013-001

https://asu.edu.kz/university/innovation/english-only-space/

Kolb, D. A. (1984). Experiential learning: Experience as the source of learning and development. vol. 1, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall

Mohammad Kaosar Ahmed. The ESP/LSP Teacher: Issues, Tasks and Challenges English for Specific Purposes World, 2014. Issue 42, Vol. 15 www.ESP/lLSP-world.info

Nurbekova Orazkul (2016) Agylshyn tili sabagynda okytudyn tiimdi zholdary [Effective ways of teaching English]. www.kenester.kz (in Kazakh)

Sukhova L.V. (2007) Communicativno-otiyentirovannoye obucheniye inostrannomu yazyku I yazykovaya sreda kak sistemoobrazuyushiy factor. [Communication-oriented teaching of a foreign language and the language environment as a system-forming factor]. Inostrannyj yazyk v shkole. No. 5. P. 15-18. (In Russian)

Tareva E.G. (2012) Innovatika I lingvodidaktika: predposylki integratsy / Tareva E.G., a.A Kazantseva // Innovatsyia v obrazovani. – №6. P. 48-57

Shilibekova A. (2020) Bilim beru kenistikterininin til ɣyrenudegi rəli Role of learning spaces in learning languages] Article in Kh.Dosmukhamedov Atyrau university Vestnik Journal. Atyrau, 107 p. (In Kazakh)

Shetel tilin okytu adistemesi. (2012) [Methods of foreign language teaching]. No 4, 48p. (In Kazakh)

Zandvliet, D. B. (2014). PLACES and SPACES: Case studies in the evaluation of post-secondary, place-based learning environments. Studies in Educational Evaluation, no 41, pp. 18–28. https://doi.org/10.1016/j.stueduc.2013.09.011

4-бөлім

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ

Section 4

THE THEORY OF TRANSLATION

Раздел 4

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

ҒТАМР 17.07.61 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph23

Х.Ә. Қарабаева[1*], Ж. Бейсенұлы[2]

[1] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
*e-mail: khanshaim63@gmail.com

АБАЙ ЖӘНЕ НАУАИ: КӨРКЕМ АУДАРМАДАҒЫ ӘДЕБИ ҮНДЕСТІК

Мақалада қазақтың ұлы ақыны Абайдың қалыптасуына өзбек мәдениетінің негізін қалаған Науаидың ықпалы, Абайдың өзбек әдебиетіндегі орны қаралды. Тілі мен әдебиеті, мәдениеті мен тарихы, діні мен салты-дәстүрлері ұқсас, түбі бір қазақ һәм өзбек халықтарының әдеби, мәдени қарым-қатынастарының тамыры тереңде. Аталған байланыстардың уақыт пен кеңістік тұрғысында алар ауқымы өте кең. Сондықтан тақырыпқа қатысты мәселелер мақала шеңбері аясына шақтала іріктеліп талданады.

Ұсынылған мақалада қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбайұлы шығармашылығының дамуына ұлы Әлішер Науаидың тигізген игі ықпалы, әр заманда өмір сүрген бауырлас ел перзенттерінің өзара рухани байланысы, ақын шығармаларының қазақ, өзбек тілдеріне аударылып, әдеби тұрғыда зерделенуі сөз болады. Өзбекстандық әдебиет сүйер қауымның қазақ әдебиетімен танысуы, олардың Абай шығармашылығына ден қойып, қызығушылық танытуының себептері аталады. Абай шығармаларының қазіргі өзбек тіліндегі аудармалары басты нысан ретінде қарастырылады.

Көркем аударма ұғымының мән-маңызы мен ерекшелігі зерделенеді. Бұл ретте аударма ұғымдық атауы нақты бір халықтың сөйлеу тіліндегі сөздер мен сөз тіркестерінің мән-мағынасын, я болмаса, тұтас бір ауызша яки жазбаша мәтіннің екінші бір тілдің сөздік қоры мен сөздік құрамы негізінде қайталанып жеткізілуін білдіреді. Сонымен қатар, аударма адамдардың сөйлеу, өзара сөйлесіп түсінісу құралы қызметін атқаратынын ескерсек, аударманың мақсаты – бір тілді екінші тілмен алмастырып, сөз бірліктері мен сөйлеу құрылымын қайта құру. Бұл ретте аудармашының мәтін мазмұны мен автор ойын өзгеріссіз, дәл сақтап қалуы маңызды. Мақсат үдесінен шығу үшін мәтін, яки сөйлем құрылымы аударма жасалатын екінші бір тілдің ерекшелігіне сәйкес өзгерістерге түседі. Сондықтан аудармада, оның ішінде көркем аудармада түпнұсқадағы ойды мейлінше дәл жеткізу мақсатында жекелеген сөздерді алмастыру, қажетінше сөздердің орын тәртібін ауыстырып қолдану, сөз қосу немесе тіпті кейбір сөздерді алып тастау сияқты амал-әдістердің түр-түрін қолдануға болатындығы баяндалады.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, өзбек әдебиеті, Абай Құнанбайұлы, Әлішер Науаи, қазақ-өзбек әдеби байланысы, аударма, көркем аударма.

Zh. Beisenuly[1*], Kh.A. Karabayeva[2]

[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: khanshaimkarabaeva@gmail.com

Abay and Navoiy: literary consonance in artistic translation

In this article significance of Great Kazakh poet Abay in Uzbek culture, influence of Uzbek culture founder Navoiy on his formation are considered. Having similar language, literature, culture, history, religion and traditions Kazakh -Uzbek nations have deep roots in literary-cultural relations. Range of these relations is very wide in terms of time and space. Therefore, issues related to topic are analyzed within the article.

In presented article beneficial influence of Great Alisher Navoiy on development of creativity of classic of Kazakh literature Abay Kunanbayuly and spiritual relation between fraternal people who lived at different times, literary study of poet's works translated into Kazakh, Uzbek languages are discussed. Reasons for acquaintance of Uzbek literature lovers with Kazakh literature, their interest in Abay's work are revealed. Translation of Abay's works into modern Uzbek is considered as main object.

Essence and specifics of literary translation concept are studied. At the same time, conceptual notion of translation designates meaning of words, phrases in speech of particular people, or as a whole of one oral or written text based on vocabulary and another language word form. Given that translation serves

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

as a means of communication, mutual understanding of people and goal of translation is replacing one language with another, rebuilding units of words and structure of speech. At the same time, content of the text and thoughts of author should be left unchanged by translator. To achieve it, text or sentence structure undergoes changes according to second language features translation is done. Therefore, in translation, including artistic translation, to convey idea in original more accurately, possibility of using various techniques is outlined, such as replacing individual words, switching order of words, if necessary, adding words or even excluding some.

Key words: Kazakh literature, Uzbek literature, Abay Kunanbayuly, Alisher Navoiy, Kazakh-Uzbek literary connection, translation, literary translation.

К.А. Карабаева[1*], Ж. Бейсенулы[2]

[1] Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2] Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан
*e-mail: zhakypbeisenuly@gmail.com

Абай и Навои: литературное созвучие в художественном переводе

В статье рассматривается роль великого казахского поэта Абая в узбекской культуре, влияние Навои, заложившего основы узбекской культуры на становление поэта. Имея схожие язык и литературу, культуру и историю, религию и традиции, корни литературных и культурных связей казахского и узбекского народов уходят глубоко. Диапазон этих связей достаточно велик в плане времени и пространства. Поэтому, в рамках данной статьи анализируются вопросы, связанные только с рассматриваемой темой.

В представленной статье речь идет о благотворном влиянии великого Алишера Навои на развитие творчества классика казахской литературы Абая Кунанбайулы и о духовной связи между братскими народами, жившими в разное время, о литературном изучении произведений поэта, переведенных на казахский, узбекский языки. Выявлены причины знакомства узбекских любителей литературы с казахской литературой, их интереса к творчеству Абая. Перевод произведений Абая на современный узбекский язык рассматривается как главный объект.

Изучаются сущность и специфика понятия художественного перевода. При этом понятийное название перевода означает повторение значения слов и словосочетаний в речи определенного народа, либо в целом одного устного или письменного текста на основе словарного запаса и словарного состава другого языка. Наряду с этим, учитывая, что перевод служит средством общения, взаимопонимания людей, цель перевода состоит в том, чтобы заменить один язык другим, перестроить единицы слова и структуру речи. При этом важно, чтобы содержание текста и мысли автоа были переданы переводчиком игру без изменений, в точности. Для достижения этой цели текст либо структура предложения претерпевают изменения в соответствии со спецификой другого языка, на который осуществляется перевод. Поэтому в переводе, в том числе художественном, с целью более точной передачи мысли в оригинале, излагается возможность применения различных приемов, таких как замена отдельных слов, при необходимости переставление порядка слов, добавление или даже исключение некоторых слов.

Ключевые слова: казахская литература, узбекская литература, Абай Кунанбайулы, Алишер Навои, казахско-узбекская литературная связь, перевод, художественный перевод.

Кіріспе

Қазіргі кезде түркі мемлекеттерінің саясиәлеуметтік, экономикалық және мәдени тұрғыда өзара ынтымақтастыққа ұмтылуы түркі халықтарының мәдени, рухани саладағы байланыстарына игі ықпал етуде. Заман лебі қазақ әдебиетінің әлем әдебиетімен, оның ішінде бауырлас һәм көрші өзбек әдебиетімен байланысын жаңа бағытта дамытып жандандыруға, тереңдетуге бағыттап отыр. Сондықтан бір тамырдан нәр алған қазақ және өзбек әдеби байланыстарын зерттеу – заман талабы. Атап айтқанда, қазақ және өзбек халықтарының ортақ әдеби мұраларын өзара салыстыру, әдеби жанрлардың тарихи типологиясы, әдеби шығармашылықтың генезисі және өзге де теориялық бағытта жан-жақты, мейлінше терең ғылыми зерттеулер жүргізу алдағы уақыттың еншісінде. Бұл ретте түркітану саласы мамандарының ортақ міндеті – түркі тілдес халықтардың тілі мен әдебиетін, тарихы мен мәдениетін зерттеп, олардың өзара тарихи-мәдени байланыстарының тарихын жүйелеу. Ұлт тілінің, әдеби саланың бүгінгі жағдайы мен өзіндік проблемаларына ден қою. Әдеби дамудың болашақ бағдарын, даму динамикасын бағамдау. Қазақ ғалымдары да осы мақсат үдесінен шығуды көздейді. Сондықтан

қазақ елінің туыс түркі жұртымен тарихи, мәдени, әдеби байланыстарын жүйелі зерттеу – бүгінгі қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселесіне айнала бастады.

Демек, тақырыптың өзектілігі тәуелсіздік алған тегі бір түркі жұртының өзара әдеби, мәдени байланыстарының жандана бастауымен айқындалады және екі жақты әдеби, мәдени байланыстырды нығайтуға көркем аударма саласының қосар үлесін саралап, оның мәнмаңызын зерттеудің қажеттілігінен көрінеді. Бұл ретте жекелеген танымал тұлғалардың көркем туындыларын өзара салыстыра талдап, тың ой, жаңа ғылыми, практикалық тұжырымдар ұсыну – заман талабы.

Зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін әлемдік компаративистика ғылымының теориялық қағидаттары мен практикалық әдіс-тәсілдері басшылыққа алынып, В.В. Бартольд, И.С. Брагинский, Н.И. Конрад А.Н. Самойлович және т.б. ғалымдардың көркем шығармаларды тарихи-әдеби талдау туралы еңбектері, М.П.Алексеев, А.С. Бушмин, А.Н. Веселовский, Г.И. Ломидзе, И.Г. Неупокоева, М.Р. Храпчеко және т.б. зерттеушілердің әдеби мұраларды салыстырмалы зерттеудің теориясы мен әдістемелері жөніндегі еңбектеріне шолу жасалды.

Көркем аударма мәселесіне қатысты М. Әуезов, З. Ахметов, М. Базарбаев, И. Ғабдиров, З. Қабдолов, С. Мирзаев, М. Шукиров, Ш. Сәтбаева, К. Сейдаханов, Е. Ысмайылов, Р. Нұрғали, Ө. Күмісбаев, Б. Қосимов, Р. Бердібай, Н. Келімбетов, Н. Фозилов, Қ. Құрамбаев, Қ. Сейданов, К. Нұрмаханов, Т. Сұлтанов, Ш. Турдиев, А. Қыраубаева және т.б. қазақ және өзбек ғылымдарының жүйелі ғылыми тұжырымдары мен ой-пікірлері сараланды. Науаи, Абай шығармашылығына ортақ «Ескендір» тақырыбында жазылған дастандарға ортақ белгілер мен өзіндік ерекшеліктері сипатталған зерттеулердегі тұжырымдар зерделенді. Тәуелсіздік жылдарындағы және оған дейінгі қазақ-өзбек ақын-жазушыларының шығармашылық байланыстары, мемлекетаралық достық қарым-қатынасты айғақтайтын әдеби, мәдени таным бағытындағы шаралардың маңызына мән-берілді.

Зерттеу әдістері

Мақалада қазіргі әдебиеттану ғылымында қалыптасқан негізгі ғылыми қағидаттар мен әдіс-тәсілдер пайдаланылған. Атап айтқанда, жинақтау, жүйелеу, баяндау, сипаттау әдістері, сонымен қатар мәтінді талдау әдісі, мәдени-тарихи әдіс, тарихи-салыстырмалы әдіс, типологиялық әдіс, жекеден жалпыға, жалпыдан жекеге бағытталған жалпы ғылыми зерттеу әдістері қолданылды.

Күтілетін нәтижелер

Мақалада қазақ және өзбек әдебиетіндегі көркем аударманың тарихи бастаулары, олардың ықпалдастығына негіз болған тарихи, мәдени, генеологиялық және әлеуметтік факторлар анықталады. Қазақ және өзбек әдебиетіндегі өзара байланыс, ықпалдастықтың негізгі әдісі саналатын көркем аударманың қалыптасу, даму кезеңдері нақтыланып, қаралған кезеңдердің ерекшеліктері сараланады. Туыс екі тілдің өзара байланысы танымал авторлардың көркем аударма мәнмәтіні шегінде қарастырылады.

Талдау

Әдеби немесе көркем аударма – салыстырмалы әдебиеттану ғылымының зерттеу нысаны ретінде тілдік, әдеби, мәдени, тарихи ақпараттардың кешенді жинтығы болып табылады.

Аударма әдебиеттің ерекшелігі мен әлемдегі түрлі ұлт әдебиеттерінің өзара ықпалы, мәнмаңызы туралы айтқанда, канадалық әдебиеттанушы Джонатан Локк Харттың айтқандары ойға оралады [1, 490]. Ғалымның пікірінше, әлем әдебиеті де, салыстырмалы әдебиет те ұлттық немесе жергілікті әдебиеттен тыс өмір сүре алмайды, керісінше оларға мұқтаж болады. Адамзат баласы өзара қаншалықты аралас-құралас өмір сүретін болса, соғұрлым олардың мәдениеті мен тілі, әдебиеті өзара терең байланысқа түседі. Ұлттық әдебиет томаға-тұйықтықтан гөрі, өз арнасынан асып, құбылмалы әлемнің сыр-қырын ашуға қажетті салыстырулар мен ақпарат көзіне айналып жатады. Ал әдеби туындыны салыстыру үшін кем дегенде екі мәтін үлгісі және екі ұлттық әдебиет өкілі немесе екі мәдениет өкілі қажет. Әлем әдебиеті күллі әлемдегі әдебиеттердің даму бағытын, өзіндік ерекшелігін зерттеу мақсатында ұлттық аударма әдебиет пен салыстырмалы әдебиеттің деректеріне, қорытындыларына негізделетінін атап көрсетеді. Канадалық ғалым әлемдік әдебиетті зерттеу мәселесі аударматану ісінен бастау алатындығын қуаттайды.

Осы тұрғыдан алғанда әлем әдебиетінің бір бөлігі болып табылатын Орталық Азиядағы түркі тектес халықтардың, оның ішінде қазақ, өзбек әдебиетін өзара салыстыра зерттеу қажеттігі шүбәсіз. Түбі бір бауырлас қазақ, өзбек халықтарының тарихы ортақ болғандықтан, көне әдеби мұралар екі елдің өткен өмірі, тұрмысы-тіршілігі, дүние танымы, тілі мен діні, мәдениеті туралы құнды ақпарат көзі ретінде әр ғасырда өз зерттеушілері мен оқырмандарын қызықтыра бермек.

ХХ ғасырға дейін түркі тілдес халықтар, оның ішінде қазақ-өзбек оқырмандары аударма әдебиетке аса мұқтаж болмағандығы туралы тарихи деректер баршылық. Орта ғасырлық «Бабыр наме» атты шығармада Әндіжан тұрғындарының бәрі түркілер екендігі, қалада да, базарда да ел арасында түрікше сөйлемейтін адамның кездеспейтіндігі, халықтың ауызекі сөзінің әдеби тілінен еш айырмасы болмайтындығы туралы Захир-ад-дин Мұхамед Бабырдың жазбалары бізге жеткен. Автор Мір Әлішер Науаи Гератта өсіп, тәрбие алғанымен шығармаларын түркі тілінде жазғандығы туралы ақпаратты да осы жерден табуға болады [2, 21]. Бабыр жазбасы – орта ғасырларда түркі халықтарының, оның ішінде қазақ, өзбек халқының дәстүрлі араб жазуын қолданып, екі елдің әдеби байланысы табиғи жолмен дамығандығын айғақтайтын бірден-бір тарихи дереккөз.

ХХ ғасырдың 30-шы жылдарынан бастап тарихтан белгілі экстралингвистикалық факторлардың салдарынан жоғарыда баяндалған үрдіс бұзыла бастайды. Түркі халықтарының араб жазуына негізделген дәстүрлі әліпбиі қолданыстан шығып қалды. Аз ғана уақыт ішінде екі рет жазу реформасы жасалып, нәтижесінде қазақ жазуы 1929-1939 жылдары латын графикасына, 1940 жылдан бастап кирилл графикасына ауыстырылды. Бұл реформаның өзге де түркі халықтарының жазуына қатысы болғандығы белгілі. Жаңа әліпби, емле реформалары әдеби шығармаларды оқуды қиындатып, туыстас халықтардың әдебиет, тіл саласындағы байланысын әлсірете бастады. Бертін келе, түркі тілдес халықтар аудармасыз бір-бірінің тілін түсінісе алмайтын күйге жетіп, рухани, мәдени байланыстар алшақтай түсті [3, 63]. Ғасырлар бойы бір кеңістікте аралас-құралас көрші отырып, өмір сүрген бауырлас халықтардың әдеби байланыстарына осылайша зор нұқсан келді. Салдарынан туыс елдердің әдеби, мәдени қарым-қатынасы аударма шылық қызметке тәуелді бола бастады.

Дейтұрғанмен, кеңес дәуірі тұсында қазақ және өзбек әдеби байланыстары жаңа өрісте жалғасын тауып, әдеби дамудың өзіндік тың алғышарттары қалыптаса бастағанын айту керек. 1920 жылы алғаш рет Абай өлеңдерінің өзбек тіліндегі аудармасы журнал бетінде жарияланды. 1925 жылы Абайдың тырнақалды «Таңдамалы» өлеңдер жинағы баспадан жарық көрді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде екі ел қаламгерлері көркем аударма саласындағы ынтымақтастықты қайта дамыта бастайды. Әдебиет және өнер онкүндіктері, әдеби онжылдықтар науқаны жалғасып, жүйелі өткізіліп тұрды. Аталған шаралар қазақ-өзбек жазушыларының арасында шығармашылық ынтымақтастық орнатуға игі ықпал етті. Нәтижесінде көркем шығармаларды бір тілден екінші тілге аудару мәселесі жолға қойыла бастады. Әдеби онкүндік, онжылдықтар аясында кездесулер ұйымдастырылып, танымал қаламгерлердің мерейтойлары атап өтілді, жаңа әдеби туындылардың тұсаукесерлері өткізілді.

Дегенмен, ХХ ғасырдың 90-жылдарына дейін туыстас халықтардың әдеби шығармаларының дені түркі жазба тілдеріне емес, негізінен орыс, ағылшын, француз тілі сияқты шет тілдеріне аударылған екен.

ХХI ғасырда түркі тілдес авторлардың шығармаларын өзге түркі тілдеріне аудару сияқты жағымды үрдіс қалыптаса бастады. Бұл үрдіс саяси тәуелсіздік алған түбі бір түркі халықтарын табыстырып, олардың ортақ мүдде үшін топтасуына мүмкіндік беруде. Түркі жұртының өткенін саралап, жоғалтқанын түгендеп, қазіргі құбылмалы әлемде болашағын бағамдап, жолын айқындап, әлемдегі өз орнын нақтылауда бағытын айқындайтын темірқазық – рухани үндестік, демек әдеби, мәдени байланыс.

Қазақ және өзбек әдеби байланысының көне де жаңа бастауы – Абай және Науаи. Абай, Науаи – екі дәуір перзенті. Алайда екі ұлы ақынға ортақ қазына – түркілік тек, сөз өнері және кемеңгерлік ой-сана.

Түркілік тек – Абай мен Науаидың, қазақ пен өзбектің арасындағы генетикалық байланыс, ортақ таным, дәстүр мен мәдениет үндестігі. Сөз өнері – түркі халықтары ғасырлар бойы жасап, адамзаттың ортақ мұрасына айналған ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің теңдессіз дара үлгісі, даналық бастауы. Кемеңгерлік ой-сана – сөзбен өрнектелген бабалар танымы, азбас азық, сарқылмас қазына, өмірлік тәжірибе, адамзаттың іздегені, арманға бастар даңғыл жол.

Мір Әлішер Науаи – өзбек әдеби тілінің негізін қалаған ұлы ақын. Қазақ ғалымы Ш. Уәлиханов Науаи шығармаларына «қара түнекті халықтың жалғыз сәулесі» деп баға берсе, М. Әуезов түркі халықтарының көпшілігінің әдебиеті мен мәдениетінің өсіп, өркендеуіне Науаидың тікелей әсер еткендігін айтады.

Ақын Абай жастайынан қазақ сөз өнерінің уызына қанып, шығыс жыр-дастандарынан нәр алып өскен. Шығыстық сарындағы шығармаларды жастана оқып, Фирдауси, Низами, Қожа Хафиз, Әлішер Науаи, Физулиді рухани ұстаз тұтқан. Он үш жастағы бозбаланың: *«Физули, Шәмси, Сәйхали, Навои, Сағди, Фирдауси, Хожа Хафиз – бу һәммаси, Мәдет бер, я шағри фәрияд»,* – деп, рухани ұстаздарының атын атап, олардың рухтарынан жәрдем, медет тілеуінің себебі де осында [4, 91].

Абайдың «Ескендір», «Әзім әңгімесі» поэмаларының шығыстық сарынмен, Науаи үлгісінде, алайда өзіндік қолтаңба, ой-шешіммен жазылғандығы М. Әуезовтің «Абайдың шығысқа қатыстылығы» туралы зерттеуінде жүйелеі талданған [5,158]. Сонымен қатар Абайдың дидактикалық өлеңдерінің құрылымы, ондағы ой-пікір шығыс шайырларымен әдеби үндестік, ұқсастық тапқан. Мысалы, Абайдың «Сен мені не етесің?..» деп басталып, әрқайсысы 7 жолдан соң бір қайрылып отыратын 14 тармақты 6 шумақ өлеңін зерттеушілер шығыс поэзиясының ғазал үлгісінде жазылған деп біледі [6]. Демек, Абайдың кейбір өлеңдері құрылысы, тақырыбы, ой иірімі тұрғысынан дәстүрлі шығыс поэзиясы үлгілерімен үйлесіп, үндесім тапқан. Жалпы алғанда шығыстың ғазал, рубаят, касыда, мәснәуи, аруз өлең түрлері қазақ поэзиясына топырағына жат емес.

Науаи, Абай шығармашылығындағы әдеби байланысты дөп басып тани білген – Мұхтар Әуезов. Ғалым Абайдың Науаиды өзіне ең жақын ұстаз тұтқанын, оның Науаи шығармаларынан үлгі іздегендігін, әсіресе, дастан емес, ғазал жазған Науаиға еліктегісі келгендігін айтады [7, 96]. Екі ақынның кейбір шығармаларын өзара салыстыра келе, М.Әуезов ойының дәлелді екеніне көз жеткізуге болады. Мысалы, Әлішер Науаи адамгершілік қасиет туралы:

Одамий эрсанг демагил адами,
Ониким йуқ халқ ғамидин ғами, –

десе, Абай бұл ойды:

«Атаның баласы болма, адамның баласы бол»,-

деп, оқырман ойын ширатады. Әлішер Науаидың:

Одамларда одамлар бор, одамларнинг нақшидур,
Одамларда одамлар бор, хайвон ундан яхшидур, –

деген пәлсапалық ойы Абайдың: *«Адамның адамы бар, наданы бар»,* – деген пікірімен үндестік тапқан.

Науаи мен Абай шығармаларында табиғат көріністерін суреттеудің көркемдік шешімдері мен әдіс-тәсілдерінен де ұқсастық аңғаруға болады. Мысалы Науаи «Фархад-Шырын» дастанында: *«Совурда чун шажар баргини сар-сар, Су(в)нинг сиймобини дай қилди мар-мар. Ҳаво доғи булутдин кийди синжоб, Булут доғи хавога сочди сийоб»,*- деп, қыс мезгілін жан бітіре суреттесе, Абай өз кезегінде: *«Ақ киімді, денелі, ақ сақалды, Соқыр-мылқау танымас тірі жанды. Үсті-басы ақ қырау, түсі суық. Басқан жері сықырлап келіп қалды. Дем алысы үскірік, аяз бен қар, Кәрі құдаң қыс келіп, әлек салды»,* – деп қыс мезгіліндегі табиғат кейпін көркем тілмен жан бітіре жырлайды.

Әлішер Науаидің «Хайратул-аброр» (Жақсы жандардың қайраттануы) атты еңбегінде өлең құрылысы, өлең өлшемдері және олардың ішкі мазмұнына қатысты шайырдың ой-пікір, тұжырымдары көрініс тапқан. Мысалы: *«Назмда ҳам анга маъни дурур. Бўлсин анинг сурати ҳар не дурур. Назмки маъни анга марғуб эмас, Назмни ҳам сурат зрур хуш анга. Заинда маъни доғи дилкуш анга»,* – деген Науаидың өлеңге қатысты талаптары, Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» атты төл туындысына арқау болған. Абайдың талабында өлеңнің ішкі мазмұны алтынға, сыртқы құрылысы күміске пара-пар болуы қажет. Осылайша жақсы өлеңнің бағасын нақтылап бекітеді. Абай жақсы өлеңнен сұлу да көркем ұйқас, құлаққа жағымды әуезді іздейді, қарапайым өлеңнің ойлы болуын, тыңдаушысының ойына ой қоса алуын көксейді. Өлеңге бұл қасиеттерді дарыта алған ақынды данаға балайды. Демек, өлең жазу – даналардың үлесі.

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы.
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Өз кезегімізде «Сөзде сиқыр, өлеңде даналық бар», -дейтін Хадисті тілге тиек ете отырып, екі ұлы ақынның өлең туралы пайым түсініктеріндегі ортақ пәлсапалық ой үндестігі олардың ортақ діни таным негіздерінен бастау алады деген тұжырым жасағымыз келеді. Діни тақырып ортақтығы өзге де шығармаларда кездеседі. Мысалы Әлішер Науаи бес сезім мүшесінің алатын орнын: «Харенки захир булбул беш Хауас-Хамса», – деп, бағалап, хауасқа айрықша мән береді. Абай отыз сегізінші қара сөзінде жаратушы Алланың сегіз сипатын: бірінші – хаят, екінші – ғылым, үшінші – құдірет, төртінші – басыр (көру), бесінші – сәмиғ (есіту), алтыншы – ирада (тілек), жетінші – кәлам (сөз), сегізінші – тәкин (болдыру), өз тарапынан нақлия, ғақлия дәлелдерге сүйеніп, екі сипатты, яғни әділет пен рақымды қосып 10 сипатқа айналдырады. Мұны Науаи поэзиясында суреттелген *хауас*, яғни *сезім* деген терең мағыналы пәлсапалық таным ретінде танып қабылдаймыз [8, 83].

Абай «Алла деген сөз жеңіл» деп басталатын өлеңінде де Науаидің *хауас* туралы ойын дамыта жырлайды:

Ақылмен хауас барлығын
Білмейдүр, жүрек сезедүр.
Мүтакәлламин, мантикин
Бекер босқа езедүр...» [9, 4].

Бұл орайда белгілі абайтанушы ғалым М. Мырзахметұлының: «Дүниетаным туралы мәселеде хауастың орны өзгеше екендігіне екі ойшыл ерекше мән береді» – деген тұжырымы орынды айтылған [10, 4].

Түркі жұртының ғұлама ақындары поэзиясындағы көркем әдеби үндестікті айғақтайтын мысалдар тізбегін осылай жалғастыра беруге болады.

Науаи мен Абай екі дәуірде, бір-біріне ұқсамайтын екі қоғамдық ортада өмір сүрді. Тарихта Мір Әлішер Науаи XV ғасырда, түркі халықтарына ортақ шағатай әдебиетінің классикалық кезеңінде шығармашылықпен айналысып, салтанаты асқан патша сарайында ғұмыр кешсе, Абай Құнанбайұлы XIX ғасырдың екінші жартысында, қазақтың сайын даласында, табиғат аясында өмір сүрді. Соған қарамастан, екі ұлы ақынның өмір салты, қоғамдық-әлеуметтік орны, шығармашылық бағыты – ұқсас, өзара үндес және сарындас. Мысалы Мір Әлішер Науаи досы Құсайын Байқараның пәрменімен Астрабад билеушісі болып тағайындалса, Абай әкесі Құнанбайдың қалауымен билікке араласып, болыс болды, ел басқару ісімен айналысты. Билеуші болған екі ақын да қарапайым халықтың мұң-зарын түсініп, әділдік жолымен ел басқарды. Екі ақын да өлеңдерінде адамгершілік пен әділеттілікті, шынайы сезім мен адал махаббатты дәріптей жырлады, ой-пікір, тұжырым-түсініктерін жазып қалдыруды мақсат тұтты [11, 4]. Екі ақын да зорлық-зомбылық, алауыздыққа қарсы шығып, ынтымақ, бірлік, достықты дәріптеді. Жас ұрпақты ілім мен білім іздеуге, оқып-үйренуге үндеді. Екі ақын да қоғам өмірі жайлы көп толғанды, өнерді дәріптеп өнеге көрсетті. Сондықтан да түркі жұртының кейінгі ұрпағы бір-бірінің ақындарын ұлықтап, олардың әдеби мұрасын сақтап, дәріптеумен келеді.

Ташкент қаласы ежелден-ақ түркі жұрты үшін құт қала болған. Әсіресе оқымыстыларының шығармаларын басып, тарату, сақтау ісі жақсы жолға қойылған. 1922 жылы Абай шығармалары көне Ташкент шақарының баспасынан қазақ тілінде шықты. Өзбек ғалымы Абдурахман Сағдидың «Абай» атты мақаласы жарияланды. Ғалым Абайдың «Жаз» деген өлеңін талдап, ақынның шеберлігіне, тілінің көркемдік ерекшелігіне тамсаныс білдірді [12, 128].

1945 жылы Алматыда Абай Құнанбайұлының 100 жылдық мерейтойы атап өтілді. Мерейтойлық шараға атақты Айбек, Ғафур Ғұлам, Абдурахман Сағди, Миртемир, Хади Зариф және т.б. өзбек ғалым, жазушы, ақындары қатысып, Абай өлеңдерінің өзбек тіліндегі аудармасын тарту етті. Бұл Абай «Өлеңдер» жинағының тұңғыш рет өзбек тілінде басылып шыққан кезі болатын. Осылайша өзбек оқырмандары 1945 жылы қазақтың ұлы Абай шығармашылығымен өзбек тілінде танысуға мүмкіндік алды. Кітапқа енген 35 өлеңді өзбек тіліне Үйғун мен Миртемир аударыпты. Жинақтың көлемі шағын, 75 беттік кітап 1000 данамен басылған. Кітапта аударылған Абай өлеңдерінің жазылған жылы көрсетілген [13].

Абай Құнанбайұлының шығармашылығына қызығушылық артып, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы өзбек тіліне аударылды. Шығарманы Зумрад есімді жазушы аударып, редакциялық жұмыстарын Насир Фазилов пен Миртемир жүргізген. Абай шығармаларына өзбек тіліне аудару ісі бұдан кейін де жүргізілді. 1961 жылы Ғафур Ғулам жасаған аударма, 1970 жылдары шыққан «Өлеңдер» жинағы бауырлас өзбек халқының рухани қазынасына

айналды. Араға жылдар салып, 1995 жылы Абайдың 150 жылдық мерейтойы қарсаңында Н. Фазилов «Абай» деген атпен ақынның 20-дан астам өлеңі, «Мақсұд», «Ескендір» поэмалары, 45 қара сөзін өзбек тілінде жарыққа шығарады. Және сол жылы Н.Фазиловтың «Шолпан» баспасынан «Абай мәңгілігі» атты зерттеу еңбегі де өзбек тілінде шықты. Абай өлеңдерін аударуға Ұйғын мен Миртемир, М. Шайхзаде, Ж. Жаббаров, А. Мұхтар, М. Әлі және т.б. өзбек қаламгерлері үлестерін қосты [14, 4]. Миртемир аударған Абайдың «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңінің өзбек тіліндегі нұсқасы мазмұн, ұйқасы тұрғысынан түпнұсқамен бірдей. Айырмашылық қазіргі өзбек тілінің лексика-грамматикалық ерекшелігінде.

Мен ўланни ёзмайман эрмак учун,
Ўтган – кетган гапларни термак учун.
Мен ўланни ёзаман тушунганга,
Авлодимга бир сабоқ бермак учун».

Тәуелсіздік алған жылдардан бері түркі халықтарының мемлекетаралық ынтымақтастығы жаңа арнаға түсіп, нығая бастады. Түркі жұртының тарихи тұлғаларының, әдебиет, мәдениет тарландарының есімдері ардақталып, игі істері ұрпағының жадында жаттала бастады десек артық айтқандық емес. Сөз өнерінде Науаи, Абай бейнелері тұлғалана үсті. 2015 жылы Абай Құнанбайұлының 170 жылдық мерейтойы қарсаңында «Ўзбекистон» баспасынан «Ёрқин юлдуз» (Жарқын жұлдыз) атты жаңа жинағы жарық көрді [15, 6]. Абай өлеңдері, эпикалық поэмалары мен ғақлиясының өзбек тіліндегі нұсқасын Қ. Сейданов пен М. Ахмад қайта өңдеп жинаққа дайындаған.

2018 жыл Қазақстанда «Өзбекстан жылы», 2019 жыл Өзбекстанда «Қазақстан жылы» деп аталып, түрлі ғылыми-танымдық, мәдени шаралар ұйымдастырылды. Бауырлас халықтарды жақындата түсетін іс-шаралардың аясында ғалым, қаламгерлердің кездесулері достық байланыстың беріктігін паш етті. Өзбекстан Республикасының Президенті Ш. Мирзиёев 2018 жылы «Қазақтың ұлы ақыны және ойшылы Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын кеңінен зерттеу және насихаттау туралы» арнайы қарар қабылдап (13.03.2018 ж. N ПҚ-3598), қазақ халқына, ұлттық әдебиеті мен мәдениетіне үлкен құрмет көрсетті. Абайдың «Таңдаулы» шығармалары, «Өзбектер мен қазақтардың әдеби байланыстары» атты кітап жарық көрді. Абай бастаған бір топ қазақ ақындарының шығармалары «Кўнгилдаги қирқ қўшиқ» (Көңілдегі қырық ән) деген атпен басылып шықты. Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогикалық университетінде «Абай және өзбек әдебиеті» көрмесі өткізілді. Абай шығармашылығына арналған мүшәйра ұйымдастыру жақсы дәстүрге айналып, қолдау тапты. Аталған іс-шаралар туыстас екі елдің мәдени-әдеби байланыстарды одан әрі дамытып, қазақ пен өзбек әдебиетінің кеңінен танылуына ықпал ететіндігімен маңызды.

Абай мен қазақ егіз ұғым. Абай қазақ халқының руханияты мен мәдениетінің алтын діңгегі. Хакім Абай ілімінің негізі халықтың рухани жаңғыруын көздейді. Сондықтан Абайдың ой-арманы, оның даналығы қазір де өзекті, өз маңызын жоймаған, демек, заманмен үндесіп, астасып жатқан рухани қазына. Бүгінде Абайдың философиялық ой тұжырымдары адамзатқа ортақ қазына ретінде бағаланып отыр. Сондықтан Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойы аясында гуманист ақынның шығармалары ағылшын, араб, қытай, испан, итальян, неміс, орыс, түрік, француз, жапон тілдеріне аударылды. Аударма жинақтарға 145 өлең, 3 поэма, 45 қара сөз енген. Бұл айтулы істің басы-қасында «Ұлттық аударма бюросының» қызметкерлері мен мамандары топтасып, белсенді жұмыс атқарды. А.Үсен сөзімен айтқанда, ұлы Абайдың әлем әдебиетіндегі, адамзат дамуындағы мәдени орнын анықтап, әлемдік деңгейге шығару – әдебиеттанудың өзекті мәселесі, кезек күттірмес маңызды іс, мемлекеттік, ұлттық мүдде, ұрпақ алдындағы парыз болып табылады. Сондықтан Абай шығармаларын сапалы аудару, ақынның өмірі мен шығармашылығын зерттеуді әлемдік жүйеге негіздеу, сандық технология мүмкіндіктерін пайдалана отырып, әлемдік ақпарат жүйелерінде сапалы деректі, көркем фильмдер дайындау, сол сияқты ғылым, білім, көркемөнер кеңістігінде жобаларды жүйелі іске асыру міндеті тұр. Абай мұрасы шығыс мәдениетінің ажырамас бөлігі. Сонымен қатар бүкіл адамзатқа ортақ рухани құндылық. Өзбек ғалымы Қозоқбай Йулдошевтің сөзімен айтқанда, ұлы Абайдың әрбір тұщымды пікірі, салмақты сөзі, салиқалы ойы, сүйектен өтіп, мейлі қазаққа болсын, мейлі өзбекке болсын керек өсиет-аманат. Сондықтан өзбек ғалымы «Қара сөзді» өзбек тіліне ауда-

рып, Абайдың философиялық ойларын өзбекше жеткізу қиын болғанына қарамастан, мейлінше түсінікті тілмен тәржімалауға тырысқандығын айтады.

2020 жылы Н. Айтұлы аударған Әлішер Науаидың «Ләйлі-Мәжін», «Ескендір қорғаны» поэмалары қазақ тілінде басылып шықты. Аталған поэмалар Науаидың бес дастаннан тұратын «Хамса» атты шығармасынан алынған. Аталған игілікті шара Абайдың мерейтойы аясында Халықаралық Түркі Академиясының ұйымдастыруымен іске асқан. Жалпы алғанда Әлішер Науаи шығармаларын қазақ тіліне аударып жариялау ісі алғаш рет өткен ғасырдың ортасында жүзеге асқан. Атап айтқанда 1948 жылы Алматы қаласында Науаидың «Таңдамалы өлеңдер» жинағы басылып шықты. Науидың ғазалдары, «Фархад-Шырын» дастанынан үзінді енген бұл жинаққа М. Әуезовтің алғы сөзі жазылған. 1980 жылы Н. Айтов «Ескендір қорғаны» дастанын қазақ тіліне аударды. Бұдан кейінде жарық көрген М.Әуезов «Әлішер Науаи», Е.Исмаилов «Науаи және қазақ әдебиеті», Р. Бердібаев «Әлішер Навои», Ө.Күмісбаев «Шығыс шайырлары», К. Сейдахановтың «Әлішердің «Хамасасы», Ә. Тәжімұратов «Шығыстың жарық жұлдызы» атты мақалалары, Ә. Тәжібаев, Қ. Бекхожин, Ө. Тұрманжанов, Қ. Шаңғытбаев, Ж. Сыздықов, Ғ. Қайырбеков, С. Жиенбаев, Қ. Мырзалиев, Қ. Жұмағалиев және т.б. ақындардың ғылыми зерттеу мақалалары мен аудармалары түркі әдебиетінің науаитану бағытына сүбелі үлес қосқан еңбек деп бағалаймыз.

Қорытынды

Көркем туындылары әлемдік әдебиетттің жауһарына айналған Абай мен Науаи бүгінде бауырлас қазақ-өзбек жұртының әдеби, мәдени байланыстарының алтын көпіріне айналып отыр. Ұлы ақындардың әдеби мұрасы бауырлас түркі халықтарының жарқын болашағы үшін қызмет ете бермек. Жалпыадамзаттық құндылықтарды дәріптеп, әділдік пен достықты уағыздайтын қос ақынның көркем шығармалары Өзбекстан мен Қазақстан арасындағы өзара достық пен ынтымақтастық қарым-қатынастарды нығайтуға септігін тигізеді. Бұл ретте Абай, Науаи шығармаларын қазіргі өзбек, қазақ тілдеріне аудару өзекті. Көркем аударма ұлы ойшылдардың озық ой-пікірлерін түсініп, көркем шығармадан рухани нәр алуға көмектеседі. Бауырлас халықтардың өзара ынтымақтасып, түрлі қиындықтарды бірлесе еңсеруіне көмектеседі. Мақала аясында Абайтану, Науаитану бағытында атқарылған іс-шаралардың бірсыпырасы аталды. Абай мен Науаи шығармаларының кейбір ерекшеліктері мен ортақ белгілері сараланды. Тұжырымдар нақты мысалдармен дәйектелді. Науаи шығармашылығының Абайға тигізген игі ықпалы туралы ой-пікір айтылды. Абай, Науаи шығармаларын өзбек, қазақ тілдеріне аударып, ғылыми зерттеумен айналысқан ғалымдардың есімдері, еңбектері аталды. Түркі мәдениетінің қадір-қасиетін арттырып, ортақ құндылықтарды дәріптей алу – түркі жұртының бірлігін нығайтуға қосқан үлесіміз болмақ.

Әдебиеттер

Jonathan Locke Hart. Texts and Images in a National, Comparative, and World Context // Canadian Review of Comparative Literature. 2017. P 482-500. ISSN 1913-9659.

Бабыр Захир ад-дин Мұхамед. Бабырнама. –Алматы: Ататек,1993.-447 б.

Hayit B. Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi. – Ankara: TTK, 1995. – 195 s.

Аъзамхужаев С. Туркистон мухторияти: Милий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 168 б.

Musaoğlu M. Türkçede Çeviri ve Aktarma // Bilig, Kış, 2003, Sayı 24: 1-22. ISSN 13010549

Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 208 б.

Мырзахметұлы М. Мұхтар Әуезов – абайтанушы ғұлама. – Астана: Ғылым, 2015. – 279 б.

Абай: энциклопедия / ред. Р.Н. Нұрғалиев. – Алматы: Атамұра, 1995. – 720 б.

Сәбден О. Абай және қазақ елінің болашағы. – Алматы: Типография, 2017. – 216 б.

Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 496 б.

Сейданов Қ. Науаи және Абай // Егемен Қазақстан, 24.07.2015 ж.

Абай. Сайланды косыклары, поэмалары, қара созлери: Казак адебиятынан / Аўдарғанлар Ш. Септов, Ш. Ляпов, С-Исмаилов хам баск.]. – Нокис: Қарақалпақстан, 1990. – 236 с.

Абай ўланлари: қозоқчадан таржима / ред. Рамз. – Ташкент: Уздавнашр, 1945. – 75 б.

Исломқулов М. Ўзбек-қозоқ адабий алоқаларига доир // Жанубий Қозоғистон, 18 февраль 2020 йил https://nrm.uz/; http://uza.uz/ru/society/poistine-narodnyy-poet--10-08- 2019?sphrase_id=5384447

Үсен А. Абай және Шекспир. – Алматы: Раритет, 2021. – 173 б.

References

Abaj. (1995). Enciklopedija. [Encyclopedia] Almaty: Atamura. (In Kazakh).

Abaj ўlanlari. (1945). Kozokchadan tarzhima. [Translation from Kazakh]

Tashkent: Uzdavnashr. (In Uzbek).

Abaj. (1990) Sajlandy kosyklary, pojemalary, kara sozleri. [The book of words and poems]. Nokis:Karakalpakstan. (In Karakalpak).

Auezov M. (1985). Zhiyrma tomdyk shygarmalar zhinagy. [20 volumes of Auezov]. Almaty: Zhazushy. (In Kazakh).

Azamhuzhaev S. (2000). Turkiston muhtorijati: Milij-demokratik davlatchilik kurilishi tazhribasi. [Turkestan Autonomy: The Experience of National Democratic State-Building] Toshkent: Manavijat. (In Uzbek).

Babur Zahir ad-din Muhammad. (1993). Baburnama. [Boburnoma]. Almaty: Atatek. (In Kazakh)

Hayit B. (1995). Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi. [History of the Turkestan States' National Struggles]. Ankara: TTK. (in Turkish)

Islomkulov M. (2020). Ўzbek-kozok adabij alokalariga doir [On Uzbek-Kazakh literary relations]. Zhanubij Kozogiston7 Retrieved from https://nrm.uz/; http://uza.uz/ru/society/poistine-narodnyy-poet--10-08-2019?sphrase_id=5384447 (In Uzbek).

Jonathan Locke Hart (2017). Texts and Images in a National, Comparative, and World Context // Canadian Review of Comparative Literature. 2017. P 482-500. ISSN 1913-9659. (In English)

Musaoğlu M. (2003). Türkçede Çeviri ve Aktarma. [Translation and Transfer in Turkish]. Bilig, Kış. Sayı 24: 1-22. ISSN 13010549 (in Turkish).

Myrzahmetuly M. (1994). Abaj zhəne Shygys. [Abai and the East]. Almaty: Kazakstan. (In Kazakh)

Myrzahmetuly M. (2015). Muhtar Əuezov – abajtanushy gulama. [Abai the great literary critic]. Astana: Gylym. (In Kazakh)

Sabden O. (2017). Abaj zhane kazak elinin bolashagy. [Abay and the future of the Kazakh people]. Almaty: Tipografija. (In Kazakh)

Sejdanov K. (2017). Nauai zhane Abaj. [Navoi and Abai]. Egemen Kazakstan, 24.07.2015 zh. (In Kazakh)

Usen A. (2021). Abaj zhane Shekspir. [Abai and Shakespeare]. Almaty: Raritet. (In Kazakh)

IRSTI 16.31.41 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph24

I.G. Orazbekova*, A.I. Rustemova, Z.A. Tleugabylova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: indiragazizovna@mail.ru

TECHNIQUES OF RUSSIAN-KAZAKH ADVERTISING TRANSLATION

The article considers the translation techniques of advertising texts and slogans of popular international brands from the Russian language into Kazakh. The functioning of structurally different languages in one space, their interaction and interpenetration are a unique material for studying translation strategies of advertisements. The impact of the Russian language on Kazakh is observed at all linguistic levels, since the ideology of the former Soviet Union adhered to the policy of using one common language for all peoples living on the territory of the country. Today in Kazakhstan the reforms on the revival of the Kazakh language are being actively implemented: a new Latin-based alphabet has been introduced and the question of the language ecology is being raised, trilingualism policy (Kazakh, Russian and English) is implemented. The research shows that all these factors influence the technical and linguistic characteristics of translation strategies of advertising texts, since advertising as a form of communication mirrors the culture of the nation, changes in the society and the level of economic development of the country. In the research the following translation methods were identified: borrowings, direct translation, semantic modulation, grammatical transposition, and equivalence. The analysis of translation strategies shows that the language of advertising is not characterized by the excessive use of stylistic devices and expressive means. The article studies the impact of globalization on the advertising market. Advertising videos and texts are not adapted to the national market, since Kazakhstan is integrating into the global economy.

Key words: direct translation, oblique translation, advertising language, slogan, language ecology

И.Г. Оразбекова*, А.И. Рустемова, З.А. Тлеугабылова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
*e-mail: indiragazizovna@mail.ru

Жарнамалық мәтіндерді орыс тілінен қазақ тіліне аудару тәсілдері

Мақалада танымал халықаралық брендтердің жарнамалық мәтіндері мен ұрандарын орыс тілінен қазақ тіліне аудару тәсілдері талқыланады. Бір кеңістікте туыстығы жоқ тілдердің болуы, олардың өзара әрекеттесуі мен араласуы аударма тәсілдерін зерттеуге арналған бірегей материал. Орыс тілінің қазақ тіліне әсері барлық тілдік деңгейде көрінеді, өйткені орыс тілі басым болды және бүкіл Кеңес Одағында қолданылды. Қазіргі уақытта Қазақстанда тілдік реформалар жүргізілуде: латын әліпбиіне негізделген жаңа әліпби енгізілуде, тілдің экологиясы мәселесі көтерілуде, үштілділік саясаты жүргізілуде – қазақ, орыс және ағылшын. Зерттеу көрсеткендей, бұл факторлардың барлығы аударманың техникалық және лингвистикалық сипаттамаларына әсер етеді, өйткені жарнама қарым-қатынас түрі ретінде халықтың мәдениетін, қоғамдағы өзгерістерді және елдің экономикалық даму деңгейін көрсетеді. Зерттеу барысында келесі аударма тәсілдері анықталды: кірме сөздер, тікелей аудару, семантикалық модуляция, грамматикалық транспозиция және барабар аударма. Аударма тәсілдерінің талдауы көрсеткендей, жарнама тілі стилистикалық құралдар мен экспрессивті құралдарды шамадан тыс қолданумен сипатталмайды. Мақалада жаһанданудың жарнама нарығына әсері қарастырылады. Негізінен, жарнамалық бейнелер мен мәтіндер ұлттық нарыққа бейімделмейді, себебі Қазақстан жаһандық экономикаға интеграциялануда.

Түйін сөздер: тікелей аударма, жанама аударма, жарнама тілі, ұран, тіл экологиясы

© 2022 Al-Farabi Kazakh National University

И.Г. Оразбекова*, А.И. Рустемова, З.А. Тлеугабылова
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: indiragazizovna@mail.ru

Способы перевода рекламных текстов с русского на казахский язык

В статье рассматриваются техники перевода рекламных текстов и слоганов известных международных брэндов с русского языка на казахский. Существование разносистемных языков в одном пространстве, их взаимодействие и взаимопроникновение являются уникальным материалом для изучения способов перевода. Влияние русского языка на казахский отражается на всех лингвистических уровнях, так как русский язык был доминирующим и использовался на всей территории Советского Союза. В настоящее время в Казахстане проводятся языковые реформы: вводится новый алфавит на основе латиницы, поднимается вопрос экологии языка, проводится политика трехъязычия – казахского, русского и английского. Исследование показывает, что все эти факторы влияют на технические и лингвистические характеристики перевода, поскольку реклама как форма коммуникации отражает культуру народа, изменения в обществе и уровень экономического развития страны. В ходе исследования выявлены следующие способы перевода: заимствование, прямой перевод, семантическая модуляция, грамматическая транспозиция, эквиваленция. Анализ способов перевода показывает, что для языка рекламы не характерно чрезмерное использование стилистических приемов и выразительных средств. В статье рассматриваются вопросы влияния глобализации на рынок рекламы. В основном, рекламные видео и тексты не адаптируются к национальному рынку, так как Казахстан интегрируется в мировую экономику.

Ключевые слова: прямой перевод, косвенный перевод, язык рекламы, слоган, экология языка.

Introduction

The language of advertising is a special phenomenon and a special field of study of mass communication. The great demand for the translation of advertising posters, commercials and texts arose in connection with the rapid development of trade and the consumption of a huge number of imported goods. Therefore, research in the field of the language of advertising solves interdisciplinary issues.

In the work ‘Language game in the communicative space of media and advertising’ Ilyasova and Amiri (2012), in our opinion, give the most relevant definition of the notion of «advertising text»: the text presented either verbally or in writing, attracting the target audience to buy certain goods, autonomous, originally aimed at delivering certain information to the addressee with the prevailing commercial goal.

Much of the research carried out in the field of advertising translation is concerned with both language and intercultural perspectives. Our research makes an attempt to explore translation strategies from the angle of interpenetration of languages being in close contact for many years and starting to acquire common characteristics at linguistic levels. Furthermore, the current research reveals the traits of cognitive linguistics, since the language we speak shapes the world around us.

There are two main languages in the country – Kazakh and Russian, so the questions of the status and functioning of languages are of particular importance. The functioning of the Russian language in our country has its own specifics because Kazakhstan is the only republic of the former Soviet Union where the Russian population numerically prevailed over the indigenous one.

According to the information of the Tengri News portal, in 1991 when the independence was declared, the share of Kazakhs was only 40 percent of the population of Kazakhstan, and now it is more than 70 percent. In the Republic of Kazakhstan special attention has always been paid to the development of the languages as the main wealth of the peoples of the state. Currently, there is a real variety of languages in Kazakhstan. According to Suleimenova, Shaimerdenova and Akhanova (2007), authors of the dictionary “Languages of the Peoples of Kazakhstan”, more than one hundred languages are used for functional purposes.

The existence of the Soviet Union radically changed the functional nature and basic terminographic norms, as well as the alphabetic system of the Kazakh language. This is evidenced by the opinion of the scientist Musorin (2004:35): “One can consider the languages of the peoples of the former USSR as a language union. The long coexistence of these languages within a single multinational state,

as well as the immense influence exerted on them by the Russian language, led to the appearance of common features at all levels of their linguistic system". Especially strong influence of the Russian language was at the lexical level of Kazakh. All the words from European languages come to Kazakh refracting through Russian orthography.

The Kazakh writing has changed many times during the Soviet regime. The Kazakh script before the revolution was based on Arabic ligature, since the traditional religion of the Kazakhs was Islam, we were part of the Muslim world, and for many centuries written spiritual heritage of our culture was created with the Arabic script.

That is why the outstanding scientist, the founder of Kazakh linguistic science, the developer of the first national Kazakh alphabet, Ahmet Baitursynuly chose the Arabic script as the basis for the alphabet. However, with the strengthening of Soviet power, we switched to the Latin alphabet. Then there was a policy to create an international common alphabet. Soviet communism was atheistic and denied religion and did everything to destroy religious identity on its territory. It was necessary to tear off the Arabic ligature which is directly connected with Islam. Before the Second World War the writing system of all peoples in the USSR was transformed into Cyrillic, because it was necessary to form a «single nation of the unified Soviet Union» speaking only one language. Therefore, the Russian language and the Cyrillic alphabet became tools of such «sovietization» (Fazylzhanova).

In 2017 the President of Kazakhstan signed a decree on the transition of the Kazakh alphabet from the Cyrillic alphabet to the Latin script. Moreover, Kazakhstan pursues the trilingualism policy that involves studying three languages: Kazakh – a state language, Russian as the language of communication between different nations, the English language as the language of successful integration into the global environment.

Materials and Methods

Direct Translation Techniques

Literal translation

Literal translation is observed in the translation of the Russian language advertising, hence showing the influence of the Russian language on all aspects of Kazakh.

Sergaliev (1987) in his scientific work notes on the influence of Russian syntactic constructions on the Kazakh syntax. For example, the phrases "shemamen pai'dalany" (to use a scheme) "osymen bai'lanysty" (in connection with this) are constructed by means of Instrumental Case of the Russian language. The influence of the syntactic structure of the Russian language is also observed on the sentence level.

(Vitaminized micellar water! Now in a large volume, and the price will surprise you!)

Russian: Vitaminizirovannaya micellyarnaya voda! Teper' v bol'shom ob''eme, a cena vas udivit!

Kazakh: Дәрумендер қосылған мицеллярлық су! Енді көлемі үлкен, ал бағасы таң қалдырады!

(My hair is so strong! Miracle! Strong hair – PANTENE™ hair)

Russian:Moi volosy takie sil'nye! Chudo! Sil'nye volosy – volosy PANTENE

Kazakh: Менің шашым сондай күшті! Ғажап! Күшті шаш – PANTENE шаш!

The advertisement of 4G TURBO Internet

(High-speed unlimited in your home!)

Russian: Skorostnoj bezlimit u tebya doma!

Kazakh: Жылдам шексіздік сенің үйіңде!

COCA-COLA zero™

(Try it! Feel it!)

Russian: Poprobuj! Pochuvstvuj!

Kazakh:Татып көр! Сезін!

Costa coffee™

(Drink coffee in a good mood)

Russian: S nastroeniem!

Kazakh: Көңіл-күймен!

The literal translation of Russian advertising into the Kazakh language reflects the facts of interpenetration of languages, the integration of cultures and mentality.

Borrowings

The influence of the Russian language on Kazakh was especially strong on the lexical level. Almost all social, political and scientific terms in the languages of the peoples of the former USSR were borrowed from the Russian language or formed under its strong influence.

The Cyrillic alphabet of Kazakh was a barrier in the acquisition of foreign words, since the phonetic law of vowel harmony in Kazakh which regulates the quality of vowels in the word does not affect borrowed words. As a result, many foreign words and phrases in the Kazakh language are written and spoken according to the norms of the Russian language. (Doszhan).

For example, *telefon* (telephone), *evoli'y'tsi'i'a (evolution), i'njener (engineer), magni't (magnet)* are written and pronounced by the rules of Russian phonetic modification. The massive flow of such di-

rect borrowings began to appear in the Kazakh language.

Thus, the natural mechanism for adapting foreign words to the articulatory basis of the recipient language was neglected. Consequently, powerful immune apparatus of the Kazakh language was neutralized leading to its possible creolization in the future (Fazylzhanova).

In the advertisement of the new multi-cyclone vacuum cleaner Silence Force from TEFAL™, which guarantees absolute cleanliness and works quietly, the borrowed word *my'lti'tsi'klon-dyq* (multi-cyclone) undergoes grammatical adaptation with the help of the adjective word-building suffix *-dyq*.

Novyj *mul'ticiklonnyj* pylesos Silence Force ot TEFAL garantiruet absolyutnuyu chistotu i rabotaet tiho kak nikogda. (Russian)

Jan'a TEFAL-dyq *my'lti'tsi'klondyq* s'an'sorg'ys'y Silence Force minsiz tazalyqka kepil beredi ja'ne buryn-son'dy bolmag'andai' tynys' jumys istei'dy. (Kazakh)

Жаңа TEFAL-дық *мультициклондық* шаңсорғышы мінсіз тазалыққа кепіл береді және бұрынсоңды болмағандай тыныш жұмыс істейді (Kazakh)

Borrowings with grammatical adaptation are found in the translation of advertisements of modern cosmetics. For example, micellar water from NIVEA which makes the skin clean and brilliant.

(Every time you take off your makeup, you do not recognize your skin. It is dry and lifeless. Open the micellar water of NIVEA™!)

Kazhdyj raz posle snyatiya makiyazha ty ne uznaesh' svoyu kozhu. Ona suhaya i slovno bezzhiznennaya. Otkroj *micellyarnuyu* vodu NIVEA! (Russian)

Макияжды кетірген сайын теріңді танымай қаласың. Терің құрғап, өңсіз болып тұрады. NIVEA мицеллярлық суына тәнті бол! (Kazakh)

In the advertising of the air freshener Royal Dessert Airwick Life Scents™, the name of the product is translated in Kazakh as Korol'dik Desert (korol-dik)

(The strength of the PRO-V formula helps restore hair.)

Sila *formuly* PRO-V pomogaet vosstanovit' volosy. (Russian)

PRO-V формуласының қуаты шашты қалпына келтіруге көмектеседі. (Kazakh)

Generally, direct loanwords are found in advertising of cosmetics, home appliances, cars and technologies. For example, *maki'i'aj* (make-up), *formy'la* (formula), *my'lti'tri'mmer* (multi trimmer), *tsi'frlyq tehni'ka* (digital technology).

Oblique Translation Techniques

Grammatical transposition

Unlike the Russian language, which is inflectional, Kazakh is agglutinative. This means that the word changes by means of linear affixation, since each morpheme has its own meaning. Besides, there are not any prefixes in Kazakh.

The transposition technique attaches importance to the order of the words of the Kazakh language:

a) the predicate is always at the end of the sentence – Men /subject/ universitette oqi'myn_/predicate/ (I study at the university);

b) the subject is at the beginning of the sentence or before the predicate;

c) the modifiers always precede the word being defined – Men memlekettik /adjective/ universitette /noun/ oqi'myn /verb/ (I study at the state university).

The predicate in the Kazakh translation is at the end of the imperative sentence in the advertising of the service "Virtual Number" of a telecommunications company. In the Russian original text it is at the beginning of the sentence.

(You are always connected with the service "Virtual Number"! Connect the service "Virtual number" and take orders anywhere, anytime and on any phone.)

S uslugoj «Virtual'nyj nomer» vy vsegda na svyazi! (Russian)

Podklyuchite (verb) uslugu «Virtual'nyj nomer» i prinimajte (verb) zakazy v lyubom meste, v lyuboe vremya i na lyuboj telefon.

«Виртуалды нөмір» қызметімен сіз әрқашан байланыста боласыз (verb)! (Kazakh)

«Виртуалды нөмір» қызметін қосыңыз (verb) да, кез-келген жерде, кез-келген уақытта, кез-келген телефоннан тапсырыс қабылдай беріңіз (verb).

In the advertising of a loan for a new car a compound predicate *hotite katat'sya (*want to skate) is at the end of the interrogative sentence following the syntactic norms of the Kazakh language.

(Do you want to drive a new car? Apply for a loan to kaspi bank and get it in one day.)

Hotite katat'sya (verb) na novom avto uzhe zavtra? (Russian)

Oformite (verb) avto za 1 den' v kaspi bank

Ертең жаңа көлік айдап жүргіңіз келе ме (verb)? (Kazakh)

Көлікті kaspi bank-те 1 күнде рәсімдеңіз (verb)

(JSC "KAZAKHTELEKOM"™ offers a new service)

Vstrechajte (verb) novoe predlozhenie ot AO «KAZAHTELEKOM» (Russian)

Жаңа ұсынысын қабыл алыңыз (verb)! (Kazakh)

The interpreter should use the transposition method if the grammatical shift conforms to syntactic norms of the target language. Grammatical transposition is applied for translating a unit in the source text having a given grammatical structure by a unit of the target language with a different grammatical meaning. A word form, a part of speech, a sentence member is apt to transformations.

The substitution of a part of the speech is a very common type of grammatical change in translating. For example, the verb in the advertising of dairy products ***vybiraj*** (to choose) is replaced by the noun *tan'day* (choice) in translation.

(Choose wisely!)

Vybiraj s umom! (Russian)

Ақылмен таңда! (Kazakh)

Also, similar transformations take place in the advertising of a cosmetic product, a payment card, medicine.

(Fabulously easy make-up remover.)

Skazochno legkoe *snyatie (noun remover)* makiyazha. (Russian)

Макияжды ғажап әрі жеңіл кетіреді *(verb to remove)*. (Kazakh)

(Advantageous purchases with MASTERCARD)

Russian: Vygodnye pokupki *(purchases)* s MASTERCARD™

Kazakh: MASTERCARD™-пен тиімді сауда жасау *(to purchase)*

(No time for coughing!)

Russian: Net vremeni na kashel'! (a cough)

Kazakh: Жөтелуге (to cough) уақыт жоқ!

The skin is so fresh and radiant!

Russian: Kozha takaya svezhaya i *siyayushchaya! (radiant)*

Kazakh: Терің таза әрі жылтырайды! (to shine)

Semantic modulation

Translating the original lexical units by using the TL units with different meaning is a translation strategy that covers logical semantic ties of the word. Lexical semantic substitutions happen in advertising translation, since the semantic transition of interpretation best fits the TL comprehension of the text. The main types of such substitutions are concretization, generalization and modulation (semantic development) of the meaning of the original unit.

Concretization is the substitution of a SL word or a word-combination with a broad object-logical meaning by a TL word with a narrow meaning. On the contrary, generalization tends to substitute a specific name by an umbrella term (Komissarov 1990).

The famous Russian figure skater Alexei Yagudin, together with his wife Tatiana Totmianina, is shown on a billboard in the advertising of Herbalife™ products in the streets of Almaty (Kazakhstan). Olympic champions are the messengers of Herbalife™ brand in Russia.

In translation the word *segodnya (today)* is replaced by the word *ku'n (day)* which generally means *any day.* This is an example of generalization.

(The beginning of a nice day)

Nachalo horoshego segodnya (Russian)

Жақсы күннің бастауы (Kazakh)

Modulation conveys the same idea in different ways and changes the semantics of the original text.

In the advertising slogan in Russian the verb *ne obojtis'* (You cannot do without) is replaced by the verb su'i'enu '(rely on). Through modulation the meaning shifts, but there is no sense of awkwardness of translation.

(You cannot do without TEFAL™ ideas!)

Bez tvoih idej ne obojtis'! (Russian)

Сенің идеяңа сүйенбесек болмайды! (Kazakh)

The advertising of Coca-cola Zero™ gives an example of the adjective semantic modulation.

(Real taste without sugar)

Real'nyj vkus bez sahara (Russian)

Shi'nayi' da'mi bar qanti' joq (Kazakh)

Шынайы дәмі бар қанты жоқ (Kazakh)

The word *real'nyj (real)* is translated into Kazakh with the word similar in meaning s*hi'nayi'* in Kazakh means 'authentic, true'.

Equivalence in translation

The translation is considered suitable and adequate when the meaning of a text in the original language is fully transferred to its equivalent meaning. Moreover, the factual characteristics of the original and translation should coincide significantly.

The acme of translational equivalence is the maximum possible linguistic degree of preservation of the content of the original, but in each individual translation the semantic closeness to the original as a ranking signal is approached in varying degrees and in different ways.

Vinay and Darbelnet (1978) emphasize the possibility that two texts can describe the same situation using completely different stylistic and structural means. In this case we are talking about the equivalence. A classic example of an equivalent translation

is the situation when an awkward person hammering a nail injures his fingers – he will exclaim *Aie* in French, *Ouch* in English. The scholars conclude that most of the equivalents which we constantly use are idiomatic and include clichés, sayings, adjective or substantive fixed expressions.

Equivalent translation takes place in advertising of chewing gum Juicy Fruit™. The meaning of the word *zyrit* is *to stare*, in advertising it is used as youth slang in the meaning – Look! It is cool! In translation, we see the colloquial word Qane! (Come on!) expressing desire, motivation).

(Come on! Look! The Bubble!)

Zyr'*! Puzyr'! (Russian)*

Қане! Үрле! (Kazakh)

In the advertisement of digital television, the expression Glaza v glaza

(Eye to Eye) is replaced by the phraseological unit *ko'z almay' qaray'* with the meaning keep one's eyes on smb.

Glaza v glaza (Russian)

Көз алмай қарау (Kazakh)

Literature review

In the opinion of Vinay and Darbelnet (1978), two ways of translation can be generally identified: they are direct (literal) translation and indirect (oblique) translation.

Kommisarov (1990) defines the terms "adequate translation", "equivalent translation", "faithful translation", "literal translation" and "free translation" for the general characteristics of the results of the translation process.

The term "adequate translation" stands for providing the pragmatic tasks of the translation act on the maximum possible level of equivalence without violating the norms of the target language. Moreover, the translated text meets genre and stylistic requirements of the target language (TL) and corresponds to the translation standards. In general, "adequate translation" is "good" translation in the sense of quality that makes the communication purposeful and natural.

Newmark (1988:45) distinguishes dichotomy of literal vs. free translation and puts these terms in the V-diagramme. He emphasizes that word-for-word translation is characterized by interlinear translation, since the source language (SL) syntactic structure and semantics are preserved in the target language (TL).

According to Newmark (1988), it is very important to differentiate between word-for-word and literal translation. Literal translation differs from word-for-word technique, as it tries to find the nearest equivalents in the SL, but the lexical words are again translated singly by their most common meanings.

Munday (2001) points out that word-for-word translation method was revised using sense-for-sense method that conveyed the meaning. Thus, the translation becomes non-linear and gives more meaningful and adequate interpretations of the original utterance.

Nida (1964) points out two basic conflicts in translation theory: 1) literal vs. free translating; 2) emphasis on form vs. concentration on content.

Newmark (1988:46) defines free translation as "intralingual translation", usually paraphrasing of the authentic text. "Free translation reproduces the matter without the manner, or the content without the form of the original".

"A literal translation follows closely both the form and intended meaning of the SL, while a free translation abandons the form of the SL, only keeping its intended meaning" (Lu, Fang 2012: 743).

Equivalent translation reproduces the content of the original text according to the levels of equivalence. Faithful translation rests on the general nominative meaning of the original text bearing some deviations from the established stylistic norms and the rules of the TL. In one sense, faithful translation can be relatively adequate to the receptor language audience if the interpreting task is the transmission of factual information about the environment.

The borrowing is considered to be the simplest method of translation filling a gap usually of metalinguistic nature (new technologies, new concepts) (Vinay & Darbelnet 1978).

Guidere (2003) conducted a research in the field of 'Advertising Localization' which takes place while adapting the advertisements to local cultures and languages. These cultural and linguistic adaptations are crucial to promoting products and hitting the target audience. In his article he shows how the intercultural approach in translation is applied by giving an example of graphic adaptation. In the advertisement for the perfume Tuscany the shooting scenes in French advertising are indoors, whereas the settings of Arabic advertising are in the street. Textual adaptation is illustrated by rhetoric means of translating the expression "blue planet" in French by "our mother, the Earth" in Arabic. Accordingly, a rhetoric device makes the expression more natural to a native speaker. This research presents valuable

findings of interpreting verbal-graphic localization of cultural elements.

The ideas of cultural and linguistic adaptation correlate with eco-translatology that focuses on three dimensional transformation — language, culture and communication. In a recent paper entitled 'A Study on advertisement translation based on the theory of eco-translatology' Ting Bo (2014) presents the principles of eco-translatology applied for translating advertising texts from Chinese to English. The translation strategies involved in interpreting are grammatical transformation (English and Chinese belonging to different families have significant differences), semantic modulation and cultural adaptation.

Results and Discussion

It is difficult to unequivocally answer which translation strategy it is better to employ when translating advertising texts. In contrast to the fiction translation that obliges the translator to convey the artistic and aesthetic merits of the original, the translation of the advertising text differs in form, language means and communicative features. Following on from this, in the process of advertising texts translation the interpreter faces linguistic problems of lexical and structural mismatches and the obstacle of sociolinguistic adaptation of the text.

In our research print advertising and texts of TV commercials were analysed for the translation technique characteristics.

Advertising of modern gadgets and cosmetics of luxury brands started to appear in English without translation. This fact shows the spread of English as the global lingua franca and popularity of famous brands.

Firstly, the translation of advertisement has to be distinct to easily grasp the main idea. Therefore, the analysis of translation strategies shows that the language of advertising is not characterized by the excessive use of stylistic devices and expressive means. Likewise, the phraseological units are rarely used. Moreover, the words tend to be used in the direct nominative meaning without a single hint on information overload of the target audience. Meanwhile, the impact on the consumer is achieved by powerful setting scenes and a storyline of advertising in TV commercials, colorful live pictures in print advertising, and by participating celebrities. Consequently, the text of advertising is not overloaded with linguistic devices and contains mostly familiar and simple words to understand them without any context clues.

The syntactic constructions of most slogans have the form of the imperative sentences, and the verbs are used in their direct meaning. As a result, there is no ambiguity in translation; the source language verbs have the same meaning as their target language equivalents. The most frequently used verbs are: to surprise, to feel, to guarantee, to try, to take, to open.

Most adjectives with positive values used in the original text retain their positive meaning in the target language: fashionable, new, wonderful, real, tasty, clean, fragrant.

The method of grammatical transposition has proven itself as an indispensable method when translating from Russian into Kazakh, since Kazakh is agglutinative and Russian is inflectional. Obeying syntagmatic rules of the TL, the replacement of parts of speech make the statement more understandable and informative.

Borrowing is of particular interest in translating advertising. Advertising texts reflecting innovations in the field of medicine, cosmetology, new technologies include a lot of borrowed words. Borrowings in the Kazakh language are phonetically modified according to the norms of the Russian language, but they are subject to grammatical adaptation in translation.

Literal translation is observed in advertising texts in Kazakh. The long-term coexistence of languages, the common traits of mentality of people, sharing the same views and consuming the same products, and processes of globalization explain the use of literal translation.

Various adaptations of translation tend to reflect the language ecology issues that preserve the purity of the language. Imported goods of foreign manufacturers get advertising support and adaptation of the existing foreign advertising texts to the Russian language. Then the same advertisements are translated into Kazakh, but the setting scenes and graphic do not undergo any changes. Following on from this, translators try to keep syntactic and semantic forms of the original in order to make the slogans eye-catching and memorable.

In this sense, the slogan of a chocolate bar Snickers™ *Ne tormozi! Snikersni! (Russian)* is of particular interest because it was translated *Тоқтама! Сникерстен! (*Toqtama! Snikersten!)

The ending of the verb *-ten* was added to the noun (the name of the bar) by the rules of the Kazakh language. As a result of the translation a new

word appeared in Kazakh. Then the translation was adapted. It says: *Toqtama! Snikers Je!* (Don't stop! Eat a Snickers!) There is not any new word, the existing word zheu (to eat) is used in translation.

The modern advertising market is an integral part of the global economy. Therefore, on the one hand the same processes of the world economy affect and shape it, on the other hand, this market has some specific phenomena. The overall trend for the world economy is globalization that means the integration of social and economic processes which lead to the transformation into the world single market. The process of globalization is due to a number of factors, such as the activities of multinational companies on a global scale; increase of concentration and monopolization activities; rapid development of global media and global information exchange; interpenetration of different cultures and the introduction of single cultural standards and others (Ageev et al.)

Advertising in English began to appear in Kazakhstan. For example, the commercial of a luxury brand Jadore Dior™ toilet water presented by Charlize Theron.

I touch the rain.

I look at the sun.

The water, the earth, the sun

Maybelline advertising campaign "Make-up in the Big City. Kazakhstan "is broadcast under the slogan *Make it happen* in English.

Serebroff Company™ issued promotional booklets for the sale of silver and gold using the slogan

Belaya pyatnica kruche chem Black Friday (half Russian and half English slogan)

(White Friday is cooler than Black Friday)

There is sale on Fridays, and white means the colour of jewellery.

Hashtag *#flyqazaq* of Kazakh airlines in advertising is presented in English.

Social advertising promoting the ideas of transparence and honesty in education, represented in the advertising booklet by the rectors of the leading universities of Kazakhstan, is executed in three languages.

Bizdin' qu'ndylyqtar – bilim bery' isindegi adaldyq pen akademi'i'alyq s'yns'yldyq.

Біздің құндылықтар – білім беру ішіндегі адалдық пен академиялық шыншылдық.

Nashi cennosti – dobroporyadochnost' i akademicheskaya chestnost' v obrazovanii.

Our values – integrity and academic honesty in education.

Conclusion

To sum up, translation strategies of advertising from Russian to Kazakh have some specific characteristics due to the interaction of languages and current language policy in Kazakhstan that ranges from the introduction of a new Latin-based alphabet to the issues of the language ecology. The results obtained during the research contribute to the theory and practice of advertising translation.

In Kazakhstan the production of cosmetics, medicines and household products has a tendency to develop, but the share of major international companies in the market is significant. These companies present the same advertisements in Russia and Kazakhstan, so the commercials in Russian are translated into Kazakh. Moreover, these advertisements are not adapted to the market of Kazakhstan, they do not take into account specific national characteristics. This is due to coexistence of cultures and languages and the influence of globalization on our daily life.

The Kazakh language is dynamically developing and also pursues a certain policy on the problem of the ecology of the language. The purity of the language presupposes the limitation of the use of foreign words and the possibility of using an adequate analogue in the receptor language. The future research might cover the problems of cultural concerns of advertising translation and adaptation of the language of advertising to the local market.

Литература

Агеев А. В., Мудров А. Н., Мейер В. С., Александров А. Н., Павлов С. М., Лебедева И. В., Алексеева М. А. Индустрия рекламы. – URL: http://adindustry.ru/doc/1159 (дата обращения: ноябрь, 2017)

Батракова Н. Как латиница защитит казахский язык от влияния извне. Интервью заместителя директора Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова Анар Фазылжановой для канала КТК. – URL: https://www.ktk.kz/ru/blog/article/2016/03/04/67522/ (дата обращения: январь, 2018)

Bo T. A Study on advertisement translation based on the theory of eco-translatology // Journal of Language Teaching and Research. – 2014. – № 5(3). – pp. 708-713.

Вине Ж.-П., Дарбельне Ж. Технические способы перевода. Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 157-167

Guidére M. The Translation of Advertisements: from Adaptation to Localization. – URL: http://www.translationdirectory.com/article60.htm (дата обращения: декабрь, 2017)

Досжан Г. А. Заимствование иностранных слов в лексике казахского языка. URL: https://pandia.ru/412874/ (дата обращения: ноябрь, 2019)

Ильясова С., Амири Л. Языковая игра в коммуникативном пространстве СМИ и рекламы. – М.: Флинта, 2012. – 296 с.

Комиссаров В. Н. Теория перевода (Лингвистические аспекты). – М.: Высш. шк., 1990. – 253 с.

Lu W., Fang. H. Reconsidering Peter Newmark's theory on literal translation // Theory and Practice in Language Studies. – 2012. – № 2 (4). – pp. 741-746.

Munday, J. Introducing translation studies: theories and applications. – Routledge, 2001. – 361 p.

Мусорин А. Основы науки о языке. – Новосибирск, 2004. – 196 с.

Newmark P. A textbook of translation. – Prentice-Hall International, 1988. – 311 p.

Nida E. Toward a science of translating. – Leiden: E.J. Brill, 1964. – 322 p.

Интернет портал Tengri News. Назарбаев: 1 июля численность населения Казахстана составит 18 миллионов человек. – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaev-1-iyulya-chislennost-naseleniya-kazahstana-320907/ (дата обращения: декабрь, 2017)

Интернет портал Kazakhstan Live. Народы Казахстана – URL: http://www.kazakhstanlive.ru/society/the-people-of-kazakhstan/ (дата обращения: ноябрь, 2017)

Рогожин М. Ю. Теория и практика рекламной деятельности. – М.: Альфа-Пресс, 2010. – 208 с.

Сергалиев М. Синонимия синтаксических конструкций в современном казахском литературном языке: дис. докт. филолог. наук: 10.02.06. – Алма-Ата, 1987. – 365 с.

Сулейменова Э., Шаймерденова Н., Аханова Д. Языки народов Казахстана. Социолингвистический справочник. Астана: Арман-ПВ, 2007. – 304 с.

References

Ageev A. et al. Industriya reklamy. [Advertising Industry] Retrieved November, 2017, from http://adindustry.ru/doc/1159 (In Russian)

Batrakova N. An interview script of A. Fazylzhanova, the Deputy Director of the Institute of Linguistics, for KTK TV Channel. Kak latinica zashchitit kazahskij yazyk ot vliyaniya izvne. [How Latin alphabet will protect the Kazakh language from outside influence] Retrieved January, 2018, from https://www.ktk.kz/ru/blog/article/2016/03/04/67522/ (In Russian)

Bo T. (2014) A Study on advertisement translation based on the theory of eco-translatology, Journal of Language Teaching and Research, 5(3), 708-713. (In English)

Guidére M. (2003) The Translation of Advertisements: from Adaptation to Localization. Retrieved December, 2017, from http://www.translationdirectory.com/article60.htm (In English)

Doszhan G. Zaimstvovanie inostrannyh slov v leksike kazahskogo jazyka. [Borrowings in the vocabulary of the Kazakh language] Retrieved November, 2019 from https://pandia.ru/412874/ (in Russian)

Ilyasova S & Amiri L. (2012) Yazykovaya igra v kommunikativnom prostranstve SMI i reklamy. [Language game in the communicative space of media and advertising] M.: Flinta. (In Russian)

Komissarov V. (1990) H. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty). [Theory of translation (linguistic aspects)] M.: Vyssh. shk. (In Russian)

Lu W. & Fang. H. (2012) 'Reconsidering Peter Newmark's theory on literal translation,' Theory and Practice in Language Studies 2(4), 741-746. (In English)

Munday J. (2001) Introducing translation studies: theories and applications. Routledge. (In English)

Musorin A. (2004) Osnovy nauki o yazyke. [Fundamentals of language science] Novosibirsk. (In Russian)

Newmark P. (1988) A textbook of translation. Prentice-Hall International. (In English)

Nida E. (1964) Toward a science of translating. Leiden: E.J. Brill. (In English)

Online portal Tengri News. Nazarbaev: 1 iyulya chislennost' naseleniya Kazahstana sostavit 18 millionov chelovek. [Nazarbayev: July 1, the population of Kazakhstan will be 18 million people] Retrieved December, 2017, from https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaev-1-iyulya-chislennost-naseleniya-kazahstana-320907/ (In Russian)

Online portal Kazakhstan Live. Narody Kazahstana. [Peoples of Kazakhstan] Retrieved Novemver, 2017, from http://www.kazakhstanlive.ru/society/the-people-of-kazakhstan/ (In Russian)

Rogozhin M. (2010) Teoriya i praktika reklamnoj deyatel'nosti. [Theory and Practice of Advertising]. M.: Alfa-Press. (In Russian)

Sergaliev M. (1987) Sinonimiya sintaksicheskih konstrukcij v sovremennom kazahskom literaturnom yazyke. [Synonymy of syntactic constructions in modern Kazakh literary language] Alma-Ata. (In Russian)

Suleimenova E., Shaimerdenova N., Akhanova D. (2007) Yazyki narodov Kazahstana. Sociolingvisticheskij spravochnik. [Languages of the peoples of Kazakhstan. Sociolinguistic reference book] Astana.-Arman-PV. (In Russian)

Vinay, J.-P. & Darbelnet, J. (1978) Tekhnicheskie sposoby perevoda. In Voprosy teorii perevoda v zarubezhnoj lingvistike. [Technical methods of translation. The problems of translation theory in foreign linguistics] Moscow. (In Russian)

IRSTI 81’25 https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph25

G. Sharipova*, E. Bekturova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: Sharipovaguln@gmail.com

ANALYSIS OF USING LEXICAL AND GRAMMATICAL TRANSFORMATIONS IN LITERARY TRANSLATION

Qualitative translation is undoubtedly one of the main tools for transmitting not only the meaning in the text, but also the transmission of “feelings,” emotional coloring, style, means of expressiveness, correspondence of equivalents of phraseological units, expressiveness, etc. The translator faces some difficulties in translating languages belonging to different cultures. Without familiarity with the culture of the people, with their customs, time and era, the translator will not be able to convey the “picture” that was embedded in the original language. To make up for the losses and avoid distortion of meaning when translating, the translator uses a functional approach, given the function of the elements, looks for their functional analogue. Therefore, such shifts in expressions in translation are necessary for a holistic and adequate translation. It’s known, translation transformations play an important role in any language and culture, including English, so it is extremely necessary to know their use when translating from the source language to the translation language. This article identifies and justifies the use of lexico-grammatical transformations when translating from the source language into the translated language. The analysis showed and confirmed that it is lexico-grammatical translation transformations that have a greater frequency of use in translation than stylistic, morphological, syntactic and semantic transformations.

Key words: literary translation, transformation, lexical transformations, grammatical transformations, the problem of translating literary texts.

Г. Шарипова*, Э.К. Бектурова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: Sharipovaguln@gmail.com

Көркем аудармада лексика-грамматикалық трансформацияларды талдау

Сапалы аударма, сөзсіз, мәтіннің мағынасын ғана емес, сонымен бірге «сезімдерді», эмоционалды реңкті, стильді, экспрессивтілік құралдарын, фразеологиялық бірліктердің баламаларын, экспрессивтілікті және т.б. жеткізе білу жолдарының негізгі құралдарының бірі болып табылады. Аудармашы әртүрлі мәдениеттерге жататын тілдерді аударуда белгілі бір қиындықтарға тап болады. Халықтың мәдениетімен, олардың салт-дәстүрімен, уақыты мен дәуірімен таныспай, аудармашы түпнұсқа тілінде жазылған «бейнені» жеткізе алмайды. Аудармада шығындардың орнын толтыру және мағынаның бұрмалануын болдырмау үшін аудармашы функционалды тәсілді қолданады, элементтердің функциясын ескере отырып, олардың функционалды аналогын іздейді. Сондықтан аудармадағы деректердің мұндай өзгерістері тұтас және тікелей аударма жұмыстары үшін қажет. Өздеріңіз білетіндей, аударма нәтижелері кез-келген тіл мен мәдениетте, соның ішінде ағылшын тілінде де маңызды рөл атқарады. Сондықтан оларды дереккөз тілінен аударма тіліне аударғанда олардың қолданылуын білу өте маңызды. Бұл мақалада дереккөз тілінен аударма тіліне алғанда лексикалық және грамматикалық мағыналарының қолдану аясы анықталады. Талдау жұмыстарының нәтижесінде стилистикалық, морфологиялық, синтаксистік және семантикалық талдауларға қарағанда, лексикалық-грамматикалық аударма жұмыстарының қолданылуы мен түрлендіру жұмыстарының нәтижелігі байқалады.

Түйін сөздер: көркем аударма, трансформация, лексикалық трансформациялар, грамматикалық трансформациялар, көркем мәтіндерді аударма мәселесі.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Г. Шарипова*, Э. Бектурова
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: Sharipovaguln@gmail.com

Анализ использования лексико-грамматических трансформаций в художественном переводе

Качественный перевод, несомненно, является одним из главных орудием передачи не только смысла в тексте, но и передачи «чувств», эмоциональной окраски, стиля, средства выразительности, соответствия эквивалентов фразеологических единиц, экспрессивности и т.д. Переводчик сталкивается с определенными трудностями при переводе языков, принадлежащих к разным культурам. Без знакомства с культурой народа, с их обычаями, временем и эпохой, переводчик не сможет передать ту «картину», которая была заложена в языке оригинала. Восполнить потери и избежать искажения смысла при переводе, переводчик использует функциональный подход, учитывая функцию элементов, ищет их функциональный аналог. Поэтому такие сдвиги выражений в переводе нужны для целостного и адекватного перевода. Как известно, переводческие трансформации играют важную роль в любом языке и культуре, в том числе и в английском, поэтому крайне необходимо знать их использование при переводе с языка источника на язык перевода. В данной статье выявляется и обосновывается использование лексико-грамматических трансформаций при переводе с языка источника на переводимый язык. Анализ показал и подтвердил, что именно лексико-грамматические переводческие трансформации имеют большую частотность использования при переводе, нежели чем стилистические, морфологические, синтаксические и семантические трансформации.

Ключевые слова: художественный перевод, трансформация, лексические трансформации, грамматические трансформации, проблема перевода художественных текстов.

Introduction

Translation is the exact reproduction of the original by means of another people while preserving the unity of content and style. The unity of the content and style of the source language is transmitted when translated on a different language basis and is a new unity characteristic of the language of translation [1, 216].

The main task of translation is not only to convey the content of the text, but also to capture the general message of the author of the work, to understand what he wanted to say with one piece or another of the text, in order to achieve exactly the effect that the writer wanted to produce on the reader, to have on him exactly the aesthetic effect that was intended by the author.

A literary translation is a translation of literary works. Literary literature differs from other speech works, as its main purpose is aesthetic impact on the reader. Thus, it can be considered that the main function of literary work is literary and aesthetic, which distinguishes it from other acts of speech communication, in which the dominant role is assigned to an informative function [2, 253].

It should be noted that literary translations are becoming more popular and more interesting, which cover all genre diversity of literary, where professionalism, ingenuity and creative approach of the translator is important.

In order to translate literary works, it is also necessary to involve extralinguistic knowledge in order to be able to identify realities, lacunae, allusions in the text and to translate adequately into the language of translation.

The adequacy of translation and the equivalence of translation are two basic concepts by which the content of the text and the quality of the translation are revealed. By the adequacy of literary translation we understand, an exhaustive understanding of the idea of the author, which is illustrated in the original text, the transmission of the literary and aesthetic orientation of the text of the translated text, the assessment of the possible reactions of the reader of the same nation and culture as the author of the original text [3, 288].

Also, the translator, determining as precisely as possible the ideological-thematic orientation of the original text has to choose the appropriate means for correct transmission of images transmitted in the original and transmit the specific features of the language and the individual style of the author. As for the translation of poems, it is very important for the translator to preserve the rhythmic organization and, of course, the system of rhymes, which in practice is not always possible [4, 208].

Translation pragmatics is defined by V.N. Komissarov as' influence on progress and result the translation process of the need to reproduce the pragmatic potential of the original and the desire to

ensure the desired effect on the Receptor of translation. (Commissioners 1990:210). The pragmatic potential of the original refers to 'the ability of the text to produce a communicative effect, to cause pragmatic in the Receptor relation to the reported, in other words, implement pragmatic impact on the recipient of information.

Materials and Methods

There are sufficient works on translation theory, history of translation development, problems of literary translations and translation transformations.

Researchers of Kazakh scientists in the field of translation science include linguists, translators, writers such as A. Baitursunov, M.O. Auezov, S.O. Tulzhanov, K. Nurmakhanov, A. Nurkhatov, G.K. Belgian, K.S. Yusolkov, A.M. Zhandashev, Zaghanov. The researches of these scholars are devoted to the study of translation theory, translation, where the vast majority of studies reveal problems of a literary translation.

In Kazakh translatology, the period of formation as a single science began recently in the beginning of the 20th century, until then the translation was referred to linguistics, literature, cultural studies, style, terminology science. Further, developing and shaping, translation and translation theory began to stand out into a separate field of linguistic sciences.

There are a number of Russian and foreign linguists-translators who have undoubtedly contributed to the development of translation science (V.N. Commissarov, N.K. Garbovsky, A.V. Fyodorov, L.C. Barkhudarov, V.S. Vinogradov, J.I. Rezker, L.K. Latyshev, M. M. Schubert, L.L. Nelyubin, J. Catford, A. Neubert, P. Newmark, M. Snell-Hornby). However, having studied and analyzed the works of Kazakh, Russian and foreign scientists, we have concluded that so far researches in the field of translatology have not been fully revealed, in particular, the problems of translation and translation transformations, which are undoubtedly waiting for their young scientists for further and in-depth research.

By the adequate translation, we understand the reproduction of the form and content of the original text through the translated language. In translation, the concept of adequacy is understood to mean accuracy and equivalence to the original, which is achieved through transformations, i.e. lexico-grammatical, lexico-phraseological and stylistic substitutions that create an equivalent effect, as in the original text. Thanks to such replacements, the translator manages the difficulties of translation and skillfully transfers almost all elements of the original. However, sometimes the author of the translation sacrifices certain elements: drop some details, replaces, generalizes, narrows, uses the method of adaptation for easy translation or, intensifies certain statements in the text.

The translation process involves establishing a relationship between the source language and target language. Such relations are a prerequisite for translation, since any interpretation of the source language is directly related to the selection of verbal funds from the target language. Translation difficulties such as, lexical, grammatical and stylistic are due to discrepancies between the units of the target language and the source language. «To translate denotes to express correctly, and is full of means of one language what is already expressed earlier by means of another language». To solve such problems, the translator uses language replacement techniques to achieve equivalence between the original text and the translation text. These transformations are called translation transformations [5, 65].

In translatology, it's known such translation transformations as lexical, grammatical, stylistic, morphological, syntax and semantic.

In this article, we have studied in detail lexical and grammatical transformations in literary translation.

In the monograph «Translation Course,» L.K. Latyshev defines lexical transformations as «deviation from dictionary correspondences.» In lexical systems of English and Russian there are differentiations, which appear in the type of meaning structure of the word [5, 248].

The choice of translation transformations depends on a number of factors and is due to lexical and grammatical features of the original language and the translation language. In the vocabulary of English there is a wide semantics of the meaning of the word, and in Russian – concrete meaning of the word. The combinability in English is free than in Russian, so in English due to the free combinability we could find transferred epithets in text. When translating from English to Russian, the translator refuses to keep the transferred epithet, i.e. the norm of compatibility in Russian is strict.

The most common grammatical transformations include syntactic conformation (or a word for word translation), sentence segmentation, sentence integration, grammatical replacements (word forms, parts of speech, part of a sentence). Complex lexico-grammatical transformations include antonymical

translation, explication (descriptive translation), and compensation.

Literature review

Analysis of using lexical and grammatical transformations in literary works

It is known that a number of methods are related to lexical transformations, such as:

1. Concretization is the replacement of a word or phrase of the source language with a broader meaning, with a word or phrase of the target language with a narrower meaning.

The*master, throned* on high in his great splint-bottom arm-chair, … by the drowsy hum of *study. The interruption roused him*. … Tom knew that when his name was pronounced in full, *it meant trouble*. – *Учитель*, *восседая, как на троне*, … дремал, убаюканный мерным жужжанием *класса*. *Появление Тома разбудило его*. …Том знал, что, когда учитель зовет его полным именем, *это не предвещает ничего хорошего*.

This context illustrates the use of many translation transformations. These include concretization, antonymic translation.

The*master, throned* on high in his great splint-bottom arm-chair, … drowsy hum of *study*. – *Учитель*, *восседая, как на троне*, … дремал, убаюканный мерным жужжанием *класса*. The translator, for a more detailed description of the teacher, uses comparison as a king on the throne, since the throne belongs only to the king, thereby preserving the author's style, emotional color, his color and artistry. The word "study" was replaced by the word "class", although it has a wider meaning (room, personal room, place, etc.) in English, but when translating, the translator specified the meaning of the word, i.e. narrowed it down by the meaning of class – a place for schoolchildren to study.

In "The interruption roused him" sentence, we observe the replacement of the word interruption with the expression Tom's Appearance, which is also considered appropriate in translating.

…Tom knew that when his name was pronounced in full, *it meant trouble*. – … Том знал, что, когда учитель зовет его полным именем, *это не предвещает ничего хорошего*.

This sentence uses antonymic translation. In the source language, it meant trouble is expressed by an affirmative expression, and in the translation language – by negation, i.e. this does not bode well. Such a translation is appropriate. There is no distortion of meaning in the context.

2. Generalization is the reverse process, the replacement of a unit of a source language with a narrow meaning by a unit of a target language with a wider meaning.

Another pause, and moreeying and sidling around each other. 10) *Presently they were* shoulder to shoulder. – *Снова молчание*. *Пожирают друг друга глазами*, топчутся на месте и делают новый круг. *Наконец, они стоят* плечом к плечу (перевод К. Чуковского, 1935 г.).

This context characterizes the use of several translation transformations such as: holistic transformation, combining sentences, adding, grammatical replacement, generalization.

The first complex sentence was divided into two parts for a more detailed description of the atmosphere. The expression "another pause" was completely transformed and written in the form of silence again, and the expression "devours each other's eyes", the translator added to show the aggressive state of the protagonist in relation to his rival. The translator tried to prescribe the emotional state of the hero Tom and preserve artistry in the work.

4. Complete transformation. It is known that one of the varieties of semantic development is the method of holistic transformation. When using this transformation, statements in the source language and the target language do not have common semantic components, they also have a different internal form, while transmitting the same content using the means of different languages.

"*Now that'll learn you*. Better look out who you're fooling with next time". – *Это тебе наука*. В другой раз гляди, с кем связываешься (перевод К.Чуковского, 1935) [9, 12-13].

In this sentence, the translator uses a holistic transformation technique. The example shows that both sentences in English and Russian have different semantic components and also have different internal forms.

5. Antonymic translation is one of the options for adequate replacement, which means the interpretation of a concept with the help of free transfer of the semantics of the translated word within a certain context. Adequate replacement also includes descriptive translation and compensation.

Томас Сойер! Том знал, что, когда учитель зовет его полным именем, *это не предвещает ничего хорошего*.

Thomas Sawyer! Tom knew that when his name was pronounced in full, it meant trouble. Thomas Sawyer! Tom knew that when the teacher called his full name, it did not presage nothing well.

This sentence uses antonymic translation. In the original language, it meant trouble is expressed by an affirmative expression, and in the translation language – by negation, i.e. this does not presage nothing well. Such a translation is appropriate. There is no distortion of meaning in the context.

Jim was only human – *this attraction was too much for him*. – Джим был всего только человек и *не мог не поддаться такому соблазну* (перевод К. Чуковского, 1935 г.).

High-quality translation needs a variety of translation transformations. Such an example is an antonymic translation. In the example of translation не мог не поддаться такому соблазну, we see the use of negative particles, while in the source language the author didn't use the negative particle this attraction was too much much for him. Such a translation is correct and does not change the meaning in the context.

The summer evenings were long. *It was not dark, yet.* – Летом вечера долгие. *Было еще светло* (пер. К Чуковского, 1935 г.).

This example shows the use of antonymic translation. In the original text, there is a negative particle not which means negation in the translation, but the translator translated the narrative sentence in the target language – it was still light, which also did not affect the distortion of the meaning of the text.

Aunt Polly *placed small trust* in such evidence. – Тетя Полли *не поверила*.

In the given sentence, we see antonymic translation used. The expression placed small trust is translated into Russian by the meaning of little trust, but the translator, on the other hand, considered it necessary to translate using negative particle not as she didn't believe it. Such a translation is permissible, there is no distortion of meaning in the text.

So *she kept silence*, and went about her affairs with a troubled heart. – Так что она *не сказала ни слова* и с тяжелым сердцем занялась обычной работой.

The expression in English she kept silence means she continued to remain silent, but the translator translated this expression with denial neither said nor a word. Such a translation is considered possible, there is no distortion of meaning in the text.

Neither boy spoke. – *Оба мальчика встретились в полном молчании*.

Since in English the construction neither ... is usually translated in negative meaning, so in sentence *neather boy spoke* means none of them spoke, that's why the translator used an antonymic translation and translated in Russian with a narrative sentence.

Everybody knew what to say and ... – *У всех* было что сказать и ...

This example illustrates the use of antonymic translation. *Everybody* is translated by the word *each*. Such technique of translation is allowed in translatology, so this sentence does not distort the meaning in the context.

6. Descriptive translation (explication). In a descriptive translation (explication), the lexical unit of the source language is replaced by a phrase that gives a more complete explanation of the meaning in the target language. With this transformation, you can convey the meaning of any non-equivalent word. For example, Enlisted-men patients – patients from the private and non-commissioned officers. Such sentences are translated in a more detailed way. There is no such exact equivalent in the translated language.

… her resolution to turn his Saturday holiday into captivity at hard labor became*adamantine in its firmness*. – … ее решимость превратить его праздник в каторжную работу стала *тверда, как алмаз.*

And the author of the translation in context shows how decisive Aunt Polly was in her decision in relation to Tom. Seeing his dirty appearance, she firmly decides that Tom will work as a convict on the weekend. Therefore, adamantine in its firmness was translated by the expression hard as diamond. Such a translation is appropriate and does not distort the meaning of the text.

7. Compensation. Compensation is usually used by translators when it is necessary to replace a non-transferable element of the source language with some other means in order to adequately convey its semantics. Such difficult-to-translate elements include paremiological units i.e. proverbs, idioms, sayings, idiomatic phrases that have a specific national coloring.

In foreign literary works, we usually come across with the measurements of a distance or a body temperature, etc. We measure the body temperature in Celsius, while the foreigners use Fahrenheit. That's why, the translator automatically "converts" the given figures are in degrees Celsius.

… pump was only a *hundred and fifty yards* off, … – … до насоса было не более *полутораста шагов*, …

For the British and Americans, the distance is usually measured in yards, we measure in meters. 1 yard is approximately 0.9144 meters. In our ex-

ample, the translator, in order to preserve the style of the author, tried to translate artistically.

But you must play fair with your friend. – Но нельзя и водить друга за нос. (перевод К. Чуковского, 1935 г.).

This example shows the translation of the expression play fair by replacing with the idiom to lead someone by the nose, where the author of the translation does not seek to translate a word to word expression, but translates by meaning in order to achieve the adequacy of the translation, although the given phrase is translated as to play fair.

… you're*a kind of a singed cat, ...* – … ты хоть и *порядочный плут*, ...

This example illustrates the replacement of the set expression a kind of a singed cat in the original text with *порядочный плут* which is considered appropriate and correct, since in the translation of set expressions or idioms, the translator must translate by the meaning.

The expression *I'll learn him* is translated into Russian I will teach him, but the translator translated the expression as *it will give him a good lesson* where the verb is replaced by a noun. This kind of translation is possible, there are no distortions of meaning in the sentence.

…, and that's *the Lord's truth*, goodness knows. – …, *что верно, то верно*, да простит меня бог.

The stable expression *the Lord's truth* is translated by the expression *что верно, то верно* which is appropriate in this sentence and does not change the meaning in the sentence. The *Lord's truth* in Russian is should be translated as *the pure truth*.

Confound it! – *Черт возьми!*

Stable expression *Confound it!* was successfully conveyed but by the expression *Черт возьми!* these expressions do not have any semantic commonality, but were translated by the exact meaning. So, stable expressions should be translated not a word to word, but by their analogy in target language.

A number of methods are related to grammatical transformations are:

1. Sentence fragmentation. One of the grammatical transformations is the division of the sentence, in which the syntactic structure is divided into several predicative structures:

There was a slight noise behind her and she turned just in time to seize a small boy by the slack of his roundabout and arrest his flight. – Позади послышался легкий шорох. Она оглянулась и в ту же секунду схватила за край куртки мальчишку, который собирался улизнуть. (перевод К. Чуковского, 1935 г.).

In this example, we see the division of the sentence into two simple sentences. This technique, in our opinion, is needed for the "unloading" of a complex sentence for the ease of reader perception of the text. This technique does not distort the meaning in the context, its use is appropriate.

2. Sentence integration is a reverse transformation that is often found in translated texts and is used for the same reasons: grammatical and stylistic features of the English version of the text.

But Sid'd fingers slipped and the bowl dropped and broke. Tom was in ecstasies. In such ecstasies that he even controlled his tongue and was silent. – Но сахарница выскользнула у Сида из пальцев, упала на пол и разбилась. Том был в восторге, в таком восторге, что удержал свой язык и даже не вскрикнул от радости.

This context shows the use of the technique of combining sentences, so, in our case, two simple sentences were combined into one to emphasize the degree of delight of the protagonist.

3. Grammatical substitution. This translation transformation implies the transformation of the grammatical unit of the original into a unit of the target language with a different grammatical meaning. Such a replacement can be applied to grammatical units of any level: word form, parts of speech, sentence member.

Sometimes she sews it with white, and *sometimes* she sews it with black… – *То* она зашивала белой ниткой, *то* черной….

In sentence Sometimes she sews it with white, and sometimes she sews it with black, we see a grammatical replacement. The adverb of the time circumstances sometimes, which means something happens rarely, has been replaced by conjunctions *то* in Russian.

Priest made a note. – Священник записывал.

In the sentence, we note the partial replacement of the English word "a note," which means "entry," "mark." The translator replaced the noun a note with the verb to write. In English, there is the expression make a note – to make a record or notes, knowing about this, the translator concretized the expression and used the verb, so that the reader would understand what was talking about.

Another pause, … – *Снова молчание*, ….

The expression another pause was completely transformed and written in the form of silence again. The translator tried to prescribe the tense atmosphere and the emotional state of the hero and preserved artistry in the work.

The word pause in English has several meanings, such as stop, resess, gap, pause. In this sentence, the translator used the word silence, since it generally speaks of silence, of pause.

4. Permutation. This type of translation transformation implies a change in the arrangement of linguistic elements in the text in the target language in comparison with the text in the original language. Such permutations occur at the level of words, phrases, expressions, parts of a sentence and independent sentences.

Tom *surveyed* his last touch with theeye of an artist, … sweep and *surveyed* the result, as before. – Том глазами художника*созерцал* свой последний мазок, … и *вновь откинулся назад – полюбовался*.

In English, there is a strict order of parts of speech usage and is usually preserved in any sentence (at the beginning it is subject, and then goes predicate and the other parts of speech are used), but during the translation we see the permutation of speech parts in the sentence. In addition, the verb of the past tense surveyed, had been translated differently as contemplated, admired in both cases.

5. *Addition.* This linguistic technique is necessary for the accomplishment of absence of grammatical forms in the target language, as well as to represent words omitted in the source text, which must be present in the target text. Such words could be restored from context.

He put down his pail, … *a tingling rear*, … and Aunt Polly was retiring from the field with a slipper in her hand and triumph in her eye. – *Он поставил ведрона землю*, … и *мучительной болью в затылке*, …, а тетушка покидала поле битвы с туфлей в руке и торжеством во взоре (перевод К. Чуковского, 1935 г.).

The expression *he put down his pail* is translated in the meaning *он поставил ведро*, but the translator adds the expression *на землю* for a more accurate description of the hero action and prescribes the situation. In the second case, *a tingling rear* is introduced by the expression *покалывание сзади*, but in the context, the translator illustrates a phrase with excruciating pain in the back of the head, which is undoubtedly true, since at the end of the sentence there is information is given that Aunt Polly left with a shoe in her hand, respectively, she hit Tom with a shoe on the back of the head.

She understood. – Она*сразу все* поняла.

The translator, having a good knowledge of the situation in the literary work, translated and restored the information concluded in the context, but not actually spelled out. The addition technique allowed the translator to maintain the intense atmosphere of the original text.

6.*Omission*. Such linguistic tecnique provides the omission of semantically redundant words, the meaning of which can be understood from the context. Such omissions are due to the differences in grammatical sentence structures of the source and the target languages.

Ben watching every moveand getting *moreand more interested*, *moreand moreabsorbed*. – Бен следил за каждым его движением, *увлекаясь все больше и больше*.

This sentence illustrates the use of omission. The expression *more and more interesting*, which means *увлекаясь все больше и больше* exactly describes the state of the protagonist, how much he is interested in painting the fence. The translator managed to maintain the compression of the text, but at the same time, using linguistics means, he tried to illustrate the action of the hero as the artist who professinally drove the brush back and forth, added a stroke, managed to describe the picture quite colorfully, and, without changing the meaning in the context. Such expression *more and more absorbed*, which is semantically redundant was omitted, because the two expressions are close in meaning.

Results and Discussion

Translation is a special part of the spiritual culture of each country and its people. Considering the scientific justification of the concept of "translation," we rely on its linguistic essence and linguistic foundations. Translation is primarily a language activity. Translation is based on language, accordingly the translator works with language where language is considered the foundation and main means of translation. The translation is a mirror of the original text. The more the meaning of the text passed through the translation, the higher the quality of the translator's work.

During the translation process, it often turns out to be impossible to use the correspondence of words and expressions that are given in words. In such cases, one should resort to translation transformations, which are included in the transformation of the internal form of a word or phrase, or even a complete replacement for an adequate transferring the content of the statement.

A comprehensive description of translation transformations, consideration of traditional or classical concepts of linguistic transformations and tech-

niques determined the fulfillment of tasks that are included in the practical on the analysis of examples of translations of literary works from English into Russian. Throughout the entire research, we have determined and have shown the essence of translation theory in translation studies, set out in detail the peculiarities of literary translation, difficulties in translation, and translation transformations have been studied in detail.

Conclusion

"The translation should not only reflect, but also re-create the original, not" copy "its content and form, but recreate them by means of another language for another reader in the conditions of another culture, era, society" [13, 153].

It should be noted that without the use of translation transformations, it is impossible to achieve the adequacy and equivalence of translation. Since literary translation is a complex creative process, it uses various translation transformations that were considered and studied: lexical, grammatical, morphological, semantic and morphological. We are of the opinion that very often a translator is faced with lexical and grammatical transformations.

Lexical transformations include generalization, differentiation and concretization of meanings, antonymic translation, integral transformation, compensation, semantic development (modulation).

Grammatical transformations include sentence articulation, grammatical replacement, and sentence union.

Литература

Рецкер. Я. И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: «Международные Отношения», 1974. – 216 с.

Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учебник для институтов и фак. иностранный язык – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.

Алексеева И.С. Профессиональный тренинг переводчика. Профессиональное обучение переводчика: Учебное пособие по устному и письменному переводу для переводчиков и преподавателей. – СПб.: Издательство «Союз», 2001 . – 288 с.

Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: «Международные отношения», 1975. – 240 с.

Newmark P. A textbook of translation. – Prentice –Hall International, 1988. – 292 p.

Бреус, Е. В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский: 3-е изд. – М.: Издательство УРАО, 2002. – 208 с.

Latyshev L.K. Equivalence of translation and ways of achieving it. – M .: «International relations», 1981. – 248 p.

Хеллер Дж. Уловка-22 [Электронный ресурс]. Heller J. Catch-22 URL: https://royallib.com/book/heller_dgozef/ulovka_22.html.

Heller J. Catch-22. [Электронный ресурс]. URL: https://royallib.com/book/heller_dgozef/ulovka22__angliyskiy_i_russkiy_paralleln ie_teksti.html.

Марк Твен. «Приключения Тома Сойера» перевод с английского К. Чуковского M.Twain "Adventure of Tom Sawyer" perevod K.Chukovskogo URL: http://bilinguis.com/book/tomsawyer/ru/en/c3/

Попович. А. Проблемы художественного перевода. – М.: Высш. школа, 1980. – 199 с.

Levitskaya T., Fiterman A. Why are grammatical transformations needed in translation? // Translator's notebooks – Issue 8: International relations. – M., 1971. – S. 12-23.

References

Alekseeva I.S. (2001) Professionalnyi trening perevodchika. Professional'noe obuchenie perevodchika. Uchebnoe posobie po ustnomu I pismennomu perevodu dlya perevodchikov I prepodavatelei. 288p. (in Russian)

Barhudarov L.S. (1975) Yazyk I perevod. M "Mejdunarodnye otnosheniya". M. 240p. (in Russian)

Breus E.V. (2002) Osnovy teorii I practiki perevoda s russkogo yazyka na angliiskyi. M. 208 p. (in Russian)

Heller J. Catch-22 URL: https://royallib.com/book/heller_dgozef/ulovka_22.html. (in English)

Heller J. Catch-22 URL: https://royallib.com/book/heller_dgozef/ulovka22__angliyskiy_i_russkiy_paralleln ie_teksti.html. (in English)

Komissarov V.N. (1990) Teoriya perevoda (lingvisticheskyi aspecty). Uchebnik dlya institutov i fakultetov: innostrannyi yazyk. M. Vysshaya shkola. 253p. (in Russian)

Latyshev L.K. (1981) Equivalence of translation and ways of achieving it. – M .: "International relations". – 248 p. (in English)

Levitskaya T., Fiterman A. (1971) Why are grammatical transformations needed in translation? // Translator's notebooks – Issue 8: International relations. – M. – S. 12-23. (in English)

M.Tven. «Priklyuchenie Toma Soyera» perevod s anglyiskogo K. Chukovskogo

M.Twain "Adventure of Tom Sawyer" perevod K.Chukovskogo URL: http://bilinguis.com/book/tomsawyer/ru/en/c3/(in English)

Newmark P. (1988) A textbook of translation. – Prentice –Hall International – 292 p. (in English)

Reztker Ia.I. (1974) Teoriya perevoda b perevodcheskaya practika. M.: "Mejdunarodnye otnosheniya". 216p. (in Russian)

Popovich A. (1980) Problemy hudojestvennogo perevoda. M. 199 p. (in Russian)

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім
Тіл білімі

Section 1
Linguistics

Раздел 1
Языкознание

Акимбекова Г.Ш., Кеңес Б.Е.
Қазақ тіліндегі метафоралау әдісі арқылы жасалған компьютер терминдері 4

Акшолакова А.Ж., Меркибаев Т.А., Бугенова Л.А.
Категория времени глаголов в русском, казахском и английском языках на основе формирования грамматической компетенции 11

Ақшолақова Р.К., Күзембекова Ж.Ж.
Экожүйедегі тіл: эколингвистика 23

Әбішева Г.Қ., Абзулдинова Г.К.
Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы топонимикалық кеңістік 32

Әнес Ғ.Қ.
XX ғ. басындағы тілдік тұлғалар: Халел Досмұхамедұлы – түркітанушы 42

Бегимова Г.А., Құлжанова Б.Р., НазароваА.Ж.
Қазақ және түрік тілдеріндегі өсімдік атауларының уәждемесі 52

Бектемірова С.Б., Ауесхан Р., Акимишева Ж.А.
Түркітану метатілінің құрастырылуы мен түсініктемесі 61

Бижкенова А.Е., Байкадамова А.Н.
Лексическая семантизация концепта «Степь» в художественном произведении 71

Zeynally G.R.
Meaning and Speech acts 84

Dairabekova G.K., Zabrodskaja A.N., Igilikova S.I.
Reduplication in the English word-formation system 91

Кабытаева А., Мадиева Г.
Аналитический обзор современных тенденций в ойкодомонимах города Алматы 103

Кушкимбаева А.С., Карагулова Б.С., Конечны Я.
Драмалық шығармалардағы вестиалды лексиканың кейіпкер бейнесін ашудағы қызметі 113

Мейрамбекова Л.К., Жиембай Б.С., Даутова Г.Р.
Зат есімнің сан-мөлшер (көптік) категориясының армян-қыпшақ жазба ескерткіштер тіліндегі тарихи даму жолы 127

Оданова С.А., Молдабаева Қ.Е.
Академиялық жазылымның зерттелу деңгейі және электронды контент жасаудың өзекті мәселелері 136

Ongarbayeva M.S., Tayeva R.M., Alimbayeva A.T.
Meteorological metaphors of “atmospheric electrical and sound phenomena” in the English and Kazakh languages 147

Таусоғарова А.Қ.
Даулы мәтіндегі дерек туралы мәлімдеменің лингвосараптамасы 156

Тектіғұл Ж.О., Дузмагамбетов Е.А., Баядилова-Алтыбаева А.Б.
Қазақ топонимдерінің мифологиялық қабаты 167

Токсанбаева Р.К.
История формирования юридического английского языка: современные проблемы глобализации юридического языка 180

Чжао Чжунган, Ван Жун
Анализ семантических функций аффиксов в русском языке 189

2-бөлім
Әдебиеттану

Section 2
Literary Criticism

Раздел 2
Литературоведение

Bysengaly Z.Q., Weining Xie
The rise of the Novel in Kazakh literature 199

Suleimenova E.
Archetypal images in the novel "Nakanune" by I.S. Turgenev 207

3-бөлім
Тіл мен әдебиетті оқытудың әдістемесі

Section 3
Methods of teaching language and literature

Раздел 3
Методика преподавания языка и литературы

Avakova R.A., Sultangubiyeva A.A., Alekeshova L.B.
Innovative approaches in language learning 218

4-бөлім
Аударма теориясы

Section 4
The theory of translation

Раздел 4
Теория перевода

Қарабаева Х.Ә., Бейсенұлы Ж.
Абай және Науаи: көркем аударма дағы әдеби үндестік 226

Orazbekova I.G., Rustemova A.I., Tleugabylova Z.A.
Techniques of Russian-Kazakh advertising translation 235

Sharipova G., Bekturova E.
Analysis of using lexical and grammatical transformations in literary translation 244